

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Doktori Disszertáció

TARAFÁS IMRE

**Rivalizáló történeti narratívák
az Osztrák–Magyar Monarchiában.
Történelemszemlélet és politika (1867–1914)**

Történelemtudományi Doktori Iskola

Dr. Sonkoly Gábor DSc, egyetemi tanár, a Doktori Iskola vezetője

Atelier Interdiszciplináris Történeti doktori program

Dr. Sonkoly Gábor DSc, egyetemi tanár, a doktori program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

elnök: Dr. Sonkoly Gábor DSc, egyetemi tanár

bíráló: Dr. Jacques Le Rider PhD

bíráló: Dr. Sonkoly Gábor DSc, egyetemi tanár

titkár: Dr. György Eszter PhD

további tagok: Dr. Marie-Elisabeth Ducreux PhD, Dr. Romsics Gergely PhD, tudományos főmunkatárs

témavezető: Dr. Czoch Gábor Csc, habilitált egyetemi docens,
Dr. Marie-Vic Ozouf-Marignier PhD (EHESS)

Budapest, 2019

ADATLAP

a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Tarafás Imre.....
MTMT-azonosító: 10060267
A doktori értekezés címe és alcíme: Rivalizáló történeti narratívák az Osztrák–Magyar Monarchiában. Történelemszemlélet és politika (1867–1914)
DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2019.180
A doktori iskola neve: Történelemtudományi Doktori Iskola.....
A doktori iskolán belüli doktori program neve: Atelier Interdiszciplináris Történeti Program
A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Czoch Gábor CSc
A témavezető munkahelye: ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Iroda ügyintézőjét, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

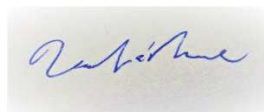
2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2019. június 28.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Köszönetnyilvánítás

E dolgozatban több helyen lesz szó az összehasonlító módszer különböző problémáiról, ezen a ponton egy személyesebb jellegzetességére térnék ki: az összehasonlító elemzést végző kutatónak nagy szüksége van baráti segítségre.

Első helyen témavezetőmnek, Czoch Gábornak szeretnék köszönetet mondani, aki – szó szerint – életem legelső egyetemi órája óta (ami éppenséggel a történelemtudomány történetéről szólt) meghatározó hatással van történelmi fejlődésemetre, odaadó, segítőkész témavezető és barát. Francia témavezetőmnek, Marie-Vic Ozouf-Marignier-nek szeretném megköszönni az irántam való bizalmát, valamint türelmét és segítségét a francia adminisztráció (néha káfkainak ható) világában való bukdácsolásaimban. A dolgozat koncepciójának kidolgozásában és a munka megformálásában ötletekkel, kritikákkal és megjegyzésekkel az Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék egész közössége segítségemre volt, amiért szintén hálás vagyok. Veress Dánielnek külön köszönöm a dolgozat nyelvi ellenőrzését és előopponensi véleményét. Lakos Attilának a teljesen ingyen vállalt cseh nyelvi órákért, valamint a cseh fordítások ellenőrzésében nyújtott segítségével vagyok hálás. A munkahelyi vita opponenseinek, Deák Ágnesnek és Romsics Gergelynek köszönöm rendkívül alapos és ezzel együtt empátikus kritikájukat. Marie-Elizabeth Ducreux-nek – azon kevés kutató egyikének, akik éppúgy tájékozottak a korszak cseh, magyar és osztrák történelmében – köszönöm a biztatást és tanulságos meglátásait.

Mindez azonban nem érvényesülhetett volna azon alap nélkül, amelyet az intellektuális kíváncsiságban és a szellemi erőfeszítések tiszteletében jelölnék meg. Abban a gondolkodásmódban, amely azáltal, hogy megtudja, Bovaryné miért mérgezte meg magát, úgy érzi, a számára kijutó emberi tapasztalatok igen szűk körét sikerült kitágítania; az egyén történelmi folyamatoknak való kiszolgáltatottságát pedig e folyamatok minél teljesebb megismerése és megértése által érzi elviselhetőbbnek. Ezt a gondolkodásmódot a szüleimtől kaptam; nekik ajánlom ezt a munkát.

Abstract

Key words: Nationalism, Austrian historiography, Hungarian historiography, Czech historiography, Austro-Hungarian Empire, Austrian identity, Hungarian identity, master narrative, identity talk, historical canons, *pacte mémoriel*

The purpose of the thesis is a comparative analysis of Austro-German and Hungarian historiographies with a glance at Czech historiography between 1867 and 1914. The basic question of the legitimacy of the supra-national empire and those of the co-existence of national societies with conflicts in the past are examined in the various historical narratives. The main sources are the Austro-German, Hungarian and Czech *Grand récits* published between 1867 and 1914 with the aim of directly shaping collective memory. The representations of the historical role and mission of each other and their views of key notions relating to political loyalty are examined. The main questions are aimed at determining to what extent these historical narratives are compatible with each other, and whether they provide a *pacte mémoriel* permitting the co-existence within a common empire. To assess this question, it is not enough to rely on historical narratives; therefore the historical reasoning of Austro-German and Hungarian pamphlets, discussing the dualistic arrangement are also analysed, with a glance at the Czechs. In the Hungarian and Austro-German contexts, the contemporary use of such key notions of political loyalty as *nemzet*, *Vaterland*, *Mutterland* or *Österreich* is also presented. The second part of the thesis analyses the ways in which historiography, which vindicated the right to the legitimate discourse on the past, approached these different historical constructions, mainly implicitly. The main concepts of the analysis were those of the *canon*, the *master narrative* and the *pacte mémoriel*. According to the main results of the research, in the Hungarian *Grand Récits*, the essential element of the independentists' master narrative prevails over that of the partisans of the *Ausgleich*. This is true of Vilmos Fraknói, an author loyal to the dynasty and Austria, as well as of Ignác Acsády, who is leaning towards an independentist world view. Moreover, the scale of values found in these works place the independence as the most valuable possession of a nation. In the case of the Austro-German authors, the diversity of the corpus was striking, even in the case of basic notions (such as the *Gesamtstaat*) no consensus could be detected. In the work of the Czech author analysed in the thesis, Josef Pekar, we find an image of Austria which is greatly similar to the one in Frantisek Palacky's political pamphlets in which Palacky advocates for a federal system and the recognition of the Bohemian state rights. However, Pekar does not share Palacky's sympathies for the Slavic minorities of Hungary. Comparing the different historical narratives with each other, it can be concluded that the imperial histories did not serve as a master narrative for Hungarian and Czech authors. The interpretations of the past by the historians examined were too diverse for that, they clashed in basic questions. In consequence, a *pacte mémoriel* could not be realized. Furthermore, the uncertainties regarding some key notions in the imperial histories is a warning not to exaggerate the thesis of the viability of the Empire, recently brought forward by several excellent authors.

Résumé

Mots-clés : nationalisme, monarchie austro-hongroise, historiographie hongroise, historiographie tchèque, historiographie austro-allemande, identité autrichienne, master narrative, identity talk, grands récits, pacte mémoriel

L'objectif de la thèse est l'analyse comparative des historiographies austro-allemande et hongroise, en effleurant l'historiographie tchèque, entre 1867 et 1914. Les questions fondamentales de la légitimité de l'empire supranational et de la coexistence des sociétés nationales ayant un passé conflictuel sont examinées dans les différents Grands récits. Les sources principales sont les Grands récits austro-allemand, hongrois et tchèque, publiés entre 1867 et 1914 avec le but de façonner la mémoire collective directement. Les représentations réciproques des rôles et missions historiques, ainsi que l'utilisation des notions-clés relatives à la loyauté politique y sont examinées. La question principale est de savoir dans quelle mesure ces Grands récits historiques sont compatibles les uns avec les autres, et de voir s'ils offrent un pacte mémoriel permettant la coexistence au sein d'un empire commun. Pour répondre à cette question, il ne suffit pas de s'en remettre aux Grands récits ; les différents raisonnements historiques des pamphlets politiques austro-allemands et hongrois de l'époque traitant l'arrangement dualiste sont analysés en effleurant les Tchèques, ainsi que les buts idéologiques de la science historique chez ces trois groupes. Dans le cas hongrois et austro-allemand, l'usage des notions-clés comme nation, nationalité, *Vaterland*, *Gesamtstaat* ou encore *Österreich*, est également analysé. Dans la deuxième partie de la thèse, nous examinons comment la discipline, qui a revendiqué avec de plus en plus de succès, le droit du discours légitime sur le passé, se rapportait, d'une manière plutôt implicite, aux constructions historiques différentes de la sphère politique. Les catégories les plus importantes de l'analyse sont, au-delà du pacte mémoriel, le canon et le *master narrative*. La conclusion la plus importante est que, dans les Grands récits hongrois, les principaux éléments du *master narrative* des hommes politiques indépendantistes prévalent, chez l'« aulique » Fraknói aussi bien que chez l'indépendantiste Acsády. De plus, l'ordre des valeurs trouvées dans les récits hongrois donne une place centrale à l'indépendance. Chez les auteurs austro-allemands, c'est la diversité qui saute aux yeux lors de l'analyse des sources. Nous n'y trouvons pas de consensus même à propos de plusieurs notions de base (comme, par exemple, le *Gesamtstaat*). Pour cette raison, il ne s'agit pas de transmettre une quelconque idéologie impériale dépassée, mais plutôt de l'absence d'une idéologie impériale uniformément transmise, bien qu'il n'y ait pas de sentiment anti-autrichien ouvert non plus. L'image de l'Autriche chez l'auteur tchèque examiné, Josef Pekař, est essentiellement identique à celle de František Palacký qui insiste sur un arrangement fédéral et sur la reconnaissance de l'État tchèque. En même temps, on ne peut pas démontrer une sympathie envers les Slaves de Hongrie chez Pekař. En examinant les rapports des Grands récits entre eux, on constate que les récits impériaux n'ont pas servi de *master narrative* pour les auteurs hongrois ou tchèques. Pour cela, les interprétations du passé par les historiens examinés étaient trop diverses et s'opposaient même dans des questions fondamentales. Ainsi, un pacte mémoriel n'a pas pu naître. De plus, l'incertitude conceptuelle des récits impériaux nous rappelle de ne pas exagérer la thèse de la viabilité de l'Empire, suggérée récemment par plusieurs auteurs éminents.

Tartalom

Bevezetés	8
I. A történelemmel gondolkodni	16
I. 1. Politika és történelemszemlélet a dualizmus Magyarországon	20
I. 1. 1. <i>Se vele se nélküle</i> . Hatvanhetesek és negyvennyolcasok	22
I. 1. 2. A „közös ügy”: a nemzetiségi kérdés.....	74
I. 2. Történelemszemlélet, identitásdiskurzus és politika „Ausztriában”	95
I. 2. 1. Als deutscher ward ich geboren – bin ich noch einer? Identitásválság „Ausztriában”	98
I. 2. 2. <i>In, mit, und, ohne</i> . Az osztrák-német pártok történelmi érvelése a dualizmus kapcsán ...	134
I. 3. Kitekintés a cseh kérdésre I.	191
I. 3. 1. A dualizmussal szemben: Palacký, Kalousek, Píč	192
I. 3. 2. Husz János és a husziták, mint a cseh történelem egészének megtestesítői	202
II. Intézményesülő történelemtudomány	208
II. 2. A történelemtudomány intézményesülése „Ausztriában”: intézményesülés és tudománypolitika	208
II. 2. 1. Hol vannak a bécsi történészek?	208
II. 2. 2. Előzmények: Hormayr báró és a <i>Vormärz</i>	217
II. 2. 3. Ausztria történelmének kutatása	222
II. 2. 4. „Kisnémet” és „nagy német” történészek	231
II. 2. 5. Történelemkutatás Ausztriában	237
II. 2. A történelemtudomány intézményesülése és ideológiai célkitűzései a dualizmus Magyarországon	247
II. 2. 1. Intézményes és ideológiai alapok	247
II. 2. 2. Kurucok, labancok, bécsiek	261
II. 3. Kitekintés a cseh kérdésre II. A Goll-iskola	273
II. 3. 1. A thun-i reformok és a Károly Egyetem szétválasztása	273
II. 3. 2. A kéziratvita	277
II. 3. 3. A Goll-iskola	279
III. A szerzők és összefoglalók	288

III. 1. Fraknói Vilmos	288
III. 2. Acsády Ignác.....	291
III. 3. Szalay József, Baróti Lajos	295
III. 4. Marczali Henrik	298
III. 5. Szilágyi Sándor és a millenniumi „tízkötetes”	303
III. 6. Franz Krones	308
III. 7. Franz Martin Mayer	312
III. 8. Alfons Huber.....	315
III. 9. Richard von Kralik.....	319
III. 10. Josef Pekař	322
IV. Nemzet, birodalom, civilizáció, gyarmat: a történeti összefoglalók elemzése.....	327
IV. 1. A „Grand récit” mint történeti műfaj.....	327
IV. 2. Nemzet és birodalom	330
IV. 2. 1. Nemzet.....	330
IV. 2. 2. A birodalom	350
IV. 3. Civilizátor. Magyarország és Csehország birodalmi szemmel.....	377
IV. 4. Gyarmatosítók. Ausztria magyar szemmel	388
IV. 5. Lázadók – szabadságharcosok	395
Következtetések	414
Felhasznált irodalom és rövidítések	422

Bevezetés

1927-ben a francia történelemtudomány legfontosabb fóruma, a *Revue Historique* szerkesztői folyóiratuk ötvenéves fennállása előtt tisztelegve egy kötetet publikáltak, melyben körkérdést intéztek harminckilenc ország vezető történészeihez, arra kérve őket, hogy mutassák be hazájuk történelemtudományának fejlődését az elmúlt öt évtizedben. A valamikori Habsburg Birodalom három magrégiója is képviseltette magát. Mind az osztrák, mind a magyar, mind a cseh beszámolón azonban egyfajta zavarodottság érezhető az első világháborút követő brutális átalakulások következtében. A fiatal csehszlovák államot Josef Šusta képviselte, a cseh államjog gondolatát ápoló Goll-iskola egyik prominens tagja. Šusta a szlovákságot csak egy-két, igen kurta, jóllehet barátságos mondatban említette meg, szlovák történészekről pedig nem beszélt.¹ Marczali Henrik, az „ezeréves”, a földrajzi adottságok által is determinált „egységes” történelmi Magyarország historikusa írásában említést sem tett a trianoni béke által megcsonkított Magyarország új helyzetéről, vagy a történelmi ország területén élt nemzetiségek történetírásáról.² Az osztrák Emil von Ottenthal volt az egyetlen, aki explicitte is tette, milyen komoly nehézségeket okoz számára az új osztrák állam értelmezése: az aktuális és merőben esetleges politikai határok keretein belül lehetetlenségnek tűnt számára a folyóirat kérdésének megválaszolása.³

E három történész zavara egyáltalán nem meglepő, ha belegondolunk, hogy hirtelen olyan államok polgáraivá és történészeivé váltak, amelyek adott formájukban soha nem képeztek történelmi kutatás tárgyául szolgáló politikai egységeket. Számunkra már ezek az egységek természetesebbnek hatnak, mint az a formáció, amelynek szétrombolása árán létrejöttek – meglátszik ez azon is, hogy a 19. század második felének történetét tárgyaló munkák túlnyomó része természetesnek veszi, hogy csak saját „nemzeti” keretein belül elemzi a három történetírást.⁴ Holott ezek a történetírások bizonyos mértékben ugyanarra a realitásra reflektáltak, ennek során pedig gyakran egymással rivalizáló és egymásra ható történelmi narratívákat dolgoztak ki. Ebben a dolgozatban a bevett gyakorlattal szemben ezért az Osztrák–Magyar Monarchia perspektívájából törekszem az osztrák-német, a magyar és – kitekintés

¹ Šusta 1927.

² Marczali 1927.

³ Ottenthal 1927.

⁴ Érdekes egyébiránt az is, hogy azon kiváló munkák, amelyek összehasonlító perspektívában vizsgálják a régió történetírását (mint pl. Niederhauser 1995; Baár 2010; Janowsky 2004.), általában Közép-Kelet Európát tekintik elemzésük egységének, amibe Ausztria nem számít bele. Az eszmetörténetben nagy kivételt jelent Romsics Gergely könyve a Monarchia bukásának német, osztrák és magyar narratíváiról. Romsics 2010.

szintjén – a cseh történetírás összehasonlítására. A különböző történeti diskurzusokban a nemzetek feletti birodalom legitimációjának és a konfliktusos múlttal rendelkező nemzeti társadalmak együttélésének alapkérdéseit vizsgálom. Ehhez fő forrásul az 1867 és 1914 között kiadott, a kollektív emlékezet közvetlen formálásának szándékával készült osztrák-német, magyar és cseh történeti szintézisek szolgálnak, amelyekben egymás történelmi szerepének és „missziójának” reprezentációját, valamint a politikai lojalitással kapcsolatos kulcsfogalmak használatát vizsgálom. Fő kérdéseim arra irányulnak, hogy mennyiben kompatibilisek egymással ezek a történeti narratívák és kiolvasható-e belőlük egy olyan emlékezeti paktum, amely a közös birodalmi együttélést teszi lehetővé.

Az *emlékezeti paktum* fogalmát André Burguière dolgozta ki Pierre Nora híres *emlékezethely* koncepciójával szemben. Burguière ugyanis úgy látta, a *Les lieux de mémoire* azt a benyomást kelti, hogy a nemzeti emlékezet minden egyes eleme megtalálja helyét egy olyan értelmezési kereten belül, amelyben már békésen megférnek egymással. Pusztán leltárkészítéssel szemben Burguière szerint az emlékezeti paktumot kell vizsgálni, a folyamatot, melynek során egy nemzet létrehozza kollektív emlékezetét. Az emlékezeti paktum az a narratíva, amely értelmet ad mindennek, és amelynek „kialkudása” folyamatában felejtésre, tagadásra, cezúrára, szakításra kerül sor.⁵ A dolgozat annyiban tér el Burguière eredeti elképzeléseitől, hogy az emlékezeti paktumot elsősorban nem nemzeti, hanem birodalmi szinten vizsgálja.

E paktummal kapcsolatos kérdések megválaszolására azonban nem elegendő kizárólag a történészi narratívákra hagyatkozni – pusztán ezek elemzése alapján mérlegelni a kérdést nem sokkal több merő gondolatjátéknál. Dolgozatomban ezért különböző, a dualista berendezkedést tárgyaló korabeli osztrák-német, magyar, valamint – ezúttal is kitekintésképp – cseh politikai vitairatok történeti érvelését, valamint a három intézményesülő történelemtudomány ideológiai célkitűzéseit is elemzem. Mindezek alapos vizsgálata, a kulcsfogalmak beható elemzése teszi csak lehetővé annak megértését, hogy a történészi szövegek mit mondanak a korabeli kontextus tükrében, mit hallgatnak el, mit mondanak titokban és mit mondanak öntudatlanul. Mindazonáltal a politikai vitairatok történeti érveléseinek elemzése nem pusztán felvezető részt jelent – hiszen ezek önmagukban is egymással rivalizáló történeti diskurzusok, melyek középpontjában a birodalmi együttélés kérdése áll.

Ez az eljárás nem problémamentes. Hiszen voltaképpen felforgatja a tudós-politikus hagyományos dualizmusát, mikor a „politikusnál” (pontosabban a politikai célzattal írt

⁵ Burguière 2015: 155.

vitairatban) a történelemképet emeli ki, míg a történésznél a politikai implikációkkal bíró passzusokra és fogalomhasználatra figyel. A hagyományos politikai eszmetörténet a történeti érvelést üres retorikai fordulatnak tartja, amelyen át kell verekednie magát ahhoz, hogy a valódi, releváns politikai tartalomhoz érjen. A klasszikus historiográfia pedig a vizsgált tudományos munka korabeli politikai implikációján túltekintve igyekszik meghatározni a műnek a diszciplína fejlődésében játszott szerepét. Kissé karikírozva mindezt, azt mondhatjuk, a politikai eszmetörténet úgy viszonyul a történeti érveléshez, a historiográfia pedig az ideológiai tartalomhoz, mint hangversenyen a fegyelmezetlen közönség köhécseléséhez és mocorgásához szokás: az ember igyekszik kizárni ezeket világából, hogy a lényegre, a zenére figyelhessen.

Mindazonáltal meglátásom szerint az ezzel a hozzáállással szembehelyezkedő gondolkodásmódnak is van létjogosultsága, kivált a 19. század kutatása kapcsán, mikor is egy általánosnak tekinthető szellemi áramlat a történelmet helyezte a gondolkodás középpontjába olyan eltérő területeken is, mint a közgazdaságtan, a jogtudomány és a filozófia.⁶ A korszakot ezért szellemes megnevezésekkel egyesek a „történelem évszázadának”, mások a „hátrafele tekintő proféták korának” hívták. Ez egyáltalán nem múltba menekülést jelent, hanem, amint arra Donald J. Olsen rámutatott, egy mindent átható gondolkodásmódot és világképet, amelyben a történelem olyan szervező elvet biztosít a világ jelenségeinek észlelésére és megértésére, mint a középkor számára a keresztény arisztotelianizmus, vagy a reneszánsz korának a klasszikus antikvitás.⁷ Ezt a fajta párhuzamot már a kortársak is felállították a történeti gondolkodás kapcsán: enciklopédiájában Pierre Larousse egyenesen úgy látta, hogy a modern civilizáció számára a történelem olyan jelentőségű, mint a középkori ember életében a teológia volt. Bár François Hartog e kijelentést erősen túlzónak véli, a 19. századdal kapcsolatban ő is a történelem mindenhatóságáról beszél.⁸ Ez a gondolkodásmód nagyjából a világháború után szűnik majd meg. Ekkor olyan folyamat indul be, amelynek eredményeként a történelem omnipotenciájából eljutunk a történelem impotenciájába.⁹

Carl E. Schorske egyik tanulmánykötetében e 19. századi jelenség kapcsán megkülönböztette egymástól a történelemről való gondolkodást a történelemmel való

⁶ Tollebeek–Porciani 2012: 5; Foucault 1994: 752.

⁷ Olsen 1986. Vö. Varga 2017: 25–26.

⁸ Hartog 2013: 10.

⁹ Hartog 2013. E váltást különben a korszak történészei is észlelték: amint arra Alan Megill rámutatott, amikor Marc Bloch és Lucien Febvre 1929-ben megalapították az Annales-t, újfajta módszertanukkal és a társadalom- valamint gazdaságtörténet felé való nyitással a történelemnek e régi „hasznosságából” és tekintélyéből kívántak valamit visszanyerni. (Megill 1979.) Mindhiába: az 1950-es évek közepén a történelem jelentősége erodálódásának századfordulós gyökereivel foglalkozó Carl E. Schorske interdiszciplináris munkájának írása közben már csalódva tapasztalta, hogy az általa vizsgált diszciplínák specialistáitól hiába vár bármi segítséget, mivel e kutatók teljesen közömbösek az általuk művelt tudományág története iránt. (Schorske 1981: xx.)

gondolkodástól. Míg előbbi a történelem végéről és értelméről való filozófiai spekulációt jelenti, a történelemmel való gondolkodás egész egyszerűen annyit tesz, hogy művelői a múlt anyagát használják fel a jelenben való tájékozódásra.¹⁰ Egyrészt tehát a történelemmel való gondolkodásnak ezt a gyakorlatát vizsgálom, amely a fentiek fényében a politikai gondolkodás szerves építőkövének tekinthető, nem üres retorikai elemnek. Másrészt pedig azt elemzem, hogy e különböző történeti konstrukciókhoz miként viszonyult (jobbára implicit módon) az a diszciplína, amely a korszakban egyre sikeresebben vindikálta magának a múlttól való legitim beszéd jogát. A történeti összefoglaló munkák ilyen szemléletű vizsgálatával egyáltalán nem szerzőik „leleplezése” a cél, annak kimutatása, hogy maximáikkal ellentétben nem is voltak „objektívek”. Eleve jobbára olyan fogalmakkal voltak kénytelenek dolgozni, amelyek *performatív fogalmaknak* tekinthetők, és használatukban nem lehetséges neutrális álláspontra helyezkedni. Miként azt Pierre Bourdieu kifejtette, a valóság reprezentációja maga is része a valóságnak, része az arra való törekvésnek, amely egy bizonyos szemlélet érvényre juttatására irányul abból a célból, hogy csoportokat hozzon létre vagy semmisítsen meg. A régiók (mint akár a birodalom egésze vagy egy része) reprezentációi sosem semlegesek: elkerülhetetlenül állást foglalnak egyes csoportok törekvéseiről vagy akár létezéséről.¹¹ A dolgozat tehát nem annak fölényes leleplezésére törekszik, hogy az elemzett, jobbára kiváló történészek miként csempészték be ideológiai állásfoglalásukat munkáikba – sokkal inkább azt a valójában reménytelenebb helyzetet demonstrálja, hogy a történész is saját korának gyermeke.

A címben is szereplő „narratíva” fogalma a legtöbbekben elsősorban Hayden White munkásságát idézi fel. Ebben a dolgozatban azonban sokkal inkább Michel de Certeau nézetrendszeréből indultam ki. Ellentétben a történelemelmélet olyan jelentős alakjaival, mint White vagy Paul Ricoeur, de Certeau nagy hangsúlyt fektet a történetírói munka társadalmi és intézményes környezetére.¹² A történetírás számára is alapvetően narratíva, mindazonáltal nem azonosítja irodalmi alkotásként, nem tagadja meg teljesen a történetírás tudományos jellegét, miként azt White tette. A francia történész meglátása szerint a történetírás egy olyan *gyakorlat*, amely elválaszthatatlan a történész társadalmi és intézményes környezetétől, amelyben létrejön.¹³

A narratívák értelmezéséhez további két fogalmat hívtam segítségül: a *mesternarratíva*, valamint a *kánon* fogalmait. Utóbbi eredetileg az irodalomértelmezés alapfogalma, de a

¹⁰ Schorske 1998: 3.

¹¹ Bourdieu 1991: 220–221. Minderre a magyarországi nemzetiségi kérdés fogalmi vonzatainál kevés érzékletesebb példa van.

¹² Certeau 1975. Vö. Gunn 2006: 43–49.

¹³ Certeau 1975: 77–100.

történelemtudomány is egyre inkább felhasználja.¹⁴ Segítségével megragadható a kérdés, hogy vajon beazonosíthatunk-e egy egységes kánont, vagy a magyar, birodalmi és cseh narratívák inkább egymás ellenkánonjaként értelmezhetőek-e.¹⁵ A *mesternarratíva* voltaképpen egy metafora, amelynek Krijn Thijs meglátása szerint több értelmezése is lehetséges. A mester-rabszolga értelmezés szerint a mesternarratívák elnyomják a „rabszolga történeteket” (*Slave stories*), a társadalmilag marginalizált emberek történetét, legitimálva ezzel e felállást és egyben újjá is termelve azt. Ez az értelmezés azonban nem alkalmazható európai nemzetek kontextusára, minthogy túl élesen húzza meg a határt „tettesek” és „áldozatok” között, ezáltal igen szűk látókörű megközelítéshez vezet.¹⁶ Az a változat, amelyet Thijs használhatónak tart, az intertextuális kapcsolatot implikáló *master-copy* értelmezés. Ennek lényege, hogy a mesternarratíva egy modell értékű narratíva, amely a nemzeti múlt egy domináns verzióját nyújtja annak strukturálása és e múltnak tulajdonított jelentés vonatkozásában. Lényege nem mások elnyomásában keresendő, hanem abban, hogy mintául szolgál a különböző „lokális” (kisebb időtartamot vagy területet vizsgáló) történelmek számára.¹⁷

Eszmétörténet és historiográfia egyvelege ez a dolgozat, de felmerül a kérdés, hogy milyen eszmétörténeté, hiszen, mint azt az imént kifejtettem, ennek jobbra zavaró „zajnak” hat mindaz, ami a disszertáció homlokterében áll. Ebben a vonatkozásban arra a kritikára építek, amelyet Michel Foucault fejtett ki a hagyományos eszmétörténeti megközelítéssel szemben *A tudás archeológiája* című munkájában. A francia történész-filozófus e kötetéről több értelmezője úgy tartja, hogy legértékesebb részei voltaképpen azok, amelyekben ellenfeleivel szemben határozza meg magát.¹⁸ Foucault amellet érvel, hogy a diskurzusokat önmagukban kell vizsgálni, mivel nem valamiféle külső valóság pusztá jelei. Nem feltétlenül azt fejezik ki, amit a beszélő gondolt, kimondásuk pillanatában ugyanis a gondolatok önálló életre kelnek. Emellet Foucault arra is felszólít, hogy szakítani kell a hagyományos diskurzus-felosztásokkal, és az izolált egységként kezelt halmazokat kapcsolatba kell hozni más, ugyanígy heterogénnek és élesen elhatárolhatónak tekintett diskurzusokkal.¹⁹ Mindez megváltoztatja a „szerzőhöz” való viszonyt is: nem az egyes alkotók egyéniségét, tehetségét, motivációját és tudatos céljait kell nézni, ennél sokkal fontosabb a vizsgált tárgy történelmi-társadalmi környezete, valamint a „beszélő” pozíciója, semmint valódi szándéka.²⁰ Egy, a dolgozatban szereplő példát felidézve:

¹⁴ Például a közelmúltban: Dénes Iván (szerk.) 2015.

¹⁵ Vö. Gyáni 2015: 27–28.

¹⁶ Thijs 2008: 66–67.

¹⁷ Thijs 2008: 69.

¹⁸ Megill 1979: 486; Duing 1992: 95.

¹⁹ Foucault 2001: 41.

²⁰ Foucault 2001: 38, 68.

ifj. Andrásy Gyula kapcsán nem Andrásy gondolkodói minősége érdekel, vagy annak felfejtése, hogy egyes meglátásainak milyen reformkori vagy egyéb előzményei vannak. A gróf azért érdekes a dolgozat szempontjából, mert egy jelentős, a kiegyezést alapvetően mindvégig védelmező politikai szereplőről és egy igen termékeny, a történelem iránt kiemelten érdeklődő szerzőről van szó. Hatvanhetes álláspontját alátámasztó történeti érvelése pedig kapcsolatba hozható a történészek által nyújtott ábrázolással.

Mindazonáltal a szerzők egyéni életútját nem hagyom figyelmen kívül teljesen, minthogy a beszélő pozíciójának meghatározásához, valamint a korszak légkörének és az intézmények működése megértéséhez fontosnak tartom. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a klasszikus esztörténet Foucault által kritizált valamennyi elemét rehabilitálnám. Egy ilyen elem például az a meglátás, miszerint voltaképpen felesleges a Fraknoi Vilmosnál tapasztalt nemzetfogalmat behatóbban is elemezni, hiszen maga a történész érdemben sosem gondolkodott el a nemzet, nemzetiség és faj között fennálló különbségeken, nem törekedett pontos meghatározásukra. Ennél meglátásom szerint sokkal lényegesebb az, hogy ezek performatív fogalmak voltak, a történelmi érvelés pedig központi elemét képezte a nemzetiségekről szóló diskurzusoknak is, így a jelentős tudományos posztot betöltő Fraknoi fogalomhasználatát fontos vizsgálni.

Hogy milyen fogalmakat tekinthetünk a korszakban performatívnak, azt egy-egy alfejezetben fejtem majd ki. Ennek kapcsán érdemes tisztázni a dolgozat egészét tekintve, hogy alapjában véve egy, a fentebb körvonalazott *probléma* köré szerveződik a disszertáció, és nem *panorámát* kíván nyújtani: sem a korszak politikai gondolkodásáról, pártjairól, sem történelemtudományos termésének összességéről nem törekszik teljes képet adni – ez a panoráma feladata lenne. A fő kérdésfeltevéshez ugyan további, ún. „kutatást szervező kérdések” társulnak – mint például a performatív és önazonosságot kifejező fogalmakra irányulók –, de mindezt csakis annyiban érinti a dolgozat, amennyiben azt maga a probléma vagy egy általános, szükséges tájékozódás megköveteli. Valamennyi pártot és gondolkodót elsősorban a dolgozat problémafelvetéséhez való kapcsolódás tekintetében elemzek.²¹

Az összehasonlításba került némi aszimmetria, hiszen, mint ahogyan azt fentebb említettem, a cseh történetírás inkább csak kitekintés erejéig szerepel. Míg a magyar és az osztrák-német eset tanulmányozásakor egyrészt az egymáshoz való viszonyt, másrészt az önazonossággal kapcsolatos legfontosabb fogalmakat nézem, a csehek esetében csak a birodalomhoz való viszonyt érintem. Ez egyrészt indokolható azzal, hogy a cseh eset teljes

²¹ Vö. McGrath 1974: 3. és Foucault 2007: 440–441.

igényű tárgyalása szétfeszítené egy egyébként is terjedelmes doktori dolgozat kereteit. Másrészt azonban nemcsak merőben technikai okai vannak a döntésnek, hanem olyanok is, amelyek a történeti körülményekből következnek: a cseh intézményes történetírás (a Goll-iskola) a korszak során nem tudott felmutatni olyan összefoglaló történeti munkát, mint osztrák-német és magyar kortársaik. Ezt a hiányt, mint később látni fogjuk, Josef Pekař egy terjedelmesebb középiskolás tankönyvével pótlom majd. Mindazonáltal kitekintés szintjén mindenképpen érdemes beemelni a vizsgálatba a cseh történettudományt is: egyrészt megmutatja azt a felet, amely a realizmus elvetése miatt kiesett az államjog elismeréséből; másrészt pedig a legkomolyabb válságok Ciszlajtániában a cseh kérdés nyomán bontakoztak ki. Mindemellett pedig a dolgozat fő forrását jelentő birodalmi történeti összefoglalók is Ausztria, Magyarország és Csehország tagolásban dolgozták fel a múltat.

A dolgozatban a szimmetria kedvelői első ránézésre további aszimmetriákat is kiszúrhatnak. Ezeket azonban a történeti tárgy maga generálja. Nyilvánvalóan másként kell strukturálni egy olyan politikai közeg elemzését, amely a közjogi kérdés köré szervezi meg magát, és egy olyat, amelyben akad párt, amelyik létezésének első nyolc évében nem is foglalkozik a kérdéssel. Szintén másként kell kezelni az identitás-diskurzusok kérdését egy olyan közösségben, amelyben még a szakácskönyvekben is szükségét érzik a magyar nemzet iránti lojalitás kifejezésének,²² és egy olyanban, ahol ugyanazon napokban hozott két törvényben két különböző *Österreich* fogalmat adtak meg.²³ Az ehhez hasonló példák sora még folytatható lenne.

Mindemellett hiányérzete támadhat az olvasónak annak láttán, hogy a dolgozat 1914-nél megáll és nem tárgyalja a világháborút. A kifogás annyiban jogos, hogy a dualista korszak 1918-ban ért véget, sőt, az is többekben felmerülhet, hogy az 1914–18 közötti korszak különböző izgalmakat rejt magában, mivel a háború kiélezte a helyzetet. Mindazonáltal arra a következtetésre jutottam, hogy a kérdés háború alatti vizsgálata külön kutatás, mi több, vélhetőleg külön doktori értekezés tárgya lehetne.

Végül a közelmúlt Habsburg Birodalommal kapcsolatos szakirodalmi termése miatt ki kell térni az identitás fogalmának kérdésére. Ezt a fogalmat ugyanis a Habsburg Birodalom történetével kapcsolatos legújabb irányzat (olyan egyéniségek, mint Pieter M. Judson, Tara Zahara, Jeremy King) legszívesebben számúznák a történelemtudományos diskurzusból. Ehhez főként az identitás túlburjánzó használatával szemben Rogers Brubaker által megfogalmazott

²² „Mert habár nagyon sok ételt a változatosság és különféle ízlés kedvéért nemzetköziesen, főleg francziásan készítünk, azért a főzés módja és jellege színmagyaros benne.” Nagy 1910: 5.

²³ Stourzh 2011b: 109.

kritikával azonosulnak, illetve ezt a kritikát támasztják alá a Birodalom területéről hozott empirikus vizsgálataik. Brubaker egyebek mellett arra mutatott rá, hogy a társadalomtudományokban óriási karriert befutott identitás fogalom egyfelől túl statikus, másfelől igen különböző érelemben használják, és ezért túlzottan sok belső ellentmondást rejt magában ahhoz, hogy valóban hasznos analitikus fogalomnak bizonyuljon.²⁴ Az említett szerzők, mindenekelőtt Judson, leginkább arra mutatnak rá, hogy az identitás nem egy szilárd valami, hanem szituációhoz kötött, folyamatosan mozgásban van, ezért sokkal inkább *identifikációs folyamatokról* érdemes beszélnünk, mintsem általánosan identitásról.²⁵

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy a disszertáció ezt a régebbi, statikus identitásfogalmat használja. Azonban nem erről van szó: a dolgozat az önazonosságról szóló korabeli percepciókat elemzi, tehát identitás-diskurzusokat vizsgál, azt azonban nem tételezi fel eközben, hogy az identitás úgy is valósult volna meg, mint ahogyan a korabeli szereplők ezt észlelték.²⁶ Brubakerrel szólva az *identity talk* az, amit vizsgálok – amit anélkül is lehet, hogy az identitás létezését feltételeznénk.²⁷ Ahogyan azt sem feltételezem, hogy az „osztrák-németek”, a „csehek” vagy éppen a „magyarok” olyan homogén tömböt alkottak volna és a mindennapi társadalmi együttélés olyan merev vagy éppenséggel olyan oldott lett volna, mint azt egyik-másik politikai vitairat vagy újságcikk sugallja.²⁸ Mindazonáltal azt sem gondolom, hogy emiatt mellőznünk kellene ezeknek a szövegeknek az elemzését, hiszen ezek adták a korabeli valóság értelmezéséhez keretül szolgáló fogalmi készletet és világképet, amelyek lehetővé teszik a világ modellezését és a jövő tervezését, ami hosszú távon elengedhetetlen a politikai cselekvéshez. A dolgozat mindemellett nemcsak egyszerűen másról beszél, mint a birodalmi fordulat néven is emlegetett irányzat, hanem két szempontból hozzá is kíván járulni ezekhez a diskurzusokhoz: egyrészt a birodalmi identitás előfeltételei meglétének kérdését egy, Judsonék által kevésbé elemzett dimenzióban vizsgálja, másrészt pedig a transznacionális nézőpont mellett kiemelt figyelemben részesíti a magyarországi fejleményeket.

²⁴ Brubaker–Cooper 2000: 1–2.

²⁵ A dolgozat egyes szereplői kapcsán egyébiránt tapasztalhatjuk is majd az identitásnak ezt a változékony, helyzethez kötött, folyamat-természetét.

²⁶ Hasonló a helyzet a „nemzetiségi kérdés” vonatkozásában is: erről legújabb monográfiájában Varga Bálint felvetette, hogy a „nemzetiségi kérdés”, valamint az „asszimiláció” fogalmainak használata több szempontból kifogásolható, én most mégis indokoltnak tartom használatukat annak jelölésére, ahogyan a korszak szereplői maguk megnevezték tárgyukat. Vö. Varga 2017: 18.

²⁷ Brubaker–Cooper 2000: 5.

²⁸ Vö. Scharf 1996: 14.

I. A történelemmel gondolkodni

„Ám valódi fegyverré a történelem még csak nem is a történetírók, hanem a publicisták kezében vált.”²⁹ Ez a 19. század második feléből származó megállapítás jól rávilágít a történelmi érvelés korabeli elterjedtségére és hatásosságára. Mint azt látni fogjuk, egyáltalán nem csak publicisták és politikusok használták ily módon a történelmet politikai vitáikatban, hanem történészek is. Ezeket a munkákat nem történészi megnyilvánulásoknak tekintem, hanem, miként azt a korban világosan definiált politikai röpirat/vitairat műfaja is sejteti, politikai írásoknak. Ebben a fejezetben a jelen munka középpontjában álló történésznarratívák tágabb kortárs kontextusát kívánom megadni. Elsőként a magyarországi függetlenségi és kiegyezéspárti publicisztikában tekintem át a történelmi érvelést. Ezt követően a nemzetiségi kérdés kapcsán vizsgálom a magyar nemzetfogalom rétegeit és az ezt megalapozó történelemképeket – az ún. „nem nemzet” nemzetiségekre koncentrálva, amiből így kimaradnak a horvátok. Rátérve az „osztrák-németekre” elsőként az identitásdiskurzust, valamint az ebben tetten érhető történeti víziókat vizsgálom, amelynek legfontosabb eleme a Németországhoz és a németiséghez való viszony kérdése. Ezután térek rá az osztrák-német pártoknak a dualista rendszerhez való viszonyára és viszonyulásukat igazolni hivatott történeti érvekre. Végül a cseh kérdéssel kapcsolatban a dualista rendszerrel szemben megfogalmazott álláspontokat elemzem, valamint itt kerül sor a korabeli huszitizmus-kultusz rövid bemutatására, amely, ha némileg meg is bontja a fejezet szerkezetét, elengedhetetlen a cseh történeti önkép alapszintű megértéséhez.

Mielőtt belekezdenék e történelemképek elemzésébe, érdemes kitérni arra, hogy a vizsgált közírók vagy a közíró szerepét magára öltő történészek miként gondolták el a történelem szerepét érvrendszerükben – már amennyiben egyáltalán reflektáltak a kérdésre. A műfaj híres magyar írója, a „hatvanhetes” Beksics Gusztáv 1905-ös munkájában, amelynek készülése közben robbant ki a dualizmus történetének legkomolyabb belpolitikai válsága, kijelenti, hogy jóllehet a könyv nem e váratlan események hatására íródott, de „midőn megvilágítja három, illetőleg négy század eseményeit, s az ezeken uralkodó törvényt, egyszersmind ráveti ezen eseményekre a világosság sugarát.”³⁰ A politikai paletta egy valamelyest másik szegletéből szemlélődő Beöthy Ákos is abban jelöli meg történelmi

²⁹ Idézi Heer 1981: 220.

³⁰ Beksics 1905: vii–viii.

tanulmányainak célját, hogy „hazánk története nagy politikai igazságait megismerje” és ezáltal helyesen tudjon állást foglalni a „közéleti téren felmerült problémákkal és kérdésekkel” kapcsolatban, ennek érdekében pedig csakis azon események és tények érdeklik, melyek ilyen természetű tanulságokat tartalmazhatnak.³¹

Beksics a történelemmel való gondolkodást kulcsfontosságú magyar tulajdonságnak látta. Ennek okát abban jelölte meg, hogy Anglia mellett a magyar az *egyetlen* történelmi állam, így népe, csakúgy, mint az angol „*retrospectiv* nép”.³² A publicista a történelemben mindenekelőtt törvényszerűségeket kívánt felismerni, amelyek segítségével a jelenre és a jövőre vonhat le következtetéseket. Beöthy hasonlóképpen törvényeket keres a történelemben, mikor a magyar állam fejlődését kutatja,³³ ennek ellenére ez nem tekinthető általános ambíciónak a történeti érvekkel dolgozók körében. Az ifjabb Andrássy Gyula a helyes történeti megismeréstől „mindössze” annyit vár, hogy az, komolyan mérlegelve a múlt eseményeinek összetett voltát, a körülmények bonyolultságát, olyan szemléletmódot tegyen lehetővé, melynek segítségével a magyarság le tud mondani a minden aktualitásukat elvesztett ambíciókról és a múltbéli események *szellemét* megértve belátja, hol húzódnak az elkerülhetetlen, a lehetetlen és a lehetséges közötti határvonalak.³⁴ A történelem feladata tehát az „igaz mérték” alkalmazása, amely megköveteli a kritikát is.³⁵ A korszakban a történelmi érvelés gyakorlatának megtagadására is akad példa, amit értelmezhetünk úgy is, hogy a történelemtől való elfordulás szintén Carl Schorske által a bécsi „magas kultúrában” azonosított folyamatának egyik eredményével van dolgunk. A gyakran Rudolf Springer álnéven író Karl Renner például röpiratában kijelentette, hogy attól még, hogy valami megtörtént a múltban semmiféle garanciát nem jelent arra nézve, hogy a jövőben olyasvalami fog bekövetkezni, ami bármilyen kapcsolatban áll e múltbéli eseménnyel. Mindazonáltal, mint azt látni fogjuk, Renner explicit kijelentései ellenére szintén történelmi fejlődési ívekről beszél, amelyek meglátása szerint kivetik magukból az általa bírált dualista berendezkedést.³⁶ A neokonzervatívok és így Ferdinánd trónörökös körébe tartozó Aurel Popovici az, aki már valóban végérvényesen szakított a történeti érvelés gyakorlatával.³⁷

A történelmi érvelésnek hódoló szerzők természetesen tisztában voltak azzal is, hogy az, amit ők politikai publicisztikai tevékenységük részeként művelnek, külön tudományágat

³¹ Beöthy 1900: v.

³² Beksics 1881: 1. Kiemelés az eredetiben.

³³ Beöthy 1900: 1.

³⁴ Andrássy 1896: 20.

³⁵ Andrássy 1896: 43.

³⁶ Springer 1904.

³⁷ Popovici 1906.

képvisel. Erre különböző reflexiók születtek, amelyek esetenként ellentmondásoktól sem mentesek. Beksics egyik munkája előszavában figyelmezteti az olvasót, hogy célja nem a „tulajdonképp való történetírás”, hanem a „história tényeinek eszközül” való használata tételeinek bizonyítására.³⁸ A történelem eszközként való használatának problematikus aspektusait ugyanakkor egyáltalán nem érinti. Több írásában felfedezhető a korabeli történettudomány legfrissebb eredményeinek ismerete és elismerése. Mindazonáltal Beksics másutt mintha már úgy értékelné eljárását, hogy az hasznosabb tudást nyújt az olvasónak, mint a professzionális történetírás kissé szűk látókörű módszere. Mátyás kapcsán az egyébként általa is a korszak legavatottabb ismerőjeként méltatott Fraknói Vilmosmal kapcsolatban jegyzi meg kritikai élel, hogy a kor ismeretét ki kell egészíteni politikai és etnikai szempontok fejtegetésével. Ezek segítségével ismerhető csak fel az a törvény, mely szerint a Közép-Duna vidékén erős hatalomnak kell létezni.³⁹ Beöthy Ákos is hasonló következtetésre jut. Eleinte szabadkozik amiatt, hogy forrástanulmányokat, levéltári kutatást több ezer oldalas munkájához nem használt, csak „közkezen forgó könyveket”. Mindazonáltal az eljárást végül mégsem ítéli helytelennek, mivel meglátása szerint törvények megállapítása csakis „kétségbe nem vonható, általánosan tudott adatok” alapján lehetséges. A történeti anyagot vizsgáló „közéleti ember” pedig még nagyobb felhatalmazással bír ennek vonatkozásában, mint a történész.⁴⁰

Jacques Le Rider mutatott rá a historizmus azon paradox vonására, hogy míg egyrészt kitermeli az események szingularitásában és a történelmi körülmények mindent meghatározó voltában hívő történelemtudományt, különböző művészeti alkotásokat, történelmi regényeket, színdarabokat is inspirál, melyek alapvető vonása mégiscsak az a feltételezés hogy a múltban élt és a kortárs emberek, valamint a történelmi és jelenkori helyzetek hasonlóak.⁴¹ A politikai publicisztika történelemmel való gondolkodása szintén egy ilyen fajta hasonlóságra épít. A korabeli történészek nem is viszonyultak problémamentesen a műfajhoz. Salamon Ferenc, aki nem melleleg Marczali Henrik véleménye szerint a korszak legnagyobb magyar történésze volt, szükségesnek találta elhatárolnia magát a röpiratoktól: azért vetette el ezeket, mert az „a jelen pillanat érdekei és szenvedélyei szerint akarja átídomítani a történeti adatokat” és nem méltó a történeti értekezés címére, legfeljebb pamflet a múlt embereire és eseményeire.⁴² A csaknem egy generációval korábbi születésű, a magyar történetírásban 1867 előtt és után is meghatározó szerepet betöltő Horváth Mihály azonban ettől eltérő véleményt fogalmazott meg.

³⁸ Beksics 1905: v–vi.

³⁹ Beksics 1905: 48.

⁴⁰ Beöthy 1900: v–vi.

⁴¹ Le Rider 1995: 21.

⁴² Salamon 1866: v.

Politikai röpiratában nemcsak konfliktust nem látott történetíró mivolta és a műfaj között, amelyben gondolatait éppen közzé tette, hanem egyenesen logikusnak tartotta ezt a választást: hiszen ki is válaszolhatna adekvát módon a közélet aktuális kérdésére (ami történetesen a kiegyezés), mint az, aki „történelmünket harmincz év óta minden irányban behatólag” kutatja.⁴³ Horváth számára a történész kompetens szakértő, akinek kötelessége a múlt anyagának mérlegelésével ítéletet mondani a jelen közjogi állapotáról. Hasonló gondolkodásmódot tapasztalhatunk a Horváthtal sok más szempontból is párhuzamba állított František Palacký gondolkodásában. Palacký is történetírói hivatása részének érezte a politikai kérdésekben való megnyilvánulást, mi több, 1849-ben, mikor a kremsieri alkotmány keretein belül a történetileg kialakult államhatárokat felülíró etnikai szempontokat szorgalmazott, meggyőződése volt, hogy történészként azt is tudja, mikor nem kell figyelembe venni a történelmet.⁴⁴ A magyarországi professzionális történetírás egyik emblematikus alakja, Marczali Henrik a századfordulón azonban már szinte szitokszóként használta a „publicistikai elmefuttatások” fogalmát az osztrák-német történész és újságíró Heinrich Friedjung elleni kirohanásában. Az ilyen eszmefuttatásokat Marczali csupán teljesen érdektelennek tartja, amennyiben a „hozájok illő könnyű lepelben jelennek meg”, kifejezetten veszélyesnek azonban abban az esetben, ha „a közjog vagy a történelem súlyos pánczéját veszik fel, hogy elrejtsek belső gyöngeségeket”. Ebben az esetben ugyanis biztosra vehető, hogy céljuk erkölcsi alapot és jogcímet szolgáltatni olyan törekvéseknek, amelyek erre egyébként méltatlanok lennének.⁴⁵ Marczali ellenszenvét ezekkel az írásokkal szemben az is mutatja, hogy híres Anonymus-tanulmányában, a névtelen jegyző hiteltelensége érzékeltetéseképpen „politikai pamphletnek” minősítette a Névtelen munkáját.⁴⁶ Hasonlóképpen gondolkodott a cseh történész Zdeněk Nejedlý is, aki azzal vádolta Masarykot és követőit a cseh történelem értelméről folytatott híres vitában, hogy a véleménykülönbséget erkölcsi különbségként azonosítva, a publikációjuk pamfletté alacsonyodik le.⁴⁷ Ezzel szemben Heinrich Friedjung, bár képzett történész volt, nem látott feszültséget a publicisztikai tevékenysége és a történetírás között – főképp vélhetőleg azért nem, mert a pártatlanságot egyáltalán nem is tekintette a történész legfontosabb vagy egyáltalán kívánatos tulajdonságának.⁴⁸

⁴³ Horváth 1868: 8.

⁴⁴ Kann 1977b: 134.

⁴⁵ Marczali 1908: 321.

⁴⁶ Romsics 2011: 145.

⁴⁷ Idézi Plaschka 1955: 79.

⁴⁸ Friedjung 1908: viii.

I. 1. Politika és történelemszemlélet a dualizmus Magyarországon

1880-ban határozat született új országház építéséről. Az illetékesek megfogalmazása szerint, az épületnek nemcsak cél-, hanem „emlékmű szerűnek” kellett lennie. Idősebb Andrássy Gyula az 1867-ben átadott londoni parlamentet tekintette követendő példának: így lettek az épületben dominánsak a gótikus stílusjegyek és így került a várost átszelő Duna partjára. A gróf célja ezzel az volt, hogy kifejezze a két állam „több évszázados alkotmányosságának” rokon voltát. E „rokonság” gondolata a korszak magyar elitjének körében általánosnak mondható és évszázados hagyományra tekinthetett vissza. Az angol parlamentarizmus változásokat ösztönző pragmatikus szemléletével és ezzel egy időben a tradíciók mély tiszteletével, csodálattal töltötte el a magyar liberálisokat. Jóllehet a gótikus stílus a magyar történelemből nem volt levezethető, az építész Steindl Imre teljesen egyetértett a koncepcióval és tovább mélyítette azt. A gótika ezáltal a középkorban mélyen gyökerező alkotmányosság és államiság kifejezője lett; a domináns stílustól némiképp elütő kupola pedig a két parlamenti ház és általában a nemzet egységét volt hivatott kifejezni.⁴⁹

Az országház térbeli elhelyezése az angol párhuzamon túl is jelentéssel bírt: a budai várpalota által képviselt királyiság ellenpontjaként a hatalommegosztást szimbolizálta, valamint a tervezés idején még német többségű Buda ellenében Pestre helyezte a hangsúlyt. Magában az épületben a termeket és folyosókat historista festmények és szobrok díszítették. Ezek a magyar történelem kulcsfontosságúnak vélt momentumait ábrázolták, úgymint a honfoglalást, István, valamint Ferenc József megkoronázását. Mindemellett a kupolát tartó oszlopok jelentős királyokat jelenítettek meg – a Habsburgok közül azonban csupán III. Károlyt, Mária Teréziát és II. Lipótot.⁵⁰

Az alkotmánypalotának is hívott épület mind stílusát, mind térbeli elhelyezését tekintve a magyar politikai-ideológiai önkifejezés egyik legfontosabb példájának tekinthető. Az államhatalom otthonának reprezentatív funkciójával láthatólag a kortársak is tisztában voltak, nem mellesleg pedig hatalmas anyagi áldozatokat igényelt, így szakemberek és politikusok garmadája alakította, formálta, vitatta meg annak érdekében, hogy a végeredmény valóban visszatükrözze mindazt, amit a politikai hatalommal bíró magyar elit önmagáról közvetíteni akart. Amint az e rövid leírás alapján is látszik, ennek az önreprezentációnak tagadhatatlanul

⁴⁹ Cieger 2009: 65.

⁵⁰ Cieger 2009: 66.

központi eleme volt az elképzelt nemzeti múlt tisztelete, a történelmi példák fontossága, az ősinek vélt alkotmányos jogok melletti érzelmi töltésű és rendíthetetlen kiállás.

I. 1. 1. *Se vele se nélküle*. Hatvanhetesek és negyvennyolcasok

Különös kép tárul elénk, amikor a dualista korszak magyar politikai életéről tájékozódunk. A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint ugyanis két kérdés dominált: egyikük, az Ausztriával való viszony áthidalhatatlan szakadékot jelentett „hatvanhetesek” és „negyvennyolcasok” között, míg a másik, a nemzetiségi kérdés vonatkozásában, a politikai életben résztvevő magyarság e szakadékot áthidalva teljes egyetértésben volt. Az igazán megosztó tényezőt, amelyhez képest megszerveződtek a politikai erővonalak tehát az Ausztriához fűződő kapcsolat kérdése jelentette. Általánosan elfogadott észrevétel az is történeti irodalmunkban, hogy míg a kiegyezés mellett jól megfontolt és racionális, de bonyolult érvek álltak, addig a függetlenségi gondolat fölülmúlhatatlan érzelmi töltettel rendelkezett.⁵¹ Egy korabeli újságíró nagyon szellemes megjegyzése szerint, míg a kiegyezés érthetetlen kamarazene, a függetlenségi gondolat fülbemászó népdal volt.⁵²

A kortársak egy része a közjogi kérdés dominanciáját érthetőnek tartotta,⁵³ több jelentős egyéniség viszont kifejezetten káros és meghaladandó, a magyar politikai életet mérgező jelenségnek vélte. Beksics Gusztáv szerint a közjogi viszály „megkötözi a nemzet kezét” és lehetetlenné teszi a „nemzeti kultúrállam” megalakítását.⁵⁴ A közjogi kérdést a korszak egyik legfontosabb politikus egyénisége, Tisza István is száműzni kívánta a politikai életből. Tisza valójában a függetlenségi követeléseit irracionálisnak és *ezért* irrelevánsnak gondolta.⁵⁵ Az 1910-ben alapított Nemzeti Munkapárt elnevezése is a közjogi kérdés meghaladottságára utalt.

Ugyanakkor a hatvanhetesek és negyvennyolcasok közötti ellentét, és maga a két pozíció tartalma sem volt mindig egyértelmű a korszak folyamán. A hatvanhetesek küzdöttek a bécsi centralizáció jelei ellen, különösen a trónörökös Ferenc Ferdinánd növekvő befolyásának idején, és többükben felmerült a kiegyezés Magyarország javára történő módosításának lehetősége is. A függetlenségi általában nem gondoltak az Ausztriától és a dinasztiaától való teljes elszakadásra és ennek következményeitől tartva kiélezett helyzetben többször hoztak olyan döntést, ami a párt szakadásához vezetett. A néha kétpólusosnak gondolt magyar politikai élet valódi szövevényességére szép példa az az eset, amikor a századelő alkotmányos válságának egy pontján a hatvanhetes ifjabb Andrássy volt az, aki a hadsereg

⁵¹ A vonatkozó, igen terjedelmes történeti irodalomból kiváló áttekintő válogatást nyújt Cieger (szerk.) 2004.

⁵² Idézi: Vermes 2001: 43.

⁵³ Apponyi Albert például biológiai nemzetfelfogásából eredően érthetőnek tartotta.

⁵⁴ Atticus 1889: 15.

⁵⁵ Vermes 2001: 82.

kérdésében hajthatatlannak bizonyult, a függetlenségi Kossuth Ferenc pedig az, aki hajlandónak mutatkozott a királlyal tárgyalni és titkos paktumot kötni Béccsel.⁵⁶

Mindezt előrebecsátva azonban nem kétséges, hogy a közjogi kérdés a korszak legfontosabb dilemmája volt. Ebben az alfejezetben a hatvanhetes és a függetlenségi publicisztika fontos darabjaiban tekintem át a történelmi érvelést.

⁵⁶ Szalai 2003: 60.

A kiegyezéshez vezető folyamat egyik legfontosabb állomása, még a *Húsvéti cikk* megjelenése előtt, Deák Ferenc és Wenzel Lustkandl „vitája” volt a hatvanas évek közepén. Lustkandl, a bécsi egyetem jogászprofesszora, 1863-ban publikált munkájával⁵⁷ a Bach korszakban legitimáló elvként használt „jogeljátszás elméletét” kívánta meghaladni. Persze nem arról volt szó, hogy Lustkandl a magyar államjog mellett kardoskodott volna, hanem tudományos eszközökkel kívánta megalapozni a korabeli közjogi helyzetet. Kifejezetten nagyrabecsülését fejezte ki a magyar közjogászok és a *Corpus Juris Hungarici* iránt, munkájának célját pedig abban jelölte meg, hogy az összbirodalmi elképzelés jogosságát magából a *Corpus Juris*-ből vezesse le. A hatás azonban a szerzői szándékkal teljesen ellentétes volt: Lustkandl kiengedte a szellemet a palackból.⁵⁸ Amint ugyanis a nyers erőfölény helyébe a jogi érvelés lépett, ellenében is lehetett érvelni, amint azt Deák Ferenc meg is tette. Az *Adalékok a magyar közjoghoz* című, egyetlen könyv alakban is megjelent munkájában⁵⁹ Deák a Pragmatica Sanctiot központba állítva vezette le a magyar állam különállásának tételét.

Elsőre meglepőnek tűnik, hogy ebben a munkájában Deák alig él a történeti érvelés módszerével, holott egyéb megnyilvánulásaiban bőven akad erre példa.⁶⁰ Ugyan a jogtörténeti látásmód maga is historizáló, de Deák nem mutatja be az egyes történelmi eseményeket egy nagyívű, a birodalommal való kiegyezést legitimáló történelmi vízió szellemében. Ez azonban részét képezte magának az érvelési stratégiának. Deák pályája során mindvégig ragaszkodott ahhoz az öndefinícióhoz, miszerint ő elsősorban egyáltalán nem politikus, hanem jogász. Ha Deák kiegyezés utáni közszereplési hajlandóságára gondolunk, be kell látnunk, hogy helyesen ragadta meg ezzel lelki alkatának egyik lényeges vonását. Mindazonáltal a kijelentésnek megfontoltabb stratégiai okai voltak: azt kívánta ezzel hangsúlyozni, hogy érvei nem politikai spekulációból fakadnak, hanem a kodifikált, évszázados jog logikáját közvetítik.⁶¹ A történelmi érvek kihagyása az *Adalékokból* hasonló megfontolásból származik: az államjogi különállást jobbra semmibe vevő udvar tényleges cselekedeteivel szemben az ezalatt végig érvényben lévő, jóllehet gyakorlati alkalmazásra ritkán kerülő jogot kívánta hangsúlyozni, központba állítani. Amint erre már Beksics Gusztáv is rámutatott: „ő általában keveset foglalkozik a

⁵⁷ Lustkandl 1863.

⁵⁸ Kovács 1987. [o. n.]

⁵⁹ Eredetileg a *Budapesti Szemlé*-ben jelent meg. Deák 1865.

⁶⁰ Elég a híres húsvéti cikkekre gondolni, de parlamenti beszédeiben is jócskán találkozunk ezzel.

⁶¹ Kovács 1987.

történettel, mert hiszen többnyire a nemzet jogait a történeti tények, legtöbbször az erőszakos tények ellen kell kimutatnia”.⁶²

Horváth Mihály

A kiegyezést legitimáló történeti víziót nem Deák, hanem a száműzetésből hazatérő és rögtön képviselőséget vállaló történész, Horváth Mihály alkotta meg. Horváthot a szakirodalom (és már a kortársak is) gyakran állítják párhuzamba a nagyformátumú cseh történésszel, František Palackýval.⁶³ A párhuzam oka elsősorban a két szerző történeti szintézis alkotó tevékenysége, amely Horváth esetében tankönyvek formájában is széles kört szólított meg és meghatározta a nemzeti történelem értelmezésének kulcsfogalmait, mindezt pedig stilisztikailag is kiemelkedő formában.⁶⁴ Közéleti tevékenységüket azonban már kevésbé sorolják e párhuzamosságok közé. Palacký híres levele a frankfurti parlamenthez, mint az ausztro-szlavizmus krédója megjelenik az eszmetörténeti összefoglalókban⁶⁵ és jelentős helyet kap a történetíró életrajzában,⁶⁶ Horváth Mihálynak a hatvanas évek végén írott munkáiról azonban ezek egyike se mondható el. Pedig hasonlóan cseh „megfelelőjéhez” Horváth is vállalja, hogy nemzete sorsdöntő pillanatában a nemzeti történelemmel való folyamatos szembenézés tapasztalatai alapján utat mutat – és ez az út az ő esetében is Ausztriához vezet.

Horváth, aki ismeretes módon szerepet vállalt a magyar kormányban a függetlenség kimondása után, már rövid idővel száműzetésbe menekülését követően revideálta negyvenkilences álláspontját. A szabadságharcról írt munkájában több gesztust tett mindenekelőtt Kossuth ellen és egyfajta lehetséges kiegyezés érdekében. 1867-es visszatérte után képviselőnek indult Szegen. Itteni választóinak írt levelében⁶⁷ kifejtette azon történeti vízióját, amelyben a kiegyezés háromszáz évnyi viszontagságos magyar történelem megoldásaként tűnik fel. Horváth itteni történelemértelmezése a kiegyezés melletti legkoherensebb és legkövetkezetesebb történeti érvrendszer.

A történetíró egyetért a kiegyezést ellenzők azon meglátásával, miszerint a magyar függetlenség elveszett. Ezt a fejleményt azonban nem az 1867-es kiegyezésnek, hanem a mohácsi vésznek tulajdonítja. Meglátása szerint a törököktől elszenvedett vereség egyetlen

⁶² Beksics 1903: 18.

⁶³ Pl. Baár 2010.

⁶⁴ Romsics 2011: 87.

⁶⁵ Pl. Trencsényi et al. 2016.

⁶⁶ Kořalka 2007.

⁶⁷ Horváth 1868.

logikus tanulsága az volt, hogy azonnal fel kell venni a kapcsolatot a szomszédos állammal. Bár a „nemzet” ennek szükségességét felismerte, régi hatalmának büszke emlékében élve „szégyenlé szóval is határozottan kimondani” e kapcsolatot és így elmulasztotta azt konkrét alkuval és intézményekkel biztosítani. Megmaradva az „abszolút függetlenség” lehetőségességének illúziójában, „halva született törvényekkel” igyekezett a függetlenség „külszínét” körülbástyázni. Horváth voltaképpen az 1723-as *pragmatica sanctio*t, az 1790-es és 1825-ös rendelkezéseket mind ilyen „halva született” törvénynek látja, amelyek pusztán a nemzet abbéli képtelenségéből fakadtak, hogy elismerje a viszonyok változhatatlan voltát, és megalkudva ezekkel, világosan szabályozza az Ausztriával való viszonyt. Ez Horváth szerint „bajait gyökeresen orvosolhatná vala”, ehelyett azonban felesleges törvényekért küzdött a nemzet. Az adott viszonyok közt teljesen lehetetlen függetlenség hiánya felett érzett „álszégyennel” szakítva a „nyílt és becsületes megalkuvás” útját kellett volna választani.

Ez a hiba komoly következményekkel járt. Az „életet” ugyanis, folytatja Horváth, nem lehet megtéveszteni, mivel „erősebb a törvény holt betűinél”. A nyílt és egyértelmű rendezés (mondjuk ki: a kiegyezés, pontosabban a közös ügyek rendszerének megalkotása) elmulasztása az alkotmány és az önkormányzatiság folyamatosan megújuló sérelméhez vezetett, ami lehetetlenné tette „az értelmi és anyagi fejlődést”, így „nemzetünk a hatalmas előrehaladó korról lépést nem tartva, mind alább süllyedt”. Ezt a „szégyenletes” elmaradást „az ész, erő és oly szent akarat” csak „vajmi csekély” eredménnyel próbálhatta javítani, amíg az „Ausztriávali kapcsolatból” származó viszonyokkal meg nem alkudott.⁶⁸ 1848 (még csak nem is 49) sem kerül enyhébb elbírálás alá: Horváth szerint az események legfontosabb tanulsága ismét csak az, hogy „megszállott bennünket nemzetünk veszedelmes jellemgyöngesége: az elbizakodás. Álszégyenünkben megint elmulasztók méltányolni a kapcsolatot, melybe a századok eseményeinek hatalma fűzött bennünket Ausztriával.” Elmulasztva a pillanatot „midőn sorsunkat markunkba tartók” a kapcsolat tartós szabályozása ismét elmaradt, a függetlenség újra kikiáltásra került annak mérlegelése nélkül, hogy „ez még lehetetlenebb, mint bármikor a lefolyt háromszáz év alatt”. Horváth itt megfogalmazott képe az 1848-as eseményekről szellemében rokonságot mutat Kemény Zsigmondnak a *Forradalom után* című munkájában kifejtett egyes nézeteivel. Kemény szintén az illúziók elvetésére, Magyarország pozíciójának a birodalmi és európai hatalmi keretek közötti mérlegelésére szólított fel akár az „öntagadás, akár a meggyőződés erélye által”.⁶⁹

⁶⁸ Horváth 1868: 8–9.

⁶⁹ Kemény 1850.

Erre az értelmetlen és szenvedésekkel teli periódusra tesz végre pontot Deák, „ki valóban gondviselészerű küldetésben” felismerve „százados bajaink forrását” meggyőzi a nemzetet a „szenvetéssel” és „elmaradással” járó függetlenségi törekvésekről való lemondás, a fejedelmet pedig a „jogos nemzeti igények” tiszteletben tartásának szükségességéről.⁷⁰ Ennek eredményeképpen pedig „alkotmányunk negyedfélszáz év óta sohasem nyugodott biztosabb alapon, szabadságunk sohasem birt annyi biztosítékkal” mint a kiegyezés után.

Meglepő vagy inkább egyenesen döbbenetes Horváth érvelésének merész és nyers szókimondása. A kiegyezés mellett érvelő publicisták a *függetlenség* fogalmát általában igyekeznek nem megtagadni a kiegyezés által létrejött közjogi helyzettől: ha a teljes függetlenséget az 1849-es nyilatkozatra, esetleg a közjogi ellenzékre utalva lehetetlennek is mondják, később mégis azt igyekeznek bizonygatni, hogy *gyakorlatilag, érdemben* és a *lehetőségek szerint* Magyarország mégiscsak függetlenséget élvez. Még ennél is ritkább az a megfogalmazás, miszerint a kiegyezés (pontosabban történelmi előképei, amit a nemzet elmulasztott megkötni) *megalkuvás* lenne, akármilyen nyílt és becsületes is. Ehelyett sokkal inkább annak szükségszerűségét és józanságát volt szokás hangsúlyozni, és legfeljebb ésszerű *kompromisszumnak* minősíteni. Mindennél azonban még sokkal megdöbbentőbb az a mód, ahogyan Horváth „halva született” törvényeknek minősíti azon rendelkezéseket, amelyekben a 16. század közepe óta Magyarország különállását sikerült több-kevesebb sikerrel kimondani. Jóllehet egy korabeli propaganda anyagban, – melyben rendkívül didaktikus módon egy testvérpár párbeszédét olvashatjuk, melynek során az okos Miklós meggyőzi kissé lassú felfogású Antal öccsét a kiegyezéspártiak igazáról – ugyan felmerülnek hasonló érvek a korábbi közjogi törvények tökéletlenségéről, a történetíróéhoz fogható minősítésekkel nem találkozunk.⁷¹ Horváth szinte túl is lőtt a célon, hiszen olyan törvényeket is leminősített – élükön a Pragmatica Sanctióval – amelyekre Deák Ferenc építette érvelését Bécs ellenében.

Nem meglepő tehát, hogy Horváth írásáról Kossuth egy levelében annyit jegyzett meg, hogy szerzője „a múlt idők szent emlékeitől minden kegyeletet megtagadni” törekedett. Horváth azonban egy tapodtat sem hátrált. Az ilyen jellegű kifogások szerint pusztán abból származnak ugyanis, hogy megfogalmazóik még megmaradtak egyfajta éretlen gyermekkorban, ami nem tűr mást csak dicséretet, holott a józan többség „már a meztelen igazságot kívánja”, menten a bálványozástól: ez az egyetlen, ami illő az „érett férfiak” szelleméhez, csak ezen alapulhat a jövő.⁷² A szegedi választókhoz írt levele után nem sokkal később kiadott politikai röpiratában,

⁷⁰ Horváth 1868: 11.

⁷¹ Párbeszéd 1869.

⁷² Horváth 1868: 13–16.

amelyet a „józan eszű, de fájdalom, magasabb képzettség híjában hangzatos szép szavak, a nemzeti nagyság s dicsőség által könnyen elcsábítható népünkhöz” címzett, semmit nem módosított a szegedi levélben írtak lényegén, csak immár részletesen is kifejtette azt az elmúlt évszázadok főbb mozzanatain.

Azt, hogy I. Ferdinánd (akinek Szapolyaival való küzdelmeit és az ebből származó legitimációs kérdéseket nem említi) alatt nem került sor a két ország közös ügyeinek törvényes tisztázására, a „fejetlen viszonyok” közt Horváth természetesnek tartja, ezen túl azonban megbocsáthatatlan mulasztásnak. Egy ilyen rendezés hiányában a „német miniszterek s tanácsosok” a magyar vonatkozású ügyekbe egyre nagyobb befolyást nyertek, míg a közös érdekeltségű kérdésekben kizárólagos hatalomra tettek szert, ami alkalmanként felkelésekhez vezetett. A „türelmét vesztett nemzet” azonban elszalasztotta annak lehetőségét 1608-ban, mikor Rudolf lemondatásának érdekében az osztrák tartományokkal szövetkezett, hogy a közös ügyeket összegző szerződést kössön az osztrák féllal. Ez a mulasztás csak ismétlődött II. Mátyás és III. Károly alatt.

Horváth szerint e szerződésnek annyit kellett volna magában foglalni, hogy mivel a fejedelem közös és az országot csak közös erővel lehet megvédeni a török ellen, a „kereskedelem viszonyait, a vámszabályokat stb.” kölcsönös egyetértéssel célszerű elintézni, önhatalmúlag egyik fél sem rendelkezhet felőlük. Egy ilyen szerződést a történész szerint egyértelműen a magyar félnek kellett volna kezdeményezni, hiszen ez neki volt hasznos és szükséges, míg a világos szabályozás hiányában a hatalmát kiterjesztő német felet csak korlátozta volna.⁷³ E mulasztás oka „a nemzeti függetlenség és becsület körüli téves fogalmak”, a szegedi levélben is megidézett „álszégyen” – az a szégyenérzet, mely abból fakadt, hogy a magyar elit kénytelen lett volna bevallani teljes függetlenségének feladását. Pedig ezen nincs mit szégyellni, ha „a sors, a körülmények hatalma vagy valamilyen közös érdek” miatt kerül rá sor. Mindaz a sérelem, ami az országot érte a Habsburgok alatt, ennek megfelelően voltaképpen a magyar elit hibájának következménye. Ennek tudható be az is, hogy a két terület gazdasági kapcsolatait kizárólag az örökös tartományok javára szabályozták, ezzel Magyarországot Ausztria gyarmatává téve.⁷⁴ A „történelem” pedig mulasztást követne el, „ha őseink ez ügybeni eljárását a legszigorúbban nem róná meg”.⁷⁵

Horváth fogalmazza meg a legerőteljesebben azt a víziót, miszerint az 1526 utáni magyar történelem értelme és csúcspontja 1867. Munkája alapján a két dátum közötti periódust

⁷³ Horváth 1868: 18, 23.

⁷⁴ Horváth 1868: 34.

⁷⁵ Horváth 1868: 23–26.

akár „az elmulasztott kiegyezés” korszakának is nevezhetnénk. „De valahára mégis sikerült immár sokáig zsarnokunkká lett társunkkal kiegyezkedni; azt, a mi kizárólag a magunké, teljeseb birtokunkba venni, a mi közös, arra nézve a jövőben egyenlő befolyást gyakorolni.”⁷⁶

⁷⁶ Horváth 1868: 50.

A korszak egyik legtermékenyebb és legjelentősebb publicistája számára is kulcsfontosságúak voltak a történelmi érvek, kivált, ha az Ausztriához fűződő viszonyról fejtette ki – a korszak során divergáló – véleményét. Beksics Gusztáv (1846–1906) az 1880-as évektől fogva évente átlagosan 2–3 kötettel jelentkezett a nyilvánosság előtt.⁷⁷ Természetesen bőven akadtak ellenségei és vitapartnerei, azonban ők se hagytak soha kétséget afelől, hogy Beksics jelentőségét és felkészültségét messzemenően elismerik.⁷⁸

Beksics szegény, délszláv eredetű asszimilált családba született. E két körülmény nagyban rányomta bélyegét gondolkodására és közéleti pályájára: egyrészt mentorával, Tisza Kálmánnal, valamint saját pártjával is ellenkezve minden szimpátia nélkül kritizálta a „dzsentrí” alakját, másrészt pedig, hasonlóan több asszimilált családból származó értelmiségihez, a magyarosítás elkötelezett híve volt (jóllehet az erőszakos eszközöket a legkiélezettebb helyzetekben is elfogadhatatlannak tartotta). Szerény körülményei okán, a gimnázium után a pécsi papi szemináriumnak lett látogatója. Ezt azonban hamarosan otthagya (kiváló újra felfedezője, L. Nagy Zsuzsa ennek az élménynek tulajdonítja egyházellenességét) és Pestre költözött jogot tanulni. Ekkor merült fel, eleinte pusztán egzisztenciális okokból az újságírói pálya, és hamarosan Kemény Zsigmond mellett lett a *Pesti Napló* szerkesztője. Több műfajra kiterjedő írói tevékenységét a későbbiekben már nem a megélhetés biztosítása végett folytatta, hanem szellemi igényeinek kielégítéseként. 1884-től képviselőként a Szabadelvű Párt sorait gyarapította. Az egyházzal, de főként a Tisza Kálmán féle adminisztráció törzsét jelentő dzsentrivel kapcsolatos véleményei azonban olyan nagy megütközést keltettek saját párttársai körében, hogy munkáit az antik világból kölcsönzött beszédes álneveken adta ki.⁷⁹ Politikai pályájának csúcsát a miniszterelnöki hivatal jelentette, ahol a közjogi és nemzetközi ügyosztály élére került. Bánffy Dezső erőszakos nemzetiségi politikájával, valamint korrupciós választási rendszerével azonban nem tudott azonosulni, így 1896-ban lemondott és visszatért képviselőnek.⁸⁰

A Bánffyt követő Széll Kálmán kormányzásában szintén csalódott. Széll lemondása Beksics politikai karrierjének végét is jelentette, vereséget szenvedett a választásokon. Ebben

⁷⁷ L. Nagy 1963: 1244.

⁷⁸ Müller 2005: 7.

⁷⁹ A dzsentrí jelenséggel kapcsolatos kutatásai során úttörő módszereket is alkalmazott: elsőként ő kísérelte meg használni a társadalmi átalakulás mérésére a megyei virilisjegyzéket. Kövér 2006: 98.

⁸⁰ Müller 2005: 10–19.

az időben magánéleti válság is gyötörte: előbb felesége (1903), majd barátja, Jókai Mór (1904) halt meg. Fejérváry Géza 1905-ös miniszterelnöki kinevezése, amit Ferenc József a választási eredmény teljes figyelmen kívül hagyásával vitt véghez, Beksicset mélyen megrázta, úgy látta, hogy az a rendszer, amelyet közírói és politikusi pályája során végig támogatott, olyan vonásokat kezd mutatni, ami a magyar történelem legsötétebb periódusait idézi. 1906-os hirtelen halála e különböző csapások együttesével magyarázható.

Beksics munkássága a korszak meghatározó kérdéseinek szinte mindegyikére kiterjedt. Nemcsak a közjogi és nemzetiségi kérdéssről írt kimerítő röpiratokat, hanem a vámterület, az agrárius mozgalom, az ezzel összefüggő hitbizomány, valamint az egyházzal kapcsolatos dilemmákkal is foglalkozott. Közírói pályája során az egyik legnagyobb dilemmát a liberális, valamint a magyar nemzeti célok (magyarosítás) összehangolása jelentette, melyben végül a nemzeti aspirációk kerültek ki győztesen, így művei etatista fordulatot vettek: a társadalom és az állam közötti egyensúly felborult, utóbbi javára.⁸¹

A negyvenes évek közepén született Beksicsnek természetesen nem lehettek személyes tapasztalatai a szabadságharcról, de még a megtorlás „hőskoráról”, első éveiről sem. Kamaszkora, valamint politikai eszmélésének időszaka ellenben éppen arra a periódusra esett, amikor leginkább a szabadságharc kudarcos kimenetele következményeit tapasztalhatta. Már e generációs körülmény okán sem meglepő tehát, hogy Deák, de még inkább Kemény Zsigmond szemléletét vallotta magáénak, akit személyesen is ismert és nem mellesleg Deák „szócsövének” tartott.⁸² A dualizmus válságosabb periódusai azonban alkalmanként már Deák kritikájára készítették, ugyanakkor ez a kritika főként az 1868-as törvényeket illette. Az 1880-as évektől folyamatosan megfigyelhető írásaiban az a gondolat is, miszerint a magyarságnak (általában megjelenő érve szerint már demográfiai okokból is) át kell vennie a vezető szerepet a monarchiában. Ez néhol markánsan, néhol kevésbé kirívóan jelentkezik a dualista rendszert alapvetően legitimáló írásaiban. A gondolat valójában igen széles körben jelen volt a dualizmust megelőző évtizedekben is, és nagyban felerősödött a századfordulóra, aminek a Lajtán túli kaotikus politikai válságok is

1896-ban Beksics franciául jelentetett meg könyvet *La consolidation intérieure de l'Autriche-Hongrie et son rôle dans la question orientale* címmel.⁸³ Ebben elsődleges célja, hogy külföldi, széles közönségnek bizonyítsa a Monarchiával kapcsolatos „dissolving view” tehát annak felbomlásával spekuláló nézet tarthatatlanságát, valamint a birodalom elsőrangú

⁸¹ Müller 2005: 29.

⁸² Beksics 1883.

⁸³ Beksics 1896a.

szerepét az európai hatalmi rendszerben, kiváltképp a keleti kérdés vonatkozásában. Ugyanebben az évben a munkát magyarul is megjelentette, e verzióban ugyanakkor a cím *A dualisztikus monarchiára* változott, immár tehát nem a már a címben lefektetett tényként kezelve a konszolidációt, és elhagyva a keleti kérdésre való utalást.⁸⁴

Beksics fő tételei és munkájának céljai a következőkben foglalhatók össze. Mindenekelőtt a dualizmus korabeli felépítéséről két irányból kiindulva igyekszik bebizonyítani, hogy a lehető legésszerűbb formáció. Egyrészt Ausztria nagyhatalmi állásának szempontjából, ami, mint azt szintén törekszik kimutatni, európai perspektívából nézve is kulcsfontosságú kérdés. Másrészt pedig *belülről* vizsgálva a dualista berendezkedését, annak föderatív alternatívájáról mutatja ki, hogy nem is jelent alternatívát. A Monarchián belüli különböző bomlasztó erők (a pánszlávizmustól a magyar függetlenségeken át a pánrománokig) voltaképpen jelentéktelensége mellett érvel, majd Ausztria–Magyarország keleti misszióját mutatja be, külön kiemelve, hogy a régióban a Monarchia elsőbbsége az Orosz Birodalommal szemben a civilizáció érdeke. Mindezt pedig történeti, nemzetkarakterológiai, valamint demográfiai érvekkel argumentálva vezeti elő.

Beksics számára a dualizmus jelenti Ausztria és Magyarország viszonyának, valamint a birodalomnak és az egész régió berendezésének végleges formáját: „A Habsburgok monarchiája külső közjogi és történelmi alakulását a dualizmus által befejezte.”⁸⁵ Ezt többször is nyomatékosítja a munka során: „A dualizmus nem provizórium és nem kísérlet, hanem állandó forma.”⁸⁶ Vagy: „A dualizmus azon forma, mely egyedül felel meg az osztrák–magyar monarchia létérdekeinek és feladatainak.”⁸⁷ A szétesőben levő birodalom ezáltal nyerte vissza „hatalmi állását és tiszteletre méltó nemzetközi szerepét”, amely a század közepének szerencsétlen osztrák külpolitikája miatt végveszélybe került. A birodalom hatalmi pozíciójának visszaállítása pedig összeurópai érdek, elsősorban a keleti kérdés vonatkozásában: a Monarchia elsőszámú nagyhatalmi feladata vezérszerepet vinni „keleten s a kelethez közel álló Közép Európában”.⁸⁸ A birodalom erre való alkalmasságát mi sem bizonyítja jobban, mint Bosznia és Hercegovina okkupáció alatti rohamos fejlődése: „*Még a római provinciák sem lettek ily gyorsan a rend, a béke és a kultúra színterévé, mint Bosznia és Hercegovina*, hova Ausztria–Magyarország mintegy kényszerítve nyomult be.”⁸⁹ A dualizmus pedig *éppen az a*

⁸⁴ Beksics 1896b.

⁸⁵ Beksics 1896b: 13.

⁸⁶ Beksics 1896b: 21.

⁸⁷ Beksics 1896b: 15.

⁸⁸ Beksics 1896b: 7.

⁸⁹ Beksics 1896b: 135. Kiemelés az eredetiben.

rend, amely lehetővé teszi ennek a küldetésnek a teljesítését. A Habsburgok által sokszor megkísérelt centralizáció nem alkalmas erre, mivel a centralizált birodalmak „külügyi kalandokba” vágnak és „hódító törekvéseket” ápolnak. Hasonlóképpen a federációs alternatíva is kizárt, mert ez képtelenné tenné az egységes fellépésre, „kiegyenlítő, ellensúlyozó” feladatát tehát nem bírná ellátni.⁹⁰ A problémát jelentő hadsereg és gazdasági kérdésekre vonatkozóan Beksics kifejti, miszerint ha bármi okból kifolyólag a két állam szövetsége fel is bomlana, rövid időn belül („a következő napon”), a körülményeknek engedelmeskedve nagyban hasonló vám- és védelmi szerződés jönne létre a két állam között.⁹¹ A társadalmi jelenségeket olykor nagy éleslátással vizsgáló Beksics ezen mindent túlszárnyalóan optimista megjegyzéseit olvasva (melyek legtúlzóbbika talán az, amely a közös hadsereget a német birodalmi sereg fölé helyezi szervezettségben) fontos észben tartani, hogy voltaképpen egy, a frankofón nagyközönségnek szánt anyag fordításáról van szó.

Ausztria és Magyarország államszövetségének szükségességét történelmi érvekkel is igyekszik alátámasztani. Beksics az Osztrák–Magyar Monarchia előzményének a Mohács előtti Magyarországot látja, melynek feladatát a Nyugat és Kelet közötti közvetítésben és a civilizáció védelmében jelöli meg. Moháccsal Magyarország képtelen volt ennek további teljesítésére, pedig „az emberiség és a civilizáció követelménye volt, hogy a Közép Dunánál a kettős célból erős hatalom létezzék”.⁹² Beksics szerint ekkor Magyarország „Ausztriával *szövetkezett* a Habsburgok jogara alatt. Ketten együtt lettek a Kelet és Nyugat közt közvetítők s a nyugati civilizáció védői a keleti barbársággal szemben.” [Kiemelés tőlem.] A publicista tehát nemcsak hogy konszenzusos „egyesülésnek” láttatja Magyarország és Ausztria 1526 utáni viszonyát, de a hagyományosan magyar feladatként és érdemként emlegetett civilizáció védő hivatást is megosztja a Lajtántúllal.

Azt a paradoxont, hogy ha egyszer a dualista rendszerű birodalom történelmi és civilizációs szükségszerűség, miért nem alakult meg rögtön a 16. század közepén, egyszerűen a történelem logikájába csúszott „csodálatos ellentmondásnak” látja. Véleménye szerint a „gondviselésszerű pályán” a Habsburg monarchia haladását egyrészt a birodalom nyugati politikája, másrészt a centralizációs törekvés lassította le, amely szakítást jelentett a „Mohács utáni egyesülés alapgondolatával”. Ez időközi eltérésekkel egészen 1867-ig tartott, ekkor azonban „három század tévedései után a Habsburgok monarchiája valódi feladatainak megismerésére jutott” és a centralizáció „gonosz szellemétől” végleg megszabadulva

⁹⁰ Beksics 1896b: 15.

⁹¹ Beksics 1896b: 59.

⁹² Beksics 1896b: 14.

megtalálta „azon végleges formát, melyben állandóan rész fog venni a vezérhatalmak közt világrészünk sorsának intézésében”.⁹³

A *dissolving view* fontos érvét, a magyarországi közjogi ellenzék törekvéseit és erejét szintén történeti érvekkel cáfolja a szerző. Beksics szerint az Ausztriától való elszakadás gondolata soha nem volt elterjedt a magyarságban. Az uralkodóház elleni felkelések mindig kizárólag az ország alkotmányos jogainak visszaállítását célozták. Rákóczi-szabadságharcának idején csakúgy, mint 1848–1849-ben, végig éppen ezért a békepártiak voltak többségben. A békepártiak, akik nemcsak a parlamentben, de a „közzsellemben” is mindig többséget képeztek e felkelések legnagyobb győzelmeit is csak az uralkodóházzal való kibéküléshez akarták felhasználni. Ez Rákóczi alatt sikerült is, Kossuth „terrorizmusa” miatt azonban nem győzhetett 1849-ben. Beksics abban sem lát semmi kifogásolhatót, hogy e békepárt „Rákóczy Ferenczet is feláldozta [...] a debreczeni békepárt szintén feláldozta volna Kossuthot”. Számára ugyanis ez nem jelent mást, mint hogy „a függetlenségi eszmét a magyar nemzet soha sem tekintette a régi különálló magyar királyság visszaállítása gondolata gyanánt. A függetlenségi zászlót csak azért vette kezébe, hogy megsértett alkotmányát helyreállítsa, de egyszersmind kibéküljön a Habsburgok dinasztiájával, s így Ausztriával.”⁹⁴ Éppen ezért Magyarország közjogi ellenzéke dekadens elem, amely valós erejét tekintve nem tartozik a monarchia bomlasztó tényezői közé. Hogy voltaképpen a kiegyezés Ausztriának vagy Magyarországnak kedvez-e jobban, arra nem kapunk egyértelmű választ. Munkájának elején Beksics egy, a szétesés határán álló Ausztria képét alkotja meg, amely mind a kül-, mind a belpolitika terén zűllésben van, és amely számára csak a dualizmus jelenti az egyetlen világos pontot. A kiegyezésre tehát eszerint elsősorban Ausztriának volt szüksége, amelynek „szétronsolt hajója legellentétebb áramlatok ellen küzdve” jutott el „utolsó menedékhelyére”.⁹⁵ Mindazonáltal az olvasó a későbbiekben azzal is szembesül, hogy Magyarországnak legalább ekkora szüksége van a dualista rendszerre: „Magyarország régen nem, vagy egészen más, rosszabb alakban léteznék, ha a függetlenségi törekvések Ausztria mellőzésével hoznak vala létre alakulásokat.”⁹⁶ Beksics meglátása szerint a történelmet vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy minden olyan törekvés, amely Ausztria nélkül akart létesíteni magyar államot, tönkrement, így egyértelmű, hogy „Magyarország állami önállósága csak Ausztriával szövetségben valósítható meg”. Mi több, egy Ausztriával való szövetséggel a legnagyobb nemzeti tragédia is elkerülhető lett volna: „A mohácsi vész nem töri

⁹³ Beksics 1896b: 15.

⁹⁴ Beksics 1896b: 56.

⁹⁵ Beksics 1896b: 5.

⁹⁶ Beksics 1896b: 60. Kiemelés az eredetiben.

szét Magyarországot századokra, ha akkor létezik vala hatalmas Ausztria s létezik belső s állandó szövetség Magyarország és az osztrák ház közt.”

Mindazonáltal már megjelennek olyan érvek is, amelyek egy magyar vezetésű monarchia irányába mutatnak. Ilyen a – Beksics szerint alig létező – osztrák parlamentarizmus, melynek „csak tegnapja van” és a „közel egy évezredes” magyar alkotmányos hagyomány szembeállítása.⁹⁷ Ausztria „a tudománynak szinte minden ágában” való erőfölényét a magyar parlamentarizmussal állítja szembe, amely „nemcsak felette állt az osztráknak, hanem azonnal az angol után következik”.

A szerző a dualista berendezkedést fenyegető, elsősorban a cseh politikusok felől érkező föderatív törekvéseket szintén történeti érveléssel igyekszik leszerelni. A cseh népről elismeri, hogy „kulturailag fejlett, gazdaságilag, világrészünkben kiválóan előrehaladott” mi több: „politikai multjában sem hiányoztak a nagyobb szabású vonások”.⁹⁸ A csehek nemzeti öntudata és politikai érettsége emellett a monarchiát potenciálisan szintén bomlasztó pánszlávizmus végzetes meggyengülését is jelenti, hiszen kizárható, hogy az öntudatos cseh nemzet be akarna vagy tudna olvadni az Orosz Birodalomba.⁹⁹

Ugyanakkor Beksics meglátása szerint a csehek történelme nem jogosít fel föderalista törekvésekre. Ennek kimutatására a szerző a magyar és a cseh történelmet hasonlítja össze. A különbséget a magyar és cseh jogok között mindenekelőtt az állami lét kontinuitásában jelöli meg: míg Magyarország véleménye szerint a Pragmatica Sanctio előtt és után is bírt állami függetlenséggel, Csehország semmi ilyet nem vindikálhat, felemlegetett jogai „csak Palaczky műveiben léteztek” mivel mindösszesen „tartományi önkormányzattal” rendelkezett a legjobb esetben is. Ennél azonban bővebben és szenvedélyesebben érvel a „Verwirkungstheorie” elleni magyar és cseh reakció eltéréseivel. Bár szolidáris hangon elismer némi hasonlatosságot, hatalmas előnyt vél felfedezni „a magyar közjog” oldalán. Magyarország ugyanis az alkotmányát ért támadásokra mindig fegyveres vagy passzív ellenállással felelt: még a „magyar fehérhegy”, Világos után sem fogadta el jogvesztett helyzetét. „A csehek ellenben mindenbe belenyugodtak.” Nemzeti jogaik „könnyelmű eltékozlása” után „a csehek vígan éltek” az abszolutizmus „rohasztó légkörében”. Sőt, nemcsak elfogadták II. Ferdinánd és Mária Terézia abszolutizmusát, de legerősebb támaszai és haszonélvezői voltak az önkényuralomnak: „Az önkényuralom legnagyobb elaljasodása idején, a Bach-korszakban ők voltak legékesebb

⁹⁷ Beksics 1896b: 112.

⁹⁸ Beksics 1896b: 10.

⁹⁹ Beksics 1896b: 38.

szolgái a vérben gázoló és felforgató rendszernek.”¹⁰⁰ Végül a jogeljátszás elmélete kapcsán kinyilvánított szolidaritásból oda jutunk, hogy egy effajta párhuzam „szorosan véve” egyáltalán nem tartható, és ahol a „történelmi fejlődés”, illetve a „nemzeti karakter” ilyen mértékben különbözik, „ott nem lehet beszélni még csak hasonlóságokról sem, annál kevésbé egyenlőségről.”

Közjogunk és nemzeti törekvésünk címmel 1903-ban Beksics immár a magyar közönségnek fogalmazta meg véleményét az ország közjogi viszonyairól. Ekkorra a magyar politikai élet messze túl volt a századforduló Széll-csendjén. Apponyi Albert gróf egyik javaslatában azt kezdeményezte, hogy a közös hadseregben jelenjenek meg bizonyos magyar nemzeti jelképek. Ez nem érintette a dualizmus alapvetését (Apponyi egyébként is elkötelezett híve volt a kiegyezésnek), mégis évekig tartó válsághoz vezetett. Ismét kiszabadult egy szellem a palackból: a függetlenségek ugyanis igyekeztek rálicitálni a gróf kérésére és magyar vezényszót követeltek. Olaj volt a tűzre, hogy Ferenc József nemhogy nem engedett a hadsereg szimbólumainak ügyében, de chlopyi hadiparancsában az abszolutista centralizáció terminológiája szerint beszélt a birodalom „néptörzseiről”, a magyarokat is beleértve ebbe a kategóriába. Végül a király visszakozni kényszerült, ez azonban nem segített azon, hogy a közjogi kérdés ismét rátelepedett a politikai életre.

Beksics tehát ilyen körülmények közt írta meg munkáját az aktuális közjogi vitákról, amelyekről egyébként épp maga jegyzi meg munkájának legelső soraiban, hogy a „inkább ártalmasak mint hasznosak” és „egyoldalúvá teszi köz- és politikai életünket”. Bár ebben a könyvben is tetten érhető a magyar vezetésű Monarchiára tett utalások, a munka elsődleges célja „Deák politikai s alkotmányunk közjogi integritásának megvédelmezése. És annak bebizonyítása, hogy Deák által meg nem csonkított alkotmányunk elég széles nemzetünk bármily nagyszabású kifejlődésére.”¹⁰¹ Ez a kijelentés a kiegyezéspártiak egyik kulcsmondatának is tekinthető.

Beksics a magyar közjogot „az első alakulások” kezdetétől állandónak, változatlannak ábrázolja. Alappillére, a korona és a nemzet közjogi egysége „ezer év óta változatlan”. A királyság intézménye Szent István óta lényegében állandó, és mikor a „magyar állam hajója” a Habsburgok „révébe ért”, akkor sem adta fel jellegét. Ennek megfelelően Beksics véleménye szerint a magyar alkotmánnyal voltaképpen semmi nem történt sem 1848-ban, sem 1867-ben. Ha ugyanis, szól az érvelés, akár kedvező, akár kedvezőtlen változásokat tételezünk 1867 és az azt megelőző állapotok közt, akkor „megtörik alkotmányunk és jogfejlődésünk egysége s az

¹⁰⁰ Beksics 1896b: 79–80.

¹⁰¹ Beksics 1903: iii.

előbbi megszűnik annak lenni, a mi volt, régi, zárt egységnek”. A jog ugyanaz volt végig, ha az uralkodás néha „szomorú tényei” különböztek is tőle. 1867-tel semmi nem változott. Ez az érvelés kétélű fegyvere Beksicsnek: az egyik a magyar függetlenségeket, a másik az osztrák-összbirodalom teoretikusait célozza.¹⁰² Bár Deák érvelése is nagyon hasonló Lustkandllal folytatott vitájában (amit Beksics is felidéz) mégis érezhető a feltétlen kontinuitás fontossága, ami korábbi munkájában nem kapott ekkora figyelmet.

Ugyanígy különösen nagy hangsúlyt kap Magyarország függetlensége. Érezhető, hogy Beksics számára nagyon fontos a függetlenség varázsszavának használata a közjogi ellenzékkel szemben írott munkájában. A fent bemutatott tételből vezeti le, hogy Magyarország „független ma a dualizmus keretében, mely a magyar jogfejlődés lényegét teljesen érintetlenül hagyta [...] a magyar szuverén nemzet Mohács óta épp úgy, mint Mohács előtt”. Deák semmi mást nem tett, csupán a régi függetlenséget bástyázta körül újabb garanciákkal.¹⁰³ Beksics természetesen nem tesz úgy, mintha a közös ügyek intézménye nem is létezne. Ezek azonban szerinte nem jelentenek semmiféle jogfeladást, csak *joglekötést*.¹⁰⁴ A publicista a Habsburgokkal való konfliktusos történelmi viszonyt is igyekszik helyre tenni. Meglátása szerint a függetlenségi felkelések alkalmával a magyarság sohasem a Habsburgokat gyűlölte. A Habsburgoknak a szerző világtörténeti missziót tulajdonít, melynek lényege a régióban létrehozandó erős állam megalkotása. Ezt azonban hibás módon úgy próbálta elérni, hogy Magyarország ellenében próbált birodalmat építeni. A magyarság ezt a „birodalmi eszmét” gyűlölte igazán és nem az uralkodóházat, amelyet épp úgy nemzetivé igyekezett tenni, mint a történelme során elfogadott külföldi dinasztiákat. A Habsburgok jövőbeli feladatának jelöli meg, hogy minél inkább igyekezzenek nemzetivé válni, ami véleménye szerint a birodalmi súlypont Magyarországra helyezését fogja jelenteni.¹⁰⁵

¹⁰² Beksics 1903: 8–11.

¹⁰³ Beksics 1903: 10–11.

¹⁰⁴ Beksics 1903: 49.

¹⁰⁵ Beksics 1903: 74.

Amint arra már többen rámutattak, 1896, a millennium éve természetesen nemcsak a honfoglalás eseményét ünnepelte, hanem az egész „ezer éves magyar történelmet”. Nincsen semmi meglepő abban, hogy a magyar elit szükségét érezte a múltba visszavetített közjogi szemléletmód alapján megírt, megfestett és kőbe foglalt történelemben elhelyezni az 1867 óta fennálló közjogi állapotot is: egyszerűen szükségét érezte egy olyan munkának, amely elhelyezi, megmagyarázza és legitimálja a kiegyezést az ezer éves múlthoz képest. Az sem elhanyagolható szempont, hogy egy ilyen munka írója az az ifjabb Andrássy Gyula (1860–1929) volt, akinek apja ismeretes módon kulcsfontosságú szerepet vitt a kiegyezés folyamatában.

Az ifjabb Andrássy kora gyermekkorát apja külügyminisztersége miatt Bécsben töltötte, magántanulóként. Ez a körülmény valószínűleg nagyban hozzájárult ahhoz, hogy pályája során végig „elmélkedő típus” maradt, a nyilvános szereplést nem kedvelte, a különböző problémákat igyekezett teoretikus úton megközelíteni, a parlamenti vitáknál jobban érdekelték a nemzetek sorsának történeti összefüggései. A politikusi pálya által megkövetelt közszereplés és nyilvános polemizálás voltaképpen távol állt természetétől.¹⁰⁶ Mindazonáltal Andrássy elméleti felkészültségét még olyan komoly ellenségei is elismerték, mint Tisza István.

Andrássyt apja eredetileg diplomáciai pályára szánta volna, Kálnoky külügyminiszterrel válásával azonban olyan külpolitikai irány vált mérvadóvá, ami távol állt a gyermekei pályáját erős kézzel irányító idősebb gróf elképzeléseitől. Valószínűleg ezért 1886-ban Andrássy elhagyta a külügyi pályát és érdeklődésével, valamint ambícióival ellentétes módon a belpolitika felé fordult. 1887-ben Csíkszentmárton képviselőjeként került a parlamentbe. Ebben az évben már körvonalazódtak azok a jelenségek, amelyek a századforduló válságát eredményezték. A modernizáció által generált társadalmi feszültségek egyre intenzívebben jelentek meg a parlamentben, a folyamat kárvallottjai pedig a függetlenségek táborát gyarapították. Megbomlott a Szabadelvű Párt: Mérsékelt Ellenzék néven hatvanhetes alapú ugyan, de a kiegyezés nemzeti továbbfejlesztésére törekvő csoport jött létre. E „továbbfejlesztés” elsősorban a hadsereget érintette – ez a kérdés hozza meg Andrássy számára az első komolyabb parlamenti szereplés lehetőségét az 1889-es véderő vita alkalmával. Ekkor még a Mérsékelt Ellenzék által követelt nemzeti szellemű katonai oktatást veszélyesnek ítélte,

¹⁰⁶ Szalai 2003: 10–12.

mivel meglátása szerint ez fokozatosan a külön hadsereg és külön állam gondolatához vezetne. Tisza Kálmán lemondása után, a párt egyik züllési periódusában (az 1892-es választás a kormánypárti mandátumok nagyarányú csökkenését hozták) Andrássy azon „idealista” szárnyhoz tartozott, amely szakítani kívánt a közigazgatással való visszaélés módszerével és a párt politikai érvényesüléséhez más eszközöket kívánt használni. Wekerle Sándor második kormányában király körüli miniszternek nevezték ki. A Kossuth temetése körüli bonyodalmak miatt a király bizalmát elvesztő Wekerlét azonban Bánffy Dezső követte, akinek agresszív választási politikájával Andrássy nem tudott azonosulni, így egy időre visszavonultabban vett részt a politikai életben.

Ilyen helyzetben jelent meg 1896-ban a kiegyezésről szóló könyve: Andrássy ekkorra már nem elhanyagolható politikai tapasztalattal bírt, a kiegyezés pedig védelemre szorult. Szükség volt tehát a kiegyezés rendszerét bemutató, annak logikus és szükségszerű volta mellett érvelő átfogó munkára. Míg Beksics Gusztáv ezt elsősorban egy külföldi közönség számára tette meg, a monarchia dualista berendezkedését európai perspektívából levezetve, Andrássy könyvében mindenekelőtt a magyarság szemszögéből igyekszik bizonyítani a kiegyezés szükségességét.¹⁰⁷ A gróf munkájában a kiegyezés változatlan fenntartása mellett érvel, amely meglátása szerint csak nemzetközi jellegű kötelezettségeket ró Magyarországra, az állami lét függetlenségét nem érinti. Ahogyan Beksics, Andrássy is úgy látja, hogy a dualista rendszer mentette meg a monarchiát az összeomlástól.

A gróf könyvének első fejezete már címében lefekteti a kötet legfontosabb üzenetét: *Magyarországnak szüksége van állandó államszövetségre, mégpedig Ausztriával.* Ehhez Andrássy olyan történelemképet vázol fel, amelyben az országot mindvégig a külső tényezők határozzák meg: mind egykori nagyságának, mind a Mohács utáni eljelentéktelenedésének okát a világtörténelmet mozgató, a magyarságtól függetlenül működő erők determinálták. A magyar király középkori jelentőségének oka a szomszédok gyengeségében keresendő: „[az] egység hiánya [...] megvolt mindenütt. Eredménye az volt, hogy a magyar király a középkornak egyik leghatalmasabb ura lett [...] Közvetlen szomszédaink gyöngesége volt európai állásunknak nagy biztosítéka”¹⁰⁸

Ezek a külső erők azonban már Mohács óta folyamatosan olyan tendencia szerint működnek, hogy a független Magyarország semmiképpen sem lehetne középkori önmagához hasonló nagyhatalom, mi több, éppen nagyszerű múltját becstelenítené meg azzal, hogy a túlélés érdekében méltatlan kompromisszumokat kötne: „az egyik, majd a másik szomszéd

¹⁰⁷ Ugyanakkor ezt a munkát is lefordították több idegen nyelvre.

¹⁰⁸ Andrássy 1896: 9, 12.

támogatásáért kellene koldulnunk, s csak ravaszsággal és alázatossággal tarthatnók fönn névleges önállóságunkat.”¹⁰⁹ Márpedig Magyarország csak nagyhatalomként állhat meg a századfordulón csakúgy, mint a középkorban, Andrássy meglátása szerint ugyanis az Oroszország és az általa közvetített pánszláv eszme ugyanolyan fenyegetést jelentenek, mint egykor a török nagyhatalom.¹¹⁰

A továbbiakban Andrássy érvelésében az Ausztriával való kapcsolat a bináris oppozícióban álló „Nyugat” és „Kelet” közötti választás kérdésére egyszerűsödik le. A „Nyugat” és „Kelet” közötti választás tétele természetesen már a refromkor óta köonti eleme volt a magyar politikai elit „mentális földrajzának”. A teljes függetlenség lehetetlenségét a gróf véleménye szerint mindenki belátta a Mohács utáni történelem során, a kérdés tétje csak abban állt, hogy az egyes politikai erők kivel képzeltek el a szövetséget. A kurucok is belátták ezt, de míg az ország függetlenségét védték voltaképpen mindenkinél jobban kockáztatták azt – a nyugati szövetségest kereső Rákóczi kivételével –, a magyar koronát a szultán hűbérévé alacsonyítva le. Ebben előképül Szapolyai János és híres kézcsókja szolgált számukra.¹¹¹ Maga Kossuth Lajos is ezt a kuruc hagyományt folytatta. Belátta ugyan, hogy Magyarország önállóan nem maradhat fenn, a szövetségest azonban keleten kereste, pedig Kelet ellen a magyarságnak védekeznie kell, a Nyugatra támaszkodva.¹¹²

Andrássy véleménye szerint a nyugati orientáció szükségessége vezette el a magyarságot egykor Ausztriához, amelyet az ideális szövetségesként jelenít meg: a Habsburg-ház egyre növekvő családi birtokaiból létrejött államcsoport ugyanis sem nem elég erős Magyarország elnyomásához, sem nem túl gyenge ahhoz, hogy szövetségesként a magyar állammal nagyhatalmat alkosson. Emellett a későbbiekben azt is kiemeli, hogy mivel Ausztriában nincs „erős nemzeti élet” így a történeti emlékezet konfliktusos részei nem vezetnek éles szembenálláshoz a magyar történeti tudattal.¹¹³ Az ősök kiváló államférfiúi képessége, amely felismerte a nyugati civilizációnak a keleti kultúráéval szembeni fölényét, másodrangú tényező e kapcsolat kialakulásában, mivel azt sokkal inkább az „önkéntelenül működő élettörvények” alakítottak, mintsem politikai megfontolások. Az Ausztriával, valamint a régió többi államával, Csehországgal, Lengyelországgal való szövetség lehetőségét a „nemzet” már akkor kereste, amikor erre még szükség nem mutatkozott. Az osztrák ház uralma pedig azon tendencia természetes folytatása, mely már a vegyes házi királyok idején

¹⁰⁹ Andrássy 1896: 20.

¹¹⁰ Andrássy 1896: 13.

¹¹¹ Andrássy 1896: 27.

¹¹² Andrássy 1896: 34.

¹¹³ Andrássy 1896: 95.

megmutatkozott, mikor folyamatosan nyugati királyi család számára adatott meg a lehetőség a trón elfoglalására és ezzel az országnak a nyugati társadalomhoz való közelítése.¹¹⁴

Szemben a kvázi természeti törvényeken nyugvó osztrák orientációval, az ezzel szembemenő, kelet felé gravitáló mozgalmak fő jellemzője az esetlegesség. Értelmük, küldetésük csupán abban rejlik, hogy „alkalomadtán” helyreállítsák a helyes egyensúlyt a németek túlkapásaival szemben – ekkor a szabadságot védik. Lényegük azonban az alkalmiság, a „percnyi szükség” szüli őket, és amennyiben tartósan kívánják meghatározni az ország orientációját, tevékenységük „szégyenletes és káros” meghajlásokkal teli kényszerpályára vezet. A keleti orientáció kuruc gondolata mindig is csak „szükséges rossz” volt és az lesz a jövőben is.¹¹⁵ A magyarság csak a nyugati szövetséggel teljesítheti történelmi misszióját, melynek lényege éppen Kelet mellett élve, ennek „forrongó fejlődését” megóvni a túlzásoktól és „a nyugati civilizációval homogén irányba” terelni. Mindezt a kortárs állapotra adaptálva, Andrassy megfogalmazza a maxima aktuális alkalmazását: „midőn a pánszláv eszme diadalra jutása ellen küzdünk, az európai egyensúlyt, Európa függetlenségét védjük meg.”¹¹⁶

A gróf, aki fentebb kijelentette, hogy a teljes függetlenséget voltaképpen Mohács óta egyetlen jelentős politikai erő sem kívánta, természetesen tisztában volt azzal, hogy azt függetlenségi párti kortársai sem óhajtják, céljuk nem egy kelet felé kacsintgató teljes leszakadás, hanem Ausztria és Magyarország viszonyának perszónálunióvá redukálása, így a szerzőnek a továbbiakban ezt az álláspontot kell hitelteleníteni.

Andrassy elsősorban azt az állítást teszi mérlegre, miszerint az Ausztriával való összetartozás leegyszerűsítése pusztán a fejeledelem személyének azonosságára, elegendő a közös védelem biztosítására. Ezt a szerző történelmi példákkal igyekszik cáfolni. Következtetése szerint a perszónálunió nemcsak nem bizonyul szilárd kapcsolatnak akkor, ha a védelem állandó szövetséget követel, de egyenesen oda vezet, hogy az „illosorius támasz” kedvéért „az ország saját érdekeinek uralma válik kétségessé”.¹¹⁷ Nagy Lajos, aki „harcban és békében” egyaránt az egyik legnagyobb magyar fejedelemnek bizonyult, Lengyelországban sosem tudta magát megszerettetni, népszerűtlen maradt, mivel „nagyon is magyar volt” és az idegen országban, jóllehet koronáját szintén viselte, nem tudott sikeres kormányzást megvalósítani. A hasonlóképpen több országot bíró Zsigmond figyelme pedig olyannyira szétforgácsolódott, hogy egyikben sem volt képes elérni azon eredményeket, melyeket

¹¹⁴ Andrassy 1896: 31–32.

¹¹⁵ Andrassy 1896: 33.

¹¹⁶ Andrassy 1896: 51.

¹¹⁷ Andrassy 1896: 74.

osztatlan figyelemmel kivívhatott volna. Hunyadi János egy időre képes volt Magyarország sorsát megtenni az irányadó szempontnak a vezetésben, és a halála utáni káoszban a „nemzeti király” jelszóvá válása volt a magyar nemzet végső ítélete a perszónalunió felett.¹¹⁸

Andrássy egy igen szellemes csavarral fordítja az egész koncepciót a függetlenségek ellen. Levezetésének megfelelően ugyanis a perszónalunió csakis egy módon működhet: ha a fejedelem abszolút hatalommal bír, lehetőleg valamennyi országában. Kizárólag ekkor valósulhat meg az erők együttes működése, amit a magyar történelem is bizonyít: Mohácsnál az ország semmi hasznát nem látta a perszónaluniós viszonyoknak, egyetlen segédcsoport sem érkezett, ellenben bizalmatlanság alakult ki a több ország felett uralkodó király és a magyar nemesség között.¹¹⁹ A segítség azonban egyre hatásosabbá lett, mikor legalább a Habsburg családi birtokokon megszilárdult az egyeduralkodó. Andrássy meglátása szerint a Habsburgok a perszónalunió anomáliái miatt látták természetes ellenségüknek a rendi jogokat – azért küzdöttek ellenük, mert meglétük az birodalom országainak biztonságát és nagyhatalmi állását veszélyeztette.¹²⁰ A függetlenségek javaslata tehát egyáltalán nem tekinthető alternatívának, amennyiben a magyarság nem áll készen arra, hogy lemondjon a védelmi szempontokról, vagy elfogadja az abszolutizmust.

Miként a dualizmust elsősorban az európai hatalmi rendszer szempontjából bemutató Beksics is kitért a magyar függetlenségi párt kérdésére, úgy a magyar közönséget megcélzó Andrássy is számol a birodalom magasabb szintjével és a dualizmus kérdésével, a publicistáéhoz nagyon hasonló gondolkodással. Andrássy elfogadhatatlannak tartja azt az érvelést, amely cseh és horvát részről a magyar államjogra hivatkozva követel hasonló állást a monarchiában. Hiszen, szól az argumentáció, „a történelem lapjain” nem találunk cseh vagy horvát Rákóczit vagy Bocskait, hanem csak olyan nagy embereket, akik Ausztria, illetve Magyarország és Horvátország együttes boldogulásának érdekében küzdöttek, nem saját hazájuk függetlenségéért. A horvátok és a csehek nem mutathatnak fel a magyarokéhoz hasonló függetlenségi mozgalmakat – amelyeket egyébként Andrássy a maguk helyén: 1848-ban például a rosszakarat és fölcsigázott idegrendszer által elkerülhetetlenné vált összekoccanást látja.¹²¹ Ez már önmagában kizár minden „parallelát” a szerző szerint. A magyar törekvések állandóak, „nagy hősiességgel és sok vérrel” megvédett célok, melyeket nem lehet egy napon

¹¹⁸ Andrássy 1896: 75–77.

¹¹⁹ Andrássy 1896: 78.

¹²⁰ Andrássy 1896: 80.

¹²¹ Andrássy 1896: 130.

emlegetni a két szláv nép „elhagyott, elfelejtett, nagy tradíciók nélkül való, új eredetű” követelésével.¹²²

Bár Andrassy kijelenti, hogy megállapításait „nem szemrehányásképpen” teszi, a következő oldalakon tovább fejtegeti a magyarság és riválisai közötti minőségi különbségeket, különös tekintettel a csehekre. A szerző meglátása szerint mindkét szláv nép híján van az „erélyes és állandó akaratnak”. A magyarok és a csehek között emellett jelentős értékrendbeli különbséget igyekszik kimutatni. Míg a magyar nemzet az alkotmány akár látszólagos fenntartását helyezte vagyonosodása, haladása, művelődése elé, addig a csehek a gyarapodást helyezték ugyanígy mindenek fölé: „mit sem törődve államjogával, sem békéjét, sem pénzét, sem vérét” nem áldozta érte.¹²³ Mindebből a szerző számára egyértelmű a tanulság: „kiki úgy arat, a hogyan vet. Ők az anyagi téren fáradtak és dolgoztak, tehát gazdagok; mi eszményi értékeinkért küzdöttünk, tehát szabadok vagyunk.”¹²⁴ A cseh-magyar különbség tehát egy olyan egyszerű opposícióra redukálódik, amelyet Petőfi állított fel kutyákról és farkasokról.

Andrassy munkája jelentős siker volt. Az Akadémia nagydíjában részesült és „az ortodox hatvanhetesek bibliájává vált”.¹²⁵ Mindazonáltal hamarosan a szerző politikai nézetrendszerében olyan változások álltak be, amelyek kezdtek eltérni a könyvben lefektetett elvektől, elsősorban a kiegyezés változatlan fenntartásának elvétől. Több kortárs véleménye szerint Andrassy megtagadta a *Kiegyezés* könyvben kifejtetteket, mikor a magyar vezényszó ügye mellé állt, ugyanakkor két tényezőt érdemes mérlegelni ezzel kapcsolatban. Egyrészt, amint azt a gróf biográfusa megjegyezte, Andrassy sohasem ismerte el a vezényszóhoz fűződő közjogi indoklást,¹²⁶ másrészt pedig már a *Kiegyezés*ben is figyelmeztetett, hogy a magyar államnak is jelen kell lennie a hadseregben.¹²⁷

Tisza Istvánnal való, a miniszterelnök haláláig tartó politikai és nem utolsó sorban személyes konfliktusának kezdete is ezekre az évekre datálható. Ez az obstrukció erőszakos ellehetetlenítése körüli vitákkal kezdődött, de hamar súlyosbította a hadsereg problémája. Andrassy, jóllehet elvetette a függetlenségi politikát, meg volt róla győződve, hogy annak mély gyökerei vannak a magyar közvéleményben és ezért nem lehet olyan hajthatatlan merevséggel elzárkózni e követelésektől, mint azt Tisza akarja. Ezért Andrassy hajlandónak mutatkozott csatlakozni a kiegyezés nemzeti továbbfejlesztésének kezdeményezéséhez.

¹²² Andrassy 1896: 151.

¹²³ Andrassy 1896: 152.

¹²⁴ Andrassy 1896: 153.

¹²⁵ Szalai 1995: 39.

¹²⁶ Szalai 2003: 28.

¹²⁷ Andrassy 1896: 177.

A következő évek 1901-ig, főműve megírásának kezdetéig mozgalmasan teltek. Kilépett a Szabadelvű Pártból, mikor úgy látta, hogy Tisza Kálmánnak az obstrukció kikerülésére irányuló javaslata, mely szerint a kormánypárti többségnek elég lenne írásban megadni a szükséges felhatalmazást, azt a veszélyt rejt magában, hogy a képviselőházi határozatok párthatározatokká alakulnak át. Végül kompromisszumos megoldás született, és a Széll-kormány megalakulásával Andrassy, több elvbarátjával együtt, visszalépett a pártba. Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt egyre kevésbé vesz részt a politikában – ez azonban nem az elszigeteltség jele volt, hiszen az új miniszterelnökkel személyes jó kapcsolatban állt és Széll őt akarta utódjául, amit a gróf visszautasított.

Valójában a századforduló éveiben Andrassy tudományos munkásságával kötötte le energiái jó részét. Elnöki posztot vállalt a Társadalomtudományi Társaságban, ami ugyan hamarosan a polgári radikálisok szervezeteként lépett elő, de ebben az időszakban, a „szkizmát” megelőzően még bőven tagjai közé tartoztak konzervatív-liberális elemek. A gróf elnöksége merőben formális volt, a *Huszdik Században* csak egyszer publikált és úgy tűnik, a szervezet fokozatos balrafordulását sem észlelte. Ezekben az években írja meg legfontosabb munkájának, *A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai* első kötetét.

A három kötetes munka dolgozatomban egyik rendkívüli forrását jelenti, hiszen benne nemcsak a korszak egyik meghatározó politikusegyéniségének történelmi érveit találjuk, hanem a magyar történelemről alkotott képét, hosszasan kifejtve. Mindazonáltal a kötetek létrejötte Andrassy szempontjából semmi meglepőt nem jelent, hiszen a gróf mindig is leginkább a különböző politikai fejlemények történeti előzményeivel és magyarázataival szeretett foglalkozni, talán még inkább, mint e történeti helyzetek előidézésével.

Hasonlóan a *Kiegészítés* kötetéhez, az országtörténeti összefoglalóban is a domináns tényezőt a külső erők alakulása jelenti. A honfoglalás összefoglalójában nem dicsőséges hódítást ábrázol, vezetőjét pedig még csak meg sem említi. A magyarság Kárpát-medencei megmaradásának oka Andrassy meglátása szerint egyszerűen abban keresendő, hogy a „század irányával”, az „erők természetes” kibontakozásával nem került szembe: nem az európai civilizációt hordozó germán erőkkel konfrontálódott, hanem a jóval kisebb történelmi értéket képviselő szlávokkal.¹²⁸ Az érdem a megmaradásban mindössze az a „helyes ösztön”, amellyel a „nemzet” felismerte a határait, lehetőségeit és visszakozott a reménytelen vállalkozásoktól. A magyarság és az előtte a régióban megtelepedő hunok és avarok „minőségi különbsége” mindössze ebben keresendő. Az „Árpád kontra Szent István” (Sinkó Katalin) kérdésben a

¹²⁸ Andrassy 1901: 5.

korabeli kultusszal ellentétben Andrassy teljesen negligálja Árpád alakját, annál nagyobb jelentőséget tulajdonít azonban Szent Istvánnak. A király ugyanis a magyarság fennmaradásának a gróf szerinti egyetlen lehetséges útját jelölte ki: a keresztény társadalomba teljesen integrálódást, de oly módon, hogy ezen belül megmaradt a függetlenség. Andrassy meglátása szerint ez az integráció az Árpádok legnagyobb öröksége, akik a fennmaradás lényegét a „békés alkalmazkodásban” látták meg.¹²⁹

A középkori Magyarország megmaradásának kulcsa is a külső körülményekben keresendő: nem más ez, mint a „nemzetközi erők egymáshoz való arányának természetes következtetése”, melynek eredményeképpen az ország hasznos tényezőt képviselt a régióban. A korszak nagy királyainak teljesítménye is abban rejlik, hogy „ügyes kézzel” egy eleve kedvező helyzetet az ország javára tudtak fordítani. Hasonlóképpen a középkori magyar állam bukása sem elsősorban a belső megosztottság eredménye.

Ezek a külső tényezők egyértelműen a legnagyobb értéket képviselő nyugat-európai civilizáció irányába jelölik ki az utat a magyarság számára. Ez még azokra az alkalmakra is érvényes, amikor az ország nyugati szomszédjai kihasználták a „gyengeség pillanatait”. Agressziójuk ugyanis éppen Magyarország nyugathoz való tartozása okán nem talált elegendő támogatásra.¹³⁰ Az évszázadok során, mialatt különböző tendenciák gyökeres változásokon mentek át, a helyes magyar politika kettős elve mindvégig stabil maradt: ennek lényege a nyugattal való szövetségi, de legalábbis békés viszony, ami konfliktus esetén is csak defenzívába válhat át, míg a vezető szerepre, befolyásra való törekvés csak a kelet vonatkozásában engedhető meg. Andrassy szemében valamennyi magyar király ennek a kettős premisszának mentén mérhető meg. Az Árpádok a „legnemzetibb királyoknak” minősülnek, míg az egyébként belpolitikai tevékenységéért elismert Mátyás nyugati agressziója miatt nem esélyes erre a címre – a gróf Hunyadi Jánost jóval fia fölé helyezi.

A magyarság missziója, így történelmi létezésének értelme is szorosan kötődik a nyugathoz. Ez egyrészt Európa védelmét jelenti, ami, miként arra már utaltam, a nyugatról jövő támadás élet is elveszi, hiszen a „kereszténység közérdekében” létező ország ellen nem lehet végzetes. A magyarság emellett úgy tud „hasznos tagjává” válni az emberiségnek, hogy a civilizáció szellemi áramlatait befogadva, magáévá téve a „magasabb műveltséget” képviseli keleten. A magyarságot Andrassy szerint meghatározó nemzeti karakterjegyek is ehhez a koncepcióhoz illeszkednek. A „kultúra” terén vezető szerepet a magyarság sohasem vitt, itt csak befogadás és közvetítés lehet feladata. A „magyar génusz” lényege a politikában rejlik.

¹²⁹ Andrassy 1901: 41.

¹³⁰ Andrassy 1901: 40.

Legfontosabb tulajdonsága a politikai érettség, az önfenntartás praktikus követelményeinek való megfelelés, ami azt is kizárja, hogy a vallási viták „absztrakciói” érdekében fanatikus vallásháborúba bonyolódjon. Ebből az erős politikai érzékből következik a dualista politikai elit központi fogalma, a nemzeti egység. Ennek köszönhető az erős magyar állam a történelem azon korszakaiban is, amikor a kontinens többi részén ez ritkaságszámba ment. Mindazonáltal a nemzeti egység is elsősorban külső tényezők eredménye: a veszélyeztetettség tudata teremtette meg az összetartozás érzését.¹³¹ Ez a politikai érettség, Andrássy számára is csak az angol politikai élethez fogható. A vélt angol párhuzamok kiemelése, az angliai fejlemények bemutatása az első kötet jelentős részét teszi ki. E párhuzamok legfontosabbikát természetesen az Aranybulla és a Magna Charta közt vonja meg a gróf.

Míg a magyar misszió és az ország fennmaradása külső tényezőkre vezethető vissza, a „nemzet” és a király viszonyában mindig a „nemzet” a meghatározó. A világtörténelmi vonatkozásokban a determinációk mentén haladó nemzet a királlyal való viszonyrendszerben lép elő igazán úgy, mint független történeti cselekvő. A királyt egyedül a nemzet emeli a trónra, miként maga a királyság intézményét is a nemzet alkotta meg – azért is lett „a magyar faj” olyan rojalistává „melynek alig van párja Európában”, mert a királyság a „legnemzetibb” intézmény. A mohácsi vészig fennálló erős királyi hatalom annak eredménye, hogy a nemzet felismerte azt a korszakban érvényes összefüggést, miszerint minél erősebb a királyság, annál biztosabb a magyar állami lét. Az Aranybulla Andrássy meglátása szerint a királyság erősítésére is szolgál, amennyiben annak a király gyöngesége esetén az oligarchák akarnának ártani.¹³² A nemzet dominanciája a király-nemzet viszonyrendszerben, valamint Andrássy hatvanhetessége egyszerre eredményezi azon meglátását, miszerint 1526-ban a Habsburgok uralmát *elfogadta* a nemzet.

Andrássy történeti munkájában három alkalommal szól ki egyértelműen jelenének. Az első kötetben választójogról fejti ki az általános és egyenlő választójogot mindvégig mereven visszautasító gróf klasszikusan liberális álláspontját. Eszerint a legnagyobb befolyást azoknak kell hagyni, akik „vele az állam érdekében legjobban tudnak élni”, mivel „a legvagyonosabbak, a legműveltebbek” ellenben a „demokratia” olyan rétegeket juttatna hatalomhoz amelyek erre „még nem értek meg”.¹³³ Ugyanitt arra is figyelmezteti kortársait, hogy a modern korban megengedhetetlen a királyság olyan fokú elhatalmasodása, mint az Anjouk idején. Nagy Lajos alatt ez azzal a jótékony hatással járt, hogy a nemzet „a benne lakozó tehetséget a kor

¹³¹ Andrássy 1901: 72.

¹³² Andrássy 1901: 143.

¹³³ Andrássy 1901: 252–253.

körülményeitől megengedett határig a legteljesebben kifejtse” ma ezt a „ragaszkodás és hűség legélénkebb érzete” mellett sem szabad engedni. Az alkotmányos mértéket meg kell tartani.¹³⁴

A kötet fogadtatása pozitívnak mondható, bár Szalai Miklós szerint a munka – és ez mindhárom kötetére értendő – a nagylelkű hivatalos elismerésekkel ellentétben a nagyközönség érdeklődésére kevésbé tarthatott számot.¹³⁵ Különösnek tűnhet, hogy a hivatalos méltatásokhoz a *Társadalomtudományi Társaság*, tehát a *Huszdik Század* körének szerzőgárdája is társult – a társaság történetének e korai szakaszában olyan történelemszemléletet méltatott ezáltal, amelyet egyébként mindvégig élesen kritizált a korszak vezető történészeinek munkásságában (nem is beszélve a választójogról tett megjegyzésekről). Niamessny Mihály meglátása szerint Andrassy munkája a „történelem modern módszerével” kutatja a magyar állam fennmaradásának okait és mivel szerzője jelenleg nem vesz részt a parlamenti életben a pártember „nem kíséri a tudóst dolgozószobájába”.¹³⁶ Radó Sámuel is hasonlóképpen támogató véleményében pedig egyenesen a kötet előnyének látta, hogy szerzője a parlamenti életet is megtapasztalta, ez ugyanis véleménye szerint csak hozzáadtott a kötet kvalitásaihoz. Radó a munkát egyenesen Ernest Lavisse „remekei mellé” állította.¹³⁷

Andrassy munkájának különlegessége nemcsak abban rejlik, hogy egy vezető politikus átfogó narratíváját nyújtja az ország történetéről. A három kötet keletkezése pontosan egy évtizedet ölel fel, amely magába foglalja nemcsak a dualizmus Magyarországá belpolitikájának legválságosabb periódusát, de a gróf politikai pályafutásának legaktívabb korszakát is, melynek során Andrassy nemzethez és dinasztiahoz való lojalitása többször konfliktusba került egymással.

A Beksics Gusztávnál már említett, hírhedt chlopyi hadparancs mentén kialakult botrányt a király szabadkozása után a gróf rövid úton lezártak minősítette. Tisza István hatalomra kerülésével az obstrukció erőszakos letörését szolgáló ún. zsebkendő szavazást azonban már elfogadhatatlannak tartotta és több elvbarátjával együtt kilépett a Szabadelvű Pártból. 1904 novemberében vette kezdetét a belpolitikai válság. Andrassy ennek során érezte úgy, hogy végre döntő szerepet vihet a politikai életben: Wekerle és Széll leszerelése után ugyanis Tisza, a mögötte álló király és az erőszakos ellenzék között csak ő tűnt alkalmas közvetítőnek, minthogy ekkorra már Apponyi Albert is átlépett az ellenzékbe. Andrassy ekkori programjában lényegében az 1898-ban is közvetített elemek jelennek meg, ezek mellett

¹³⁴ Andrassy 1901: 194.

¹³⁵ Szalai 2003: 111.

¹³⁶ Niamessny 1982: 290.

¹³⁷ Radó 1982: 294–295.

azonban felbukkant a hatvanhetes alapon nyugvó további közjogi vívmányok igénye is. Ekkoriban a gróf már egyre jobban közelített az ellenzékhez: az obstrukciót immár kevésbé ítélte el, mint ennek erőszakos megsemmisítését; beszédeiben pedig egyre erősebb hangsúlyt nyert a „nemzeti hang”, ami a függetlenségek körében elfogadható alternatívává emelte Andrássyt. A választásokon először és utoljára bukott el a kormánypárt a dualizmus alatt. A gróf alakja volt az egyetlen, ami az ellenzéki koalíciót szalonképessé tehetné úgy a király, mint a kalandor nacionalista politikát mereven elutasító, magasabban képzett magyar közvélemény előtt. Andrássy neve fel is merült, mint a következő lehetséges miniszterelnök, ugyanakkor a királlyal folytatott megbeszélések során világossá vált, hogy egyikőjük sem hajlandó engedni a hadseregére vonatkozó nézeteikből. Tisza tehetetlen ügyvivő kormányát végül Ferenc József egy Bécsben gond nélkül alkalmazott, Magyarországon azonban erős ellenállást kiváltó lépéssel leváltotta és helyébe a parlamenti felhatalmazással nem bíró Fejérváry Gézát nevezte ki miniszterelnökké.¹³⁸

Andrássy fő művének második kötete ekkoriban, 1905-ben jelent meg. A gróf számára az 1526 utáni magyar történelem lényege is a Kelet és Nyugat közötti választásban rejlik, ami minden esetben utóbbi javára dől el. A Mohács utáni korszak legnagyobb eredménye a szerző szerint a magyarság megmaradása a nyugati társadalom tagjaként. A Mohács után kialakult hatalmi helyzet kapcsán a szerző a nemzet által *választott* nyugati *szövetségről* beszél. Az 1526-tal létrejött államalakulatot világtörténelmi erők működése eredményének írja le: a cseh, magyar és osztrák területek meglátása szerint mindig is egymás felé gravitáltak az európai erőegyensúly, Közép Európa nyugalma, Magyarország biztonsága, valamint a szomszédos tartományok létérdekének megfelelően.¹³⁹ E világtörténelmi alakító erők természetes középpontja pedig a Habsburg dinasztia. Ennek megfelelően a Habsburgok perspektívája jóval túlmutat Magyarországon: az egész világot átfogó tendenciáknak megfelelően folytatják politikájukat, amelynek csak egy részét jelenti a magyar trón.¹⁴⁰ A gróf ennek fényében vizsgálja az „idegen befolyás” jelenségét, valamint azt, hogy Ferdinánd „az alkotmány iránt nem érzett szeretetet”.¹⁴¹ Andrássy meglátása szerint a különböző érdekekkel rendelkező országok uralma természetesen hordozza magába azt a lehetőséget, hogy egy ponton képtelenség egyszerre megfelelni valamennyi igénynek.¹⁴² A gróf az idegen befolyást is igyekszik újraértékelni: véleménye szerint érthető az, ha az idegen király ismeretlen országban

¹³⁸ Szalai 2003: 44–51.

¹³⁹ Andrássy 1905: 11.

¹⁴⁰ Andrássy 1905: 89.

¹⁴¹ Andrássy 1905: 105.

¹⁴² Andrássy 1905: 110.

rég bevált tanácsosaira hallgat, és az is érthető, ha a más műveltségből érkező tanácsosoknak a végvári magyarok vadaknak tűnnek.¹⁴³

A Habsburgok iránti alapvető szimpátiája, valamint a keleti szövetségest kereső államférfiak iránti megvetése Szapolyai, illetve I. Ferdinánd személyének megítélésben mutatkozik meg a legvilágosabban. Szapolyai a gróf ábrázolásában felelőtlen kalandor, aki „Hunyadinak [János] a sarúját sem méltó megoldani” és aki az országát ért válságot nem megoldani törekszik, hanem gátlástalanul kihasználja azt személyes ambíciói kielégítésére. Ferdinánd Szapolyainál külön ember, okosabb, erélyesebb, szorgalmasabb, a nemzet valójában őt „fogadja urává”.¹⁴⁴

A Habsburg uralommal szembeni ellenségesség a kezdetekben Andrassy meglátása szerint a „nép hangulatában” gyökeredzett, amelyet a *Kiegyezés* kötetben bőven kritizált múltbéli perszonáluniós kapcsolat, valamint az István-kori német háborúk történeti emlékezetét „aprópénzre váltó” nemzeti párt ingerelt. A Habsburg-ellenesség mélyén tehát egyfajta populista manipuláció húzódik meg.¹⁴⁵ Ehhez járult a Habsburgok idegenkedése a magyar szokásoktól, ami a legkedvezőbb esetben is csak „raison-házasságot” hozhatott létre a dinasztia tagjaival. Ezért a Szapolyai és Ferdinánd közötti versengésben két, sok hibával terhelt párt áll szemben egymással Andrassy ábrázolásában: Ferdinándé erő nélkül való, rosszul képviselt, míg Szapolyaié a keleti orientáció okán ellenkezik a hagyományokkal, a keresztény öntudattal és a nemzet önérzetével.¹⁴⁶ A hibák miatt mindkét pártot csak egymás fogyatékságai táplálják – mindazonáltal látható, hogy Andrassy egyértelműen Szapolyait ítéli el jobban, hiszen az elvi okokból vállalhatatlan, míg Ferdinánd egy alapvetően helyes irányt képvisel hibásan.

Bár a szerző bizonyos megértéssel szól a Habsburgok világpolitikai hivatásáról és az ebből fakadó nehézségeikről, sosem menti fel őket munkájában az alól, hogy Magyarországot csak ütőkártyaként használják ebben a hatalmi játékban. A királyi hatalomból mindvégig hiányolja „ész és szív” olyan összeforrását, amelyet az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak regnálásában vélt kimutatni. Az ország alkotmányos függetlenségének megsemmisítésétől csak a hatalmi viszonyok tartóztatják az uralkodóházat egy ideig – ebben a vonatkozásban ismeri el a keleti orientáció miatt egyébként rezignáltan kezelt Erdély jelentőségét.¹⁴⁷

Horváth Mihállyal ellentétben, Andrassy nem rója fel a 16. századi nemességnek, hogy a közös ügyek rendszerét nem alkották meg: ennek a szerző szerint nem lett volna értelme,

¹⁴³ Andrassy 1905: 107.

¹⁴⁴ Andrassy 1905: 38.

¹⁴⁵ Andrassy 1905: 6–7.

¹⁴⁶ Andrassy 1905: 45.

¹⁴⁷ Andrassy 1905: 159.

hiszen a meggyengült rendek nem tudtak volna befolyást gyakorolni a közös ügyeket vezető államférfiakra sem, ugyanúgy ahogyan a király tanácsosaira sem.¹⁴⁸ Andrassy számára Bocskai és felkelése jelentik a kiegyezés előképét. Bocskait a hagyományosan Deáknak tulajdonított reál-politikus erényekkel ruházza fel: ábrázolása szerint Bocskait „nyugodt megfontolás és gyors cselekvés” jellemzi, politikai célért küzd, nem önmagáért és így nem töri át a közérdek állította korlátokat. Mindemellett „forradalmának” jogosultsága nemcsak a nemzetet ért erkölcsi sérelmekben rejlik, hanem politikai realitásában is: elérhető célokért küzd. Abban is ellentétét jelenti Szapolyainak, hogy a nyugattal való szövetség szükségességét választja kiindulópontjának, a Habsburgokat pedig nem akarja megfosztani a tróntól, csak olyan politikára kényszeríteni, amivel megbékélhet a magyar vezetés. A kiegyezés és Bocskai mozgalma közötti látens párhuzamot az koronázza, hogy Andrassy megállapítja: az erdélyi nemes egy, a Habsburg országok segítségével részesülő, de egyébként minden intézményében független magyar állam létrehozására törekedett.¹⁴⁹ Ezzel végződik a munka második kötete. Andrassy Bocskai képére hatást gyakorolhattak a későbbiekben még tárgyalandó Károlyi Árpád munkái, akinek Bocskai-ábrázolása szembement mind a magyar nemzeti romantikával, mind a birodalmi osztrák-német észlelettel, amennyiben Bocskait nem szabadságharcosnak, de nem is lázadónak, hanem a királyhoz hű államférfinak láttatta.¹⁵⁰

A „darabont kormány” alatt az Andrassy által vezetett koalíció alkotmányellenesnek minősítette a parlamenti többséget nélkülöző kormány kinevezését. A csoport „alkotmányvédő offenzívájához” Andrassy adta az elvi-közjogi megalapozást. A gróf a királlyal is szembeszegülve hajthatatlannak bizonyult a hadsereg ügyében. Valószínűleg az ügy melletti meggyőződése mellett ekkorra már az is közrejátszhatott ebben, hogy személye már túlságosan egybeforrt a hadsereg ügyével semhogy bármilyen meghátrálás ne tűnt volna elvei feladásának. Hajthatatlansága miatt végül az egyébként függetlenségi, de egy új abszolutizmustól tartó Kossuth Ferenc kezdett tárgyalásba Béccsel. Az így létrejött, a közvélemény előtt titkolt paktum a koalíció kudarcát jelentette, ugyanakkor lehetőséget adott a kormányalakításra. A belügyminiszterré kinevezett Andrassy volt a kormányban az egyetlen, akivel Ferenc József nyíltan beszélt. A gróf miniszteri működése legfontosabb intézkedéseinek emlékezete korántsem kedvező. Bár elismerte a munkásság önszerveződési jogát, és a szociáldemokraták irányában jóval nyitottabb volt, mint az agráriusokkal szemben, a megnövekedett mozgalmi életet számos adminisztratív lépéssel nehezítette. A nemzetiségi kérdés vonatkozásában bár

¹⁴⁸ Andrassy 1905: 135.

¹⁴⁹ Andrassy 1905: 207–212.

¹⁵⁰ Vö. 2. 1. fejezet

szép parlamenti beszédek tartott az 1868-as törvény alapjain állva, alatta került sor a csernovai csendőrsortúzra, ami a nyugati közvéleményt is felháborította. Legnépszerűtlenebb intézkedése azonban az 1908-as plurális választójog kezdeményezése volt. 1911-ben a Nemzeti Munkapárt megalakulásával új korszak kezdődött a magyar politikai életben. A Munkapárt, valós társadalmi igényre reflektálva, szakítani kívánt a többek között Andrássy által is képviselt közjogi küzdelmekkel, helyette a modernizációra helyezte a hangsúlyt. A gróf politikai működésére ekkoriban a perspektívavesztés és izoláció volt jellemző.¹⁵¹

Az 1911-ben publikált harmadik kötetben Andrássy további leírást ad Bocskai felkelésének természetéről, azt Bethlen Gábornak a harmincéves háború alatti tevékenységével hasonlítva össze, ezáltal közelebbről határozva meg a dinasztiaival szembeni fellépés helyes és helytelen útját. A minőségi különbség ezúttal is Kelet és Nyugat közötti választásra redukálódik. A gróf meglátása szerint, míg Bocskai István csak felhasználta a törököt, Bethlen komoly szövetséget kötött a szultánnal, Szent István koronáját az ő védnöksége alatt magának akarván megszerezni. Bocskai küzdelme sohasem szakadt el a nyugati kapcsolat gondolatától, célja kivitelezhető program volt: a zsarnokság megtörése és az alkotmány megőrzése, ami magát a dinasztiaát nem veszélyeztette. Bethlen keleti orientáltságú független Magyarország álma azonban teljes illúzió volt: csak az uralkodóház teljes tönkremenetele árán valósulhatott meg, aminek a korszakban nem volt realitása.¹⁵² Bár a szerző elismeri Bethlen azon képességét, hogy az önmaga által generált helyzetet képes volt kezelni és medrében tartani a Habsburgok nyugati győzelmei és megerősödése után, tevékenységének azt a káros hatást tulajdonítja, hogy a „rebellis magyar” képe ezáltal rögzül az osztrák politikusok elméjében.¹⁵³

A következő századok felkelései egészen II. Rákóczi Ferencig mind elmarasztaló ítéletben részesülnek a munkában. Mindazonáltal kitörésüket megértéssel szemléli a szerző, legmélyebb okukat abban a Habsburg „eredendő bűnben” jelöli meg, hogy az „*uralkodó nem tudott magyar király lenni*”¹⁵⁴ Magyarországot ezért nem célnak, csak eszköznek látta a nyugat megvédésében. Rákóczi felkelése és általában a kuruc mozgalom a munkában pozitív megítélés alá esik, ez azonban leginkább II. Rákóczi Ferenc személye iránt érzett mély rokonszenven mutatkozik meg. A fejedelmet nemes lelkűnek, mértéktartónak jellemzi, ugyanakkor úgy látja nem volt „üttörő genie”.¹⁵⁵ A felkelést jogosnak minősíti, ugyanakkor az orosz szövetséget

¹⁵¹ Szalai 2003: 51–95.

¹⁵² Andrássy 1911: 8–13.

¹⁵³ Andrássy 1911: 30.

¹⁵⁴ Andrássy 1911: 92. Kiemelés az eredetiben.

¹⁵⁵ Andrássy 1911: 85–198. Andrássy részt vett a Szekfü Gyula könyve kapcsán kirobbant vitában, ennek során is elsősorban a fejedelem személyes erényeit emelte ki. Megnyilvánulása mellőzött minden személyeskedő agresszív

ítélete szerint semmi nem igazolja: párhuzamot vonva 1849-cel kijelenti, hogy valójában a mozgalom hibás politikáját a keleti szövetséges keresése már önmagában minősíti.¹⁵⁶ A deáki előképet ezúttal nem is a szatmári „békét” megkötő magyar nemességben, hanem I. Józsefben látja, aki – miként Deák 1866-ban – a győzelem után is az azelőtt megbeszélte méltányos feltételekkel zárja le a felkelést.¹⁵⁷

A harmadik kötet a Rákóczi-felkeléssel zárul. Történelmi narratíva mellett azonban több alkalommal egyértelmű kiszólások találhatók benne Andrassy jelenének. Leginkább szembeötlő a szerző azon kijelentése, miszerint az uralkodóház csak akkor lesz képes a népeiben rejlő katonai erőt teljesen kihasználni, ha engedi a nemzeti szellemet a hadseregben meghonosítani.¹⁵⁸ A kötet végén Kossuth Lajosnak a '67-es törvényeket bíráló kijelentéseit vizsgálja és arra a megállapításra jut, hogy azok a „keserőség és kétségbeesés kifakadásai”, a törvény elleni izgatásokként és nem azok objektív elemzéseiként szemlélendők.¹⁵⁹ Mindemellett a kiegyezés osztrák ellenzőinek nézetrendszerét is kritika alá veszi. Mindenekelőtt azt a hagyományos osztrák közjogi nézetet vitatja, miszerint a Habsburg uralkodók „összállamot” alapítottak uralkodásuk első éveiben és Magyarország ebbe az egységbe olvadt.¹⁶⁰ Ezt az „okoskodást” a gróf károsnak ítéli a magyar-osztrák viszonyra nézve. Emellett a trónörökös körében felmerülő és ebben a dolgozatban még bővebben tárgyalandó Groß-Österreich koncepcióról jelenti ki, hogy az a „monarchia tönkretételén” dolgozik és a „ma meglévő összetartozást is összetörmé”.

Andrassy a harmadik kötetet egy negyedikre vonatkozó ígérettel zárta le. Ennek megírására azonban már nem került sor. Talán a jelenben konkludáló munkában feloldotta volna a Habsburgok „eredendő bűnének”, a magyarságtól való idegenkedésének mindhárom kötetben jelenlevő tételét. Valószínűleg a háború kitörése akadályozta meg főművének befejezésében, erre azonban biográfusa sem talált egyértelmű magyarázatot. A háború alatt a gróf visszafogta a Tisza elleni jobbára személyes ellenszenvből fakadó állandó kritikáit, és kitűnt külpolitikai tájékozottságával. 1918-ban ifjúkori ambícióit beváltva megkapta külügyminiszteri kinevezését – ekkor azonban már semmit nem tehetett a Monarchiáért.

felhangot, ami annak idején bőven érte Szekfűt. (Andrassy 1914.) Ezt a *Huszádik Század* hasábjain Jászi Oszkár is elismerte és követendő példának jelölte meg. Jászi 1982: 394.

¹⁵⁶ Andrassy 1911: 267.

¹⁵⁷ Andrassy 1911: 289.

¹⁵⁸ Andrassy 1911: 94.

¹⁵⁹ Andrassy 1911: 398.

¹⁶⁰ Andrassy 1911: 414.

I. 1. 1. 2. A fülbemászó népdal

A politikai élet másik domináns pólusának szereplőiről, az ún. függetlenségekről, a szakirodalom egybehangzóan állítja, hogy valójában ők bírták a magyar lakosság érzelmi azonosulását. A hatvanhetes kiegyezés „belenyugvásra” épült, bár formailag legitim, tartalmilag legitimitásdeficit volt, ami bőven adott alkalmat a függetlenségi gondolat érvényesülésére.¹⁶¹ A függetlenség érzelmi szálai olyannyira egyértelműek és elterjedtek voltak, hogy ellensúlyozva a közigazgatási apparátusnak csak korlátozott használatát, hatékony mozgósítást tett lehetővé, ellensúlyozva azt a hátrányt, hogy eszméiket a közigazgatás révén nem terjeszthették.¹⁶² Mindazonáltal a függetlenségek történeti megítélése korántsem kedvező. E szerint a sürgető társadalmi kérdésekkel voltaképpen nem foglalkoztak, minden szociális problémát az állami önállóság hiányával magyaráztak, ezzel pedig nemcsak e kérdések megoldását mulasztották el, de elkendőzésükben is közrejátszottak: közjogi retorikájuk felszívta a különböző eredetű elégedetlenségeket és szelepet biztosított az ezekből származó feszültségek levezetésére. Így voltaképpen stabilizálták a retorikai szinten alapjában megkérdőjelezett rendszert.¹⁶³

„Mi mamelukok jó lábon állottunk a függetlenségi párttal, én nem is tudtam másutt lenni, mint ő köztük; ők képviselték a magyar politika poézisét. Mi terjesztettük a gabonát. Ők virágjait öntözték. Az én szívem a virágokhoz húzott.”¹⁶⁴ Az egyébként szabadelvű Mikszáth Kálmán fogalmazta meg e sorokat. Első látásra a szövegből az önirónia rajzolódik ki: az író elismeri, hogy a színes és illatos virágként megjelenő „poézis” a függetlenségek oldalán állt, olyannyira, hogy maga is inkább a negyvennyolcasok táborában mulatta az időt az országgyűlés szüneteiben. Mindazonáltal a mondat az önironikus mozzanatnál jóval többet elmond hatvanhetesek és negyvennyolcasok viszonyáról. A gabona, jóllehet küllemre banális és illata nincs, mégiscsak az életet jelenti, míg a virág, bár kétségtelenül rendelkezik azon esztétikai erényekkel, amelyek a gabonából hiányoznak, voltaképpen semmire sem jó, csak üres dísz. Bár Mikszáth kritizálja a szabadelvűek szárazságát, unalmasságát, mégis igazi hatvanhetes liberálisként tartja azt a nézetet, miszerint a szabadelvűek jelentik a racionalitást, míg a negyvennyolcasok az irracionalitásra apellálnak. Mint az már fentebb említettem, Tisza István

¹⁶¹ Pl. Cieger 2009: 59–60; Hanák 1978: 170.

¹⁶² Hanák 1978: 170.

¹⁶³ Hanák 1978: 173.

¹⁶⁴ Idézi Vermes 2001: 73.

is irracionálisnak látta a függetlenségek politikáját és valódi liberálisként őszintén hitte is, hogy emiatt nem kell komolyan venni törekvéseiket, hiszen a *ráció* erejénél fogva az Ausztriával való viszony kérdése előbb-utóbb el fog tűnni a magyar politikai élet alapproblémái közül.¹⁶⁵ A hatvanhetes értelmiség gyakran fejezte ki e racionális-irracionális ellentétpárt a gyerek-felnőtt közötti különbséggel. Horváth Mihálynál már szó volt arról, hogy saját álláspontját az „érett férfihez” méltó gondolkodásnak ítélte, amely a „meztelen igazságra” törekszik, míg a Kossuthéhoz hasonló kifogások meglátása szerint betudhatók annak, hogy megfogalmazóik megragadtak a „gyermekkorban”, ahol az ember nem tűr mást, csak dicséretet és bálványozást.¹⁶⁶ Hasonlóképpen, Beksics Gusztáv úgy látta, azért nem akad olyan ember, akinek az Ausztriától és a dinasztától való elszakadás jelszavaival hatása lenne az ország közvéleményére, mert „a magyar (...) férfi és nem gyermek”.¹⁶⁷ Marczali Henrik és Angyal Dávid, tehát a dualista korszak két fontos történészeinek a Monarchia bukása után írt visszaemlékezéseiben is úgy jelenik meg a függetlenségi–kiegyezéspárti dichotómia, hogy előbbi a tudatlan, manipulálható gyerekkorukat jellemezte, míg tanulmányaikkal és általában felnőtté válásukkal utóbbi mellett kötelezték el magukat.¹⁶⁸

A két tábor közötti viszony, valamint az a mód, ahogyan e közírók a függetlenségekre tekintettek, nagyban hasonlít arra a helyzetre, amelyet Carl Schorske elemzett a bécsi liberálisok és a „politika új hangnemében” felszólaló kihívóik – pángermánok, keresztényszocialisták, cionisták – kapcsán.¹⁶⁹ Bár természetesen a függetlenségek nem adtak valódi társadalmi programot (olyan radikalist semmiképpen, mint a fent említett csoportok, így nem keverték össze a „fentet” és a „lentet”), a párhuzam abban az értelemben megállja helyét, hogy a függetlenségek retorikája is vonzóbb volt riválisaikénál az érzelmi szinten. Hatvanhetes ellenfeleik pedig hiába remélték, hogy a „ráció” végül is az hozzájuk méltó marginális helyre száműzi majd őket. A negyvennyolcasok a függetlenség varázsszavával olyan fogalmat használtak, amely ellen érvelni aligha lehetett a hazafiatlanság vádjának felvállalása nélkül. Retorikájukkal sokkal inkább a fantáziára apelláltak, mintsem a szociális érzékenységre vagy a reálpolitikai belátásra. Politikájuk ennél fogva – ismét felidézve a fejezetcímül is szolgáló korabeli meglátást – egyszerűen sokkal „dúdolhatóbb” volt, mint a kiegyezéspártiaké.

A függetlenségi pártok története igen kaotikus képet mutat. A párt többször szakadt szét, alakult újjá, hol a közjogi kérdés, hol más, a magyar közvéleményt megosztó dilemma miatt, mint

¹⁶⁵ Vermes 2001: 82.

¹⁶⁶ Horváth 1868: 13–16.

¹⁶⁷ Atticus 1889: 18.

¹⁶⁸ Marczali 2000: 39; Angyal 1971: 38.

¹⁶⁹ Vö. Schorske 1981: különösen 119–147.

például a tisztaeszlári vérvád. A szakadások nyomán létrejött csoportok azonban nem voltak hajlandók lemondani a varázsszóról, így a függetlenségi elnevezésű pártok közötti eligazodás egy ponton túl igen problematikusává vált, olyannyira, hogy a vezetői nevén kezdték megjelölni az egyes pártokat (pl. Ugron Párt). Ennek a dolgozatnak nem lehet feladata a függetlenségi pártok összetett és kaotikus történetének bemutatása. Annyit azonban szükséges megjegyezni, hogy a függetlenségek a korszak túlnyomó részében nem gondoltak a dinasztától és Ausztriától való teljes elszakadásra. Céljuk a közös ügyek rendszerének megszüntetése volt, amelyről úgy vélekedtek, hogy az Magyarország „tartományi és gyarmati” státuszának bebetonozására szolgál¹⁷⁰ – ehelyett az uralkodó személyére redukálódó perszónáluniós kapcsolat kialakítását akarták.

¹⁷⁰ Mocsáry 1901: 55.

A korszak legelején, 1868-ban született politikai röpirat névtelen szerzője azt a feladatot vállalta, hogy Horváth Mihály fentebb elemzett, Kossuth Lajosnak írt nyílt levelére reagáljon. A szerző Horváth írásának minden pontját elveti: az egész röpirat meglátása szerint csak arról tanúskodik, hogy Horváth nem rendelkezik politikusi képességekkel. Voltaképpen csak egyvalamivel ért egyet: azzal a kiindulási ponttal, hogy a múlt a jelen „tükreül” szolgálhat. Meglátása szerint éppen a történész Horváthnak lenne kötelessége, hogy megcáfolja a politikus Horváth állításait – ezt a feladatot átvállalva írásában többször a történész összefoglaló Magyarország történetéből idéz részleteket állításai bizonyítására.¹⁷¹ Ezt azért is teheti meg nagy sikerrel, mert a „történész”, reformkori Horváth Mihálytól magától sem állt távol a függetlenségi szemlélet.

A szerző a kiegyezést a magyar történelem mélypontjának tekinti. A háromszázötven éves küzdelem ezáltal bukott meg végképp. Az előző évszázadok elnyomó politikája alatt szenvedő magyarság ugyanis, jóllehet figyelmen kívül hagyott és gyakorlatilag nem érvényesülő, de életben lévő jogállása folytán „legalább a világ felé” az „igazság törvényei előtt” független állam volt, amiről most önként mondott le, törvénnyé emelve a kiegyezést. A közös ügyek rendszere a szerző megítélésében éppen az, ami ellen 1861-ben küzdöttek, és amiről Deák Lustkandllal folytatott vitája során mutatta ki megalapozatlanságát.¹⁷² A delegációk egyet jelentenek a bécsi kormánnyal, így valójában soha nem alkotnak majd külön testületet.¹⁷³ Mindaz pedig, ami kedvezőnek tekinthető a hatvanhetes megállapodásban „el fog párologni”.¹⁷⁴

A szerző e kedvezőtlen kiegyezésképet „Ausztia” természetének bemutatásával igyekszik alátámasztani. Ausztia alapvető tulajdonságaként Magyarországhoz való viszonyában a szőszegést jelöli meg. Az osztrák kormány továbbá ábrázolásában érdemben időbeliség nélküli tényezőt jelent: szándékait és módszereit sohasem változtatja.¹⁷⁵ Így nyer igazán értelmet a szerző azon meglátása, miszerint a kiegyezéssel az valósult meg, ami ellen Magyarország évszázadokig küzdött. Szemben a kiegyezés híveivel, Horváth vitapartnere nem lát semmilyen geopolitikai szükségességet, amely törvényszerűen az Ausztriával való bármilyen szoros vagy laza szövetség felé terelné az országot. Az osztrák utalom ábrázolásában

¹⁷¹ *Válasz a válaszra* 1868: o. n.

¹⁷² *Válasz a válaszra* 1868: 14, 40.

¹⁷³ *Válasz a válaszra* 1868: 13.

¹⁷⁴ *Válasz a válaszra* 1868: 18.

¹⁷⁵ *Válasz a válaszra* 1868: 16.

esetleges, „véletlenszerűen” jön létre.¹⁷⁶ Ennél azonban sokkal fontosabb és mélyebben ható tényező a két entitás viszonyában az, hogy a birodalom, illetve Magyarország fejlődése csak a másik kárára teljesezhet ki: a birodalom csakis akkor nyújt Magyarország fejlődését és szabadságát segítő kedvezményeket, ha gyenge, amint azonban gyengesége elmúlik, e kedvezményeket vissza is veszi.¹⁷⁷ Ausztria erősödése ezért sohasem tekinthető biztatónak. E logika alapján látja a szerző oktan megjegyzésnek Horváth azon állítását, miszerint ha korábban létrejött volna a kiegyezés, az az ország fejlődését biztosította volna. A szerző szerint egy ilyen törvényes felhatalmazás az ereje teljében lévő Ausztria korában Magyarország vesztét hozta volna.¹⁷⁸ Mindazonáltal a szerző, összhangban Kossuthtal, egyáltalán nem az erősödést tekinti immár veszélynek, hanem a birodalom épületének korhadását, amelyhez azért nem szabad tartóoszlopnak beállni, mert magával ránt a romlásba: „[Ausztria] mint egy adósággal terhelt, hitelvesztett ember, csak lézengve éli még azon néhány évet, melyet Isten számára kegyelemből meghagyott.”¹⁷⁹

A szerző természetesen teljesen ellentmond Horváth azon koncepciójának, miszerint az 1526 és 1867 közötti történelem az elmulasztott kiegyezések korszaka lenne, így az ország újkori történelme a hatvanhetes megállapodással nyerte volna el értelmét – a röpirat írója szerint semmivel nem lehet bizonyítani, hogy a „nemzet” valaha is akarta volna jelen állapotát, épp ellenkezőleg, egy hasonló rendszer kialakulását próbálta végig megakadályozni.¹⁸⁰ A röpirat további részeiben immár az újkori magyar történelem felidézésével igyekszik tételeit alátámasztani.

I. Ferdinánd a szerző ábrázolásában egyesíti az osztrák uralom két jelentős tulajdonságát: a szőszegést és az alapvető gyengeséget az érdemi cselekvésre.¹⁸¹ Ennek eredményeképpen „nem hajt hasznát” és „sötét gyásszal borítja be az országot”.¹⁸² Az eddigiek fényében nem meglepő, hogy a szerző kétségbe vonja Ferdinánd trónra jutásának legitimitását. Ferdinánd szerinte trónkövetelő, aki „ígéretekkel és adományokkal” nyer meg „néhány” magyar urat és jelenik meg ezáltal személyével „véletlenül” az osztrák uralom.¹⁸³ A trón ezzel szemben a „nemzet többsége által választott” Szapolyait illette volna meg. Bár a szerző egyáltalán nem szimpatizál az utóbbival, ugyanakkor az uralomra sokkal alkalmasabbnak tartja

¹⁷⁶ *Válasz a válaszra* 1868: 66.

¹⁷⁷ *Válasz a válaszra* 1868: 18.

¹⁷⁸ *Válasz a válaszra* 1868: 24.

¹⁷⁹ *Válasz a válaszra* 1868: 20.

¹⁸⁰ *Válasz a válaszra* 1868: 14.

¹⁸¹ *Válasz a válaszra* 1868: 75, 67.

¹⁸² *Válasz a válaszra* 1868: 72, 66.

¹⁸³ *Válasz a válaszra* 1868: 66.

mivel „mégis magyar”.¹⁸⁴ A „történész Horváth Mihályt” ugyanis már korábban egyetértve idézte, aki szerint nemzeti királlyal az ország élén a mohácsi vész után ugyanúgy talpra lehetett volna állni, mint Muhi vagy Várna után.¹⁸⁵

Ausztria a továbbiakban is csak rombolást hozott az ország életébe. Az osztrák uralom első tette a belharc kiprovokálása volt, valamint a török foglalások elősegítése, így több kárral, mint haszonnal járt. Magyarország egyszerűen prédává vált; az országba küldött német zsoldosok csak a lakosság zsarolására voltak képesek, a törökkel való érdemi harcra nem.¹⁸⁶ A szerző megítélése szerint ez a tendencia a Ferdinándot követő királyokra mind ráillik: II. Mátyás protestánsokat üldöző rendeletei ismét csak pusztulást hoznak,¹⁸⁷ a vasvári béke pedig annak tanúbizonysága, hogy bécsi kormány nemcsak „jobbágytelepnek” látta az országot, de annak „végromlását is kész lett volna aláírni”.¹⁸⁸ A szerző azonban jóval tovább megy ennél. Véleménye szerint az olyan egyéniségek, mint Szondi György vagy Dobó István azt bizonyítják, hogy véget lehetett volna vetni a török uralomnak, a „németek” azonban „féltekenységből” ezt megakadályozták.¹⁸⁹ Magyarország önfeláldozását pedig a birodalmi érdekeknek való teljes alávetéssel hálálták meg, amit a szerző szerint a közös ügyek rendszere folytat.¹⁹⁰

Bár Horváth vitapartnere több Habsburg uralkodót (III. Károly, Mária Terézia) is pozitívan ítél meg, ez minden esetben az illető személyének szól és nem uralkodása eredményeinek. Utóbbira ugyanis az osztrák hatalmi gyakorlat általános jellemzői minden esetben rányomják bélyegüket: „Károly bár egyike volt az osztrák házból származott legjobb uralkodóknak, a hagyományos politika őt se hagyta folyton az igazság, s nemzeti jogok egyenes útján maradni.”¹⁹¹ A legpozitívabb elbírálás alá a „lángeszű, lánglelkű” II. József esik, mivel a „népek boldogításában” látta működése célját, ugyanakkor átok volt az országra nézve az, hogy „a császár német volt s az által vélt boldogítani mindenkit, ha németté tesz”.¹⁹²

Mint azt korábban láthattuk, a „politikus” Horváth Mihály igen elmarasztalón nyilatkozott a függetlenségi mozgalmakról: hamvába holt, rossz politikájú és önhittség fűtötte megmozdulásoknak látta őket. Vitapartnere sem kel e mozgalmak védelmére. A „*Válasz a válaszra*” szerzője maga is úgy látja, hogy szerencsétlen vállalkozások („sajnosak”) voltak,

¹⁸⁴ *Válasz a válaszra* 1868: 65–66.

¹⁸⁵ *Válasz a válaszra* 1868: 61.

¹⁸⁶ *Válasz a válaszra* 1868: 67.

¹⁸⁷ *Válasz a válaszra* 1868: 79.

¹⁸⁸ *Válasz a válaszra* 1868: 82.

¹⁸⁹ *Válasz a válaszra* 1868: 69.

¹⁹⁰ *Válasz a válaszra* 1868: 73.

¹⁹¹ *Válasz a válaszra* 1868: viii-2, ix-1.

¹⁹² *Válasz a válaszra* 1868: x-1, x-2.

ugyanakkor értékeli bennük, hogy nem adták fel az országért való harcot.¹⁹³ A felemás ítélet alól kivételt jelent Rákóczi Ferenc, akinek megítélése pozitív, legfőképp a fejedelem személyes tulajdonságai miatt, aki „forrón” és „önérdek nélkül” szerette hazáját. Bár a függetlenség kimondása a szerző szerint „hibáztatható döntés”, az eszme iránt valós az igény a magyar társadalomban, ahogyan azt 1849 példája is mutatja. Mindemellett párhuzamot von a száműzött Rákóczi és a szintén emigrációba kényszerülő Kossuth alakja között.¹⁹⁴

Röpiratának végén a szerző felveti a nemzetiségekkel való együttműködés lehetőségét a kiegyezési politika alternatívájaként: „a magyar korona alá tartozó külön nemzetiségek [...] nem ellenségei egymásnak, s a hányszor azzá váltak, mindig a reakció adá vérükbe az ingert, kezükbe a fegyvert”.¹⁹⁵ Figyelemre méltó, hogy, amint arról későbbi fejezetekben szó lesz, míg a dualizmus előrehaladottabb szakaszaiban a „bécsi titkos kéz” motívum a nemzetiségek passzivitásának és valódi nemzetként való életképtelenségének bizonyításaként jelentik meg, itt a magyarok és a többi nemzetiség alapvető érdekazonosságának hangsúlyozására szolgál, amit csak külső erő zavarhat meg, alávaló módszerekkel. A szövegnek azonban nem ez az egyetlen vonása, ami megkülönbözteti a korszak későbbi diskurzusától. A „nemzeti” szempontoknál a szerző számára fontosabbak a társadalmi előrehaladás tényezői: ezért nem szimpatizál a Dózsa-felkelést leverő, bár a „nemzet által választott királyként” megjelölt Szapolyaival és ezért marad József-képének mérlege végső soron pozitív: a németesítő, tehát nemzetellenes törekvések nem árnyékolják be teljesen a „népek boldogításának” szándékát. Összességében pedig a munka stílusában szellemesebb, ironikusabb, mint a későbbi, nem ritkán dagályos politikai röpiratok.

¹⁹³ *Válasz a válaszra* 1868: 13.

¹⁹⁴ *Válasz a válaszra* 1868: 98–99.

¹⁹⁵ *Válasz a válaszra* 1868: xii-31.

Jelen kutatásra nézve igen kedvező körülmény, hogy a három kötetes Andrássy-mű ellenpárjaként a függetlenségi szimpatizánsok oldaláról is született átfogó összefoglaló Magyarország történetéről. Ez persze nem szerencse kérdése, hanem a történelemmel való gondolkodás korabeli fontosságát bizonyítja. A munka szerzője Beöthy Ákos (1838–1904) politikus és publicista, Bihar megyei katolikus, nemesi családba született. Apja, Beöthy Ödön a 48 előtti magyar ellenzék egyik vezéralakja volt. Beöthy jogi tanulmányokat végzett Pesten, amelyeket külföldi tanulmányúttal egészített ki, ezáltal az osztrák jognak is alapos ismerőjévé vált. 1861-ben aljegyző, majd 1872-ben Deák-párti programmal országgyűlési képviselő lett. 1878-ban azonban a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott, amely később Apponyi vezetésével alakult át Nemzeti Párt néven, melynek Beöthy nagyjából egy évtizeden át, 1887–1896 között irányadó tagjának számított.¹⁹⁶

1892-es választási kiáltványában a Nemzeti Párt úgy határozza meg magát, mint a kormánnyal szemben a valódi nemzeti politikát minden irányban képviselő csoport. A kormány politikája ugyanis véleményük szerint, ha tartalmaz is üdvözlendő elemeket, nem minden téren érvényesíti a nemzeti eszmét, ezért méltatlanná vált a nemzeti megjelölésre. Mindazonáltal a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt nézeteit sem tették magukévá, mert meglátásuk szerint a hatvanhetes kiegyezés megtartásával is megvalósítható az általuk kívánatosnak vélt teljesen nemzeti politika, továbbá attól is tartottak, hogy a közjogi harcok kiéleződése megakasztaná a fejlődést. Ugyanakkor ragaszkodtak a közös hadsereg magyar részének magyaros, hazafias nevelésének igényéhez. Mindemellett azt is tisztázták, hogy *nemzeti egység* alatt egyáltalán nem kényszerített nyelvi magyarosítást értenek, hanem politikai egységet.¹⁹⁷ Hanák Péter, rámutatva arra, hogy a Nemzeti Párt létét nem indokolta sem világosan elkülönülő társadalmi érdek, sem a másik két párttól gyökeresen elkülönülő világnézet, a párt létének indokát az ellenzékiiség levezetésében, a feszültségszabályozásban vélte felfedezni.¹⁹⁸

Beöthy 1896-ban alulmaradt a kormánypárti jelölttel szemben. Nagy munkáját ekkoriban kezdte írni. A párt szétesése után egyedülként nem követte Apponyit a kormánypártba, ellenzéki képviselőként politizált tovább, függetlenségi színezetű

¹⁹⁶ Szendrei 2012: 5.

¹⁹⁷ Mérei (szerk.) 1971: 99–103.

¹⁹⁸ Hanák 1978: 162–163.

programmal.¹⁹⁹ A Beöthy család más tagjait valójában (mint például az irodalomtörténész Zsolt) sokkal többször említik tudományos munkákban, mint őt. Beöthy Ákos egy kissé talán túlságosan is rajongó újra felfedezője, Szendrei László ezt annak tudja be, hogy Beöthynek nem voltak tanítványai és kirítt a kor politikai közegéből, bár a korszakban általános megbecsülés övezte.²⁰⁰ Beöthy Apponyi Albert emlékirataiban úgy kerül jellemzésre, mint „torzonborz, őseredetű magyar hüvelybe bújtatott európai látóköri tudós, a legjobb, legnemesebb emberek egyike”,²⁰¹ ugyanakkor kritikai élel jegyzi meg, hogy Beöthy jellemének lényege az örök ellenzékiességben rejlett.²⁰²

A politikus-publicista politikai nézeteire vonatkozóan – legalábbis ami a mű keletkezési idejét, a századfordulót illeti – felvilágosítást nyújt nagy összefoglalójának előszava. Beöthy nem veti el az 1867-es törvényeket, mivel azok meglátása szerint nem változtattak „nemzetünk politikai existenciájának alapvető” dogmáján, mely szerint Magyarország más országnak nincs alávetve.²⁰³ Mindazonáltal ezt az ország hagyományainak megfelelő jogi helyzetet élesen szembeállítja a politikai gyakorlattal, ami véleménye szerint „Magyarország politikai, katonai és gazdasági alárendeltségét és kizsákmányolását jelenti”.²⁰⁴ A jogi elvek és a politikai realitás közötti diszkrepancia a szerző szerint nem maradhat tartós, így vagy a politikai alárendeltség nyer jogi megerősítést a reálunió formájában, vagy a jogi paritás valódi politikai paritásban is megmutatkozik majd, ami Ausztria és Magyarország viszonyának a perszónálunió felé való elmozdulását jelenti.²⁰⁵ Meglátása szerint a történeti fejlődés „tisztá és szoros” perszónáluniót fog eredményezni – ezt az álláspontot jelöli meg munkája alapgondolatául.²⁰⁶ Egyértelmű tehát, hogy többkötetes történeti munkájának írásakor Beöthy magáévá tette a függetlenségek két fontos alapgondolatát: azt a tételt, miszerint a korabeli közjogi kapcsolat az országra kedvezőtlen, azt gyarmattá aljasítja, valamint Ausztria és Magyarország viszonya perszónálunióvá való alakításának igényét. Beöthy munkájának történeti jellegét azzal magyarázza, hogy az „egészséges politikának olyan talajban kell gyökereznie, melyet századok munkája készített elő”. A történelem politikai instrumentalizálásának vádját pedig azzal igyekszik leszerelni, hogy eljárása a történeti alapon való politikacsínálás és nem a pártjelszavak történeti tárgyakba való vetítésében áll.²⁰⁷

¹⁹⁹ Szendrei 2012: 5.

²⁰⁰ Szendrei 2012: 30.

²⁰¹ Apponyi 2016: 147.

²⁰² Apponyi 2016: 104. A Szendrei által hivatkozott nekrológban is hasonlóképpen írt barátjáról.

²⁰³ Beöthy 1900: xxvi.

²⁰⁴ Beöthy 1900: xxvii.

²⁰⁵ Beöthy 1900: xxviii.

²⁰⁶ Beöthy 1900: xxix.

²⁰⁷ Beöthy 1900: xxviii.

Szendrei László sorra vette a munka fogadtatásának sajtóját, amelyből egyértelműen kiviláglik, hogy a művet pozitívan fogadták, leginkább központi tételének köszönhetően. Katolikus részről érte igazán bírálat a könyvet, mivel elfogultnak ítélték a katolicizmus ellen. A *Századok* fél oldalon méltatta a munkát, mint egy céhen kívüli szerző szellemes alkotását. Mindazonáltal a munka részletes, érdembeli elemzésére és értékelésére a korszakban nemigen vállalkoztak (és egyébként maga Szendrei sem).²⁰⁸ Valójában már ez a fogadtatás is rendkívülinek tekinthető annak fényében, hogy Beöthy több ezer oldalas monstrumában felvonultatott gondolatokban igen nehéz csapást vágni. A szerző nem tartja a kronológia rendjét, szabadon asszociál egymástól akár több évszázad által elválasztott történeti személyiségekre, és arra is van példa, hogy egyszerűen eszébe jut egy vers, amelyet teljes egészében beidéz. Mindazonáltal Beöthy munkája rendkívüli abban a tekintetben, hogy hatalmas műveltségről tesz tanúbizonyságot az osztrák történeti, valamint közjogi irodalom terén. Az is figyelemreméltó, hogy a különböző osztrák szerzőket megnevezi, nézőpontjukat, jóllehet sokszor azokat elítélve, de kifejtve tárgyalja, nemcsak egy homályban tartott csoport: „az osztrákok” ellen szólal fel, mint kortársainak többsége.

Beöthy darwini koncepcióból kiindulva vezeti le a magyar „faj” fennmaradásának okait. Véleménye szerint a magyarság bír azon sajátossággal, hogy „egyediségének szerveit és fenntartó tulajdonságait” fokozza.²⁰⁹ Ilyen tulajdonságok Beöthy szerint az önérzet, méltóság, bátorság, valamint a legfontosabb, a kiváló politikai érzék.²¹⁰ Mindez eredményezte azt, hogy a magyarság képes volt szerves államot létrehozni. A magyar állam szerves jellegét Beöthy szerint, átvéve a korszakban domináns, elsősorban Timon Ákos által kifejtett elméletet, a szentkorona fejezi ki.²¹¹ Ez a szervesség lesz az Ausztriától való minőségi különbség legfontosabb eleme. Beöthy koncepciójában a „nemzet” magját mindig is a „középosztály” alkotta, ami alatt valószínűleg a köznemességet érti – ez csak egyike azon eseteknek, jóllehet, valószínűleg a legkirívóbb, amikor a szerző a modernkori fogalmak visszavetítésével erősíti meg a magyar nemzet különlegességét, kiválóságát.²¹² Ezt a tendenciát követi akkor is, amikor a „nemzeti akarat jogviszonnyá való” konstruálását jogállamnak,²¹³ az idegenek befogadását előíró istváni intelmeket pedig liberalizmusnak minősíti.²¹⁴ Mátyást pedig azért is tekinti a

²⁰⁸ Vö. Szendrei 2012: 22–28.

²⁰⁹ Beöthy 1900: 8–10.

²¹⁰ Beöthy 1900: 12.

²¹¹ Beöthy 1900: xviii.

²¹² Beöthy 1900: 72.

²¹³ Beöthy 1900: 36.

²¹⁴ Beöthy 1900: 90.

legnagyobb magyar uralkodónak, mert az ő, valamint a Hunyadiak felemelkedése, éppen e „legnemzetibb” középosztály hatalomra jutását jelenti.

Az államalkotó képességgel kapcsolatban Beöthy elismeri ugyan a külső példák hatását, ugyanakkor ezeket csak olyan „formáknak” tekinti, amelyeket a magyar nemzet töltött meg tartalommal politikai képességének köszönhetően.²¹⁵ Ez olyan jól sikerült, hogy a magyar állam idővel valamennyi kortársa fölé nőtt.²¹⁶ Beöthy nemzete, éles ellentétben Andrássyével, teljes mértékben alakítja a világot maga körül, tevékenysége nem merül ki helyesen felismert világtendenciákhoz való alkalmazkodásban. A honfoglalás nem egy vezér cselekménye volt – ilyen értelemben Beöthy ugyanúgy kikerüli az Árpád-kultuszt, mint a gróf – hanem a nemzet egészéé.²¹⁷ A későbbi korok további jelentős eredményei sem az éppen regnáló uralkodó érdemei, hanem mindig is a nemzeté: „a magyarság ereje és hatalma nem egyes fejedelem kiváló tulajdonságai, de a nemzetnek szerves és intézményes erejében van”.²¹⁸ Ezt nemcsak azon uralkodók esetében hangsúlyozza a szerző, akikkel eleve nem rokonszenvez, mint Mária Terézia és II. József,²¹⁹ de a leginkább tisztelt Mátyás esetében is.²²⁰ Az Aranybullát Beöthy azért nem tartja olyan jelentős mérföldkőnek, mint kortársainak többsége, mert az nem a „nemzet akarata első megnyilatkozása”, csak egy már létező gyakorlat kodifikálása, melynek lényege, hogy a nemzet teljesíti törekvéseit, orvosolja sérelmeit és biztosítékokat szerez.²²¹

Már említésre, és Andrássy munkáján keresztül bemutatásra is került az angol parlamentarizmussal vont korabeli párhuzam. Vermes Gábor az ilyen párhuzamokat már önmagukban a korszakra jellemző illúziók tüneteinek minősítette.²²² Beöthy azonban egészen odáig megy, hogy a magyar történelmi fejleményeket már jóval az angol fölé helyezi: nem párhuzamot lát, hanem egyértelműen megmutatkozó magyar fölényt. Míg Hódító Vilmos tervezője, szervezője és vezetője volt a hódításnak, a magyar nemzet maga hajtotta végre honfoglalását, ő maga hajtotta vezetőjét, aki mintegy csak funkcionális szerepet töltött be az eseményben.²²³ Míg Angliában a későbbiekben is a korona maradt az alapvető tényező, Magyarországon a nemzeti akarat.²²⁴ Éppen ezért a Magna Charta és az Aranybulla közötti

²¹⁵ Beöthy 1900: 63.

²¹⁶ Beöthy 1900: 240, 66.

²¹⁷ Beöthy 1900: 30.

²¹⁸ Beöthy 1900: 52.

²¹⁹ Beöthy 1900: 696.

²²⁰ Beöthy 1900: 122.

²²¹ Beöthy 1900: 45.

²²² Vermes 2001: 39.

²²³ Beöthy 1900: 32.

²²⁴ Beöthy 1900: 35.

párhuzam gondolatát sem osztja a szerző: alapvető különbség szerinte az, hogy a Magna Charta fejedelmi proklamáció, míg az Aranybulla a nemzet akaratnyilvánítása.²²⁵

Ahogy az már a nemzet történelemalakító szerepéből is következik, Beöthy nem tulajdonít nagy jelentőséget az uralkodóknak. Az Árpád házzal kapcsolatban ellentmondásba kerül: míg egy helyen megjegyzi, hogy a korszak nem termelt ki nagy egyéniségeket,²²⁶ másutt már nagyra értékeli az uralkodóház tagjait.²²⁷ A legnagyobb uralkodó Beöthy meglátása szerint Hunyadi Mátyás. Úgy véli, hogy Mátyásban „a magyar államiság és nemzeti politika megtestesülését és megvalósulásának teljességét érte el”.²²⁸ Ennek, ábrázolása szerint, kettős oka van: a Beöthy számára a nemzetet jelentő „középosztály” felemelkedését jelenti; másrészt pedig a „nem magyar eredetű” Hunyadi János pályája a magyar nemzet asszimiláló képességét mutatja, amelynek köszönhetően az „oláhság” által „teljesen ellepett” terület szülte „minden ízében magyar” lett és a nemzeti érdeket és érzelmeket „erővel és ragyogással” képviselte. Mátyás Andrassy és Beksics által kárhozott nyugati politikáját Beöthy egyértelműen pozitívan ítéli meg. Az egyébként nagy szimpátiával ábrázolt husziták akkorra már „dúlva és pusztítva” törtek be az országba, ami Mátyás csehországi vállalkozásának „jelentékeny indokát” képezte.²²⁹ Bécs elleni hadjárata pedig végre megleckéztette III. Frigyes császárt, a „vén keresztespókot”, aki a „cselszövés hálóját” fonva végre „hatalmas darázsra” akadt Mátyásban, aki széttépte e hálót.²³⁰

A középkori magyar állam bukásával kapcsolatban Beöthy először is mintha a bukás tényét próbálná kétségbe vonni. A mohácsi vereség véleménye szerint nem politikai, csak katonai katasztrófa volt, ami minden nemzet életében megesik, így nem is jelenthetett nemzethalált. Ezt már a kötet előszavában kijelenti.²³¹ Sem magát az eseményt, sem az ahhoz vezető okokat nem látja belső romlás miatt elkerülhetetlen nemzeti tragédiának: a magyar államiság „meg volt zavarva, de ez nem állandó, hanem ideiglenes jelleggel bírt, melyen egy kis jószerecsével könnyen lehetett volna segíteni”.²³² A mohácsi vész történetéhez érve válik veszélyessé Beöthy számára, hogy a nemzetet független történeti szereplőnek határozta meg, akit nem determinálnak külső erők, és akit a látszólag az uralkodók által elért vívmányokért valójában megilleti az érdem. Logikusan ebből az következne, hogy a történeti Magyarország

²²⁵ Beöthy 1900: 30.

²²⁶ Beöthy 1900: 94.

²²⁷ Beöthy 1900: 144.

²²⁸ Beöthy 1900: 122.

²²⁹ Beöthy 1900: 108.

²³⁰ Beöthy 1900: 224.

²³¹ Beöthy 1900: xxix.

²³² Beöthy 1900: 150.

három részre szakadása is a „nemzet” tevékenységének eredménye. Beöthy azonban nem erre a következtetésre jut. Tagadja azt a bevett történeti nézetet, miszerint a nemzet rászolgált volna tragédiájára.²³³ Ugyanakkor az oszmán hatalom előtt tehetetlenné, külső erők játékszerévé váló ország képét sem hajlandó megrajzolni. A szerző számára az okok ezzel szemben egész Európa mulasztásában, valamint a Jagelló dinasztia dilettantizmusában keresendők. A nemzet mindent megadott az uralkodónak, aki azonban ezt nem méltányolta.²³⁴ A feladatára alkalmas királlyal elkerülhető lett volna a vereség, a nemzetben megvolt az erre való potenciál: „A Jagellók alatt is, ha Mátyás lép helyökbe, a mohácsi vész nemcsak kikerülhető, de a nemzet dicsőséggel mászik ki belőle, mert a szükséges előfeltételek megvoltak.”²³⁵ Az uralkodó képtelensége ugyanakkor végzetesnek bizonyult: „Nincs nemzet a világon, melyet ilyen király válság elé ne vezetett volna, és azért annak előidézését nem lehet a nemzet számlájára feljegyezni.”²³⁶

Az Ausztriáról kialakított kép egyértelműen komplementere a Magyarországról nyújtottnak. Legmarkánsabban ez abban mutatkozik meg, ahogyan Beöthy szembeállítja a magyar nemzet „szerves” voltát Ausztria „gépies” jellegével. „Az osztrák császárság működése teljesen kimerült a kormányzati szerkezet zakatolásában. Udvar, diplomácia, hadsereg, bürokrácia, kincstár, ezek képviselték Ausztriát. Osztrák állam, nemzet, haza, hazafiság nem léteztek, ezekről senki sem tudott semmit.”²³⁷ Ez a megállapítás a munka egészében újra és újra felbukkan, amint azt a szerző maga is megjegyzi egy ponton „veres fonálként” húzódik végig a kötetekben.²³⁸ Eszerint Ausztriának nincsen „élete” csak élettelen „működése”, nincsenek tagjai, csak alkotórészei. Beöthy szerint ezt bizonyítja, hogy a monarchia úgy vesztett tartományokat, hogy azt más részei egyáltalán meg sem érezték, zavartalanul „zakatoltak” tovább. Szilézia, a monarchia „húsából való hús”, gond nélkül, pillanatok alatt vált „szívvel-lélekkel” porosszá. Ezzel szemben egy olyan organikus jellegű államban, mint Franciaország, Elzász és Lotaringia elvesztése súlyos következményekkel járt.²³⁹

A gépies jelleg legsúlyosabb következménye, hogy nem jött létre „osztrák nemzet” a koronatartományokban, ahol a királykoronázások üres formaságok maradtak; Ausztria iránt nem épült ki valódi lojalitás: „az ő rendszerük olyan volt, hogy az nem volt képes oskolát csinálni, szellemi törekvéseket előidézni, az általuk uralt nemzetekben szunnyadó erőket

²³³ Beöthy 1900: 162.

²³⁴ Beöthy 1900: 195.

²³⁵ Beöthy 1900: 184.

²³⁶ Beöthy 1900: 167.

²³⁷ Beöthy 1900: 659.

²³⁸ Beöthy 1900: 658.

²³⁹ Beöthy 1900: xix–xx.

felébreszteni”.²⁴⁰ Beöthy számára az osztrák örökösödési háború jelenti tételének legfontosabb bizonyítékát. A Magyarország és az örökös tartományok magatartásában megmutatkozó különbség magyarázata szerint abban rejlik, hogy az az egészséges szerves összeköttetés fejedelem és nemzet között, amely a magyar nemzetben jelen van és a Mária Terézia iránti lojalitásban mutatkozott meg, Ausztriából teljesen hiányzott.

Magyarország „szerződése” Ausztriával pragmatikus jellegű, az ország jobban járt volna nélküle: bár Ausztria a Beöthy által is megbecsült Nyugat Európát jelenti, annak értékei közvetítésére alkalmatlannak bizonyult: a kultúra és a kormányzat terén semmit nem közvetített hatékonyan a nyugati civilizációból. Így csakis az idegen uralom hátrányait jelentette e szövetség, annak előnyei nélkül.²⁴¹

Ausztria ilyen alakulásáért Beöthy az uralkodóház politikáját teszi felelőssé. A szerző a Habsburgok hatalomra jutásában, hatalmuk megszilárdulásában és növekedésében semmit nem lát, ami valamiféle erénynek, tehetségnek lenne eredménye. Beöthy munkájában a Habsburgok pályája vonatkozásában jelennek meg a külső tényezők, köztük első helyen a „tüneményes szerencse”, mint valódi történelemformáló erők.²⁴² A dinasztia első jelentős befolyásra szert tevő uralkodója, Habsburg Rudolf kizárólag a magyaroknak köszönhetette győzelmét,²⁴³ az ezt követő hatalomnövekedést pedig a leszármazottak a politika erkölcsstelenebb eszközeivel érik el: „idealizmustól mentes” „mesterkedéssel” és „ügyeskedéssel” tudnak csak érvényesülni.²⁴⁴ Magyarország kapui előtt soká „ólálkodnak”, mígnem eléri, hogy a gyenge Jagellók szerződésben „elalkudják” az országot.²⁴⁵ A dinasztia legnagyobb hibája azonban Beöthy szerint az, hogy képtelenek voltak „nemzeti” uralkodóvá válni. Ezalatt a szerző nem azt érti, amit Andrassy, tehát nem azt rója fel a Habsburgoknak, hogy nem váltak *magyar* uralkodókká – úgy tűnik, hogy ez benne fel sem merül – hanem azt, hogy a lajtántúli részek számára sem váltak azzá. Beöthy szerint az osztrák tartományok, nemcsak Csehország, de Tirol és Ausztria további részei is, „önálló állami léttel és nemzeti egyéniséggel bírtak”²⁴⁶ a Habsburg uralkodó által birtokolt koronák ezen érzelmeket juttatták kifejezésre, és ezeket az érzelmeket kellett volna a Habsburgoknak ápolni, de ezt ők elmulasztották. Így elmaradt a „szerves összeköttetés megállapítása az uralkodóház és népei

²⁴⁰ Beöthy 1900: 258.

²⁴¹ Beöthy 1900: 304.

²⁴² Beöthy 1900: 219.

²⁴³ Beöthy 1900: 66.

²⁴⁴ Beöthy 1900: 219.

²⁴⁵ Beöthy 1900: 160–166.

²⁴⁶ Beöthy 1900: 264.

között, egyszóval a szolidaritás és együvé tartozás érzetének felébresztése. Annak a tudatnak felébresztése, hogy egymásnak vannak utalva (...).”²⁴⁷

Beöthy szinte semmi pozitívumot nem lát a Habsburgok magyarországi uralkodásában. Szerinte megrontották a magyar társadalmat azáltal, hogy megjelenésükkel „a nemzeti élet talajából kinőtt alkotmányba”, ami meglátása szerint a középosztály munkája, megjelentek a kiváltságos főúri, mágnási rendek.²⁴⁸ Beöthy tagadja azt a Beksicsnél, Horváthnál és Andrássynál axiómának számító tételt, miszerint 1526 után Magyarországnak így vagy úgy, de szüksége volt a dinasztiára. Beöthy megítélése szerint, ha Ferdinánd az országot magára hagyta volna, az békésen megkezdhetné volna a gyógyulást és megújulást, amiben épp a Habsburg uralkodó zavarta meg.²⁴⁹ A legjobb uralkodónak I. Józsefet tartja, ugyanakkor sokkal inkább mindazért, amit a király nem tett meg, mintsem valami tényleges eredményért: I. József nem ragadtatta magát arra, hogy a jogeljátszás elméletét alkalmazza az országgal szemben.²⁵⁰ Mária Terézia uralkodásának mérlege Beöthy számára az, hogy a királynő a formát megtartva gyakorolt önkényuralmat, II. József ugyanezt folytatta, csak módszerében volt más, ő a formásokat mellőzve „nekiment a falnak”.²⁵¹ Józsefet elítéli nemzetellenes támadásai, valamint „erőltetett és szegyenletes” külpolitikája miatt, emellett túlbecsültnek tartja: szerinte a király semmiben nem előzte meg korát.²⁵²

A magyar „függetlenségi mozgalmak” kivétel nélkül mind pozitív elbírálás alá esnek a munkában. Feltűnő, hogy a szerző egyáltalán nem mérlegeli ezek sikerének esélyeit, csak jogosságukat. Így Bethlen és Bocskai tevékenysége az Andrássynál tapasztalt megkülönböztetés nélkül ugyanolyan kedvező megítélésben részesül: „Mindegyik esetben a megsértett magyar alkotmány az, mely mind e támadásokat okozza és megköveteli. A támadások jogcíme mind a három esetben igazoltatik.”²⁵³ Természetesen az Erdélyi Fejedelemség is feltétlen elismerésben részesül, mint „a szabadság hazája”.²⁵⁴

A magyar függetlenségi harcok kapcsán Beöthy is szembeállítja egymással a csehek és a magyarok magatartását. Előbbiek úgy jelennek meg, mint akik belenyugodtak a „fehérhegyi csata által teremtetett állapotokba és a korlátlan hatalom szolgálatába állottak századon és századon keresztül”, míg a magyarokat az „egyenesség, szókimondás, büszke dacz és nyers

²⁴⁷ Beöthy 1900: 265.

²⁴⁸ Beöthy 1900: 72.

²⁴⁹ Beöthy 1900: 293.

²⁵⁰ Beöthy 1900: 535.

²⁵¹ Beöthy 1900: 617.

²⁵² Beöthy 1900: 629–630.

²⁵³ Beöthy 1900: 378.

²⁵⁴ Beöthy 1900: 314.

függetlenség, és helytállás” jellemezte.²⁵⁵ Ugyanakkor ez az ellentét nincs olyan hosszadalmasan kifejtve és elemezve, mint Andrassy és Beksics munkáiban – Beöthynél sokkal inkább a csehekkel való párhuzam szolidáris hangja tekinthető dominánsnak.²⁵⁶ A magyarság magatartását egyébként sem csak a csehekkel, hanem *bármely* nemzettel való összehasonlításban a történelem egyik legnagyobb teljesítményének értékeli: „Nincs nemzet a világtörténelemben, mely hasonlót produkált.”²⁵⁷

Beöthy a „legragyogóbb, legszebb” mozgalomnak II. Rákóczi Ferenc felkelését minősíti, amely véleménye szerint „nemzeti eposzt” érdemelne.²⁵⁸ Bizonyos értelemben ezt az adósságot a szerző maga törleszti a következő oldalakon. Valójában Beöthy számára, miként Andrassynak is, Rákóczi Ferenc egyénisége az, amiben az igazi varázslat rejlik: „Ha a nemzet ügye önmagában nem lett volna tiszta és igaz ügy, Rákóczinak személyisége azzá tette.”²⁵⁹ Beöthy a fejedelmet elhalmozza, valósággal beborítja pozitív jelzőkkel. Rákóczit ábrázolásában „a leglángolóbb hazaszeretet, a legfenköltebb idealizmus” vezeti, minden nagyravágyástól mentesen.²⁶⁰ Mindazonáltal egy ponton túl azon kapja magát az olvasó, hogy a szerző olyan tulajdonságokkal is ellátta Rákóczit, amelyek szimpatikusak ugyan, egy fejedelem/vezér esetében azonban semmiképpen sem szerencsések: a fejedelem „szívének olvadékonysága” miatt nem tud nemet mondani, az „önbizalom hiánya” pedig oda vezeti, hogy „engedett és mások tanácsára hallgatott, még akkor is, mikor neki volt igaza”.²⁶¹ Emellett Beöthy úgy látja, hogy a mozgalom „éltető lelke, szellemi vezetője” valójában Bercsényi volt, a „legmegfelelőbb politikai programot” pedig Károlyi Sándor fogalmazta meg. Mindennek ellenére mégis Rákóczi az, akit párhuzamba állít Kossuthtal, mint aki „a nemzeti megváltók dicsőséges sorozatában az elsők között áll”.²⁶² Valójában egyetértve Acsádyval és összhangban munkájának eddigi, a fő történelmi cselekvőnek a nemzetet megtevő tendenciájával, Rákóczi mozgalmával kapcsolatban is azon véleményének ad hangot, miszerint a „szabadságharcz igazi hőse- és tényezőjének” a magyar nép tekinthető.

²⁵⁵ Beöthy 1900: 322.

²⁵⁶ Beöthy 1900: például 288.

²⁵⁷ Beöthy 1900: 322.

²⁵⁸ Beöthy 1900: 505–507.

²⁵⁹ Beöthy 1900: 528.

²⁶⁰ Beöthy 1900: 524.

²⁶¹ Beöthy 1900: 527.

²⁶² Beöthy 1900: 528–532.

A teljes függetlenséget, a dinasztától való elszakadás gondolatát már csak azért is volt problémás felvállalni a korszakban, mert az uralkodót és családját törvény védte: a király sérthetetlenléte és a dinasztia megsértésének komoly következményei lehettek. A fejezet utolsó elemzett munkája olyan szerző műve, aki átlépte ezt a határt. Kalmár Antalt (1857–1920), aki jogásznak tanult, majd újságíróként működött, *Beksics Gusztáv történeti és közjogírása* című 1902-ben megjelent munkájáért ítélték el, a BTK 173.§, 140.§ és 141.§ alapján: izgatás, felségsértés, a királyi ház tagjai megsértésének vétségében találták bűnösnek. A könyvet „elkobozták”, szerzőjét pedig hat havi államfogházra ítélték.

Kalmár munkája a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi *A magyar nemzet története* utolsó kötetének Beksics által írt második fejezetéről nyújt bírálatot. Ez a rész igen kényes történelmi korszakot tárgyalt: a függetlenségi háború befejezésétől a jelenkorig mutatta be az ország történetét – amint azt később látni fogjuk éppen a feladat politikai érzékenysége, valamint időbeli közelsége okán utalták ki a fejezeteket egy ismert publicistának. A korszak legneuralgikusabb fejleményét természetesen a megtorlások jelentették. Kalmárt ez a rész háborította fel olyannyira, hogy könyve megírása mellett döntött.

A szerző meglátása szerint Beksics nem tett egyebet, mint a Deák *Húsvéti cikkéből* ismerős „jó király rossz tanácsadók hatása alatt” topossal odázta el Ferenc József felelősségét.²⁶³ Ezzel szemben Kalmár úgy véli, Beksics elfelejti, hogy a tanácsadók legfeljebb csak „segítettek uruknak a történetet gonoszul megcsinálni”.²⁶⁴ A továbbiakban pedig igen szókimondó, provokatív módon értekezik Ferenc József szerinte tagadhatatlan felelősségéről. A következő módon jellemezi az uralkodó regnálását: „rózsás arccal vérben gázolni, annyi magyar nemzetség czimerébe a bitófát beállítani, Nagy Magyarországot fekete gyászba borítani, ifju lélekkel egy szabad nemzet ezeréves jogát idegen fegyverek segítségével eltiporni, az országot bilincsekbe verni, férfiúi lélekkel abban meg is tartani s majdnem husz esztendeig vaspálczával kormányozni (...) ha ez kötelességérzet: akkor Sulla is, Nero is csak kötelességüket teljesítették (...)”²⁶⁵ Kalmár meglátása szerint ilyen viselkedést csak Nietzsche Übermensch etikája alapján gondolhatunk elfogadhatónak.

A fent idézett sorokat nem meglepő módon az uralkodó megsértésének legékesebb bizonyítékaként idézték fel Kalmár eljárásában. 1903-ban a szerző ismét kiadta munkáját

²⁶³ Kalmár 1902: 5.

²⁶⁴ Kalmár 1902: 3.

²⁶⁵ Kalmár 1902: 11.

(amelyet ezúttal is elkoboztak), az új kiadáshoz fűzött előszavában reflektált az őt ért vádakra. Amellett, hogy kitartott igaza mellett, igyekezett menteketni is súlyos megállapításait. Eszerint nem azt akarta megírni, hogy milyen valójában Ferenc József, csak abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy olyan semmiképpen sem, amilyennek Beksics ábrázolta. Az így nyújtott képet tehát soha nem is szánta teljesnek. Egyébként is – folytatja – a leírtak az önkényuralmi fejedelmekre vonatkoztak és nem az alkotmányos királyra – mintha Ferenc Józsefet a kiegyezés két külön személlyé vágta volna.²⁶⁶ Mindemellett büszkén idézi fel, hogy a bíróság az elítélt munka tudományos minőségét elismerte, enyhítő körülménynek tekintette,²⁶⁷ a *Pesti Napló* bírálója pedig úgy látta, hogy Kalmár „az az egyedüli csodálatos ember, a ki leír olyasmit, a mit más ember csak *gondol*, de se le nem ír – se el nem mond másnak”.²⁶⁸

Az 1902-es könyv megírását szerzője azzal indokolja, hogy Beksics népszerű művében a közjogról, amely „vagy selyemmel vagy darócczal” vonja be a nemzet testét, azt próbálja bebizonyítani, hogy selyem, holott Kalmár meggyőződése szerint „ha nem is daróc, de bizonyára nem is selyem”.²⁶⁹ Figyelemre méltó, hogy Kalmár, csakúgy, mint a *Válasz* névtelen szerzője és az 1867-es rendezés számos más ellenzője, nem használja a „kiegyezés” vagy „kiegyenlítés” megnevezéseket. Helyettük a „XII. törvényt” említik, aminek oka igen kézenfekvő: a kiegyezés vagy akár a kiegyenlítés valami történelmi, elhatározó jelentőségű epizódra utal, míg törvényt mindennap hoznak, módosítanak, eltörölnek, a köztes időben pedig akár ki is játszanak: egy esetleges, törékeny, mindennapi dologra utal.

Kalmár ezen felül a korabeli politika valamennyi jelentős csoportjától elhatárolja magát. Úgy látja, a politikai élet domináns szereplői mind Magyarország függetlenségének eszméjét hirdetve küzdik be magukat a hatalomba, az „intéző színpadra”, mihelyt azonban odaértek, megtagadják ezen eszméket.²⁷⁰ A könyv 1903-as kiadásában pedig az intéző színpadon kívül álló 48-as pártot marasztalja el, mivel meglátása szerint immár a függetlenségi párt is „bevette magát a XII. t.-cikkek számai közé és onnan harcol”.²⁷¹ Ezzel szemben a szerző a teljes függetlenség mellett tesz hitet, az 1902-es kötet ezzel végződik. Kalmár úgy látja, Kossuth „verseny nélküli” nagysága abban áll, hogy a nemzetnek „életcélt” tudott adni, ami nem más,

²⁶⁶ Kalmár 1903: xxiii.

²⁶⁷ Kalmár 1903: xxvii.

²⁶⁸ Kalmár 1903: iii–iv.

²⁶⁹ Kalmár 1902: v.

²⁷⁰ Kalmár 1902: vi.

²⁷¹ Kalmár 1903: xxvi.

mint a „magyar haza függetlenségének szentséges eszméje”, ami a magyar nép lelkében „örök szenvedéllyé” vált.²⁷²

Kalmár nemcsak Ferenc Józsefről adott képet munkájában, hanem a Habsburg-magyar együttélés újkori történetéről is. A munka ezen részeiből az is egyértelműen látszik, hogy Andrassy, illetve Beöthy munkái valóban mesternarratívákká váltak táboraikon belül. Beöthy „nagybecsű tanulmányának” „megcáfolhatatlan igazságait” egyetértően idézi,²⁷³ míg Andrassynak a kiegyezésről szóló munkáját „nemzetietlennek” minősíti.²⁷⁴

A történelmi eseményeknek az a fajta egyénközpontú magyarázó stratégiája, amely a Ferenc József felelősségét firtató részekben kitűnik, a nagyobb történelmi időszakok tárgyalásában is egyértelműen tetten érhető. Kalmár meglátása szerint a Habsburgok uralmi rendszerét nem lehet elválasztani az egyéntől: az uralkodó karaktere alakítja a rendszert, nem pedig fordítva. Ez már abból is egyértelműen látszik a szerző érvelése szerint, hogy Magyarország „százados alkotmányos intézményei” egyik Habsburgra sem voltak hatással, épp ellenkezőleg, a „föl nem olvadt jellem minduntalan a saját képére igyekszik rendszert teremteni”.²⁷⁵ E föloldásra képtelen Habsburg-jellemnek az a lényege, hogy „született abszolutista”, a dinasztia neve ezért mindig is „egyértelmű volt az emberi jogok, a polgári és gondolkozási szabadság legátalkodottabb üldözőjének a nevével”.²⁷⁶ Mivel pedig az önkény és abszolút uralom e jellem lényege, a „kényuraságot” a magyarságnak nemcsak egy-egy emberöltőig kellett viselni, hanem az „századok rendszerévé” vált.

Kalmár is úgy látja, hogy a Habsburg uralom soha semmilyen haszonnal nem járt Magyarország számára, hanem egyenesen ez hozta „az ország nyakára” a törököt, emellett pedig három századon át a mindig megújuló korlátlan uralmi és beolvasztási kísérletek hoztak szenvedést.²⁷⁷ Megfogalmazásában „a nemzet alkotmányának semmibe sem vétele, ez ellen hol nyílt erőszak, hol alattomos ármány eszközeivel intézett örökös támadások vételen sora (...) a magyarság gyűlölete” jellemzi a Habsburgok regnálását.²⁷⁸ Csakúgy, mint a *Válasz a válaszra* névtelen szerzője, Kalmár is úgy látja, hogy Ausztria és Magyarország fejlődése csak egymás ellenében bontakozhat ki. A Habsburgok legnagyobb álma „még mai napig is” az

²⁷² Kalmár 1902: 395. Érdemes megjegyezni, hogy az évtized legvégén, 1909-ben megjelent munkájában már úgy látja, hogy „Magyarországnak a Habsburgokra feltétlenül szüksége van” mindazonáltal ekkor sem vált a „XII. törvénycikk” hívévé, hanem egyfajta perszónaluniós kapcsolatot javasolt, amelyben Bécs helyett Budapest képezte volna a Monarchia „súlypontját”. Kalmár 1909.

²⁷³ Kalmár 1902: 5, 32.

²⁷⁴ Kalmár 1902: 382.

²⁷⁵ Kalmár 1902: 30–31.

²⁷⁶ Kalmár 1902: 32.

²⁷⁷ Kalmár 1902: 31.

²⁷⁸ Kalmár 1902: 34.

összbirodalom,²⁷⁹ engedményekre csak a legnagyobb szorultságban hajlandók,²⁸⁰ mással pedig meg sem elégednek, mint Magyarország teljes, szolgai alávetésével, ezért nem érhetek célba a magyar fél békeszándékai 1848-ban.²⁸¹ Mindezt a szerző igen velősen úgy foglalja össze, hogy „a mi a nemzetnek öröm: az a dinasztíának szomorúság; a mi a nemzetnek fájt: annak a dinasztia örült”.²⁸² Mindennek pedig Kalmárnál is az a konklúziója, hogy téveszme az elmúlt háromszáz év konfliktusos magyar–Habsburg kapcsolatait az elmulasztott kiegyezés korszakának nézni: „úgyszólván a történeti judicium teljes hiányának kell tekintenünk [Beksics] azon állítását, hogy a nemzet és a Habsburgok között *háromszázados* viszálynak *alapindoka* az volt, hogy a *közös ügyek* nem nyertek világos megjelölést, sem kezelési módjuk határozott rendezést”.²⁸³

A dinasztia és a magyar nemzet közötti ellentétet Kalmár a nemzeti karakterológiára vonatkozó megállapításokkal is igyekszik nyomatékosítani. A szerző meglátása szerint annyira nagy a „germán” és a „magyar faj” közötti „természetbeli és vérbeli” ellentét, hogy a két nép „a szeretetnek vonzó érzelmeivel a mai napig sem közeledik egymáshoz”, továbbá olyan megoldatlan problémát jelent, mely „Magyarországot és Ausztriát folytonosan a politikai és így egyúttal az állami válságok elé állítja”.²⁸⁴ Kalmár azonban ezen a ponton mintha kissé összezavarodna: még ugyanazon az oldalon, ahol eredendő *vérbeli* és *lélektani* ellentétekről beszél, a német-magyar ellentétért is a Habsburgok ténykedését teszi felelőssé: „a császári politikának *eszközei* a németek voltak. Így nem csoda, ha a magyar a német fajt meggyűlölte.”²⁸⁵ „Osztrák” karakter vagy nemzet Kalmár számára sem létezik: az „osztrák” úgy jelenik meg, mint az a gyűjtőfogalom, ami azon hadvezéreket és államférfiakat jelöli, akik a császár szolgálatába állnak és elvesztik eredeti nemzetiségüket.²⁸⁶

Szintén hasonlóan a *Válasz* röpirathoz, Kalmár könyvében is megjelennek a nemzetiségek, mint a manipulatív Habsburg politika eszközei, ugyanakkor itt – összhangban a függetlenségi általános fordulatával – elutasító hangnemben. Kalmár szembeállítja az „*államalkotó* magyar fajt” az „*állambontó* nemzetiségekkel”, akik ábrázolásában „sütkéreznek a Habsburg sugarak napfényében”. Itt tehát már nem jelenik meg a kiegyezés alternatívájaként a nemzetiségekkel való együttműködés, akik egyébként figyelemre méltó módon, nemcsak öntudatlan szereplői, hanem kifejezetten haszonélvezői a Habsburg ügyeskedésnek.

²⁷⁹ Kalmár 1902: 8.

²⁸⁰ Kalmár 1902: 32.

²⁸¹ Kalmár 1902: 41.

²⁸² Kalmár 1902: 36.

²⁸³ Kalmár 1902: 38. Kiemelés az eredetiben.

²⁸⁴ Kalmár 1902: 37.

²⁸⁵ Kalmár 1902: 37.

²⁸⁶ Kalmár 1902: 33.

Ugyanakkor a szerző szerint az „önkényuralom évei” azt bizonyítják, hogy a nemzetiségek végül ugyanúgy kárvallottjaivá válhatnak a dinasztia manipulációjának, mint a magyarok.²⁸⁷

²⁸⁷ Kalmár 1902: 38. Kiemelés az eredetiben.

I. 1. 2. A „közös ügy”: a nemzetiségi kérdés

„[A] magyarosítás közösügye az összes magyarságnak, pártkülönbség nélkül; ez az ügy két táborba sorakoztatja az ország összes lakóit, egyikben a magyarság, a másikban a nemzetiségek foglalnak helyet.”²⁸⁸ A függetlenségi pártról írt munkájában mutatott rá Mocsáry Lajos arra, hogy a közös ügyek rendszeréhez való viszonyában véglegesen megosztott magyar politikai elit a magyarosítás programjában teljesen egyetért. Mocsáry ismeretes módon az a „fehér holló” volt, aki e tendenciával szembemenve következetesen kiállt a nemzetiségek jogaiért, és megállapításának érvényességét mi sem bizonyítja jobban, minthogy emiatt párttársai is elfordultak tőle – egyikük a politikus beszéde után azt javasolta, hogy szellőztessék ki az üléstermet.

Ismeretes módon az Ausztriával való kapcsolat mellett a nemzetiségi kérdés volt az, ami meghatározó módon áthatotta a politikai élet legkülönbözőbb szegmenseit, jóval túlnőve a nemzetiségeket közvetlen módon érintő politikai döntéseken. „Bármerre fordítom is tekintetemet – írta a témáról szóló grandiózus munkájában Jászi Oszkár – hazánk alkotmányjogi, kulturális és társadalmi válsága legmélyén, a kavargó indulatok és elméletek zavaros vizeinek örvényeiből mindenütt az a probléma sürgette tőlem a feleletet, melyet a közbeszédben *nemzetiségi kérdésnek* nevezünk.”²⁸⁹ Arra már többen felhívták a figyelmet, hogy a választójogi cenzus meghatározásakor elsőrendű szempont volt a nemzetiségek visszaszorítása a politikai életből. Emellett azonban az olyan, látszólag tisztán „bécsi” konfliktusokban is megjelent a nemzetiségi kérdés, mint a közös hadsereg magyarosabbá tétele, a magyar nyelv minél teljesebb érvényesítése a hadsereg kötelékében. Az ezrednyelv, az érintkezési nyelv magyarrá tétele nem a német, hanem a nemzetiségi nyelvek visszaszorítására irányult, mivel ezen a szinten a tisztek katonáikkal azok anyanyelvén kommunikáltak.²⁹⁰

Ebben az alfejezetben az ebben a kérdésben megnyilvánuló publicisták munkáiban vizsgálom a történeti érvelést, valamint olyan központi fogalmak használatát, amelyek az általam vizsgált történeti szintézisekben is megjelennek majd és az egész nemzetiségi kérdés kulcsfogalmaiként, performatív fogalmakként lépnek elő. A korabeli munkákban valójában még az alapfogalmak értelmezése sem tekinthető egységesnek, szinte nincs is olyan fogalom,

²⁸⁸ Mocsáry 1890: 62.

²⁸⁹ Jászi 1912: vii. Kiemelés az eredetiben.

²⁹⁰ Szalai 2003: 37.

ideértve a nemzetet, a nemzetiséget, sőt a hazát is, melyet mindenki ugyanúgy definiálna. Közös pontjuk azonban a történelemre való szüntelen hivatkozás. Ez megvalósulhat olyan egyszerű szófordulatok által, mint „ahogyan azt a történelem is igazolja”, vagy részletesebben kifejtett történelmi narratívákkal is, mint ahogyan azt a későbbiekben tárgyalt Grünwald Béla és Michal Mudroň esetében tapasztalhatjuk. Ez véleményem szerint abba az irányba mutat, hogy a történészek által közvetített nemzet és nemzetiség definíciók, akár ha csak implicit módon megfoghatók is, kiemelt jelentőséggel bírnak.

I. 1. 2. 1. A politikai nemzet koncepciójának hungarus-tudatba hajló értelmezése: Magyarország története

A nemzetiségi kérdés történeti irodalmában az általános magyarázat szerint a szabadságharc leverése után két világosan elkülöníthető álláspont alakult ki a kérdésre vonatkozólag: az emigrációba kényszerült politikusok, mint Kossuth és Teleki, Ausztriát tartván a legfőbb ellenségnek, a nemzetiségekkel való megegyezést és összefogást sürgették. Ezzel szemben a Magyarországon maradt, eleinte a passzív ellenállást választó államférfiak az Ausztriával való kiegyezést tartották elsődlegesnek, nem utolsósorban azért, hogy a nemzeti kisebbségekkel ezáltal már biztosabb pozícióból tudjanak tárgyalni.

A hatvanas években, mikor a birodalom struktúrája átalakításának elkerülhetetlensége egyre biztosabbá vált, több átfogó politikai röpirat is született a kérdésről. Ezekben mindenekelőtt az szembeötlő, hogy szerzőik milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az egyes fogalmaknak. Vertán Endre egyenesen úgy fogalmazott, hogy „ügyes szójátékon épült logikai vár az egész”.²⁹¹ Az ügyvédként dolgozó, majd később a Szabadelvű Pártban politizáló Vertán úgy látta, minden történelmi átalakulás a nyelv megváltozásával jár, a legfontosabb pedig a nemzetiség szó világos meghatározása, mivel „a legnagyobb csapás, mi egy országot érhet, az *eszmezavar*.”²⁹² Vertán végül a nemzetiséget a nemzet alá rendelte és faj fogalmával azonosította. Ezáltal reformkori hagyományokat is követve, a nemzet politikai értelmezése nyújtotta, amelyen belül minden nemzetiségnek/fajnak lehetősége van egyéni kultúrájának művelésére addig a pontig, amíg ez nem sérti az állam egységét. Vertán nem számolt el viszont egy olyan kérdéssel, ami nagyban meghatározta a „politikai nemzet” sikerességét: hova csoportosítja a magyarságot ebben a felosztásban?

A kérdéssel az ugyancsak jogász Peláthy István nézett szembe 1865-ben. Vertánhoz hasonlóan ő is úgy látta, hogy a nemzetiség szó „tiszta értelmezésétől függ talán a nemzetiségi kérdés megoldásának nagy része”.²⁹³ Peláthy a saját nemzetiséghez és az ország területi épségéhez kötődő lojalitási konfliktus feloldásaként bevezeti a „hazafiság” fogalmát. A nemzetiséget nyelvi közösségként határozza meg, és mint ilyet alárendeli a hazafiságnak, amely az államhoz, az országterülethez kötődik. Vertánnál tovább menve különválasztja a „magyar hazafiság”-ot és a „magyar nemzetiség”-et. Ily módon lehetővé válik, hogy nem magyar

²⁹¹ Vertán 1861: 36.

²⁹² Vertán 1861: 6–12. Kiemelés az eredetiben.

²⁹³ Peláthy 1865: 5.

nemzetiségű is magyar hazafi lehessen.²⁹⁴ A hazafiság egy integráló fogalommá válik ezáltal, amely valamennyi nemzetiséget egyaránt kötelez: az országhoz és a közös alkotmányos rendszerhez kötődik. Peláthy meglátása szerint a nemzetiségek összessége adja a nemzetet, ugyanakkor avégett, hogy a „nemzet” és „nemzetiség” szavak hasonló hangzásából és alakjából következő lehetséges félreértéseket elkerülje, a „hazafiság” fogalmát állítja középpontba a nemzet vagy politikai nemzet helyett. Peláthy csoportosításában a magyarságot szigorúan, explicit módon az országban élő nemzetiség *egyikeként* jelöli meg: „A nemzetet – ismételve mondjuk – nem úgy tekintjük, mint a melyet egyedül a magyar nemzetiség és faj képvisel: Magyarország *nemzetét* a haza minden külön faju és nyelvű nemzetiségeinek az egy alkotmány, törvény által összeforrt egysége képviseli. [...] Szóval, e szónak: *nemzet*, Magyarországon törvényes és politikai értelme csak úgy lehet, ha egy közös *nemzetet* értünk, azaz Magyarország nemzetét.”²⁹⁵

Az 1868-as törvény megfogalmazásában központi, noha korántsem kizárólagos szerepet vivő Eötvös József eleinte kerülte annak eldöntését, hogy a nemzetiségek nemzetként tarthatók-e számon, avagy sem.²⁹⁶ Eötvös pályafutása során gondolkodásában kulcsszerepet játszottak a nemzet/nemzetiség fogalmaihoz kötődő problematikák. Leghíresebb munkájában (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*) a szabadság és egyenlőség mellett a nemzeti eszmét jelölte meg a saját korát alapvetően meghatározó szellemi áramlatként. Eötvös azonban sem nem ünnepelte feltétlenül a nemzeti eszmét, sem nem gondolta történetiség nélküli állandó, azonos formában és jelentőséggel megnyilvánuló eszmének. Meglátása szerint a nemzeti eszme merőben új, hiszen a középkorban egyáltalán nem mutatható ki létezése, lényegét pedig az uralomvágyban jelölte meg, amiért több kortársa is elmarasztalta a szerzőt.²⁹⁷ Eötvös későbbi munkáiban úgy látta, a nemzeti identitásnak és különbözőségnek két alapja van: a történelmi jog és a nyelv: míg a magyarok és a horvátok a „vitathatatlan” történelmi jogokra hivatkoznak, a románok és a szlávok nyelvi elkülönülésükre alapozzák követeléseiket. A nemzetiségi kérdés megoldásához pedig mindkét tényezőt tiszteletben kell tartani: „A nemzetiségi kérdés hazánkban véglegesen csak úgy tekinthetik megoldottnak, ha annak megoldása mind e két iránynak megfelel.”²⁹⁸ Eötvös elve az volt, hogy a nemzetiségeknek minden olyan engedményt meg kell adni, ami nem vezet az ország területi-politikai feldarabolásához. Az erőszakos asszimiláció minden formáját elítélte. Alapkoncepciójában a magyar állam történelmi fogalmáról

²⁹⁴ Peláthy 1865: 7.

²⁹⁵ Peláthy 1865: 30–33.

²⁹⁶ Trencsényi 2011: 331.

²⁹⁷ Vö. Gángó 2006.

²⁹⁸ Eötvös [1865]: 366–367.

beszélt. Ezzel arra utalt, hogy a magyar állam nemzetiségek feletti, a hazai nem magyar népek pedig a magyarokkal egyenrangúak. Ez az elv egyértelműen kifejezésre jutott az 1861-ben felállított 27 személyes bizottság 12 nemzetiségi tagjának koncepciójában. E kisebbség tiltakozott a bizottság által végül elfogadott álláspont ellen, kijelentve, hogy az országban élő nagyobb számú nemzetiségeket nemzeteknek kellene elismerni. Az országgyűlés elutasította a javaslatot. Az 1868-as nemzetiségi törvénybe bekerült végső megfogalmazás szerint „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”. E meghatározásban nem jelentéktelen kiskapu maradt a politikai nemzetfogalom etnicizálására, olyan értelmezésre, melynek megfelelően a magyar elem bizonyos előjogokat élvez.²⁹⁹ Az ország valamennyi nyelvi-etnikai csoportja alkotja a magyar nemzetet. E magyar nemzet azonban mégsem lehet etnikumok feletti mivel a „magyar” nem nemzetiségnek minősült, hanem nemzetnek. E különböző etnikai-nyelvi csoportok tehát, egy nagyon is lehetséges olvasatban részesei a magyarok etnikai-nyelvi csoportjának is. Már az 1868-as parlamenti vitán is látszik a politikai nemzet azonosítása a nyelvi nemzettel a magyar képviselők részéről, akik hangos bekiabálásokkal zavarták meg nemzetiségi képviselőtársuk felszólalását, amikor az nemzetiségként jelölte meg a magyarságot.³⁰⁰

A korabeli Európában kiemelkedő, széles nemzetiségi jogokat biztosító törvény megfogalmazása lehetőséget adott tehát a különböző áthallásokra, kikapukra, szabad értelmezésre. Ez vélhetőleg nem azért alakult így, mert, úgymond, a kulcsszereplők „mentális eszköztára” ne tett volna lehetővé egyértelmű megfogalmazást. Peláthy István példáján láttuk, hogy volt lehetőség az egyértelmű fogalmi elkülönítésre. Josef Alexander Helfert könyvében pedig azt láthatjuk majd a következő fejezetben, hogy miként néz ki egy politikai nemzetkonceptió etnicizáló kikapuk nélkül.

A magyarságnak előjogokat tulajdonító értelmezésre hajlamosított egy nyelvi körülmény is, miszerint a magyar nyelv nem tesz különbséget a politikai és az etnikai értelemben vett magyar polgár között. A nemzetiségi nyelvekben létezik ez a dinstinkció: szlovákul például a történeti Magyarország *Uhorsko*, az etnikai magyar *Mad'arsko*, szerbül *Ugarska* és *Madzarska*, horvátul *Ugarski* és *Madzarski*. Az 1895-ben összehívott nemzetiségi

²⁹⁹ Vö. Gyurgyák 2007: 76; Gergely 1987: 106; Deák 2000: 30.

³⁰⁰ „Babes Vincze: [...] Tudvalevő dolog, tisztelt ház, hogy a hazai történelemben benne foglaltatik a magyar nemzetiségnek egész története. (*Fölkiáltások: Nincs magyar nemzetiség! Magyar nemzet!*)” CCCXIX. Országos ülés. November 20. 1868.

kongresszus egyik kiáltványában világosan látszik e megkülönböztetés jelentősége. A kongresszus egyébiránt mérföldkönek tekinthető a nemzetiségek önszerveződésének történetében, azt a pontot jelöli ugyanis, mikor a nemzetiségek szakítottak az addigi passzív politikával. Világossá vált az is, hogy a nemzet/nem nemzet distinkció a nemzeti kisebbségeken belül is interiorizálódott: a horvátok ugyanis megtagadták a szövetséget a nem-nemzetekkel.³⁰¹ Így végül a románokra, szerbekre és szlovákokra korlátozódott a résztvevők köre, akik a következő évben közös tiltakozást tettek közzé a millenniumi ünnepek ellen. „A millenniumi ünnepségnek azt kell Európa előtt bebizonyítania, hogy Magyarország [uhorský] magyar [mad’arský] nemzeti állam volt, s az most is. Ez viszont mind történelmileg, mind pedig hazánk néprajzi viszonyait tekintve valótlanság, amely ellen tiltakoznunk kell.”³⁰²

A „nemzet” és „nemzetiség” fogalmainak eltérő értelmezése igen látványos formában jelentkezett a későbbiekben még említendő „Felvidék” vitában. A Grünwald Béla – Michal Mudroň röpiratváltást egy második hullám követte, amelyben a „Felvidék” álnéven író szerző a következő esetet idézte fel a szlovákság pánszlavista elhajlását bizonyítandó:

„Pulszky hozzájuk [sic] fordul s mondja: ha tiltakoznak a hazafiatlanság e vádjá ellen, mondják meg, kezöket szívökre téve: »igazán szeretik-e a magyar hazát«? »Szeretjük«, felelik erre erős hangon egyhangúlag a pánszlávok. »Jól van«, mondja tovább Pulszky, »kérdem tovább: szeretik-e a magyar nemzetet«? E hozzájuk intézett kérdésre a pánszlávok összessége oly csöndes lett, hogy a légy röptét is meglehetett volna hallani... Egyetlenegy hang sem mondta, hogy: szeretjük. Pulszky lerántá álarcukat”³⁰³

A röpiratra a mérsékelt szlovák politikus és ügyvéd Michal Mudroň válaszolt, aki teljesen máshogy értelmezte a történeteket:

„Ekkor ugyanis Pulszky Ferenc azon kérdésére hogy ha tiltakozunk a hazafiatlanság vádjá ellen »mondjuk meg, kezünket szívünkre téve, igazán szeretjük-e a magyar hazát« mindannyian egyhangúlag egész szívvel-lélekkel erős hangon azt feleltük, hogy igenis szeretjük. A mint azonban tapasztaltuk,

³⁰¹ Hitchins 1983: 172–176.

³⁰² *A nemzetiségi kongresszus tiltakozása a millenniumi ünnepek ellen.* In: Kemény 1952: 473. Szlovák és cseh történészek a Trianon előtti Magyarországot Uhorsko-nak nevezik, ez ugyanis kifejezi azt, hogy egy többnemzetiségű államról van szó, ahol nemcsak magyarok éltek.

³⁰³ Felvidék 1882: 12.

hogy Pulszky Ferenc ezen általunk komolyan vett dologból gúnyt [űz] [...] mondván: »jól van; kérdem már most tovább, szeretik-e a magyar nemzetet« – akkor már kifogytunk a türelemből. [...] [A] »magyar nemzet« törvényes definíciója már az 1868:XLIV t. c. bevezetésében bennfoglaltatott s ebben mi tótok is mint a »magyar nemzet« fogalmának alkatrésze bennfoglaltatunk, – azon kérdés, szeretjük-e a »magyar nemzetet«, egyenesen absurd volt, mert annyit jelentett, mint hogy szeretjük-e önmagunkat is?»³⁰⁴

Korszakunk végén, a nemzetiségi politika legkülönbözőbb oldalairól jelentették be magyar publicisták annak igényét, hogy a „magyar nemzet” és a „nemzetiség” fogalmát tisztázni kell. Jászi Oszkár, aki ismeretes módon ellensége volt az egyre erősebb kezű nemzetiségi politikának úgy látta, hogy „[a] nemzetiségi kérdés helyes felfogását igen megnehezíti a fogalmak ama zavaros tömege, mely a köztudatban a *nemzetiség* szavakhoz tapad”.³⁰⁵ Jászi a nemzetdefinícióját az általa észlelt kortárs állapotok leírására alakította ki. Eszerint „nemzet” alatt „egy olyan nemzetiséget értünk, mely az állami hatalom felett rendelkezik, míg a szoros értelemben vett *nemzetiség* állami hatalom nélkül, egy idegen nemzetiségnek rá nézve kedvezőtlen jogi és gazdasági rendje alatt él”.³⁰⁶ A paletta másik oldaláról, a magyarság uralkodói pozícióját hangsúlyozó Réz Mihály is felhívta a figyelmet a kortárs nemzetfogalom ellentmondásosságára, amelynek újragondolására szólította fel olvasóit:

„De ha oly államban, amelyben nemzetiségek is vannak, a szupremáciát gyakorló fajt nevezzük »nemzetnek«, akkor minek nevezzük az állampolgárok összességét? Magyarország összes lakosai *együttvéve teszik* a magyar nemzetet, ennél fogva külön magát a magyar fajt nemzetnek nevezni nem lehet. Itt van egy *uralkodó faj*, vannak nemzetiségek s az uralkodó faj és a nemzetiségek együtt teszik a nemzetet.”³⁰⁷

A vázolt kettősség Eötvös és Deák történelemértelmezésén is megmutatkozott. A történelem egyrészt a magyarság történeti jogait és a „nemzet” címére való jogosultságot biztosította. Másrészt azonban szerepe korántsem merült ki a magyar államiság egységét

³⁰⁴ Mudroň 1883: 33.

³⁰⁵ Jászi 1912: 1.

³⁰⁶ Jászi 1912: 2.

³⁰⁷ Réz [é. n.]: 3. Kiemelés az eredetiben.

alátámasztó történelmi-jogi érvelésben. A két államférfi nemzetkoncepciójában a közös múlt, valamint az ennek jegyében megfogalmazódó jövőbeli célok azonossága biztosították a nemzeti egység megteremtését s ezzel a történelmi Magyarország fennmaradását.³⁰⁸ A történelemben tehát olyan centripetális erőt láttak, amely az összetartást erősíti. Az ország múltját az itt lakó valamennyi nép *közös* történelmének látták, s hittek az együtt átélt szenvedések és örömök közösségformáló erejében. *Nemzetiség és alkotmányos szabadság* című cikkében a birodalmi centralizáció ellen érvelve Eötvös egyenesen úgy fogalmazott, hogy Magyarország történelmi jogait valamennyi lakosa bírja: „Kétségbevonhatatlan históriai jogaink, egy nemcsak szenvedésekben, de dicsőségben gazdag múlt, mely mindazon népeknek, melyek a magyar korona tulajdona alatt egykor egyesítve voltak, közös tulajdona [...]”.³⁰⁹ Ennek a szemléletnek az ún. hungarus-tudatba nyúlnak gyökerei, amelyre az Eötvös és Deák-féle törvényjavaslat nagyban kívánt építeni.³¹⁰ Eötvös *A nemzetiségi kérdés* című munkában is fontos szempontként lép elő a közösen végigharcolt múlt, mint a jövőbeli összetartozás és egymásra utaltság alapja.

„A nyugoti civilisatio hatáira állitva egész multunk nehéz küzdelmekből áll; és vajjon ha e viharos időszakra visszanézünk, az erély, melyet küzdelmeinkben, - a szívósság, melyet, ha legyőzeténk, tanúsítánk: nem azon egyetértésnek következése-e, melylyel e hon minden lakói a közös veszélyekkel szembeszálltak? – s melynek alapját csak azon meggyőződésben kereshetjük, hogy e hon fennmaradása minden lakóinak egyiránt érdekében fekszik.”³¹¹

A történelem értelmezésének kérdése a parlamentben is felmerült a népiskolai törvény vitájának alkalmával. Vincențiu Babes indítványára válaszolva, amely a nemzetiségek saját történelmét kívánta bevezetni a népiskolai tanításba, még Tisza Kálmán is ezt a gondolkodásmódot idézte fel. „Azon történelem, mely Magyarország történet dolgait adja elő, a dolog természeténél fogva előadja mindazok történetét, kik e hazában laknak; mert mindazon eseményekben, melyekről ezen történelem szól, nem csak egyik vagy másik ajku tagjai e hazának vettek részt, hanem részt vettek összes polgárai.”³¹²

Bár nem tekinthető az 1868-as törvény, valamint a politikai nemzetkoncepció feltétlen hívének, a nemzetiségi jogok elkötelezett védője, a fehér holló Mocsáry Lajos is hasonló

³⁰⁸ Gyurgyák 2007: 70.

³⁰⁹ Eötvös [1860]: 485.

³¹⁰ Miskolczi 2014: 9.

³¹¹ Eötvös [1865]: 375.

³¹² Képviselőházi napló 1868: 362.

gondolatokat fogalmazott meg a történelemről. A második világháborút követő évtizedekben, a „népek barátsága” eszméje Mocsáryban talált rá ideális és szükséges történelmi előzményére. Az ötvenes-hatvanas évek irodalma a nemzeti megbékélésért küzdő nemes alakként jelenítette meg.³¹³ Ez az ábrázolásmód jogosnak tekinthető, mindazonáltal megrajzolása során a történészek hajlamosak voltak ignorálni, szöveggyűjteményekből kihagyni Mocsáry azon megnyilatkozásait, amelyben a politikus a magyarság vezető szerepe mellett foglalt állást.³¹⁴ Holott Mocsáry számára összeegyeztethető volt tántoríthatatlan kiállása a nemzeti kisebbségek törvényes jogaiért és a magyarság kitüntetett pozíciójába vetett hit. Ez történelemképéből is visszaköszön: „A magyar nép viselte gondját mindazon más népfajoknak, melyek hazája területén laktak; az ő neve alatt, az ő szellemében, az ő felelőssége mellett ment itt minden mindenkoron.”³¹⁵ Mocsáry egyik eredetisége abban rejlik, hogy Deákkal és Eötvössel szemben nemzetnek ismerte el a nemzetiségeket. Mindazonáltal ez meglátásom szerint nem jelentett éles szembenállást a két államférfi által képviselt gondolkodásmóddal. Mocsáry különbséget tesz az *ország*, *haza* és *nemzet* fogalmai közt. A szerző meglátásában az *ország* merőben technikai jellegű fogalom: „egy oly földterület a rajta lévő lakossággal együtt, mely saját hatalom saját kormány alatt létezik”. Ezzel szemben a *haza* fogalmában már megjelennek a lojalításra és érzelmi azonosulásra utaló elemek: „[h]aza azon földterület a rajta élő lakossággal együtt, melyet az ember kebelébe felkarol, melynek érdekeit magáévá teszi s mely meghatározza politikai állapotát”. A *nemzet* fogalmából pedig hiányzik a politikum: „[n]emzet oly embereknek összesége, ki egy eredetűek, egy nyelven beszélnek s magukat egy családnak tekintik”.³¹⁶ Mindezt korának viszonyaira alkalmazva kijelenti, hogy „[í]gy létezik Magyarhon területén Tót, Szerb, Horvát, Oláh nemzet is”.³¹⁷ Mindazonáltal Mocsáry azt is határozottan kijelenti, hogy a nemzet iránti elköteleződés másodlagos a hazának járó lojalitással szemben.

„Hazaszeretet és nemzetiséghez való ragaszkodás két külön indulat, mely ott, hol haza és nemzet egy, egygyé olvad össze, ott hol több nemzetnek van közös hazája, külön áll egymás mellett. *A kettő közül a haza áll felül* [...] ott hol a haza és nemzet fogalma külön áll, az utóbbi alantabb áll az elsőnél mint általánosabbnál. [...] Mihelyt meg van alapítva egy nemzetnek felsőbbsége a

³¹³ Demmel 2014: 12.

³¹⁴ Például Kemény (szerk.) 1958.

³¹⁵ Mocsáry 1858: 11.

³¹⁶ Mocsáry 1858: 41.

³¹⁷ Mocsáry 1858: 42.

házában, szabad röpte lehet engedni a nemzeti érzelemnek, de csak annyiban a mennyiben a haza javával ellenkezésbe nem jönnek.”³¹⁸

Magyarország vonatkozásában egyértelműen kijelenti, hogy „[m]ind nagyobb erejénél mind történeti állásánál fogva a magyar faj adhatja csak a tempót Magyarországnak”.³¹⁹ Minthogy Mocsáry nemzetfogalmába nem vezetett be történeti kritériumot, gond nélkül elismerhette a nemzetiségeket nemzetnek, és történeti érveléssel ettől függetlenül levezethette a magyarság vezető szerepét.

Mindazonáltal Mocsáry hasonló határozottsággal vetette el a magyar nyelv erőszakos terjesztését és a nemzetiségek bármiféle elnyomásának gondolatát. „Ismétlem még egyszer, mondjunk le örökre azon szándékról, hogy nemzetiségünket a többi honunkban létező nemzetiség rovására terjesszük. [...] A terjeszkedési törekvés idétlen erőlködéssé s egyenesen magunk ellen forduló fegyverré válnék.”³²⁰

Mocsáry történelemértelmezésében ugyanúgy megtalálható a hungarus tudathoz közeli felfogás, mint Eötvös nézetrendszerében. „A magyarok története Magyarország históriája, szláv honosink története szinte Magyarország históriája. Hiába tagadnók, századok fűztek egymáshoz erősebb lánczokkal, mint gondolnók. Ezer éve annak, hogy együtt lakju, együtt birjuk e földet, ezer éve, hogy együtt élünk közösen gazdálkodunk, együtt szenvedtünk s együtt örvendeztünk.”³²¹

³¹⁸ Mocsáry 1858: 57.

³¹⁹ Mocsáry 1858: 68.

³²⁰ Mocsáry 1858: 204.

³²¹ Mocsáry 1858: 125–126.

I. 1. 2. 2. A homogén nemzetállami értelmezés: a magyarság története

A Deák Ferenc halála utáni korszakban kezdetét vette a nemzetállami ideológia megerősödése, majd dominánssá válása: a magyar politikai nemzet ebben a gondolkodásmódban teljesen azonossá vált az etnikai-nyelvi magyar nemzettel. Deák halála után egyre általánosabbá vált az 1868-as törvény kijátszása és szabotálása.³²² A törvényi előírások és az elterjedt gyakorlat közötti diszkrepanciáról írta Jászi Oszkár, hogy „a becsületes nyílt elnyomás politikájánál sokkal kártékonyabb és demoralizálóbb az, mely szabadelvű törvényeket hoz és azokat ázsiaiilag hajtja végre”.³²³

E gondolkodásmód szerint Magyarország történelme kizárólag a magyarság történelmét jelenti. Az etnikai-nyelvi értelemben vett magyar nemzet vitt véghez minden történelmi tettet, a nemzetiségek passzivitása mellett. Egyáltalán: történelmet alkotni csak a magyar nemzet képes. Továbbá, ezen ideológia publicistái számára a nemzet nem a történelem során kifejlődött jelenség, hanem időtlen érték, ami egyes népeknél megtalálható, másoknál nem.

Mint ahogyan azt Mocsáry Lajos is érzékletesen megfogalmazta, a magyarosítás programja, alapvető nézetté, a negyvennyolcas versus hatvanhetes dichotómiát felülíró „közös ügyé” vált. A kiegyezéspárti Bánffy Dezső a jogállamiságot is feláldozhatónak vélte a minél teljesebb magyarosítás érdekében: „[H]a az egységes magyar nemzeti állam megalkotása előtt a jogállam ideálját keressünk, lehetünk talán állam, lehetünk talán jogállam is – de nem lehetünk egységes magyar nemzeti állam.”³²⁴ Ezt pedig az ex-miniszterelnök Magyarország megmaradása elemi feltételének tartotta: „Magyarország, ha nem tud egységes magyar nemzeti állam lenni, nem fog állam maradhatni.”³²⁵

Függetlenségi politikusok hasonló elánnal érveltek a homogén magyar nemzetállam megteremtése szükségessége mellett, közéjük tartozott Baloghy Ernő (1866–1943) is. A jogász Baloghy egyetemi tanulmányait Oxfordban végezte, talán ennek tudható be, hogy írásait lépten-nyomon teletűzdelte szociológiai kifejezésekkel, amelyek azonban csak mintegy dekoratív elemként szolgának, tartalmilag keveset adnak hozzá a szerző fejtegetéseéhez – amiért el is marasztalták munkájának szociológiában jártasabb kritikusai.³²⁶ Az egyetem elvégzése után

³²² Gyurgyák 2007: 82; Katus 2010: 565.

³²³ Jászi 1908: 198.

³²⁴ Bánffy 1903: 15.

³²⁵ Bánffy 1903: 44.

³²⁶ Például Jászi 1908.

Baloghy lapszerkesztőként dolgozott, majd 1908-tól a függetlenségi párt országgyűlési képviselője volt. Politikai pályája épp a Monarchia bukásával jutott csúcsra: 1918 októberében Bács-Bodrog vármegye kormányzóbiztosává, majd miniszterelnökségi államtitkárrá nevezték ki. A Tanácsköztársaság kikiáltása után teljesen visszavonult a politikától és élete hátralevő részében ügyvédként dolgozott.

A magyar kultúra és a nemzetiségek című 1908-ban publikált, a szakirodalom által a sovinszta magyar politikai gondolkodás egyik legtipikusabb műveként számon tartott könyvének³²⁷ alapgondolata a nyílt, kompromisszumok nélküli sovinszta politika szükségessége. Hasonlóan Bánffyhoz, Baloghy is végletesen kiélezettnek látta a helyzetet – számára is Magyarország felmaradása forgott kockán: „[A] magyar primordium vagy elpusztul, vagy evolucionál mint egységes magyar nemzet”.³²⁸ E szükséges sovinszta politika jogosságát történelmi érveléssel igyekezett bizonyítani a szerző. Bár elismerte, hogy a honfoglalás korára már különböző népek lakták az ország területét, ugyanakkor szerinte e népek nem voltak képesek „primordiumot” (ami a szerző által közelebbről nem definiált, de hangzatos szociológiai fogalom) alkotni.

„Az tehát igaz, hogy a szláv elem Magyarországon autochton nép volt. Ámde történeti tény és szociológiai valóság az is, hogy ezen őslakosság államalkotó primordiummá nem fejlődhetett és nem is fejlődött. Nem volt hozzá sem intellektuális, sem fizikai ereje és nem volt sem vérbeli, sem összetartozandósági, egységre törekvő érzése sem. [...] [E]z a szláv nép csak nyers tömeg számba ment.”³²⁹

Ennélfogva a honfoglaló magyarok agressziója sem ítéltető el teljesen, mivel „érdemi élettel” nem találkozott. „Hódított a magyar, sőt pusztított is, de el nem pusztított sem kincseket, sem műveltséget, sem államot. Mert nem volt itt sem kincs, sem műveltség, sem állam. Nem pusztította – hanem alkotott.”³³⁰

Minthogy az őslakosság képtelen volt primordiumot alkotni, az ország történelméhez sem járult érdemben hozzá: passzív tömegként volt jelent a *magyar* történelemben. „Abban a kulturmunkában, ami itt a honfoglalás után folyt, ez az embertömeg nem vett részt. Ami itt

³²⁷ Gyurgyák 2007: 90; Turda 2004: 111.

³²⁸ Baloghy 1908: 10.

³²⁹ Baloghy 1908: 17.

³³⁰ Baloghy 1908: 177.

történt, azt a magyar faj csinálta, az a magyar faj érdeme. Csinálta az autochton fajta közreműködése nélkül.”³³¹ A szerző meglátásában az ország nemzetiségeit még a nemzetiség címe sem illeti meg, minthogy pusztán „faji, nyelvi érdekcsoportok, és így önálló evolúcióra alkalmatlanok”.³³² Ennek megfelelően politikai fellépéseiket merőben mesterségesnek, egy kis csoport manipulációjának tartja.³³³

A szerző ábrázolásában – összhangban a magyar alkotmány- és jogtörténész iskola által közvetített közjogi historizáló történelemképpel³³⁴ – a magyar „nemzeti állam” a honfoglalás korában létrejött és változatlan maradt a történelem során. Ezt az a nemzetfelfogás is erősítette, melynek megfelelően a nemzet nem a történelemben változó és fejlődő jelenség, mint azt Eötvös gondolta, sem nem egy adott csoport tagjai közt létrejött elemi kapcsolatok rendszere, mint Mocsáry terminológiájában, hanem egy faji jellegzetesség, ami csak bizonyos népekben található meg. A nemzet-volt alapját Baloghy számára a „nemzeti génusz” jelenti. Ez jelenti a „belső erőt”, amelyet „nem lehet deklarativ úton megteremteni, ennek ösztönszerűen jelen kell lennie.”³³⁵ Ebből az következik a szerző számára, hogy nem a történelem az, ami nemzetet alkot, hanem fordítva: csak egy nemzetnek lehet történelme: „Nem azért lesz nemzetté egy embersokaság, mert története van, vagy mert történelmi kapcsolatok fűzik össze az egyeseket, hanem azért van története, azért fűződnek történet kapcsolatba az egyesek, mert az embersokaságok szervezett, egységi alakzattá lettek.”³³⁶ Mindennek tanulsága Baloghy számára az, hogy nemcsak elfogadható az ország egyetlen nemzetének, a magyar nemzetnek a többi „népfaj” asszimilálására való igénye, de egyenesen szükséges is. A szerző kizárólag abban marasztalja el a magyar nemzetet, hogy arisztokratikus mentalitása okán túlságosan nagylelkűnek és toleránsnak mutatta magát és nem olvasztotta be eddig e „népfajokat”.³³⁷

Baloghy munkájának bemutatása nem azért volt szükséges, mert jelentős gondolkodóval vagy akár a függetlenségi párt tekintélyes alakjával lenne dolgunk. Baloghy azért érdemel kitüntetett figyelmet, mert könyve egy bizonyos gondolkodásmódot következetesen végiggondolva, többé-kevésbé fogalmilag is kidolgozott formában mutat be. Az esztétorténész Marius Turda tárta fel Baloghy munkájának tágabb kontextusait. Turda Baloghyt a „*herrenvolk liberalizmus*” képviselőihez sorolja. E mozgalom az 1880-as évektől a világháború végig élte fénykorát, mikor is a nemzeti egység többé már nem egy lépést jelentett

³³¹ Baloghy 1908. 23.

³³² Baloghy 1908: 37.

³³³ Baloghy 1908: 20.

³³⁴ Gyurgyák 2007: 90.

³³⁵ Baloghy 1908. 31.

³³⁶ Baloghy 1908: 28.

³³⁷ Baloghy 1908: 27.

az emberiség egyetemes fejlődésében, hanem önmagában vett értékévé vált. Így a nemzeti homogenizáció az egyik legsürgetőbb politikai feladattá lett. Az elképzelésre nagyban hatott a szociáldarwinizmus, így a történelmi érvek faji argumentációval vegyültek.³³⁸ Ez Baloghy érvrendszerében is tetten érhető. A szerzőre egy német szociáldarwinista antropológus, Gustav Friedrich Klemm, az emberiséget aktív és passzív fajokra felosztó elképzelése hatott. Klemm Hegel által inspirálva jutott arra a következtetésre, miszerint csakis az aktív népek törekednek szabadságra – legaktívabb fajnak természetesen a németet tartotta.³³⁹ Baloghy is e logika alapján képzelte el a magyarság és a nemzetiségek viszonyát: a nemzetiségek ennek megfelelően képtelenek a magyarok nélküli létezésre, így szükségessé válik asszimilálásuk is. Mindazonáltal, miként azt Turda is hangsúlyozza, jóllehet tagadhatatlan hasonlóságok állnak fenn a 19. és a 20. század faji gondolkodásai közt, a kulcsfontosságú különbségeket óriási hiba nem észlelni. 1918-ig a faji retorika csakis a nemzettel összefüggésben jelent meg, csak az első világháborút követően helyezték a felsőbbrendűséget kizárólag faji alapokra. Emellett e faji retorikát alkalmazó teoretikusok nem beszéltek faji tisztaságról sem, ami szintén 20. századi sajátosság.³⁴⁰ Mint láttuk Baloghy is elfogadja megoldásnak az asszimilációt.

A Baloghy könyvére adott kortárs reakciók igen változatosak voltak. A napilapok összességében véve üdvözölték a munkát,³⁴¹ míg a tudományos szférából különböző beállítottságú gondolkodók elmarasztaló véleményt fogalmaztak meg. Nem meglepő módon Jászi Oszkár a munka minden rétegét elítélte. Egyrészt természetesen elvetette az erőszakos asszimiláció programját. Emellett éles kritikának vetette alá a szerző felületes fogalomhasználatát, amely csak a látszatát adja szociológiai ismereteknek. Végül rámutatott a munka egyik belső ellentmondásra – ezzel egyúttal öntudatlanul éppen olyasvalamire mutatott rá, ami, mint az említettem, a századfordulós faji gondolkodást megkülönböztette első világháború utáni verziójától: „[...] nevetséges dolog könyvet írni a nemzetiségek biológiai kulturképtelenségéről és azután ezen kulturképtelen tényezők erőszakos beolvasztását javasolni”.³⁴² Concha Győző ezzel szemben Baloghy azon gondolatával, miszerint a magyarság feladata, hogy „e földnek ura s a vele élő más népek vezetője” legyen, egyetértett, azonban élesen elutasította Baloghy erőszakosságát (a sonivizmus „pestisét”), valamint az ír-angol viszályt hozva példának azt a meglátását is, miszerint a nyelvegység kulturális egységhez

³³⁸ Turda 2004. 71–72.

³³⁹ Turda 2004. 116.

³⁴⁰ Turda 2004: 159–160.

³⁴¹ Ingotus szemlézte e kedvező véleményeket a *Nyugat*ban, természetesen ő maga nem osztotta a kedvező bírálatot. Ingotus 1908.

³⁴² Jászi 1908: 197.

vezetne.³⁴³ Concha reakciója egyben azt is jól demonstrálja, hogy a magyar elitek diskurzusában Balogh nézetrendszere kisebbségben maradt.

Arra, amit William M. Johnston az „illúzió kultuszának” hívott a magyar gondolkodók kapcsán,³⁴⁴ Balogh Pál (1854–1933) demográfiai munkája jelent eklatáns példát. Az eredetileg újságíró Balogh, aki a *Budapesti Hírlap* megalapításában is részt vett, több fontos statisztikai munka szerzője volt, és jóllehet eredményei meghaladottá váltak, de sok esetben mindmáig eligazító jelleggel bírnak. 1902-ben kiadott monumentális *A népfajok Magyarországon* című munkájában az országban élő különböző népek elhelyezkedését, arányait, emellett szokásait és mindennapi életét törekedett bemutatni. A szerző az 1880-as népszámlálás adatait használta fel, melyek alapján a magyarság aránya az országban mintegy 46% volt. A nagyjából ezeregyszáz oldalas könyvet egy negyvenöt oldalnyi történeti bevezető nyitja meg, amelyben Balogh történeti érveléssel igyekszik legitimálni a magyarság dominanciáját. Ez a pár tucat oldal világossá teszi az olvasó számára, hogy bármit mondjanak is a következő több, mint ezer oldal demográfiai tényei, Magyarországon az egyetlen nemzet a magyar, és szupremáciája megkérdőjelezhetetlen. Balogh meglátása szerint a magyarságot már „nemzeti öntudat vezeté” mikor „hazát keresett és államot alapított”.³⁴⁵ Bár a szerző elismeri, hogy „[a] népek nagy törvénye nem tűr kivételt, s a változó idők nyomot hagytak a magyar népfajon”, meglátása szerinte nemzet története során nem változott, sem történelmi, sem etnikai vagy földrajzi értelemben: „Nemzeti karakterünk és szellemünk törzsökös vonásai változatlanul megmaradtak ősi tisztaságukban és erejükben. [...] Ez a magyar génusz. Ő hatotta át nemzetünk életét; ő tartotta fenn ezeréves európai történetének annyi viszontagságában [...]”.³⁴⁶ Ennek megfelelően természetesen Magyarország története Balogh ábrázolásában is a nyelvi-etnikai értelemben vett magyar nemzet történetét jelenti:

„[A] mi történelmi élet e földön ezer év óta létezik, abban az *alany* mindig s kizárólag a magyar nemzet volt. A többi fajok, az egyes rendek, egész dinasztíák s a nagy egyéniségek csak részt kérhetnek maguknak történetünkől, ha közreműködtek benne. A nagy egésznek minden dicsősége a magyar nemzetet illeti meg jogos erkölcsi tulajdon gyanánt.”³⁴⁷

³⁴³ Concha 1908: 455–463.

³⁴⁴ Johnston 1972: 335.

³⁴⁵ Balogh 1902: 22.

³⁴⁶ Balogh 1902: 20.

³⁴⁷ Balogh 1902: 18.

Végül nézzünk egy olyan esetet, melynek során a fent vázolt két történelemszemlélet frontálisan is ütközött egymással. Az esemény főszereplője az egységes nyelvi nemzetre irányuló törekvések emblematikus és a szlovákság körében egyenesen szimbolikus alakjává vált Grünwald Béla (1839–1891). Grünwaldot a szlovák történeti emlékezet „szlovákfalóként”, a „szlovákok ocsmány ellenségeként”, a „nagy magyar állameszme legfanatikusabb képviselőjeként” tartja számon. Jóllehet mindebben tagadhatatlan és menthetetlen igazságelemek vannak, mindazonáltal, amint arra a szlovák történész, Roman Holec is rámutatott: karikatúrisztikus képet nyújt.³⁴⁸ Grünwald valójában rendkívül összetett és vívódó személyiség volt. Magyarországi megítélésében már jobban érződik ez az aspektus. Mi sem mutatja ezt jobban, minthogy Jászi Oszkár, aki természetesen nem azonosult nemzetiségekkel kapcsolatos nézeteivel, Grünwaldot az egyetlen olyan történésznek tekintette, akivel ő és a *Huszdik század* című folyóirat köre maradéktalan közösséget vállalt. Ennek oka elsősorban az volt, hogy nagyban osztotta Grünwald *A régi Magyarország* című könyvében kifejtett nézetrendszerét, melynek megfelelően a szerző a különböző osztályok helyzetének elemzésével ábrázolta a magyar történelem alakulását, kimutatva a nemesség önzését és nemzeti közömbösségét, mindezt pedig gazdasági tényezőkkel magyarázta.³⁴⁹ Még Jászi hozzáállásánál is meglepőbb, hogy a magyar történelemtudomány sztálinista korszakának vezéregyénisége, Andics Erzsébet is kiemelten haladó történésznek minősítette Grünwaldot, holott a dualista időszak korabeli elítélése nagyban a nemzetiségi politikán alapult.³⁵⁰

Grünwald szlovák anyától és német apától született. Szülei tehetős, asszimilálódó városi családból származtak fiúkból pedig lelkes magyar hazafi vált. Grünwald Pesten és Bécsben végzett jogot, majd a hatvanas évek közepén tanulmányutat tett Európában, melynek során megjárta a berlini és párizsi egyetemeket. Magyarországra visszatérve 1867-ben Zólyom megye főjegyzője lett. Már ekkor részt vállalt azon igyekezetből, amelynek célja a Matica mozgalom visszaszorítása volt. 1871-ben Zólyom megye alispánjává választották, ettől kezdve terjedt el róla igazán a „szlovákfaló” kép. Grünwald valóban szinte betegesen pánszlávizmust látott mindenben, ami szlovák.³⁵¹ *Egyetértés* címmel folyóiratot is indított, melyben kifejtette azon nézetét, miszerint a szlovákokat el kell magyarosítani, így létrehozva a harminc milliós magyar nemzetállamot. Ezt az értelmiség asszimilációjával gondolta lehetségesnek, meglátása szerint

³⁴⁸ Holec 2011: 233.

³⁴⁹ Pók 1982: 13.

³⁵⁰ Holec 2011: 234.

³⁵¹ Holec 2011: 252.

a néptömegek majd követni fogják az elitet az elmagyarosodás útján. Mindezt az oktatás útján gondolta megvalósíthatónak, így váltak célpontjává a szlovák középiskolák.³⁵²

1874–1875-ben került sor Grünwald leghírhedtebb lépésére. 1874-ben kezdeményezte a belügyminiszternél három szlovák gimnázium és a *Matica slovenska* kulturális egyesület megszüntetését. A kezdeményezés sikeres volt, 1875 végére mind a három szlovák középiskolát és a *Maticát* is felszámolták. A döntést a magyar közvélemény üdvözlötte, azonban olyan jelentős egyéniségek tiltakoztak ellene, mint Jókai Mór és Mocsáry Lajos.³⁵³ 1878-as képviselővé választás után Grünwald pályája kudarcosnak bizonyult. Kiterjedt ismeretekkel rendelkező szakember volt a közigazgatás terén, javaslatait azonban nem fogadták el a kormánypártban, így a nyolcvanas évek elején az Egyesült Ellenzékhez csatlakozott, de mikor itt sem talált befogadókat elképzeléseire, 1886-ban visszatért a kormánypártba. Az ezt követő években egyre jobban elhatalmasodott rajta depressziója, 1891-ben Párizsban öngyilkosságot követett el. A szlovák sajtó némi elégtétellel számolt be az öngyilkosságról, azzal magyarázva azt, hogy Grünwald maga is belátta eszméinek és célkitűzéseinek lehetetlenségét. Az ilyen típusú reakcióknak is szerepük lehetett abban, hogy a magyar sajtó egyes orgánumai szlovák ösztönzésű orgyilkosságról beszéltek.³⁵⁴

Grünwald 1878-ban publikálta *A Felvidék* című munkáját, amelyet a szlovák történelem és kultúra ellen intézett egyik legbrutálisabb támadásként tartanak számon.³⁵⁵ A könyv követi az 1874-ben beadott kezdeményezésének logikai vonalát. Grünwald hitet tesz a nemzeti állam megalkotásának szükségessége mellett akár erőszak árán is. Mindazonáltal a munka nem az „illúzió kultuszának” vagy naiv *wishful thinking* terméke, mint Baloghy és Balogh könyvei. Egyes szakaszaiban a szerző éles tekintettel veszi észre a magyarság aggasztó korabeli helyzetét és aggodalommal tölti el a jövő gondolata. Világosan látja, hogy a peremvidéket a nemzetiségek „megszállták” és külföldi országokkal is kapcsolatot ápolnak, a magyarság pedig gyengének bizonyul e kihívások kezelésére.³⁵⁶

Mindazonáltal természetesen a munkát az asszimilálás feladatának imperatívusza hatja át. A szerző egyértelműen meghatározza benne a magyarság feladatát.

„A mi missziónk az ország határain belül van, s abban áll, hogy töltsük be ezt az államot legvégső határáig, foglaljuk el benne azt az állást, melyet elfogadni

³⁵² Holec 2011: 237–239.

³⁵³ Romsics 2011a: 226.

³⁵⁴ Holec 2011: 250.

³⁵⁵ Holec 2011: 240.

³⁵⁶ Holec 2011: 241.

számunk, vagyoni, erkölcsi és szellemi túlsúlyunk, történelmi jelentőségünknel fogva elfoglalni jogosítva vagyunk; hassuk át az egész országot a magyar nemzeti szellemmel; [...] szilárdítsuk meg a magyar államot, biztosítsuk jövő fennállását, törjünk meg mindent, ami a magyar államra nézve veszélyes lehetne s tartsuk fenn az állammal együtt e nemes magyar fajt [...] A magyar nemzet missziója s legmagasabb célja: fenntartani magát uralkodó elemként az önálló magyar államban.”³⁵⁷

Grünwald természetesen a történeti érvelés arzenálját is hadba állította eszméje igazolásáért. Stratégiája annak kimutatásában állt, hogy a szlovákságnak nincs történelme, így nem lehet nemzetként számon tartani. Grünwald meglátása szerint a szlovákok az asszimiláció legalkalmasabb alanyai, mivel „még hagyományuk sincs arról, hogy valaha önálló nemzeti létök lett volna”, amennyi hagyományuk mégis van, az a magyar történelemhez kötődik „nagy királyaink és hőseink játszanak szerepet a tótság fantáziájában, s annyira harmóniában vannak az ország köztudatával, hogy a legkisebb jel se árulja el azt, hogy valaha az érdekek ellentétesek lettek volna”.³⁵⁸ Emellett a szlovákoknak „imponál [...] a magyar faj ezredéves uralma, nagyobb gazdasága, műveltsége, s a tótnak nem ő maga, hanem a magyar az ideálja”.³⁵⁹ Grünwald továbbá Baloghyhoz hasonlóan a szlovákság nemzetiség voltát is tagadja.³⁶⁰ A szlovákok helyzetét nagyban az magyarázza, hogy teljesen híján vannak a saját történelemnek. „[A]mit előadtam, nemcsak való, hanem könnyen megmagyarázható is. A tótnak nincs külön történelme, nincs nemzeti hagyománya. Neki nincsenek nemzeti hősei, nemzeti nagy férfiai. Az ő hősei a magyar hősök, az ő nagy emberei a magyar nemzet kiváló egyéniségei.”³⁶¹ Mindent összevetve a szerző arra jut, hogy a szlovák nemzetiségi politika nem több, mint szemfényvesztés, egy politikai párt manipulációja, aminek valójában nincs bázisa a népesség körében.

„Annak van értelme, hogy valaki orosz akar lenni, annak is van értelme, ha valaki magyar akar lenni; de annak nincs, hogy valaki tót akarjon lenni. Hiányzik

³⁵⁷ Grünwald [1878]: 21.

³⁵⁸ Grünwald [1878]: 24–25.

³⁵⁹ Grünwald [1878]: 30.

³⁶⁰ Grünwald [1878]: 32–33.

³⁶¹ Grünwald [1878]: 30.

hozzá minden lélektani indok, a dicső történelmi múlt s a jelenben a fény és hatalom, mely az önérzetet s az önállóság jogosultságának tudatát felébreszti.”³⁶²

A röpiratra az ekkor Pozsonyban ügyvédként dolgozó Michal Mudroň (1835–1887) válaszolt. Míg Grünwald a szélsőséges magyar nemzetiségpolitika reprezentánsa volt, Mudroň a mérsékelt, Magyarországot hat nemzet szövetségeként elgondoló szlovák politika képviselőjének tekinthető. Valójában, Pozsony soknemzetiségű profiljával összhangban, Mudroň többretegű identitással rendelkezett: egyszerre tartotta magát szlováknak, magyarországi patriótának és pozsonyinak.³⁶³ Hasonlóan vitapartneréhez, jogot végzett Bécsben, ügyvédkedés mellett pedig jelentékeny politikai tevékenységet is kifejtett: a pozsonyi szlovák nemzeti mozgalom egyik központi alakja lett, tagja volt az 1861-es bizottságnak, amely a szlovák politikai igényeket tartalmazó memorandumot Bécsbe és Pestre vitte. Alapító tagja volt továbbá a *Matica slovenská*nak is. Míg Grünwald a harminc milliós nemzetállam létrehozásának illúziójában hitt, egy olyan korban, mikor már lehetetlen volt az egész országok elmagyarosítani, Mudroň a magyarok és nemzetiségek megegyezésében hitt hasonló naivitással, holott a magyar vezető réteg a szlovákságot nem tekintette egyenrangúnak.³⁶⁴

Vitairatának rögtön az elején Mudroň Grünwald elképzeléseit a magyar történelem tanulságaival állítja szembe, amelyről meglátása szerint *A Felvidék* szerzője egyszerűen nem hajlandó tudomást venni.

„«Szép idők» is voltak azok valóban, mert a magyar nemzet testében nem dült még akkor a nemzetiségi fajgyűlölet mérge [...] Ha pedig egyike vagy másika [a Grünwaldhoz hasonló politikusoknak] mégis rászánja magát ennek kutatására, s úgy találja, hogy hazánk történelme kilencszáz éven át nem ismert nemzetiségi elnyomást és nemzetiségi előjogokat [...] ritka következetességgel és akaratossággal szemet huny a kilenc századon át hazánkban uralkodott kormányzási alapelv előtt, róla mit sem akar tudni.”³⁶⁵

Mudroň Grünwald történelmi érvelését a politikai nemzet hungarus-tudat felé tendáló értelmezőinél tapasztalt történelemképpel igyekezett cáfolni. Készségesen elismerte, hogy a

³⁶² Grünwald [1878]: 43.

³⁶³ Varga 2017: 54.

³⁶⁴ Holec 2011: 248.

³⁶⁵ Mudroň [1878]: 135.

szlovákoknak nincs külön nemzeti hőseik vagy nemzeti történelmük. Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy az országban a nemzeti hőseket egyik nemzetiség sem sajátíthatja ki, minthogy ezek mind *Magyarország* történelmének nagy alakjai és nem egyik vagy másik nemzetiségé.

„[H]ogy a tótnak nincs külön történelme [...] [a] tény maga való és igaz, mert az államközösség s a különböző nemzetiségeknek ezen közös államban egy politikai nemzetté való összeforrásának szükségképpi következménye. De éppen ugyanazon joggal mondható [...] a nemzetiségek egyikének sincs külön történelme, külön nemzeti hagyománya, külön nemzeti hősei, külön nemzeti nagy kormányfőirai, mert ezek mind a nemzetiségre való tekintet nélkül az ország összes honpolgárainak mint az egységes és oszthatatlan magyar nemzetnek közös magyar történelmét, közös magyar hagyományát, közös magyar hőseit, közös magyar nagy államfőirait képezik.

Ez a történelem Magyarország valamennyi népének közös öröksége és az vét leginkább az ország ellen, aki valamely nemzetiségnek próbálja kisajátítani azt.

„Mihelyt azonban e hon nemzetiségei között ezen közösség érzelme megalazult, és latolgatni kezdtük, hogy ki mit hozott a közös háztartáshoz, ki mit áldozott a haza oltárára, odavolt házi boldogságunk is, és nem is tér az előbb vissza szeretett hazánkba, míg ismét közös erővel s vállvetve oda nem működünk, hogy e hazának minden fia a legbensőbben átérezze azt, miszerint külön-külön egyikünk sem életképes, és csak közös erővel, amint megalakult fenn is tartható ezen magyar állam.”³⁶⁶

Bár Grünwald és Mudroň vitájának kiváló elemzői valamiért nem térnek ki rá, a Felvidékről szóló vita ezután is folytatódott, még a két szerző halála után is. Egy pontján az vált láthatóvá, hogy a magyar nemzetállam ideológusai miként állították nemcsak a nemzet, de a haza fogalmát is ideáljuk szolgálatába. Holott a „haza” fogalom integrálta a különböző nemzeti kisebbségeket és lojalitásukat elsősorban az ország területéhez kötötte, nem pedig az egyes kulturális és nyelvi közösségekhez. A haza ilyen elsőbrendűsége a „hungarus tudat”-ként jelölt, ám közelebbről pontosan meg nem határozott gondolkodásmódhoz kötődött.³⁶⁷

³⁶⁶ Mudroň [1878]: 138–139.

³⁶⁷ Miskolczy 2014: 9.

Pelsőczy H. Gyula Grünwald álláspontját támogató írásában nem a nemzethez való tartozás és lojalitás fontosságát hangsúlyozta, hanem a hazát és a hazafiságot. A hazához való lojalitást ugyanakkor Pelsőczy csak úgy tartja elképzelhetőnek, ha az egyben a magyarsághoz való asszimilációval is jár. Elképzelhetetlennek tartja ugyanis azt, hogy valaki egyszerre legyen hazafi, ugyanakkor kulturálisan a szlávokhoz tartozónak vallja magát – ez számára feloldhatatlan lojalitási konfliktusokhoz vezet.³⁶⁸ A hazafiság számára egyet jelent a magyar közösséghez való tartozással, ami kizárja az azonosulást bármely más kultúrkörrel, pusztán politikai lojalitás és önazonosság pedig nem létezik.

„[A]ki a tótok közt magasabb műveltségre akar szert tenni, az vagy látogatja a hazai iskolát és elsajátítja a magyar nyelvet és műveltséget, tehát magyarrá lesz, nemcsak politikailag, de valóban is; vagy, én nem tudom hol de elsajátítja és megtanulja a cseh vagy orosz és lesz belőle oly ember, aki azt mondja: Nekem ugyan hazám ez az ország, de én mint szláv, egyúttal a nagy szlávok egy része is vagyok, mert fajom szerint oda tartozom. Ez pedig anomália. Hátha most az össz-szláv birodalom, vagy annak egy jelentékeny tagja, például az orosz hadat üzenne [...] melyik mellett rántanának kardot? [...] Ez nem egyéb fogalomzavarnál. Az ország, haza, csak egy lehet; a ki azért lelkesedni, személyes vagy faji érdekét ez eszmének feláldozni nem tudja, és boldogulását másutt keresi, nem érdemli meg a hazafi nevet.”

³⁶⁸ Pelsőczy 1882: 8–9.

I. 2. Történelemszemlélet, identitásdiskurzus és politika „Ausztriában”

A bécsi Ringstrasse egyik előkelő pontján emelkedik az az épület, amelynek feladata volt, hogy otthont adjon a hatvanas évek alkotmányos változásai legfontosabb fejleményeként létrejött új intézménynek, a népképviselői parlamentnek. Az építész, a dán származású, de magát osztrák patriótának valló Theophil Hansen eredetileg két épületet tervezett: a felsőháznak szántat az alkotmányos monarchiát kifejező görög stílusjegyekkel látta volna el, míg a képviselőház épülete római jegyeket hordozott volna magán.³⁶⁹ Az 1867 decemberében kiadott alkotmány szellemében azonban a felső- és alsóház végül ugyanabba az épületbe került. A *Reichsrat*ot az antik kultúrát idéző elemek díszítették – és díszítik ma is: a rámpán haladva, melynek bejáratát római ihletésű lovak őrzik, nyolc antik történetíró szobra áll, az épület előtt pedig Athéné alakja magaslik. „Ahol a történelem nem volt képes ellátni feladatát, írja híres Ringstrasse tanulmányában Carl Schorske, a mítosz lépett a helyébe.”³⁷⁰ Az antik kultúra valójában az „osztrák” *Bildung* egészére rányomta bélyegét – elég Sigmund Freud munkásságra gondolunk, amelyet áthatnak az antik mitológiákra való utalások, és amelyet ezek ismerete nélkül aligha lehet megérteni, de ugyanerre utalnak a tudós szorongásos álmai, amelyekben a nyomasztó gimnáziumi latin és görög vizsgák emlékei elevenednek meg.³⁷¹

A bécsi parlament képe már önmagában két lényeges dolgot sejtet e birodalomfél kapcsán: egyrészt azt, hogy a történelemnek itt egészen másfajta szerepe lehetett a politikai diskurzusban, mint a Lajta másik oldalán, ahol minden nézeteltérés ellenére a nemzeti önazonosság biztos hivatkozási pontjaként szolgált. Másrészt pedig egyfajta belső feszültséget közvetít, amennyiben olyan állam képét nyújtja, amely saját történelmében nem talált olyan hősokeket és korszakokat, amelyeket méltónak ítélt volna arra, hogy az egyik legfontosabb, a tervező által „osztrák Walhallának” nevezett középület arculatát meghatározzák.

Ebben a fejezetben csakúgy, mint a magyarországi fejleményeket tárgyalóban, két oldalról közelítem meg a kutatás tárgyát. Elsőként azon központi, az identitással és politikai lojalitással összefüggő fogalmakat vizsgálom, amelyek a történelmi narratívákban is megjelenhetnek. E fogalmak szoros vizsgálata nemcsak azért fontos e dolgozatban, mert a fogalomtörténet történelmi-kritikai vonatkozásai „elengedhetetlen segítséget jelentenek a

³⁶⁹ Krasa-Florian 2007: 147.

³⁷⁰ Schorske 1981: 43.

³⁷¹ Le Rider 1995: 17.

társadalomtörténet számára”,³⁷² vagy mert a később vizsgált történészek használták e fogalmakat. Meglátásom szerint a fogalomtörténet különös jelentőséggel bír az osztrák-németek vonatkozásában. A Georg Schönererről és mozgalmáról az első igényes történeti monográfiát író Andrew G. Whiteside kiváló munkájában az osztrák-németek többszörösen összetett identitását számba vevő fejezetben a következő megállapítást tette: „Ez több szempontból egy igen fonák helyzet volt, amelyet rendkívül nehéz megérteni Ausztrián kívül.”³⁷³ A helyzet valóban olyan fonák volt, hogy alapszintű megértését is csak azon fogalmak vizsgálata teheti lehetővé, amelyekben artikulálódott. Erre hívták fel a figyelmet a kérdés olyan kiemelkedő szakértői, mint Ernst Bruckmüller³⁷⁴ és Gerald Stourzh.³⁷⁵

Hans Weigel találó megjegyzése szerint, aki Ausztriáról kíván írni, csak tovább bővíti a vitát arról, hogy voltaképpen mi is Ausztria – mivel ennek lényege valószínűleg épen meghatározhatatlanságában rejlik.³⁷⁶ Ha pedig valóban úgyis minden próbálkozás csak konstrukció, mindegyik kutató bátran hozzáteheti a maga verzióját – természetesen feltéve, hogy reflektáltan és következetesen teszi. A fejezetben a magam részéről a német nyelvű lakosságot vizsgálom a birodalom nyugati felében (mivel hivatalosan nem hívták Ausztriának, ezt a megnevezést én is igyekszem kerülni vagy legalábbis idézőjelesen használni), ugyanakkor további szűkítést jelent, hogy nem érintem a különböző régiók specifikusabb pl. olasz-német vagy szlovén-német konfliktusait. Helyes, semleges fogalomhasználat a fejezetben tárgyalt kérdések kapcsán valószínűleg lehetetlen, mert mindenfajta megjelölés (pl. „osztrák-német”) a korban magában hordozott bizonyos prekonceptiókat vagy ideológiai elköteleződést. A szakirodalomban például gyakran használt fordulat az „osztrák-német konfliktus” ahol a „német” a bismarcki német birodalomra utal – ez a formula a kor egyes szereplői számára elfogadhatatlan lett volna, mivel a bismarcki Németországot nem németnek, hanem porosznak látták és meg voltak győződve róla, hogy az „igazi németiség” Ausztriában keresendő. Minderre kitérni egyáltalán nem kényeskedés vagy szörszálhasogatás, hanem arról van szó, hogy a korban bizonyos társadalmi-politikai konfliktusok bizonyos fogalmakba (sőt néha akár kötésszavakba) sűrűsödtek össze, amit szem előtt kell tartani, ha a korszak megértésére törekszünk, és nem szeretnénk az anakronizmus hibájába esni. A fejezetben használt fogalmakat a legtöbbször igyekszem eredetiben megadni, elkerülve ezzel a fordítással járó esetleges torzításokat.

³⁷² Koselleck 2003a: 123.

³⁷³ Whiteside 1975: 14.

³⁷⁴ Bruckmüller 1995: 266.

³⁷⁵ Stourzh 2011b: 119.

³⁷⁶ Idézi Bruckmüller 2003: 398.

A fejezet második fő részében pedig a történelmi érvelést vizsgálom a különböző, fontosabb politikai csoportosulásoknak a kiegyezésről, valamint a magyar és cseh kérdéssről szóló munkáikban.

I. 2. 1. Als deutscher ward ich geboren – bin ich noch einer? Identitásválság „Ausztriában”

„E császári és királyi kettős monarchia lakosai nehéz feladat előtt álltak; császári és királyi osztrák–magyar hazafiaknak kellett érezniök magukat, egyszersmind azonban királyi magyarnak vagy császári–királyi osztráknak is. [...] Az osztrákoknak persze sokkal nagyobb erőfeszítést jelentett ez, mint a magyaroknak. Mert a magyarok először is magyarok voltak és csupán mellesleg számítottak más, a magyar nyelvet nem ismerő népek körében osztrák–magyarnak is; az osztrákok viszont először és eredetileg nem is voltak senkik és semmik, és fennhatóik szerint nyomban Ausztria–Magyarországnak vagy osztrák–magyarnak kellett érezniök magukat; amire még csak megfelelő szó sem akadt.”³⁷⁷

Az idézet Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című, a Monarchia bukása után írt monumentális regényéből származik. Irodalomtörténeti értelmezései szerint a mű valójában a modernitásról szól, a Habsburg Birodalommal foglalkozó történészek azonban kiváló, érzékletes, lényeglátó leírást látnak benne a Monarchia (Kákánia) szellemi légköréről. Legnagyobb előszeretettel azon kutatók idézik ironikus megállapításait, akik a monarchia anakronizmusát, ellentmondásosságát akarják érzékeltetni.³⁷⁸ Ha napjainkban már nem is szokás ilyen egyetértéssel idézni, Musil lényeglátását és érzékenységét ugyanolyan hiba lenne kétségbe vonni, mint fenntartások nélkül elfogadni meglátásait.

A fenti idézetben a német nyelvű osztrákok dilemmája jelenik meg, akiknek identitásválságát élesen állítja szemben az író a szerinte egyértelműen adódó magyar önazonossággal. E válság ténye általánosan elfogadott a történelemtudományban. A 20. század egyik legjelentősebb és legelkötelezettebb osztrák történészeként számon tartott Friedrich Heer meglátása szerint nincs még egy olyan képződmény Európában, amely olyannyira össze lenne kötve tagjainak identitásproblémáival, mint Ausztria.³⁷⁹ Jörg Kirchhoff arra mutatott rá, hogy aligha van csoport Európában, amely számára az öndefiníció olyan problematikus lett volna a

³⁷⁷ Musil 1977: 635.

³⁷⁸ Pl. Janik–Toumlin 1973.

³⁷⁹ Heer 1981: 9.

19. században, annyi radikális változáson ment volna át, mint a Habsburg Birodalom német nyelvű lakossága.³⁸⁰

E folyamatos és valóban radikális változások sora az Osztrák Császárság proklamálásával és a Német-római Birodalom ezzel szorosan összefüggő megszűnésével kezdődött a század első évtizedében, majd a német egység 1848-as megghiúsulásával eszkalálódott, végül az 1866-os poroszoktól elszenvedett vereséggel és az 1870/71-es porosz vezetésű német birodalomalapítással érte el csúcspontját. Ezzel végleg megszűnt a németsegen belül betöltött vezető szerep maradék illúziója is. Az 1866-ban, illetve 1871-ben beállt változás valójában kevésbé termelt ki új fogalmakat és koncepciókat, hiszen 1848-ban a frankfurti parlament alatt már hasonló konfrontálódáson esett át az osztrák németiség. Mégis, a königräzti vereséggel meginduló folyamatok a kutatók egybehangzó véleménye szerint „paradigmaváltó” hatással járt az osztrák németiség körében. Az 1990-es években kiadott kiváló *Ausztria története* sorozat vonatkozó kötetében jelenti ki Helmut Rumpler, miszerint az 1866-os esemény legsúlyosabb következménye a Habsburg területekre nézve az volt, hogy a németiség nemzetiséggé vált a birodalmon belül, így többé elsősorban nem a birodalom egységét és érdekeit tartotta szem előtt, hanem saját pozícióit próbálta megtartani, illetve erősíteni a többi nemzettel/nemzetiséggel szemben.³⁸¹ A korszakban Friedrich Kleinwäcker jellemezte érzékletesen az osztrák németiség ezen dilemmáját: amíg a német hivatalnokok nem hódoltak nemzeti érzésnek, addig a legmegbízhatóbb, legelkötelezettebb államszolgák voltak – mihelyt azonban körükben is teret nyert a nemzeti érzelem, ugyanolyan közel kerültek a felségsértéshez, mint szláv és román kollegáik.³⁸² Ernst Bruckmüller a Monarchián belüli németiség reakcióját önvédelmi nacionalizmusnak nevezte el.³⁸³ További sajátossága volt a németül beszélő osztrák lakosoknak, hogy önazonosság-diskurzusukban a valamivel szemben való meghatározás aránytalanul nagy szerepet játszott: a bismarcki Németország vonatkozásában egyrészt, a birodalom többi nemzetiségeivel szemben másrészt.³⁸⁴

Az osztrák „nemzeti identitás” kérdése a 20. században merült fel tudományos és közéleti vita tárgyaként, főként az Első Köztársaság, a nemzetiszocialista korszak, végül a Második Köztársaság vonatkozásában. A viták fókuszpontjában az a kérdés állt és áll, hogy létezik-e egyáltalán osztrák nemzet, vagy az osztrákság a német nemzet részét képezi-e. Ennek a központi dilemmának megannyi implikációja van, kiemelt fontosságú ezek közül az, hogy

³⁸⁰ Kirchhoff 2001: 6. Hasonló kijelentést tesz Andrew G. Whiteside is. Whiteside 1975: 9.

³⁸¹ Rumpler 1997: 403.

³⁸² Idézi Bruckmüller 1995: 280.

³⁸³ Bruckmüller 2003: 279.

³⁸⁴ Kirchhoff 2001: 3.

beszélhetünk-e osztrák történelemről, vagy ez csak a német része. Nem meglepő módon e viták résztvevői nagy arányban történészek voltak. Mivel a kérdés szoros összefüggésben van a 19. századi osztrák-németek identitás kérdésével – olyannyira, hogy a legtöbb erre vonatkozó jelentős munka e vita keretében született – szükséges egy rövid kitekintést tenni a jelenségre.

A Harmadik Birodalom bukása után, a Második Köztársaság első napjaiban a politikai vezetésben egyre inkább hangsúlyozták, hogy az „osztrákok” hosszú hagyománnyal rendelkeznek a politikai és kulturális autonómia terén. 1946-ban ünnepelték annak millenniumát, hogy III. Ottó egyik adománylevelében megjelent az osztrák (Ostarrichi) elnevezés. Az eseményről ugyanabban az évben a kiváló középkorász és historiográfus Alfons Lhotsky tartott előadást az akadémián, ami egyértelműen jelezte a két világháború között dominánsan nagynémet orientációjú történelemtudományon belüli változást.³⁸⁵

A következő évtizedekben a politikai pártok arculatában meghatározó vonás volt a német etnikai, illetve az osztrák állampatrióta irány. Bár Karl Renner már közvetlenül a háború után felvetette az „osztrák nemzet” igényt, a tudományos vitát beindító dilemmává a kérdés az 1964-es Göbhart-üggyel vált. Franz Göbhart néppárti politikust és tanárt meghívták a *Deutsches Kulturwerk europäischen Geistes* című film vetítésére, amelyet a professzor elutasító válaszában német nacionalista zajnak minősített. Ekkor az egyesület becsületsértéssel vádolta és elbocsátását követelte, amit nem sikerült elérni. Az eset beindította a nemzeti identitásról szóló nyilvános diskurzust.³⁸⁶

Az anakronisztikus, az osztrák nemzeti tudatot egyszerűen visszavetítő publicisztikák után a nagyobb szabású és magasabb színvonalat képviselő monográfiák kiadására a nyolcvanas évekig kellett várni. Mindez magyarázhatja Somogyi Éva észrevételét is, aki 1976-ban kiadott, a kiegyezéshez vezető folyamatról szóló kiváló monográfiájában azt a megjegyzést tette, hogy az egykori Habsburg monarchia valamennyi nemzete megírta már a kiegyezés történetét a saját szemszögéből – furcsamód ez alól az osztrák-németek jelentenek kivételt.³⁸⁷ Érdekes, hogy a bécsi modernitás által lenyűgözött és ennek a jelenségnek egész szellemi iparágat szentelő angolszász – főleg amerikai – szakirodalom az osztrák nemzet – pontosabban ennek lehetséges előzménye – kérdésével nem foglalkozott. Kivételként említhető William M. Johnston, aki monumentális munkájában megemlíti a kérdést: szerinte az osztrák néemetségnek nem volt önálló, Németországtól független identitása. Ezentúl azonban a kérdéssel szembeni érdektelenséggel találkozhatunk, amire kiváló példa, hogy amikor a téma irodalmát áttekintő

³⁸⁵ Thaler 2001: 3.

³⁸⁶ Bruckmüller 2003: 32–34.

³⁸⁷ Somogyi 1976: 7.

(és saját álláspontot is megfogalmazó) Bruckmüller remek monográfiájának angol fordítása megjelent, recenzense azon értetlenkedett, hogy egyáltalán ki fizette a fordítást.³⁸⁸ Az angolszász szakirodalmat leginkább annyiban érdekli a kérdés, amennyiben az osztrák eseten különböző modernitás-elméleteket lehet tesztelni: Peter Thaler például a konstruktivista nacionalizmus-elméletek érvényességét vizsgálta az osztrák anyag segítségével.³⁸⁹

A külön osztrák nemzet mellett érvelők köréből kikerülő legnagyobb hatású munka Friedrich Heer először 1981-ben megjelent *Der Kampf um die österreichische Identität* című munkája. A könyv címe már önmagában jelentős historiográfiai utalást tartalmazott: *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland* címmel jelentette meg 1897–98-ban a későbbi fejezetekben még bővebben bemutatandó Heinrich Friedjung a németországban betöltött vezető szerepért dúló osztrák-porosz párharc történetét, ami a korszak Ausztriájában rögtön hatalmas sikert aratott – Friedjung e művében arra törekedett, hogy az 1866-os trauma okait és következményeit megmagyarázza, tehát egy támpontot nyújtson az identitásválság mélyebb megértésére és kezelésére.

Heer könyvére szerzője úgy tekintett, mint az egész életművét összegző legfontosabb munkájára. A kötet stílusa több helyen történeti szakmunkához képest talán túlságosan szenvedélyesnek hat, összességében azonban lebilincselő olvasmány: a szerző egy nagyon karakteres tételt fogalmaz meg, amely mellett elmélyült tudással és lehegerlő stílussal képes érvelni. Heer élesen kikel azon szerzők ellen, akik Ausztria történetét az ezer éves Németországhoz való tartozásként írják meg, amely véleménye szerint soha nem is volt német, csak a történelemtankönyvekből tűnik annak.³⁹⁰ Ausztria német nyelvű területeire vonatkozóan úgy látja, a 16. századtól a 20. századig két (válság alkalmával három-négy) politikai régiót, két nemzetet és két (válság alkalmával szintén három-négy) kultúrát különböztethetünk meg. Az osztrák identitás kulcsát a vallási háborúkban véli felfedezni, melynek során két politikai-vallási hitvilág jött létre: a lutheri protestantizmus, amely a protestáns német területekhez húzta híveit, valamint egyfajta nehezen artikulálható, az uralkodóházhoz és a katolikus egyházhoz kötődő osztrák nemzettudat. Utóbbi főként a rurális társadalomban bontakozott ki, ennek tudható be nehezen artikulálható volta, mindazonáltal a barokk udvarban teljesen kifejlődött. Ezt támadta meg a reformáció és a felvilágosodás, leginkább azonban két Habsburg uralkodó ártott neki: II. József és – a különösen nagy ellenszenvvel kezelt – Ferenc József, akik azzal

³⁸⁸ Bischof 2004: 381.

³⁸⁹ Thaler 2001.

³⁹⁰ Heer 1981: 12.

vélték biztosítani a jövőt, hogy a lehető legtöbb porosz intézményt és eszmét ültettek át osztrák talajba.³⁹¹

Az 1980–90-es évek több kiváló tudományos munkát hoztak az osztrák identitás történeti kérdéseivel kapcsolatban, legfőképpen Erich Zöllner könyveit és szerkesztett köteteit, valamint Gerald Stouzh munkáit kell megemlíteni. A vita tudományos vonzata betetőzésének tekinthető az 1994-es *Was heißt Österreich?* című konferencia, valamint Bruckmüller összefoglaló munkája, amelyben a szerző is folytonosságot lát az osztrák identitásban, bár véleménye szerint osztrák nemzetről csak 1945 után beszélhetünk.³⁹² A nyolcvanas évek során többször sor került olyan „provokációkra” melyek hatására új lendületet kapott az osztrák „Historikerstreit”. Ezek Ausztria történetét a német történelem részeként ábrázolták.³⁹³ A vitákban Bruckmüller szerint már kevés színvonalas megnyilvánulás volt: Moritz Csáky, Gerald Stourzh és Fritz Fellner azonban ezek közé tartozik. Fellner, akiről az osztrák történetírás történetéről írt remek könyvei okán később is lesz szó, valójában az Ausztriát németnek látó szerzők egyik ritka színvonalas képviselője. Meglátása szerint akárhányszor felmerült Ausztria identitásának kérdése, a válaszban mindig előkerült a német volta, leginkább a német kulturális misszió formájában – a náci katasztrófa az egyetlen valódi oka annak, hogy ez tabuvá vált az osztrák közbeszédben, melynek megsértése a hazaárulás vádját is maga után vonhatja. Fellner úgy látta, az alapvető hiba abban keresendő, hogy egy *Völkisch* értelemben vett nemzetfogalmat kívánnak szembeállítani a német nemzettel, ahelyett, hogy az osztrák államhoz kötnék az osztrák nemzetiséget és elfogadnák a németiséggel való kölcsönös függés tényét, amelyet a közös nyelv, kultúra és történelem hozott létre.³⁹⁴

A 2000-es években több olyan doktori értekezés is megjelent, amelyek kifejezetten az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának időkeretén belül vizsgálják azt a kérdést, hogy mennyiben mutatható ki ekkoriban külön osztrák identitás. Már Friedrich Heer számára is fontos volt a korszak, ugyanakkor szerinte ez a periódus éppen, hogy az osztrák identitás hanyatlását, mi több tudatos leépítését jelenti. Ezért megítélése szerint elsősorban Ferenc József felelős, akit nem szilárd oszlopnak lát a viharokban, hanem olyan üres térnek, ahová kedvükre betörhetnek és tombolhatnak a különböző ciklonok. Az uralkodó egyrészt görcsösen idegenkedett mindenfajta szellemi dologtól – épp akkor, amikor Poroszország ezen a területen

³⁹¹ Heer 1981: 216.

³⁹² Bruckmüller 2003.

³⁹³ Karl Dietrich Erdmann az 1945 utáni német történelmet úgy értelmezte, hogy az három állam, de egy nép története. Berlinben egy évvel Erdmann előadása után pedig olyan német történeti múzeumot hoztak létre, amelyben Ausztria történelmét a német keretében mutatták be. Bruckmüller 2003: 51–53.

³⁹⁴ Fellner 2002a: 146–147.

is agresszív terjeszkedést vitt véghez, másrészt pedig szigorúbb volt legodaadóbb híveivel (Badeni, Taaffe), mint ellenségeivel szemben, így elmaradtak a szükséges reformok a birodalomban.³⁹⁵

Jörg Kirchhoff főként sajtóforrásokra, valamint különböző irodalmi alkotásokra és visszaemlékezésekre alapozta munkáját.³⁹⁶ Tézise szerint, akárcsak a Habsburg sas, az osztrák németek is folyton kétfelé tekintettek, ha önazonosságukat keresték: a Német Birodalomra egyrészt, a Monarchia nemzetiségeire másrészt – és egyiktől sem tudták elhatárolni magukat megfelelően. Lisa Kienzl, leszámítva a néhol megjelenő karikatúra-elemzéseket, hasonló forrásokkal dolgozik, mint Kirchhoff, és külön figyelmet szentel az antiszemitizmusnak, mint az osztrák identitás egyik fontos formálójának.³⁹⁷ Kienzl már az előszóban kijelenti, hogy munkájának egyik fő célja Kirchhoff tételének cáfolata – ugyanakkor az olvasónak az a benyomása, hogy egyik szerző sem demonstrálta meggyőzően központi tételét. Kirchhoff szerint az említett szükséges elhatárolódás nem történt meg, a kötetben azonban sorra hozza ennek cáfolatait, rámutatva az állam iránti lojalitás szívósságára a legfonákabb válsághelyzetben is, Kienzl pedig Kirchhoff tételének ellenkezőjét igyekszik bizonyítani, ugyanakkor ő maga is az állam iránti lojalitás azon nyomaira mutat csak rá újra, amit „vitapartnere” könyvében már láttunk. A két munkának közös gyenge pontja, hogy bár lépten-nyomon kiváló, lényeglátó és elmélyült elemzést nyújtanak – főként Kirchhoff –, kutatásaiknak nincs világosan körülhatárolt fókuszpontja (Kienzl például koncentrálhatott volna kizárólag a karikatúrákra), így az olvasónak az a benyomása, hogy csak szemezgetnek a hatalmas anyagból.

Ennél sokkal eredményesebbnek tűnnek azok a kutatások, amelyek fogalomtörténeti szempontból végzik vizsgálatukat. Ezek közül is kiemelkedik Markus Erwin Haider munkája, aki Reinhart Koselleck munkássága, valamint annak kritikusai által inspirálva elemzi az osztrák nemzet koncepciójához tartozó legfontosabb szavakat 1866 és 1938 között.³⁹⁸ Haider veretes munkájának erényévé vált a szerző azon kiindulópontja is, miszerint nem az osztrák nemzet léte, avagy nemléte melletti érvek felsorakoztatását hajtotta végre, hanem egyszerűen számba vette az 1945 után egyértelműen körvonalazódó osztrák nemzettudat legfontosabb fogalmait és ezek használatát vizsgálta a korábbi korszakokban. Hasonló módon fogalmakkal dolgozik az a sokszerzős, Pierre Nora elképzelései által inspirált enciklopédia, amely az osztrák

³⁹⁵ Heer 1981: 287.

³⁹⁶ Kirchhoff 2001.

³⁹⁷ Kienzl 2014.

³⁹⁸ Haider 1998.

„emlékezethelyeket” veszi számba – sajnálatos módon azonban a 20. századi emlékezethelyekre koncentrálva.³⁹⁹

³⁹⁹ Breuss–Liebhart–Pribersky 1995.

Friedrich Heer könyvének szenvedélyesebb részeihez tartozik az a passzus, ahol a szerző egyfajta párhuzamot von Ferenc József és Adolf Hitler között – rámutatva az egyébként kétségtelen tényre, hogy Hitler előtt Ferenc József egyszer már eltörölte Ausztria nevét.⁴⁰⁰ Valóban, a kiegyezés folyományaként a Lajtától nyugatra elterülő terület hivatalos neve nem a nagy hagyományokkal bíró Ausztria lett, hanem merőben technikai ízű megjelölést kapott. „Még a nevünket is elvették – fakadt ki Karl Lueger 1896-ban – olyan, hogy osztrák, már nem létezik, mi a «birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok» lettünk.”⁴⁰¹ Mindazonáltal természetesen nem tűnt el az Ausztria (Österreich) fogalom sem – a korszakban élte tovább bonyolult és kalandos életét.

Az „Österreich” fogalomnak már 1848-ban is sokrétű jelentése volt. Jelentette az Enns folyó alatt és felett elterülő két hercegséget, a Habsburgok birodalmának egészét, valamint a forradalmi alkotmány hatáskörét, amiből így természetesen kimaradt Magyarország. Az 1849-es oktrojált alkotmányban az „einheitliche Österreich” fogalmat használták, az 1860-as októberi diploma az összállamot (Gesamtstaat) nevezte österreichische Monarchie-nak.⁴⁰² A kiegyezéssel az Österreich fogalom – Erich Zöllner szavaival élve – permanens válságba került. Ugyanazon napokban hozott két törvényben két különböző Österreich fogalmat találunk – ennél eklatánsabb példája aligha lehet a fogalmi zavarnak: míg a kiegyezési törvény német nyelvű verziójában az „österreichisch” még az összállami értelemben szerepel, addig a polgári jogokról szóló törvényben Magyarország már nem számít bele az Österreich fogalomba.⁴⁰³

A kiegyezés megkötése után rögtön felmerült a Habsburg monarchiának az új helyzethez alkalmazkodó elnevezése, az egyezkedést azonban nagyban megnehezítette az, hogy a kiegyezés „osztrák” és magyar értelmezése alapvetően eltért egymástól. A magyar politikai vezetők két külön államot láttak, amelyeknek uralkodója közös és egyes ügyeket közösen intéznek. A Lajta másik oldalán az államférfiak úgy gondolták, a két állam felett van egy harmadik, egy közös összállam (Gesamtstaat) – ennek a felfogásnak adott hangot a jogtudós Friedrich Tezner is.⁴⁰⁴ A kérdés veleje abban állt – ahogyan a korszak több szereplője is megfogalmazta –, hogy Magyarország Ausztria *mellett* vagy Ausztriával képzeletben állami életét (Österreich *mit* Ungarn vagy Österreich *und* Ungarn). Az eltérő koncepciók miatt már a

⁴⁰⁰ Heer 1981: 235.

⁴⁰¹ *Reichspost* 1896. február 14.

⁴⁰² Bruckmüller 1995: 257.

⁴⁰³ Stourzh 2011b: 109.

⁴⁰⁴ Például Tezner 1909.

delegációk első ülésén konfliktus keletkezett: az osztrák delegáció birodalmi minisztériumokról és birodalmi miniszterekről beszélt, emiatt az ellenzékhez tartozó magyar delegáltak nem voltak hajlandók addig elkezdni a tárgyalásokat, amíg ezt nem tisztázzák. Erre végül is sor került, így a probléma rövid idő alatt megoldódott, a miniszterelnök id. Andrássy Gyula azonban világosan látta a helyzet veszélyességét, így kezdeményezte a monarchia végleges nevének megállapítását.⁴⁰⁵ A folyamat beindulásához azonban egy újabb botrány kellett: az 1868 májusában kötött észak-német kereskedelmi szerződésben csak Ausztriát említették, ami olyan botrányt okozott, amely elkendőzte a szerződés alapvetően kedvező feltételeit.

Ferdinand Beust miniszterelnök és egyben külügyminiszter csak ennek elsimítása után bízta meg az állami levéltár igazgatóját, a Mária Terézia korával foglalkozó nagytekintélyű, centralista-liberális nézeteket valló történészt, Alfred Arnethet, hogy a monarchia elnevezésének ügyében javaslatot tegyen. Arneth is úgy látta, hogy a birodalom nevének vonatkozásában a központi kérdés a *mit* és az *und* között feszül. Meglátása szerint a megváltozott közjogi helyzet egyáltalán nem indokolja, hogy változás álljon be a monarchia gyűjtőnévében, mivel a kiegyezésnek csak belső közjogi és nem nemzetközi jellege van. Ha azonban mindenképpen fel kell áldozni az Ausztria és osztrák császár címetek, az *osztrák monarchia* elnevezést meg kell menteni, minthogy más gyűjtőnevet biztosan nem fognak találni. Mindazonáltal Arneth is szükségét látta annak, hogy Magyarország és Ausztria elválását kifejezze a gyűjtőnévben, ezért a Magyarországon kívüli területekre a Nyugat-Ausztria (Westösterreich) elnevezést javasolta – bár tisztában volt vele, hogy ez földrajzilag nem állja meg a helyét.⁴⁰⁶ A javaslatra Andrássy igen hosszan válaszolt. A monarchia gyűjtőnévének ügyében a miniszterelnök azzal utasította vissza a történész elképzelését, hogy az „Ausztria” és „Osztrák Császárság” elnevezéseknek eddig se volt közjogi alapja. Ehelyett olyan nevet tartott szükségesnek, amely a monarchia mindkét felét reprezentálja és megfelel a közjogi helyzetnek: az Osztrák–Magyar Monarchia és az Osztrák–Magyar Birodalom elnevezések felváltva történő használatát javasolta.⁴⁰⁷ Ismeretes módon Ferenc József később ezt fogadta el.

Mindennek ellenére 1867 és 1918 között három Österreich fogalom is használatban maradt: (1) a már említett két koronataromány megjelölésére, (2) a Monarchia Lajtától nyugatra eső része, valamint (3) az összállam (Gesamtstaat) megnevezésére. A korabeli nagy

⁴⁰⁵ Wertheimer 1910: 505–506.

⁴⁰⁶ Wertheimer 1910: 518–521.

⁴⁰⁷ Wertheimer 1910: 524–525.

Meyer-lexikonban az Österreich elnevezés a Lajta nyugati partját jelöli, ám egy következő szócikkben ugyanitt a *Geschichte Österreichs* az össz állam történetét tárgyalja.⁴⁰⁸

Ami a különböző lajtántúli pártok szóhasználatát illeti, itt is vegyes képet találunk. A liberálisok jobbára a Ciszlajtániára használták, világosan elhatárolva azt Magyarországtól.⁴⁰⁹ Konzervatív-katolikus, valamint kifejezetten császárhű körökben megmaradt a fogalom össz állami értelemben vett használata.⁴¹⁰ A birodalommal szemben feltétlen lojalitást tanúsító keresztényszocialista párt köreiben nem egyértelmű a fogalomhasználat. Erre példa Karl Lueger egyik híres 1891-es beszéde, amelyben a kiegyezés és Magyarország ellen szólalt fel. Ebben többek között kijelenti, hogy „Ausztria jogait biztosítani kell Magyarországgal szemben”. A beszéd egy másik pontján azonban arra emlékezteti politikai ellenfeleit, hogy „itt Nyugat-Ausztriában nyugszik a birodalom valódi ereje és méltatlan, hogy egy ilyen szégyenletes függésben legyünk Magyarországtól”.⁴¹¹ Valószínűleg, mint annyiszor pályája során, Lueger itt mindenekelőtt a retorikailag leghatásosabb megoldást igyekezett alkalmazni a birodalom megjelölésére. A Ferenc Ferdinánd tanácsadói köréhez tartozó román származású Aurel Popovici a birodalom átalakítását szorgalmazó munkájában kidolgozott *Großösterreich* fogalmába ugyanakkor például beleértette Magyarország területét is.⁴¹²

Az Österreich fogalom képlékenysége ellenére a korszak adminisztrációját és törvényhozását kiválóan ismerő Gerald Stourzh cáfolja azt az állítást, miszerint hivatalosan csak 1915-ben nevezték el a nem magyar területeket Ausztriának. Stourzh rámutatott arra, hogy az 1906-os kiegyezési iratokban már előkerül a megnevezés, a gyakorlatban pedig régóta alkalmazták.⁴¹³

Bár mindeddig a Gesamtstaatot, ami a magyar közjogi irodalomban egyfajta szitokszónak számított, úgy használtam, mintha egyértelmű fogalomról lenne szó, voltaképpen ennek a szónak a jelentése sem volt kevésbé képlékeny, mint az Österreiché. Legalább három jelentés különíthető el. Hermann Ignaz Biedermann a kiegyezés korában még konkrétan a centralista kormányzati módszert értette rajta.⁴¹⁴ Adolf Fischhof, aki szerzőtársával már a hatvanas évek elején javasolta a magyar kérdés dualisztikus megoldását, azzal érvelt, hogy csak egy ilyen lépéssel lehet megmenteni a Gesamtstaatot. Ennek a biedermanni definíció szerint nincs értelme, hiszen a dualisztikus berendezkedés épp a centralizmus ellentétje –

⁴⁰⁸ Bruckmüller 1995: 262.

⁴⁰⁹ Kienzl 2014: 50.

⁴¹⁰ Stourzh 2011: 113.

⁴¹¹ *Die Presse* 1891. június 25.

⁴¹² Popovici 1906.

⁴¹³ Stourzh 2011b: 112–113.

⁴¹⁴ Biedermann 1867.

Fischhof a Gesamtstaattal a nagyhatalmi státuszú birodalomra utalhatott.⁴¹⁵ Mindemellett a korszak során az osztrák németiség nemzetiségi érdekeinek nyomatékosítása és abszolutizálása érdekében úgy beszélt partikuláris céljairól, mint a Gesamtstaat legfontosabb érdekeiről, így a szó sokszor egyszerűen csak a német nyelvű lakosság igényeit fejezte ki.⁴¹⁶

A Reichsrat épülete előtt emelkedő szobor esete jól demonstrálja mindazt, ami a kiegyezés hatására az *Österreich* fogalommal történt. Eredetileg egy Ausztriát megjelenítő szobrot terveztek. A kiegyezés után azonban elálltak az ötlettől, mivel azon Reichsrat elé Ausztria szobrot tenni, amely kizárólag a Magyarországon kívüli területek felett bírt hatáskörrel, egyet jelentett volna annak végső elismerésével, hogy Ausztria jelentése leszűkül.⁴¹⁷ Így Ausztria helyére Athénét tették, ami azonban azzal a következménnyel járt, hogy a törvényhozás épülete elé az államot szimbolizáló, egyértelmű azonosulást lehetővé tevő jelkép helyett egy absztrakt, mitikus szereplő került.

Míg az *Österreich* fogalommal kapcsolatos dilemma tehát az volt, hogy a közjogi helyzet változása ellenére próbálták megtartani benne Magyarországot, az *Österreicher* fogalmánál egy ellenkező irányú dinamika érvényesült: a fogalmat igyekeztek a németiségnek kisajátítani, amivel vezető szerepét kívánták erősíteni a birodalomban.

A fogalom, sajnálatos módon, nem található meg a korszak lexikonjaiban. Brückmüller a *Vormärz* periódus összállami, nemzetek feletti *altösterreicher* gondolkodását azonosítja a fogalommal.⁴¹⁸ A kiváló cseh történész, Jiří Kořalka meghatározása szerint ez egy nemzetek feletti, racionális, az érzelmekre nem apelláló gondolkodásmódot jelentett.⁴¹⁹ Erre a mentalitásra, legfőképp diplomata körökben bőven akadt példa a korszakban: egy diplomata az olasz királynénak aki őt – galíciai születése okán – lengyelnek tartotta, állhatatosan magyarázta, hogy ő nem lengyel, hanem *Österreicher*.⁴²⁰

A korszakban egyre inkább elterjedő nézetet, miszerint csakis a birodalom német lakosai lehetnek igazán jó osztrákok (amely meghatározás, mondanom se kell, tökéletesen szembemegy az *altösterreicher* lényegével) különböző stratégiák menték magyarázták. Az egyik verzió a németiséget úgy kötötte össze a fogalommal, hogy államnemzetként (*Staatsnation*) ő a voltaképpeni „szállásadója” az összes többi nemzetiségnek.⁴²¹ Ez az érvelési stratégia nagyban hasonlít a magyar szupremácia ideológiájára, ugyanakkor korántsem volt az

⁴¹⁵ Fischhof 1861.

⁴¹⁶ Kirchhoff 2001: 65.

⁴¹⁷ Krasa-Florian 2007: 149.

⁴¹⁸ Brückmüller 1995: 265.

⁴¹⁹ Kořalka 1991: 29.

⁴²⁰ Brückmüller 1995: 281.

⁴²¹ Brückmüller 1995: 270.

egyedüli. Ernest von Plener az osztrák delegáció egyik résztvevője 1892-ben Budapesten jelentette ki, hogy csak a németek az igazi osztrákok, csak bennük van valódi érzés Ausztria iránt, míg a birodalom többi nemzetisége saját nemzeti különletére koncentrál.⁴²² A liberális Edward Sturm is arra a következtetésre jutott 1871-ben, hogy csak a németiség lehet kellően lojális Ausztriához, mivel az egyetlen nemzet, amely önszántából tartozik a birodalomhoz.⁴²³ A fentiekhez hasonló következtetésre jutott a két világháború közötti Monarchia-képet meghatározó munka szerzője, Josef Redlich is. A *Gesamtstaat* fentebb vázolt harmadikként említett jelentésváltozása is ebbe az irányba mutatott.

Két, a birodalom cseh népességével kapcsolatos konfliktus hatására azonban ez az egység megbomlott, és megszűnt az összhang a „német” és az „osztrák” között, olyannyira, hogy egy ponton egymás ellenfogalmaivá váltak. Bruckmüller ezt a Badeni nyelvrendeletek nyomán kitört 1897-es válság korára teszi, Markus Ervin Haider ugyanakkor rámutatott arra, hogy az 1871-es cseh kiegyezési kísérletek alkalmával már e kettő jelentése elvált egymástól. 1871-ben a konzervatív Hohenwart kormány ugyanis a nemzetiségi kérdést egy, a föderalizmus irányába mutató megoldással kívánta orvosolni. A programot a *Wahren Österreichum* címmel adták ki. A centralista és német szellemiségű liberális tábor még fenyegetőbbnek találta a tervet annak láttán, hogy az oktatásért felelős minisztérium élére egy cseh politikus került. Lapjukban, a *Neue Freie Presse*-ben szembekerült egymással az immár politikai programként megfogalmazott *deutsch* a Hohenwart által hirdetett *wahren Österreichummal*.⁴²⁴ Mindez többszörösen felerősítve ment végbe a Badeni válság alatt, amelyet a szakirodalom vízvázalstónak tekint a Monarchia történetében. Kasimir Felix Badeni miniszterelnök azon 1897 tavaszán kiadott rendelete, miszerint a kevert nyelvű csehországi területeken az adminisztráció tagjai számára mind a cseh, mind a német nyelv ismerete kötelező, a nemzeti viták felerősödését, és olyan obstrukció hullámot okozott, ami megkérdőjelezte az állam korabeli formájának funkcionális képességeit – jóllehet létjogosultságát csak nagyon ritkán.⁴²⁵ Friedrich Heer még drámaiban látja a helyzetet – szerinte az események a német nemzetiek egyértelmű győzelmét hozták a schwarzgelbenek felett.⁴²⁶ Az Österreicher ezentúl már nem volt azonos a némettel, ahogyan a *Gesamtstaat* érdekei sem a németiség érdekeivel. Ettől a ponttól fogva már nem gondolták tarthatónak azt az eddig hallgatólagosan elfogadott tényt, hogy Ausztria voltaképpen német állam.

⁴²² Idézi Bruckmüller 1995: 274.

⁴²³ Idézi Kienzl 2014: 77.

⁴²⁴ Haider 1981: 118–121.

⁴²⁵ Kirchhoff 2001: 100–101; Bruckmüller 1995: 276.

⁴²⁶ Heer 1981: 286.

Mindazonáltal létezett egy olyan fogalompár, amely segítséget jelentett azoknak, akik nem akarták feladni az állam iránti lojalitást, de nem is akartak kinn rekedni a németiségtől hangos politikai diskurzusból. Az *Österreichischen Deutsch* fogalma éppen arra szolgált, hogy kibékítse a szűkebb nyelvi-etnikai közösséghez tartozás érzését az állami lojalitással. Először a franciák felett aratott porosz győzelem korában terjedt el a kifejezés. A *Die Presse* című liberális lap ennek a fogalomnak a segítségével magyarázta el, hogy az ausztriai németek németnek érezhetik magukat anélkül, hogy bármi csorba esnék az osztrák államhoz fűződő hűségükben.⁴²⁷ A Badeni válság alatt a keresztényszocialisták vették legnagyobb hasznát a fogalomnak. Az igazi schwarzgelb párt (Heer könyvének egyik nagy hőse), amely elsősorban a birodalmi államhoz kötődött, ezáltal belső konfliktus nélkül tudott a korban központi politikai kategóriává váló német fogalommal azonosulni és nyomatékosítani, hogy ők egyszerre jó osztrákok és jó németek.⁴²⁸

Mindemellett létezett egy főként magasabb értelmiségiekből álló kör, amely kifejezetten egyfajta „osztrák nacionalizmust” kívánt terjeszteni. Ez a kör nem elégedett meg az állam iránti lojalitással, hanem úgy látta, létezik külön osztrák karakter. Nem kisebb jelentőségű egyéniség tartozott e körhöz, mint a trónörökös Rudolf. Ő ugyanis egyértelműen felszólalt nemcsak a poroszokkal kötendő katonai szövetség ellen, de a birodalmi Németországot – ami véleménye szerint lényegében Poroszországgal azonos, és gyakorlatilag Bismarckot jelenti – övező rajongás ellen is.⁴²⁹ Egy 1888-ban Párizsban álnéven kiadott röpiratában kifejtette, hogy szerinte létezik osztrák karakter, ami a németül beszélő ausztriai népességre jellemző és elválasztja a birodalmi némettől. Míg a – későbbiekben még szóba kerülő, Rudolf által patronált – *Kronprinzenwerk*ben a „németek” külön kategóriáját jelentik a lakosságnak, e röpiratában már az „osztrák” váltja fel a németet a birodalom nemzetiségeinek felsorolásában.⁴³⁰ Az író Hermann Bahr is hasonló következtetésre jut az *Österreicher* függetlensége kapcsán a századfordulón. Meglátása szerint létezik külön osztrák kultúra, ami független a némettől: „Vannak írók, akik Ausztriában születtek és élnek, de németül gondolkodnak és német érzélemmel alkotnak – ezek a német irodalomhoz tartoznak. [...] Vannak azonban mások, akik, bár német szavakat beszélnek, de egyáltalán nem érzik magukat németnek, más az idegrendszerük, az erkölcsük és teljesen más a szellemük, mint a németeknek – ezek alkotják a

⁴²⁷ Idézi Haider 1998: 83.

⁴²⁸ Haider 1998: 84.

⁴²⁹ Kronprinz 1888: 193.

⁴³⁰ Kirchhoff 2001: 83.

mi osztrák irodalmunkat. [...] A németek köreinkben nem kívánják osztráknak hívni magukat – csakúgy ahogyan az osztrákok sem szeretik, ha németnek nevezik őket.”⁴³¹

Az *Österreicher* e gondolkodók szerint nemcsak külön karakterrel és kultúrával rendelkezik, de egyedi történelemmel is, amely nincs a német múlthoz láncolva. 1866-ban a *Neue Freie Presse* még így írt: „Mind a mai napig a történelem megannyi vihart zúdított Ausztriára, azzal a kérdéssel azonban soha nem szembesített minket: német vagy osztrák.”⁴³² Rudolf más véleményen volt. Röpiratában úgy látta, Bismarck és Németország rajongói nem sokat értenek sem a földrajz, sem a történelem tanulságaiból, pedig éppen a történelem alakította ki az önálló osztrákságot: „Ki merné kijelenteni, hogy mi, akik több mint egy évezrede szlávok, latinok és magyarok által vagyunk körülvéve és szorosan összekötve velük, ne alkotnánk egy népet, amely ugyan keveredésből származik, mégis egy külön bélyeggel, külön nemzeti karakterrel bír.”⁴³³ Bár előbb Rudolf egyenrangúakként hivatkozott földrajzra és történelemre, végül mégiscsak bebizonyosodik, hogy az osztrák karakter a történelem műve, míg a földrajzi esetlegességek azt az illúziót táplálják, hogy Ausztria német nyelvű lakossága a nyelvközösség okán nem alkot külön népet. „Németül beszélünk! (...) Ha Németország többi részétől [übrigen Deutschland] olyan hegyvonulatok által lennénk elválasztva, mint az Alpok vagy a Pireneusok, amelyek a latin népek nagy faját az olaszok, franciák és spanyolok három csoportjára osztják [...] akkor ugyanúgy a nyelv, amelyet ma beszélünk, olyan változásokon ment volna keresztül, mint ami megkülönbözteti egymástól az olaszt, a franciát és a spanyolt.”⁴³⁴ Hermann Bahr is hasonló következtetésre jut a történelem kapcsán: „És érezzük, hogy a szlávokkal való történelmi közösségünk által egy különös természetet vettünk fel, amelyet, a többi némettel egyesülvén, többé nem tarthatnánk meg.”⁴³⁵

⁴³¹ Idézi Kirchhoff 2001: 109.

⁴³² *Neue Freie Presse* 1871. július 21.

⁴³³ Kronprinz 1888: 210.

⁴³⁴ Kronprinz 1888: 210.

⁴³⁵ Bahr 1911: 48.

I. 2. 1. 2. Az „igazi németségtől” az „osztrák misszióig”

A fejezetcímbe szereplő – Franz Grillparzertől származó – idézet (magyarul: „Németnek születtem, de az vagyok-e még most is?”) jól érzékelteti 1866 traumáját, ami az ausztriai németeket érte: biztossá vált, hogy a német egység nélkülük valósul meg, így kirekesztetté válnak. A legnagyobb liberális lap, a *Neue Freie Presse* úgy fogalmazta meg ezt a traumát, hogy Ausztria Németország elárvult gyermeke lett. Az államjogi kérdések helyett igyekeztek inkább a németséggel fenntartandó kulturális kapcsolatra helyezni a hangsúlyt.⁴³⁶ A korabeli sajtón mindenekelőtt sokáig az látszik, hogy a kialakult helyzetet a kortárs publicisták képtelenek voltak elfogadni. Ez a közvetített történelemszemléleten is visszatükröződik, amely az immár kitaszított ausztriai, valamint a most éppen birodalommá egyesülő németséget egységes történeti létezőnek látta, amelynek természetes formája az idealizált és a népvándorlás korára is visszavetített Német-római Birodalom. „Volt egyszer egy Német Birodalom. Erős és hatalmas birodalom volt. [...] Volt egyszer egy német nemzet, egy hatalmas nemzetség [...] nagyok és erősek voltak Germánia fiai, előjöve erdeikből friss vérrel töltötték meg az elkorcsosult római világot. Európa fejedelmei és népei hódoltak a német névnek, a németek megfékeztek az Európára keletről támadó barbárok pusztítását, és megmentették a keresztény nyugatot és vele a civilizációt.”⁴³⁷

Ez a „*Deutschland*” amelyet az ausztriai sajtó ekkor sirat, egy nyelvi-történelmi-kulturális közösséget jelent és nem a Poroszország által vezetett Németországot. Az 1870–71-es porosz-francia háborúban többen a franciákkal szimpatizáltak, mivel a másik félben nem a németet, hanem a porost látták. Poroszországot a korabeli sajtó zavaró tényezőnek tünteti fel – ennek a stratégiának már szintén felfedezhetők előzményei 1848–49-ben, mikor is a német egység kísérletének kudarcát a poroszoknak tulajdonították. A *Kikeriki* című politikai vicclap egy 1866-os számában Ausztriát dolgos anyaként, Poroszországot katonák által kitarított prostituálnak ábrázolta.⁴³⁸ A *Die Presse* pedig azon meggyőződésének adott hangot, miszerint az igazi Németország nem az észak-német szövetségben, hanem annál délebbre található, Ausztriában. Poroszország pedig – folytatódik a gondolat – akár mindent el is foglalhat, az

⁴³⁶ Haider 1998: 84.

⁴³⁷ Idézi Kienzl 2014: 39.

⁴³⁸ Kienzl 2014: 39.

általa vezetett Németország soha nem lesz valódi Németország, ugyanis Ausztria az egyedüli képviselője a germán szabadságnak.⁴³⁹

E végső soron tagadásra épülő (kétségbeesés, illetve dac formájában megfogalmazódó) válaszreakciókon túlmutató vízió is elkezdett kibontakozni, amely Ausztria misszióját nyugat és kelet ellentétjében jelölte ki. Ezáltal a birodalom többé nem a valamiből való kizártság által definiálódott, hanem önálló létezőként nyert létjogosultságot. Ahogyan az új nézetrendszer egyik nagyhatású kidolgozója megfogalmazta, ismét a gyerek-felnőtt metaforára apellálva: Ausztria nem elárvult gyermek többé, hanem felnőtt férfi, külön háztartással.⁴⁴⁰

A misszió, vagyis saját küldetése eszméjét egy csoport akkor szokta megfogalmazni, amikor létjogosultságát kell bizonyítani. Ez többször esett meg a német nyelvű osztrákokkal a 19. század során, így 1866-ban már komoly előzményekkel rendelkezett. Fritz Fellner mutatott rá arra, hogy a misszió fogalma mindig előkerült, valahányszor azt akarták megmondani, hogy voltaképpen micsoda Ausztria és kik azok az osztrákok: a misszió magától értetődő alapvetés mindenkinél, aki Ausztria értelmét és feladatát akarja meghatározni.⁴⁴¹ A fogalom már az 1840-es években felmerült – ekkor az oroszoktól való védelmet jelölik meg a szerzők feladatnak.⁴⁴² A frankfurti parlamentben Ausztria missziójának a kultúra terjesztését határozták meg a Duna mentén egészen a Fekete tengerig. A krími háború lezárásakor nem kisebb egyéniség, mint Lorenz von Stein fogalmazta meg azt a nézetet, miszerint Ausztria a háborút Kelet-Európa érdekében fejezte be, ezzel pedig feladatává vált az Európának újonnan megszerzett területek civilizálása.⁴⁴³

A poroszoktól elszenvedett vereség után az osztrák misszió legjelentősebb újra megfogalmazója Adolf Fischhof volt.⁴⁴⁴ Fischhof óbudai zsidó családban született, a gimnáziumot még Magyarországon végezte, majd orvosi tanulmányokat folytatott Bécsben. 1848-ban a radikális liberálisok baloldalához tartozott, ami rövid büntetést vont maga után. Az alkotmányos korszakban visszanyerte ugyan politikai szabadságát, de ezután is visszavonultan élt, az eseményekre már csak a háttérből, publicistaként kívánt hatást gyakorolni. Érdekes lenne egy olyan kutatás, amely hasonlóan ahhoz, ahogyan Gángó Gábor mutatta be Eötvös Józsefet és a rá hatást gyakorló gondolkodókat, végigköveti Fischhof gondolkodásának fejlődését,

⁴³⁹ A „valódi németiség” címének vindikálása ezután egészen 1938-ig fel-felbukkan az osztrák publicisztikában. Haider 1998: 84–85.

⁴⁴⁰ Fischhof 1866.

⁴⁴¹ Fellner 2002b: 146, 150.

⁴⁴² Gángó 1999: 124.

⁴⁴³ Fellner 2002b: 149.

⁴⁴⁴ Haider 1998: 87.

amely még Magyarországon kezdődött formálódni, majd osztrák-német liberális környezetben bontakozott ki.

Fischhofot a *Telegraaf* kérte fel az 1866-os vereség után, hogy írjon valami optimista hangvételű értékelést a történekekről és a jövőről.⁴⁴⁵ Ennek Fischhof maradéktalanul eleget is tett, amennyiben a történeket nem sorscsapásként, hanem a fejlődés természetes következményeként állította be: számára Ausztria nem elárvult gyermek, hanem önállósuló felnőtt képében jelent meg. Fischhof kijelölte a birodalom különleges, egyedi feladatát, amelyet történelmi érvekkel is megindokolt: „A legutóbbi háború véget vetett Ausztria természetellenes helyzetének – rangja ezentúl teljesen más lesz. [...] Többé nem kell frontot kialakítani északon és délen, keleten és nyugaton, Poroszországgal és Itáliával, Franciaországgal és Oroszországgal szemben. Immár csak egyetlen létfontosságú kérdéssel kel szembesülnie: a keletivel, és ezen belül csak egy riválissal, Oroszországgal. [...] Ahogyan Ausztria egyszer a török háborúban az európai kereszténységet védte, úgy most missziója megvédeni a nyugati civilizációt a moszkovita barbársággal szemben és e dicsőséges feladatában megosztatlan erővel tud helyt állni.”⁴⁴⁶

Mindazonáltal a kezdetekben az egyedi osztrák misszió gondolatát korántsem osztotta mindenki. A *Neue Freie Presse* egy ideig még nem szabadult a *gesamtdeutsch* eszmétől: ha lenne is Ausztriának missziója, áll az egyik 1866-os cikkükben, azt csak Németország részeként tudná teljesíteni; a félcivilizáltakat (halbziviliserter) csak így tudná civilizálni, másképp ez végzetes vállalkozás lenne.⁴⁴⁷ Idővel azonban az osztrák misszió tért hódított és elfogadása, illetve megtagadása mutatta, hogy ki szerint van a független Ausztriának létjogosultsága⁴⁴⁸ – a pángermánok például tagadták, hogy Ausztriának bármilyen külön missziója lenne. Hogy a misszió gondolata milyen meghatározóvá vált a németül beszélő osztrákság számára, azt szemléletesen mutatja a trónörökös Rudolf példája. Nála már nemcsak Ausztria missziója evidencia, hanem az is, hogy a világ különböző missziókat teljesítő entitásokra van felosztva: „Oroszország, és csakis Oroszország missziója, hogy eltüntesse a török birodalom holttestét, amely régóta fertőzi Európát.”⁴⁴⁹

A misszió Fischhofnál és a német nyelvű sajtóban is hangsúlyozottan a *német* kultúra terjesztését foglalja magába. Ennek a kulturimperialista gondolatnak a monarchián belüli

⁴⁴⁵ Somogyi 1976: 132–133.

⁴⁴⁶ Fischhof 1866: 23–24.

⁴⁴⁷ Idézi Haider 1998: 88.

⁴⁴⁸ Haider 1998: 91.

⁴⁴⁹ [Kronprinz] 1888: 198.

mindennapi funkciója az osztrák németiség szupremáciájának legitimálása volt.⁴⁵⁰ A liberális Eduard Sturm például kijelentette, hogy a németiség monarchián belül teljesített kultúrmissziója felbecsülhetetlen érték, ami már önmagában messzemenően igazolja privilegizált pozíciójukat.⁴⁵¹

Természetesen ezúttal sem arról volt szó, hogy egy politikai csoport kisajátított egy véletlenszerűen kiválasztott ideológiai szlogen-együttest, amelyet gátlástalanul felhasznált nyers politikai és gazdasági érdekei keresztülvitele érdekében. A liberalizmus kapcsolata a német nacionalizmussal, az a folyamat, melynek során a liberálisok eljutottak a német kultúra felsőbbségének és a szláv kultúra alacsonyrendűségének gondolatához, igen bonyolult volt. Egészen a nemzeti konfliktusok kiéleződéséig a liberális politikai egyesületek nem törekedtek annak definiálására, hogy mit jelent németnek lenni. A különböző klubok egyrészt az intézményük hivatalos nyelveként gondoltak a „németiségre”, amelyet bármelyik etnikai csoport elsajátíthatott, másrészt pedig olyan egyetemes értékek együtteseként, mint a szabadság vagy a műveltség. Valami olyasmit jelentett számukra, amihez a monarchia bármely etnikuma fel tud nőni – ennek megfelelően pedig egy adott csoport „németisége” civilizációs fokmérőként szolgált: egy 1848-as megfogalmazás szerint a németiség nem a születési helyen vagy nyelven múlik, hanem a nemes cselekedeteken és a meggyőződések értékén.⁴⁵² A liberális politikai vízió 1848-ban egy erős központosított állami struktúra volt, amelyben emellett jelentős helyi autonómiákat is engedélyeztek volna. Ezzel szemben a konzervatív-klerikális nemesség egy föderális államberendezkedést javasolt. Minthogy a cseh nacionalista középosztály, amely nemzeti igényeit egy föderális rendszerben látta biztosítottak, utóbbit támogatta, a német liberálisok a reakció pártolóit látták bennük, és ezzel már etnikai dimenziót nyert német fogalmuk és ellenségképük.⁴⁵³ 1871-ben a liberális sajtó többsége ugyan még nem etnikai alapon támadta a cseh nemzeti propagandát, a válság kapcsán emelkedtek fel azonban a „Jungerek” a liberális mozgalmon belül, akik már kifejezetten nemzeti különbségként értelmezték a csehekkel való konfliktust és nacionalizmusuk egyre inkább egy pontosan definiált történelmi-etnikai közösség mítoszára épült.⁴⁵⁴

Heramnn Bahr példáján az láthatjuk, hogy a „németiség” egyetemes értékek mentén való definiálása nem oldódott fel teljesen a hatalmi-politikai ambíciókban még a korszak végén sem. Bahr a cseh- és morvaországi német-cseh konfliktus okának azt látta, hogy a helyi németek

⁴⁵⁰ Haider 1998: 89.

⁴⁵¹ Idézi Kienzl 2014: 77.

⁴⁵² Judson 1999: 81.

⁴⁵³ Judson 1999: 83.

⁴⁵⁴ Judson 1999: 86.

elmulasztották a cseheket a német műveltség (Bildung) útjára terelni – ha ezt megtették volna, a német szellem hatalmának az is teljesen mindegy lenne, hogy milyen nyelven fejezik ki gondolatait, ehelyett azonban most utcaneveken vitáznak egy olyan szupremácia védelmében, amely már régen elveszett.⁴⁵⁵ Itt tehát a német szellem hatalma olyasvalamit jelöl, ami túlmutat a nyelvpolitikai csatározásokon, és éppen akkor korcsosul utcanevek megválasztása miatti agresszióba, amikor valódi lényege már elveszett.

A Balkán kérdésével kapcsolatban szembekerült egymással a civilizációs misszió gondolata a német nemzetiségi érdekekkel: bár a misszió gondolata igazolta a balkáni beavatkozást – ahogyan Rudolf számára ez tökéletesen egyértelmű volt – a német pártok többsége ellenezte, mivel attól tartottak, a szlávok számbéli fölénye véget vethet a német szupremáciának.

Ahogy Adolf Fischhof álláspontjánál is tapasztalhattuk, a misszió nem elgondolható egy adekvát történelmi előkép megalkotása nélkül. Haider mutatott rá arra, hogy az *Ostmark* fogalom, ami a középkorász Lhotsky szerint merőben történelmi fikció, szolgálta ezt a célt. Szótárakban a korszakban csak egyszer, 1889-ben jelenik meg, pedig 1870–71-től arra használták, hogy Ausztria különállását legitimálják vele. Az író Robert Hamerling egy 1870 decemberében írt cikkében kijelentette, hogy az egykori német birodalmat a Habsburgok mentették meg, éppen az *Ostmark* megalapításával: „a német Habsburgok a birodalmat a legmélyebb bukásból a legfényesebb csúcsra emelték, megalapították a német Ostmarkot, amely nélkül a birodalom a vad oszmánok magatehetetlen zsákmányává vált volna.” Két hónappal későbbi cikkében pedig amellett érvelt, hogy az *Ostmark* történelmi feladatai immár Ausztriára szálltak át. „Ausztria Németországot fenntartás nélküli szeretettel és bátor, áldozatos harcokkal védte a keletről jövő magyar, tatár és török barbársággal szemben. E különlegességét Ausztria nem tagadhatja meg, e harcok feladatáról nem mondhat le.”⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Bahr 1911: 49–50.

⁴⁵⁶ Idézi Haider 1998: 96.

I. 2. 1. 3. Österreichische Vaterland és Mutter Germania

Ha nem túlságosan spekulatív azt mondani, hogy a generációs feszültségektől vibráló századfordulós Bécsben született pszichoanalízist e társadalmi tapasztalat is indíthatta arra, hogy apák és fiúk konfliktusát kiemelt figyelemben részesítse,⁴⁵⁷ talán nem túl nagy merészség kapcsolatot látni az apához és anyához való viszonyra irányuló figyelem, valamint azon fogalomtörténeti jelenség között sem, miszerint a német nyelvű osztrákság legsúlyosabb lojalitási konfliktusát éppen a *Vater* és *Mutter* szavakkal fejezte ki. A *Vater* szóból képzett fogalmak túlnyomó többsége Ausztriát jelentették, míg a *Mutter* szavakból képzettek a német kulturális térre vagy a császári Németországra utaltak.⁴⁵⁸

A *Vaterland* szó eredetileg azt volt hivatott kifejezni, hogy az uralkodó apai törődéssel tekint az alattvalóira.⁴⁵⁹ A privilégiumokkal szembeszálló felvilágosult uralkodók korában megváltozott az alattvalókhöz való viszony, az adminisztráció szóhasználatában egyre gyakrabban került elő a *Bürgerre* és a *Volkra* való hivatkozás mint a központi politika tárgyaira. Az író Joseph von Sonnenfels már az új látásmód szellemében írta *Über die Liebe des Vaterlandes* című munkáját 1771-ben, amelyben a *Vaterlandot* úgy határozta meg, mint azt a területet, amelyet az ember otthonának mond, amelynek törvényei alatt él, és ahol szomszédai ugyanazon törvényeknek vannak alávetve, mint ő. Ezáltal Sonnenfeld lehetőséget adott arra, hogy a lakosság ne a partikuláris érdekekkel rendelkező földesurakhoz kötődjön, hanem egyenesen a Habsburg államhoz.⁴⁶⁰ Emellett azt is érdemes megjegyezni, hogy Sonnenfeld definíciója a *Vaterlandot* a Habsburg Birodalmon túli német területektől is elhatárolta. Schiller példája mutatja, hogy a fogalmat a 18. század végén a *Gesamtstaatra* alkalmazták Ausztrián kívül is.⁴⁶¹ 1808-ban, a *Vaterländische Blättern* megjelenésének évében már egyértelmű ez az azonosság.⁴⁶² A 19. században a szó különböző jelentéseket kapott. I. Ferenc igyekezett a régi értelmének megfelelően a maga személyéhez vonni a fogalmat, míg egyes gondolkodóknál, mint Eötvös József, egy szűkebb régiót, a születési helyet jelentette. A föderalisták körében mindvégig a szűkebb régióra használták a fogalmat, míg a *Gesamtstaat*-ra a *Gesamtvaterland* vagy *weitere Vaterland* fogalmat használták, amint az látható a csehországi arisztokrácia

⁴⁵⁷ Vö. Schorske 2004.

⁴⁵⁸ Vö. Haider 1998: 59–60.

⁴⁵⁹ Krasa-Florian 2007: 47.

⁴⁶⁰ Judson 2016: 49, 62.

⁴⁶¹ A *Wallenstein* halálában írta Schiller: *Der Österreicher hat ein Vaterland und Liebst – und hat auch Ursach es zu lieben.* (Az osztráknak van hazája és szereti is – és oka is van szeretni.)

⁴⁶² Bruckmüller 1995: 267.

szócsövének tekinthető *Vaterland* című lapban is. „A büszke öntudat, amely egy provence-i vagy egy normandiai lakost a közös Franciaországhoz köt – ilyen tudat kellene, hogy Ausztria valamennyi népében éljen [...] így az egyéni nemzettudatok hozzájárulhatnak a közös haza [Gesammtvaterland] erősítéséhez és szabadságához.”⁴⁶³

Amint az a fenti idézetből is kitűnik, a *Vaterland* fogalma (és variánsai) alkalmasnak mutatkozott arra, hogy politikai jelszóként a néphez való tartozás ellenébe lehessen állítani és kifejezni a *Gesamtstaat* iránti lojalitást.⁴⁶⁴ Az állam részéről komoly törekvések voltak arra, hogy a *Vaterland* iránti szeretetet az ifjúságba plántálják, amit az *Österreichische-Ungarische Vaterlandskunde* elnevezésű kurzus bevezetésével kívántak elérni, amelyen mind elemiben, mind középiskolában részt vettek a tanulók.

A *Vaterland* iránt lojális viselkedést kifejező fogalom a patriotizmus volt. A franciából átvett szó eredetileg *vaterlandsfreund*-ot jelentett. A Német Szövetségből való kizáratás korában hazaszeretet értelemben használták és a *Gesamtstaatra* vonatkoztatták, ami Adolf Fischhof korabeli munkáiban is tapasztalható. A patriotizmus a centralista liberálisok jelszava lett, akik élesen szembeállították a föderalizmussal. Miként azt az *Österreicher* esetében is láttuk, a patriotizmusra is igaz, hogy, legalábbis ami a liberális *Neue Freie Presse*t illeti, igyekeztek az osztrák-németségnek kisajátítani a fogalmat, azt hirdetve, hogy valódi patrióták csak a német osztrákok lehetnek.⁴⁶⁵ A liberálisok háttérbe szorulásával a fogalom veszített jelentőségéből, a Badeni válság alatt azonban reneszánszát élte: ekkor az obstrukciót folytató német nemzetieket minősítették antipatriótának. A keresztényszocialista *Reichspost* számára az igazi patrióta Karl Lueger volt, mert szembeszállt a magyarokkal megkötendő 1906-os kedvezőtlen gazdasági kiegyezéssel.

A *Mutterland* szó használatát a hivatalos szféra nem alakította döntő módon, ezért is lehetett, hogy a mindennapi használata merőben eltért a korabeli szótárak definíciójától.⁴⁶⁶ A fogalom rövid ideig megjelent a frankfurti parlamentben – ekkor a vizionált közös, egyesült Németországot jelentette. *Mutterland* és *Vaterland* szembeállítását elsősorban a liberális sajtó terjesztette el. A *Die Presse* 1866 őszén igen lényegretörően írta le a különbséget. *Mutterland* (és variánsai) eszerint a szellemi/kulturális németséget jelenti, míg a *Vaterland*ot Ausztria politikai határai jelölik ki. A szerző azt is világossá teszi, hogy a kulturális szféra sértetlenségén múlik az osztrák-németek lojalitása. „A német író esetleg tekintheti Ausztriát hazájának

⁴⁶³ *Das Vaterland*. 1866. augusztus 25. 1.

⁴⁶⁴ Haider 1998: 279, 161.

⁴⁶⁵ Haider 1998: 72.

⁴⁶⁶ Haider 1998: 57.

[Vaterland] – pater semper incertus – ugyanakkor mindig a német kultúra lesz az anyja [Mutter], hangja pedig az anyanyelve [Mutterpsrache] [...] A német író hazaszeretete [Vaterlandsiebe] a jövőben attól kell függjön, hogy apa [Vater] és anya [Mutter] együtt élnek-e, vagy elválnak [...].”⁴⁶⁷ A Német Szövetségből való kizárás a *Mutterland*-ból való kiszakíttatásként jelenik meg a korabeli publicisztikában – még az optimista értékeléssel megbízott Fischhofnál is: „A hazából [Mutterland] való kiszakítás ugyan nem mehet végbe fájdalom nélkül, de keserűség nélkül kell elviselni.”⁴⁶⁸ Érdekes módon éppen az Ausztriához feltétlenül lojális Hermann Bahr az, akinél a *Mutterland* a Német Császárság politikai határait jelentette: „Már leszoktunk arról, hogy a határon átnézve hiábavalóan sóvárogjunk a haza [Mutterland] iránt: jól tudjuk, hogy a pár millió német nem lenne nagy nyereség, a szlávjaink azonban, akiket Oroszország javára elvesztenénk, veszélyt jelentetnének a Német Birodalom számára.”⁴⁶⁹ A *Mutterland* szinonimájaként használták a korszakban a *gemeinsame Heimat*ot, amely a Kulturnation fogalmát előlegezte meg. Mindazonáltal a *Heimat* fogalma nem kapott politikai töltetet a korszakban – inkább a természeti táj leírására szolgált.⁴⁷⁰

Volt egy politikai csoport, a következő alfejezetben részletesebben bemutatott Schönerer és pángermánjai, amely a *Vaterland* és *Mutterland* egyik fenti értelmezését sem fogadta el. A Badeni válság alatt Schönerer kijelentette, hogy számára az osztrák állam nem jelent hazát [Vaterland], csakis a német föld az ő szent hazája [heiliges Vaterland].⁴⁷¹ Ugyanígy a *Mutterland* kifejezést sem használták, helyett a pángermán politikusoknak és egyesületeiknek a *Mutter Germania* jelentette a központi fogalmat. Maga a fogalom a napóleoni háborúk alatt keletkezett (*Mutter Germania* fiai harcba szállnak a meggyalázott szüzért), az 1859-es Schiller évfordulón pedig tucatnyi egyesületet alapítottak e név alatt. A porosz-francia háború alatt is *Mutter Germania* fiaiként ünnepelték a porosz katonákat, Bismack halála után pedig úgy emlékeztek meg a kancellárról, mint aki először tette büszkévé *Mutter Germania* fiait.⁴⁷² Az osztrák állam e „belső ellenségei” mellett legfontosabb támasza, a hadsereg sem ismert *Mutterland*ot vagy *Nation*ot, de *Vaterland*ot sem különösen, mivel lojalitásuk kizárólag a dinasztiahoz, és személyesen Ferenc Józsefhez kötődött.

Végül szükséges kitérni a *Nation* (Nemzet) fogalmának korabeli értelmezéseire. A fogalom kiemelt fontosságú, hiszen a korszakban a történetírás számára alapkategóriát jelentett,

⁴⁶⁷ Idézi Haider 1998: 60.

⁴⁶⁸ Fischhof 1866: 19.

⁴⁶⁹ Bahr 1911: 48.

⁴⁷⁰ Haider 1998: 59, 282.

⁴⁷¹ Idézi Heer 1981: 295.

⁴⁷² Heer 1981: 270–271.

Magyarországon pedig politikai varázsszóként funkcionált (a függetlenség mellett) és a társadalmi-hatalmi viszonyok legitimálásában és konzerválásában kulcsszerepet játszott. Másrészt a *Nation* fogalmát azért is érdemes közelebbről szemügyre venni, mert még a kifejezetten az osztrák identitás kérdésével foglalkozó szakirodalomban is van példa reflektálatlan használatára. Vegyük például Jörg Kirchhoff esetét. Josef Alexander von Helfertől beszélve, Kirchhoff kijelenti, hogy a prágai születésű történész és államférfi egy „nemzetek feletti” (*übernationales*) haza fogalmát propagálta – de miért nemzetek feletti Helfert koncepciója, ha ő maga a *Nation* fogalmát használja, jöllehet annak politikai értelmezését dolgozza ki? Az olvasó persze sejti, hogy Kirchhoff egy etnikai-kulturális értelemben vett nemzetfogalommal dolgozik, erre azonban a szerző egyáltalán nem reflektál – ellentétben Helferttel, aki explicit definíciót nyújt.⁴⁷³

A *Nation* fogalma a 18. században még igen képlékeny volt, nagyban meghatározta a dinasztikus elem, így főként az egy uralom alatt álló népekre alkalmazták. Stadion a napóleoni háborúk alatt igyekezett feléleszteni a patrióta érzelmeket és átvéve a fogalom korabeli francia értelmezését kijelentette, hogy *Nous nous sommes constitués Nation*.⁴⁷⁴ 1848–49 nemzetfogalmaira vonatkozóan Gerald Stourzh mutatott rá a fogalom képlékenységre, amire jellemző, hogy ugyanazon parlamenti ülésen belül keveredett egymással az etnikai-kulturális definíció a politikai-államjogi meghatározással.⁴⁷⁵ A forradalom bukását követően a már említett Josef Alexander von Helfert, a korszak egyik nagyformátumú alakja – aki történész-ideológusként központi személyisége lesz a dolgozat későbbi fejezeteinek is –, alkotott meg a helyzethez alkalmazkodó nemzetfogalmat. Helfert híres, és később alaposabban is elemzett munkájában, amelyben az addig dinasztikus kötelékekkel egybefűzött országok számára közös történelemképen alapuló modern állami tudat kiművelésére szólít fel, explicit módon definiálta a nemzet fogalmát.

„Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, írja rögtön az első oldalon, hogy mi a «nemzet» kifejezést nem etnográfiai, hanem politikai értelemben használjuk. Nem arra a kicsinyes vezérszóra gondolunk, ami a szomorú emlékü nyugalanság napjaiban szembeállította egymással egy és ugyanazon állam polgárait, egyazon ország lakóit, egyazon helységben élő szomszédokat nyelvi különbségek mentén. Számunkra ez a szó átfogóbb jelentéssel bír, amit az ókor

⁴⁷³ Vö. Kirchhoff 2001: 34.

⁴⁷⁴ Krasa-Florian 2007: 49–50.

⁴⁷⁵ Stourzh 1985: 23.

mutat meg nekünk, a nagyszerű Róma népe, melynek tiszteletre méltó jelszava – *Civis Romanus sum!* – a görögöt, az ibériai spanyolt, a soknyelvű ázsiaiakat nem kisebb büszkeséggel töltötte el, mint a latin itáliait [...].”⁴⁷⁶

Helfert nemzetfogalma nem maradt visszhang nélkül, az építész Theophil Hansen is ebben az értelemben használta a szót, amikor azt a célt fogalmazta meg, hogy az „osztrák Walhallának” az egész nemzetet kell büszkévé tennie.⁴⁷⁷

A sorozatos vesztes háborúk (1859, 1866) folyamán azonban, mint annyi mindenben, a nemzetfogalomban is változás állt be. Egyértelműen látszik egy határozott elfordulás a politikai definíciótól a nyelvi-etnikai-kulturális meghatározás felé. Ettől többé nem is volt visszaút. Ahogyan Markus Erwin Haider rámutatott, az osztrák németiségre nem érvényes Reinhart Koselleck azon tétele, miszerint felolvadt az ellentét a német egységet megelőző, apolitikus, kulturális és nyelvi nemzet, valamint a politikai „Staatsvolk” között. Ez a fajta fejlődési ív Haider meglátása szerint csak Németországra jellemző és a német nemzetállam történeti fejlődéséből következik, egészen pontosan abból, hogy alapját egyetlen egyesített nép (geeingten Volkes) adta, ami lehetővé tette például, hogy egy 1910-es berlini disszertációban a szerző gond nélkül használhatta a *Volk* és a *Nation* szavakat egymás szinonimájaként.⁴⁷⁸

Az 1866-os vereség után a publicisztika azt hangsúlyozta, hogy a Német Szövetség megszűnésével a kulturális elemek mentén definiált *deutsche Nation* nem tűnt el. A képviselő Eduard Sturm kijelentette, hogy „Németországból való kizárásunk ellenére ápolni fogjuk német nemzeti érzésünket [deutschnationale Gefühle]” ugyanakkor azt is világossá tette, hogy a német *Nationalgefühl* és az osztrák *Patriotismus* korántsem egymást kizáró érzések.⁴⁷⁹ Adolf Fischhof a megváltozott helyzetet fogalmi szinten is igyekezett értelmezni. Különbséget tett *Nationstaat* és *Nationalitätenstaat* között: míg előbbiben a nemzet és az állam érdeke egy, így a lakosság feltétlenül kitart az állam fennmaradása mellett, utóbbiban nincs hasonló érdekegyezés, ezért az állam fennmaradása feltételekhez kötött.⁴⁸⁰ A szociáldemokraták legjelentősebb teoretikus elméi, Karl Renner és Otto Bauer is egyetértettek abban, hogy a nemzet régebbi, mint az állam.⁴⁸¹ Renner szerint a nemzet természeti tény (Naturtatsache), így a jog és az állam előtt is létezett. Bauer hosszabb levezetés után oda konkludált, hogy

⁴⁷⁶ Helfert 1853: 1.

⁴⁷⁷ Idézi Krasa-Florian 2007: 148.

⁴⁷⁸ Haider 1998: 191.

⁴⁷⁹ Idézi Kienzl 2014: 75.

⁴⁸⁰ Fischhof 1869: 68. skk. Vö. Haider 1998: 196.

⁴⁸¹ Haider 1998: 199.

nem a nyelv, hanem a nemzeti karakter jelenti a döntő tényezőt a nemzetalkotó elemek közül.⁴⁸² Ignaz Spiel a korszak végén reflektált az osztrák nemzet-értelmezés eltérő voltára: „Mi nem gondoljuk, hogy az állam a nemzet egyetlen létformája lenne, mert más történelmet éltünk át.” Spiel e „más történelem” tapasztalatai alapján úgy látta, a nemzet és az állam más-más fejlődés eredménye. Az állam (*Staat*) értelmezésében szervezett érdekközösség, amely minden olyan eszközzel rendelkezik, ami ahhoz szükséges, hogy hasonló közösségek mellett, de azoktól függetlenül éljen; a nemzet ezzel szemben azok közössége, akik a hosszú közös életet (*Lebensgemeinschaft*) kulturális egységgé (*Kultureinheit*) alakítják.⁴⁸³ Ilyen nemzetfogalmak mellett nincs semmi meglepő abban, hogy olyan tevékeny patrióták is, mint Hugo von Hofmannsthal a német nemzethez tartozónak érezte magát és ez nem okozott számára konfliktust a birodalom iránti elkötelezettségében.

Amint láttuk, Ausztria missziójáról a korszakban kijelentették, hogy a német kultúrára vonatkozik, az igazi patriótáról és *Österreicherről* szintén „kiderült”, hogy voltaképpen a németiség válhat csak azzá, a nemzettel kapcsolatban azonban, ellentétben a magyarországi fejleményekkel, nem mutatkozott szándék arra, hogy a fogalmat a németiségnek sajátítsák ki. A *Die Presse* 1870-ben például így ír: „A németek Ausztriában és velük együtt a többi nemzet [Nationen] a birodalomnak ezen a felén.”⁴⁸⁴ Bár, mint arról korábban szó volt, a németiség privilegiált helyzetének igazolására létezett egy olyan verzió, mely szerint a németek alkotják Ausztria *Staatsnation*-ját, akik a többi népet mintegy vendégül látják, magában a nemzet fogalmában nem jelent meg a szupremácia vindikálása, úgy, mint Magyarországon. A nemzetiség (*Nationalität*) szót Ausztriában a nemzet szinonimájaként használták. Arról a kérdésről, hogy a nemzet fogalmának ez a fajta értelmezése mennyiben volt oka annak, hogy az állam egyre inkább behódolt a nacionalista aktivisták azon törekvése előtt, hogy nemzetként vegyék tudomásul az egyes csoportokat, minek folytán az állam egyre inkább multinacionális lett, semmint birodalmi,⁴⁸⁵ talán nem érdemes itt komolyabban elmélkedni. Ugyanakkor azt érdemes megemlíteni, hogy a nemzet vagy nemzetiség fogalmakat az állam 1851 után száműzte a népszámlálások nomenklatúrájából és helyette az *Umgangssprache* (használati nyelv) fogalmát vezette be, ami nagyban megnehezítette a nemzeti aktivisták dolgát azon törekvésükben, hogy nézetüket, miszerint a világot egymással rivalizáló nemzetek alkotják és

⁴⁸² Bauer 1907: 1–3.

⁴⁸³ Idézi Haider 1998: 195.

⁴⁸⁴ Idézi Haider 1998: 192.

⁴⁸⁵ Judson 2005: 3.

mindenki e nemzetek valamelyikéhez tartozik, a lakosság minél szélesebb körében elterjesszék.⁴⁸⁶

Hasonlóan a politikai lojalitás többi fentebb elemzett fogalmihoz, Schönerer és elvbarátai a nemzet kapcsán is kivonták magukat a vázolt „mainstream” fogalomhasználat alól. Schönerer számára nem létezett *Kulturnation*, magától értetődően használta a *National* fogalmát kizárólag a *Deutschnationalra*, melynek feladatát a császárállam megsemmisítésében látta.⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ Judson 2016: 310.

⁴⁸⁷ Haider 1998: 142.

I. 2. 1. 4. „Párhuzamakciók”

„Németország 1918-ban, jelesül nevezett év júniusának tizenötödik napja körül, hatalmas, az ország nagyságát és erejét az egész világ számára emlékezetesen szemléltető ünnepséget tervez II. Vilmos császár uralkodása akkor esedékes harmincadik évfordulója alkalmából [...]. Mármint bizonyára Te is tudod, hogy császáruk öfelsége ugyanebben az évben ünneplend páratlan jubileumot: trónra lépésének hetvenedik évfordulóját [...]. Hazánk minden kérdésében megnyilvánuló sajnálatosan túlzott osztrák szerénységünk következményeképp félhető, hogy, bocsánat a szóért, újabb Königrätz vár ránk [...]. Szerencsére azonban fentebb vázolt aggodalmam más, jó kapcsolatoknak örvendő, hazafias érzetű személyiségekben is tápot kapott idejekorán, úgyhogy elárulhatom Neked, Bécsben akciót készítenek elő, melynek célja az, hogy e félelmeink igazolódásának lehetőségét kizárjuk, és a hetvenéves jubileum, az áldásban-gondban bővelkedő hét évtized teljes súlyát juttassuk érvényre a csupán harmincévessel szemben.”⁴⁸⁸

Musil regénye „cselekményének” (már ha beszélhetünk egyáltalán cselekményről ebben a műben) középpontjában az a „párhuzamakció” áll, amellyel az olvasó a fenti idézetten keresztül szembesül először és amelynek célja a regényben az volt, hogy megmutassa, Ausztria is van olyan erős hagyományokkal és identitással bíró ország, mint a Német Birodalom – vagy bármely „normális” ország. Már a fenti rövid idézetben is átüt az az ironia, amellyel Musil a birodalmi állam azon törekvését szemléli, hogy tagjaiban hasonló identitást hozzon létre, mint az ún. „nemzeti” alapú országok. A két világháború közötti, valamint a második világháború utáni két-három évtized történelemtudományának Monarchia-képe nagyjából osztotta ezt az álláspontot, mivel a birodalmat általában véve – úgymond – régóta halálra ítéltnek tekintették. Jobbára csupán abban oszlottak meg az álláspontok, hogy a bukást beindító kulcseseményt az 1848-as forradalmakban vagy a kiegyezésben látták-e a kutatók.⁴⁸⁹ A felbomlás okát illetően pedig a nemzetiségi kérdésre: a birodalom különböző nemzeteinek öntudatosodására és a Monarchiából való kifelé gravitálására mutattak rá, ami egyben implikálta azt is, hogy a szeparatista-nemzeti identifikációval szemben a birodalom nem tudott versenyképes identitást

⁴⁸⁸ Musil 1977: 105–106.

⁴⁸⁹ Shedel 2001.

kidolgozni és elplántálni lakosaiban. Egy újabb irányzat azonban, amelynek gyökereit a hetvenes években szokás keresni az *Austrian Historical Yearbook* szerzői és szerkesztői körében, igyekszik újraértékelni a Monarchia működőképességét. Tagjai egyrészt azzal érvelnek, hogy sokkal inkább nacionalisták, mintsem nemzetek konfliktusairól beszélhetünk a birodalomban, eleve nem fogadják el ugyanis azt az alapvetést, miszerint a világ szükségszerűen egymással rivalizáló nemzeti közösségekre volna felosztva. Meglátásuk szerint a Monarchia belső felbomlasztásával vádolt nemzetiségi mozgalmak sokkal inkább a nemzeti aktivisták tevékenységének eredményei voltak, mintsem a mindennapi életet valóban minden rétegben átható, általános jelenségek. Kimutatható ugyanis egy *national indifference*-nek elkeresztelt mentalitás, amelynek lényege, hogy a monarchia (pontosabban annak nyugati fele) lakóinak jó része egyik „nemzettel” sem azonosult, a társadalmi identifikáció más kategóriáihoz kötődött, „nemzeti hovatartozását” pedig sokszor vélt vagy valós társadalmi érdekei mentén alakította.⁴⁹⁰ Másrészt pedig arra mutatnak rá a kutatók, hogy a közös birodalmi tudat, a birodalmi patriotizmus létrehozására kifejtett erőfeszítések korántsem voltak anakronisztikus, meddő törekvések. Az ezt a nézetrendszert képviselő történészek talán legkiemelkedőbbjének tekinthető Pieter M. Judson legújabb, az egész irányzat eredményeit összegző, nagyszabású monográfiájában már utóbbira helyezi a hangsúlyt.⁴⁹¹ Teszi ezt mindenekelőtt vélhetőleg azért, mert könyvének célja a birodalom működőképességének bizonyítása, amit egy negatív magatartás kimutatása (a *national indifference*, a közömbösség a birodalmat bomlasztó nacionalizmus iránt) sokkal kevésbé tenné meggyőzővé, mint egy pozitív érzelem, a birodalmi patriotizmus valóságosságának hangsúlyozása.

Mindazonáltal a „párhuzamakció” valóban találó kifejezés, amennyiben a birodalmi állam rivalizálása Poroszországgal, később a porosz vezetésű Németországgal a szimbolikus- és emlékezetpolitika terén több esetben egyfajta másolásra épült. A bécsi Reichsrat épületének kialakításában Theophil Hansen több motívummal kívánt utalni az újonnan épített berlini Reichstagsgebäude-ra.⁴⁹² 1891-ben nyílt meg a császár ünnepélyes részvételével a bécsi Heersgeschichtliche Múzeum, amelyet a „többszemzetiségű birodalom nemzeti múzeumának” szántak és megépítésével nem titkoltan konkurálni kívántak az akkoriban megvalósuló porosz tervekkel.⁴⁹³ Az „osztrák karakter” meghatározásakor is elsőrendű szempont volt a poroszokkal való összehasonlítás, melynek végeredményeként általában arra jutottak az ilyen gondolatokat

⁴⁹⁰ Például Judson 2006; Zahra 2008; King 2002.

⁴⁹¹ Judson 2016.

⁴⁹² Krasa-Florian 2007: 148.

⁴⁹³ Kirchhoff 2001: 90.

megfogalmazó osztrák patrióták (mint Franz Grillparzer az 1840-es években és Hugo von Hofmannsthal a háború utolsó éveiben), hogy az osztrák karakterjegyek egyenes ellentétjei az észak-németekéinek.⁴⁹⁴

A korszak legjelentősebb vállalkozása, melynek célja a birodalmi tudat erősítése volt a monarchia valamennyi lakosában, kétség kívül a Rudolf trónörökös vezetésével megvalósuló, 1885 és 1907 között kiadott 24 kötetre rúgó *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, rövidebb nevén *Kronprinzenwerk* (Trónörökösmű) volt. A kötetek kettős célnak kívántak megfelelni: bemutatni egyrészt a birodalomban megmutatkozó – geológiai, etnográfiai stb. – diverzitást, másrészt, az e diverzitás ellenére mélyen munkáló logikát, amely szükségessé teszi a birodalom létezését és civilizációs munkáját. Egyébként a korszak olyan tudományainak fejlődését, mint a meteorológia és az antropológia nagyban meghatározta azon törekvés, hogy igazolják a birodalom területi arculatát és demográfiai sokszínűségét.⁴⁹⁵

A munka keletkezésének történetéről nem sokat tudunk, az azonban bizonyos, hogy szoros összefüggésben van Rudolf személyes élményeivel. A trónörökös, ellentétben apjával, nagyra értékelte a tudományokat és a szellemi munkát, 1885-re azonban immár a politikai életben is részt kívánt venni. Mivel ez Ferenc József ellenzése miatt nem volt lehetséges, Rudolf visszatért a tudományhoz, ugyanakkor olyan munkával akart foglalkozni, amelynek tudományos erényei mellett politikai célja és haszna van – anélkül, hogy napi politikai kérdéseket érintene.⁴⁹⁶ Rudolf eredetileg olyan néprajzi munkát vizionált, amelyben olyan egyenrangú népfajok állnak egymás mellett, akiknek együttélése szükségszerűségnek tűnik fel.⁴⁹⁷ A tervezett munka előkészítésére Rudolf meghívta a történész Alfred Arnethet – ugyanazt az Arnethet, akit pár évtizeddel azelőtt Beust kért fel a birodalom helyes nevének kidolgozására. Arneth, bár később büszkén vallotta magát a kötetek „keresztapjának”,⁴⁹⁸ a találkozón abban reménykedett, hogy Rudolf politikai szerepvállalást jelent be, így némileg csalódott volt a terv hallatán. Bár úgy látta, „a kiadandó mű politikai és tudományos jelentőségét [a trónörökös] kissé túlbecsülte” evidens volt számára, hogy „ostobaság lett volna lebeszélni elképzeléseinek kivitelezéséről, amelytől végül is [...] csak pozitív eredményeket lehetett várni”.⁴⁹⁹ Másik fontos tanácsadóul a trónörökös Eduard Hanslicket választotta, aki a *Neue Freie Presse* hírhedt zenekritikusa, Richard Wagner művészeti elképzeléseinek híres ellensége

⁴⁹⁴ Steinberg 2000: 111.

⁴⁹⁵ Judson 2016: 8.

⁴⁹⁶ Hamann 1990: 234.

⁴⁹⁷ Hamann 1990: 236.

⁴⁹⁸ Arneth 1893: 340.

⁴⁹⁹ Idézi Hamann 1990: 235.

volt – az is elképzelhető akár, hogy e lépéssel Rudolf a Wagner kultusznak hódoló pángermánokkal kívánt szembehelyezkedni.

Az enciklopédia céljai felől a trónörökös már a bevezetőben sem hagyott semmi kétséget: „A birodalom határain belül élő népek tanulmányozása nemcsak a tudósok legfontosabb tevékenysége, de gyakorlati érdemmel is bír a hazaszeretet [Vaterlandsliebe] erősítésében.”⁵⁰⁰ Ez a hatás szerinte azáltal valósul majd meg, hogy: „Valamennyi nép, amely nyelve, szokásai és részben eltérő történelmi fejlődése következtében a többi néptől magát különállónak érzi, meghatódik majd attól, hogy egyediségét a Monarchia tudományos irodalma megértéssel és elismeréssel kezeli; ezáltal szellemi súlypontját Ausztria–Magyarországban keresi majd.” Erre a feladatra a trónörökös az etnográfiát és segédtudományait gondolja a legalkalmasabbnak, mivel ez „minden pártindulattól érintetlen” és így egyedül képes a népek megismerésére.⁵⁰¹ Mindazonáltal a munka történeti részeket is tartalmazott. Rudolf a munka résztvevőiről megemlékezvén szinte észrevétlenül láttatja egy egységnek Ausztriát és Magyarországot: „[A munkán] seregnyi osztrák és magyar író és művész dolgozott, hogy szóban és képen ábrázolja közös hazánkat [gesammte Vaterland]”.⁵⁰² Moriz Szeps, Rudolf egyik legközelebbi bizalmasa, cikkében úgy látta, a munka egyik legfontosabb erénye az, hogy a belső szolidaritás törvényeit igyekszik kimutatni, amely az egymástól szétválasztó etnográfiai tények ellenére is összetartja a birodalmat – ami eleve értékesebb intellektuális vállalkozás, mint a monarchia soknemzetiségű voltából egyből pesszimista tanulságokat levonni. Szeps számára is fontos volt, hogy a munka potenciálisan megbékíti a különböző népeket, nála azonban ez a megbékélés annak eredménye, hogy az enciklopédia világosan megmutatja mindenkinek, hol a helye: „A tudás egyben megbékélést is jelent [...] minél tisztábban látják a Monarchia népei saját rendeltetésüket, valódi érdeküket, képességeik mértékét és határait, annál hajlamosabbak lesznek egyetérteni mindenben, ami az államnak és a népnek előnyös.”⁵⁰³ Szeps éles szemmel vette észre a munka egyik fontos törekvését: a különböző népek „civilizációs fokának” bemutatását, ami azonban hozzájárult az enciklopédia ellentmondásos jellegéhez. Főként az antropológiai és gazdasági részekben a szerzők, leginkább a balkáni és román népek ábrázolásában faji különbségeket implikálnak, ami – többek között – felveti a kérdést, hogy a birodalom sokat emlegetett civilizációs munkája mennyiben valósulhat meg: idővel

⁵⁰⁰ Kronprinzenwerk 1887: 5.

⁵⁰¹ Kronprinzenwerk 1887: 6.

⁵⁰² Kronprinzenwerk 1887: 8.

⁵⁰³ Idézi Hamann 1990: 237.

egyenrangúvá válhatnak-e ezek a népek, vagy a faji jegyekből származó kulturális különbségek mindvégig áthidalhatatlanok maradnak.⁵⁰⁴

Ha számba vesszük a vállalkozás eredményeit, vegyes képet kapunk. Az enciklopédia megvalósítása már a kezdetektől, főként anyagi természetű gondok okán nehézségekbe ütközött, a trónörökös azonban állhatatosan kitartott terve mellett. Rudolf haláláig aktív résztvevője volt a szerkesztőségi megbeszéléseknek is, és véleménykülönbségek esetén közvetített a vitázó felek közt.⁵⁰⁵ A tervnek talán legfontosabb célkitűzéséről azonban, nevezetesen, hogy egy egységesen irányított, de különböző jellegű részekből álló birodalom képét közvetítse a sorozat, már a kezdetekben le kellett mondani, a magyar szerzők ugyanis ragaszkodtak ahhoz, hogy a munka dualista szerkezetű legyen, ennek szellemében két külön kiadással és szerkesztőbizottsággal.⁵⁰⁶ Az ifjú-csehek pártja a munkát „nagyosztrák” nézőpontja miatt ítelték el és felszólították híveiket, hogy ne rendeljék meg a köteteket. Mindennek ellenére a sorozat a birodalom nyugati felében sikeres volt, Magyarországon azonban nem váltott ki nagy érdeklődést.⁵⁰⁷

Természetesen a dinasztia bírt az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb potenciállal az identitásalkotás terén. Joseph Unger sokat idézett 1885-ös szavai szerint az egyszerű nép, a műveletlen ember az osztrák állam eszméjét csakis a dinasztia, mindenekelőtt a császár személyén keresztül tudja elképzelni, Ausztria és tartományainak összetett története túl bonyolult ahhoz, hogy ilyen kiindulópontként szolgáljon.⁵⁰⁸ Az udvar ezt a lehetőséget igyekezett is maradéktalanul kihasználni és a szeparatista hangokkal szembeállítani az uralkodó alakját, mint a stabilitás és a nemzetek felettség szimbólumát. Ugyanakkor nem létezett olyan központi intézmény, amely szisztematikusan koordinálta volna a Habsburg patriotizmus propagandáját, csak a császárhoz kapcsolódó ünnepi alkalmak során történtek erre nagyobb erőfeszítések.⁵⁰⁹ 1898-ban, Ferenc József hatalomra kerülésének ötvenedik évfordulója remek alkalmat adott arra, hogy a birodalom lakosságában a császár személyén keresztül, megerősítsék az államhoz való tartozás gondolatát. A jubileumi ünnepségek közül a nagyközönség számára színházi előadást vettek tervbe. Az udvar terve a bécsi operaházi bemutatón és könyvkiadáson túl az volt, hogy a darabot iskolák és helyi társulatok rendszeresen előadják majd az uralkodó neve napján és egyéb ünnepeken. A bemutató 1898-ban végül

⁵⁰⁴ Judson 2016: 328.

⁵⁰⁵ Hamann 1990:238.

⁵⁰⁶ Hamann 1990: 238.

⁵⁰⁷ Hamann 1990: 242.

⁵⁰⁸ Idézi Kirchhoff 2001: 79.

⁵⁰⁹ Unowsky 2005: 142.

meghiúsult a császárné meggyilkolása miatt, a könyvkiadás azonban megvalósult, később pedig be is mutatták.⁵¹⁰

Jóllehet Joseph Unger, mint azt fentebb láttuk, élesen szembeállította egymással a dinasztia, valamint Ausztria története identitásalkotó erejét, egyértelműen a dinasztíát jelölve meg erősebbnek, a Habsburg propagandára építő jubileumi ünnepségsszervezőknek azzal kellett szembesülniük, hogy a dinasztia hatásos reprezentációja végül is csak története bemutatásával lehetséges. 1898-ban rangos udvari személyiségek ültek össze a színdarabban reprezentálni kívánt, az osztrák állam és a Habsburg-ház hatalma fejlődésének legfontosabb történeti állomásainak kiválasztására, amelyeket aztán *tableaux vivantes* formájában vittek volna színre. A bizottságban jelen volt Josef Alexander Helfert is. Az első tervezetben tizenhét „kép” szerepelt, a legelső I. Habsburg Rudolfot mutatta be, míg az utolsók az 1873-as világkiállítás, valamint a jelentősebb kortárs bécsi építkezések szerepeltek. Végül azonban a bizottság Thun elnöklete alatt hatra szűkítette a képek számát: Thun nyomására kikerültek az V. Ferdinándra, az 1848-as forradalomra, valamint bármely kortárs eseményre vonatkozó képek.⁵¹¹ A bennmaradt képek I. Rudolfot, az 1515-ös házassági szerződést, Bécs 1683-as ostromát, a Pragmatica Sanctiot, Mária Teréziát (karján II. Józseffel) és I. Ferencet ábrázolták. Az események kiválasztását követően Christiane Gräfin Thun-Salm-ot bízták meg a színdarab megírásával, aki írói pályája során könnyed fikciókat és patrióta szellemű egyfelvonásos drámákat írt. A darab címe *A császár álma* lett, cselekménye pedig igen egyszerű volt: I. Rudolf nyugtalanul alszik, mikor álmában megjelenik a Jövő és végigvezeti a Habsburgok történetén, melynek során mindennapi alakok magyarázzák el, hogy mely korban is vagyunk. Rudolf mindaddig nincs megelégedve a látvánnyal, amíg Szeretet és Lojalitás alakjai el nem kísérik Ferenc József jubileumának megünneplésére: a Habsburg-ház hatalmának megalapozója ekkor látja biztosan, hogy utóda beteljesítette vágyát. Zárókép gyanánt a színen megjelennek Csehország, Magyarország és Galíciai képviselői népi viseletben és közösen adják elő az állami himnusz.⁵¹²

A császár álmát 1908-ban mutatták be végül. A közönség soraiban volt az író Hugo von Hofmannsthal is, aki egész életében elkötelezett volt az osztrák kultúra és a birodalmi patriotizmus eszméinek. Hofmannsthal a Habsburg Ausztriával való azonosulását élete során explicit vagy kevésbé explicit módon egyaránt kifejezésre juttatta. Előbbinek érthető módon a háború alatt érezte nagy szükségét, ekkor már egy osztrák nemzeti mítosz megteremtését

⁵¹⁰ Unowsky 2005: 143.

⁵¹¹ Unowsky 2005: 145.

⁵¹² Unowsky 2005: 146.

sürgette és 1915-ben útjának indított egy *Österreichische Bibliothek* elnevezésű sorozatot, melynek feladata az osztrák kultúra népszerűsítése volt elsősorban Ausztrián kívüli német területeken. A kiadványban egyszerre jelentek meg a történeti eredmények, valamint kortárs kulturális vívmányok. Hofmannsthalnak az is célja volt a kötetekkel, hogy az osztrák értelmiség egységét demonstrálja, így a szerzőgárdába a legkülönbözőbb politikai meggyőződéssel bíró szerzőket hívott meg, akiknek konfliktuskerülés végett még a tudományos szempontból kifogásolható írásokat is megbocsátotta.⁵¹³

Hofmannsthal, aki mélyen tisztelte az arisztokráciát, amelyet Ausztria történelme letéteményesének látott, Christiane Thun-Salmmal is jó kapcsolatot ápolt. Mindazonáltal bizonyára érezte a darab esztétikai hibáit, ezért átdolgozását javasolta oly módon, hogy nagyobb drámai hatást lehessen vele elérni. *A császár álma* komoly hatást gyakorolt Hofmannsthal *A rózsalovag* című, Richard Strauss számára készített librettójára, amelyen ekkoriban dolgozott.⁵¹⁴ A mű, amely a két szerző évtizedeken át tartó együttműködésének legsikeresebb darabja, voltaképpen ugyanúgy Ausztria történelmét és kultúráját ünnepelte, mint a jubileumi színdarab, ám jóval kifinomultabb eszközökkel és esztétikai megoldásokkal. Hofmannsthal nem túl szerény ambíciója egyesén az volt, hogy Strausszal *A nürnbergi mesterdalnokokhoz* fogható művet alkossanak, párhuzamot vont Wagner 1500-as évekbeli Nürnbergje és az 1750-es évek Béce között, úgy akarta, hogy *A rózsalovag* hasonlóképpen legyen része az osztrák nemzeti képzeletnek, mint a mesterdalnokok a németének.⁵¹⁵

Az opera Mária Terézia korában játszódik, amire számtalan utalás történik a darab során. *A Rózsalovag* voltaképpen a dualista korszak Mária Terézia kultuszába illeszkedik – bár Hofmannsthal nem olyan explicit módon idealizálja az uralkodónőt, mint a háború alatt megjelent írásaiban. A főhősnőt, az idősödő arisztokratát Mária Teréziának nevezte el. A kultusz kezdete nagyjából az 1850-es évek közepére tehető. A katolikus egyházzal kötött 1855-ös konkordátum körüli botrányok irányították rá a figyelmet a 18. századi uralkodónőre, akiben azt a „böls anyát” kezdték látni, aki hasonló konfliktusokat képes volt – legalábbis a korabeli felfogás szerint – tekintélyével kibékíteni. Már 1855-ben Adam Wolf *Österreich unter Maria Theresia* című munkájában megalkotta Mária Terézia nagyban idealizált képét.⁵¹⁶ A korszak legjelentősebb kutatója Alfred Arneth volt, akinek tízkötetes Mária Terézia életrajza hosszú évtizedekig meghatározta a korszakról alkotott elképzeléseket. Nem véletlen, hogy a fentebb

⁵¹³ Beniston 1998: 163–164.

⁵¹⁴ Lindstörn 2008: 128–129.

⁵¹⁵ Le Rider 1995: 213.

⁵¹⁶ Wandruszka 1982: 20.

már többször is elkötelezett és aktív birodalmi patriótaként megidézett Arneth épp ezt a személyiséget és korszakot választotta hatalmas életműve tárgyául. Arneth részt vett a Ringstrassén emelt Mária Terézia szobor megtervezését irányító bizottságban,⁵¹⁷ életrajzi munkáját pedig ennek párjául, a kőnél maradóbb emlékműnek szánta.⁵¹⁸ Mária Terézia kultusza maga is egyfajta párhuzamakció volt. Arneth tudatosan állította szembe a porosz Frigyes kultusszal az uralkodónő alakját, aki hősieen ellenállt az osztrák örökösödési, majd a hétéves háborúban, magánéletében pedig a 19. századi családideál szerinti gondos anyának ábrázolta.⁵¹⁹ Franz Grillparzer már jóval Arneth előtt az osztrák és a porosz karakter eltérésének lényegét a Nagy Frigyes és Mária Terézia közötti különbségben látta.⁵²⁰ Az uralkodónő mindemellett a dualista berendezkedés alapjait is legitimálni tudta: Csehország és az örökös tartományok centralista kormányzását éppúgy, mint Magyarország különleges helyzetét, történeti jogainak tiszteletben tartását. A korabeli tankönyvekben mindezért uralkodása kiemelt hangsúlyt kapott.⁵²¹ Nem mellesleg pedig olyan jelentős osztrák uralkodó volt, aki a magyar történeti emlékezetben is pozitív elbírálásban részesült. Mária Terézia kitüntetett helye az osztrák történeti tudatban jóval túlélte a Monarchiát: egy 1987-es felmérés szerint az 1914-et megelőző periódusokat általános homály fedi, ami alól csak Mária Terézia kora jelent kivételt.⁵²²

A rózsalovag alaptörténete igen egyszerű. Egy idősödő arisztokrata asszony, Marie Therese (aki egyébként legfeljebb csak harmincéves) tizenéves szeretője, Octavian beleszeret egy fiatal és gazdag bécsi polgárlányba Sophie-ba, aki egy idősebb arisztokrata, Ochs báró jegyese. Ochs lekezelően viselkedik Sophie-val, mintha a tulajdona lenne, ez azonban nem tántorítja el a házasság tervétől az apát, akinek legfőbb célja az arisztokráciába bejutni. Octavian azonban közbelép, a darab hátralévő része azzal a csellel foglalkozik, amellyel az ifjú arisztokrata nevetségessé teszi Ochset, az opera legvégén pedig Marie Therese lesz az, aki elsimítja a dolgokat, így a két fiatal egymásé lehet, Ochs pedig hoppon marad.

Mindazonáltal – és ebben rejlik Hofmannsthal és Strauss művészi remeklése – az egyszerű történet szorosabb olvasata egész sor utalást tartalmaz Ausztria bizonyos kulturális és társadalmi jelenségeire. Marie Therese, illetve Ochs magatartása értelmezhető úgy is, mint az arisztokrácia helyes és helytelen reakciója a modernitás kihívásaira. Marie Therese viselkedése a régi rendszer jövőorientált választát jelenti: képes a változásra, az adaptációra, régi és új

⁵¹⁷ Arneth 1893: 346.

⁵¹⁸ Wandruszka 1982: 21.

⁵¹⁹ Wandruszka 1982: 23.

⁵²⁰ Kirchhoff 2001: 30.

⁵²¹ Wandruszka 1982: 24.

⁵²² Bruckmüller 2003: 79.

integrációjára. Ezzel szemben a báró megtagadja a társadalmi változások elfogadását, ragaszkodik az előjogaihoz, az új réteget, a polgárságot pedig csak lelketlenül próbálja kihasználni annak érdekében, hogy kiváltságait és életmódját konzerválni tudja a megváltozott feltételek mellett is. A társadalmi megújulás szimbóluma Marie Therese cselekedete, akinek révén a báró elbukik és a „haladó” arisztokráciát megtestesítő Octavian és a polgári réteget képviselő Sophie házassága lehetővé válik.⁵²³ Mindemellett Marie Therese útja az operában értelmezhető a Habsburg uralkodás fejlődéseként. A változó idő végül arra kényszerítette az uralkodót, hogy végre engedjen és megváltoztassa a hatalmi szerkezetet az abszolutista regnálást alkotmányos berendezkedésre váltva fel, elkerülve a katasztrófát. „Az idő, énekli a *Feldmarschalinn*, olyan különös dolog: míg az ember könnyelműen él, szinte semmi, ám aztán egyszerre semmi mást nem érez, csak őt.” Bár éjjelente felkel és leállítja az órákat, tisztában van vele, hogy az idő „Atyánk alkotása, aki minket is teremtett”, így nem szabad félni tőle. Pontosan tudja, hogy Octavian „még ma vagy talán holnap” elhagyja, ez ellen azonban nem lázad fel, mert aki a változást „nem viseli könnyű szívvel és nem enged neki könnyű kézzel” azt „megbünteti az élet, és Isten sem lesz kegyelmes hozzá”. Hogy Hofmannsthal a társadalom és a hatalmi rendszer modernizációjának súlyos kérdéseit egy szerelmi viszony keretében mutatja be, már magában az „osztrák karakter” előtti tisztelgés jele, amelynek részeként emlegették a kedélyességet, érzékenységet és életvidámságot.⁵²⁴

A rózsalovag rengetegszer utal az osztrák kultúrára, legszembeötlőbb a bécsi keringő többszöri felcsendülése, ami az író külön kérése volt, remek kivitelezése persze Strauss érdeme.⁵²⁵ Hofmannsthal a birodalom egyes nemzetiségeit is megjelenítette, igen gondos „rangsorolásban”. A magyarok előkelő helyre kerültek: Adam Wandruszka szerint Octaviant egyenesen Esterházy Ferenc alakja inspirálta,⁵²⁶ de ami mindenképpen egyértelmű a színpadképből: az opera talán legfontosabb jelenetében az ezüst rózsza bemutatásakor katonák magyar szablyákkal állnak díszőrséget, ami egyfajta egyenrangú partnerségre utal. Ezzel szemben csehországi akcentust akkor ír elő az Ochs megviccelésében résztvevő Anninának a szövegkönyv, amikor az a báró tömérdék törvénytelen gyerekének anyját játssza el. Horvátországról, ahol éppen Marie Therese férje vadászik, úgy beszélnek, mint egy varázslatos, egzotikus, veszélyes helyről. Horvátország a szláv világ varázsát és romantikáját képviseli,

⁵²³ Vö. Lindstörn 2008: 131.

⁵²⁴ Kirchhoff 2001: 30; 47.

⁵²⁵ Lindstörn 2008: 132.

⁵²⁶ Wandruszka 1982: 22.

amely kontrasztban áll a civilizált osztrák kultúrával.⁵²⁷ Az olasz énekes megjelenése az egyetlen lírai tenor hang az operában, igazi színfoltot hoz a mű zenéjébe.

A mű fogadtatása mutatja, hogy a fentiek nem pusztán spekulációk, többen felismerték az opera sajátos osztrák karakterét. Az ekkorra már rég birodalmi patriótává „megtért” Heinrich Friedjung hosszan gratulált Hofmannsthalnak, ahogyan Josef Redlich is lelkesedett a *Vaterland* ünnepléséért, ami szerinte a darabból áradt.⁵²⁸ Éles kontrasztot alkot ezzel, és a mű eredendően osztrák jellegét bizonyítja az észak-német Thomas Mann reakciója, aki nem értette, hogy Hofmannsthal mulatságos limonádé történetéhez Strauss miért komponált wagneri nehézségű zenét: „Mégis miként viseli el azt, írta Mann Hofmannsthalnak, ahogyan Richard Strauss elnehezíti és elnyújtja az ön művét, amely annyi könnyedséggel van tele? Négy órányi lárma egy kedves kis mókához!”⁵²⁹

⁵²⁷ Lindstöröm 2008: 131.

⁵²⁸ Lindstöröm 2008: 132.

⁵²⁹ Idézi Le Rider 1995: 212.

I. 2. 2. *In, mit, und, ohne.* Az osztrák-német pártok történelmi érvelése a dualizmus kapcsán

Ebben a fejezetben azzal foglalkozom, hogy az osztrák német pártok milyen történelmi víziókkal legitimálták álláspontjukat a dualista berendezkedés mellett, illetve ellen érvelve. Ciszlajtániában a politikai választóvonalak másként alakultak, mint Magyarországon, ennek megfelelően a fejezet szerkezete is eltér magyarországi megfelelőjétől. „Ausztriában” ugyanis a pártok közötti határvonalakat nem a kiegyezéshez való viszonyuk döntötte el – olyannyira nem, hogy akadt olyan párt, amely fennállásának első nyolc évében nem is igen foglalkozott a magyar kérdéssel. A történelem sem olyan központi, mint azt a magyar fejezetben tapasztalhattuk, a *Kikeriki* című szatirikus lap egyszer gúnyolta is a magyar politikai elit történelem iránti elkötelezettségét – egy cikk szerint elég lenne csak egy-két történelmi tény megváltoztatása ahhoz, hogy teljesen más álláspontra helyezkedjenek.⁵³⁰ Ugyanakkor a történelem kétségtelenül fontos helyet foglalt el a különbözőt érvrendszerekben, a történelemtől való elfordulás Schorske által diagnosztizált jelensége is csak fokozatosan érvényesült korszakunk végén.

Az elemzett közírók és politikusok igen vegyes képet mutatnak annak vonatkozásában, hogy történelem- és dualizmus-képük egy kimunkált, rendszerezett teória részét képezi-e vagy pusztán politikai attitűdjüket fejezik ki segítségével. Emellett abban is különböznek, hogy mennyire tekinthetők pártjaik reprezentánsának. Ezen paramétereket igyekszem tisztázni az egyes elemzett szövegek keletkezési körülményeit bemutató részben. Természetesen ezúttal is érvényes az a megkötés, hogy nem törekszem az itt felvonultatott szerzők munkáinak, gondolatvilágának, pályájának stb. kimerítő bemutatásra – minden szerzőt csak az általam kijelölt problematika vonatkozásában elemzek. E problematika pedig a dualista rendszerhez való viszonyukban tetten érhető történelmi érvelés.

⁵³⁰ Idézi Kienzl 2014: 46.

I. 2. 2. 1. A Gesamtsaat feláldozása a Gesamtstaatért: a kiegyezés és a liberálisok

Ausztriában a liberálisok a lesújtó 1848-as vereségük után az 1860-as években mintegy véletlenül, tőlük független tényezők együttállásának köszönhetően jutottak hatalomra és kezdték meg az alkotmányos rendszer kiépítését.⁵³¹ A forradalmak leverése után felállt neoabszolutista rendszert a „konzervatív” vagy „liberális” megjelöléssel képtelenség leírni, annyi azonban bizonyos, hogy nem az 1848 előtti megbénult állam tért vissza. A rendszer összeroppanásnak egyik legfőbb oka éppen az volt, hogy túl nagy modernizációs ambíciói voltak politikai és gazdasági eszközeihez képest.⁵³² Gazdasági szerkezete, adórendszere Oroszország kivételével valamennyi európai nagyhatalménál elavultabb, diszfunkcionálisabb volt, ami végleg tarthatatlanná vált a növekvő hadi kiadásokkal. A rendszert végül az itáliai katonai vereség döntötte meg, amely még az uralkodó népszerűségét is megtépázta. Ekkor vált végképp elodázhatatlanná az osztrák társadalom nagyobb szegmensének bevonása a politikai döntéshozatalba. A rendszer külpolitikai kudarcai és borzalmas pénzügyi helyzete mellett az 1855-ös konkordátum is kiváló ideológiai célpontot szolgáltatott a liberálisoknak.⁵³³

Az 1860-ban bevezetett alkotmány, az októberi diploma ismeretes módon nem elégítette ki a magyar vezető réteg igényeit, ugyanígy az osztrák németiséget is provokálta. Inkább koronatanácsot hozott létre, mintsem valóságos parlamentet, és jelentős hatalmat adott a koronatarományok kezébe az egységállammal szemben. A liberális mozgalom meghatározó dokumentuma a következő évben született februári pátens volt. Bár jócskán vegyültek belé abszolutista elemek, a pénzügyek (az évi adó megajánlása kivételével) a parlament kezébe kerültek, de ami a legfontosabbnak számított, erős centralizált állam jött létre. A centralizáció okán vált a liberálisok „bibliájává”, magyar vonatkozásban ehhez a jogalapot a „jogeljátszás” elmélete szolgáltatta.⁵³⁴

A liberálisok ekkor különböző csoportosulásokat alkottak, amelyeket túlzás lenne a mai fogalmaink szerinti pártként azonosítani. A *Nagysztrák* csoport a hangsúlyt Ausztria nagyhatalmi állására helyezte, míg az *Unionisták* csehországi németek lévén, főként a föderalizmus ellen fogalmazták meg magukat. Somogyi Éva lényeglátó megjegyzése szerint a

⁵³¹ Schorske 1981: 5.

⁵³² Boyer 1981: 17–19.

⁵³³ Boyer 1981: 20.

⁵³⁴ Somogyi 1976: 33.

Nagysztrák csoport a *Gesamtstaat*ot a *Großmacht* fogalmával azonosította, míg az Unionisták a föderalizmus ellenfogalmaként gondolták el.⁵³⁵ Magyarországot is ennek szellemében ítélték meg. A Nagysztrákok csak annyiban utaltak a magyar kérdésre, hogy kikötötték: egyik tartomány sem tarthat igényt a többi alávetésére – utalva arra, hogy egy magyar országgyűlés nagyobb erőt képviselne, mint a tizenhét tartomány és nyolc nemzetiség közt divergáló Birodalmi Tanács. Az Unionisták programjuk szerint nem akarták kényszeríteni Magyarországot a Birodalmi Tanácsban való részvételre, de eközben arra is figyelmeztettek, hogy Ausztria egységét nem lehet feláldozni érte. Általában véve e két csoport nem érezte a magyar kérdést a legsürgetőbb problémának, egyetértettek a jogeljárás elméletével, melyben Ausztria egységének garanciáját látták – így voltaképpen a Bach–Schwarzenberg-féle állameszmét támogatták, pontosabban ennek alkotmány által modernizált formáját.⁵³⁶

Az *Autonomisták* mindkét csoporttól különböztek két szempontból is: egyrészt egységes, modern párt képét nyújtották, amely képes volt egy egységes egész alkotó politikai koncepció képviselésére, másrészt pedig a párt programjában központi helyet foglalt el a magyar kérdés.⁵³⁷ Programjukban az alkotmány fenntartását és a Magyarországgal való viszony mielőbbi rendezését hirdették meg. Utóbbi érdekében az alkotmánymódosítást sem tartotta kizártnak ugyanakkor ezt a Birodalmi Tanács beleegyezéséhez kötötte. Vezetőjük, Moritz von Kaiserfeld úgy vélte, hogy „Magyarországot, amint a történelem bizonyítja, nem lehet abszolút módon kormányozni”, a dualizmust azonban még egy ideig elutasította. 1862-es nagyon sikeres és elhíresült beszédében a magyar állam kontinuitása mellett szólalt fel, ami fordulópontot jelentett a Schmerling érában: ettől fogva Schmerling „tudunk várni” politikája nem élvezte tovább a liberálisok maradéktalan támogatását.⁵³⁸

Az Autonomistákhoz tartozott a Kaiserfelddel politikai kapcsolatot ápoló Adolf Fischhof is, akiről az előző alfejezetben volt már bővebben szó. Még 1861-ben írta első jelentős művét a polgári jog professzorával, Joseph Ungerrel közösen. Ekkor még az osztrák közvélemény és politikai világ leginkább az osztrák vezetéssel megvalósuló német egység lehetőségével foglalkozott reményteljesen. Fischhofék munkájának öt évet kellett várnia, hogy pártprogram váljék belőle.⁵³⁹

Fischhof és szerzőtársa mindenekelőtt a liberálisok prioritási sorrendjét veszi kritika alá. Meglátásuk szerint a fő kérdést nem az alkotmány megőrzése, továbbfejlesztése jelenti, hanem

⁵³⁵ Somogyi 1976: 28.

⁵³⁶ Somogyi 1976: 25–27.

⁵³⁷ Somogyi 1976: 28–30.

⁵³⁸ Somogyi 1976: 38.

⁵³⁹ Kann 1977b: 145; Somogyi 1976: 133–134.

egy sokkal elemibb probléma: a birodalom fennmaradásának kérdése. „A nagy és nehéz kérdés, amelyet az osztrák géniusznak jelenleg meg kell oldani, az mindenekelőtt nem a szabadság, hanem a létezés kérdése.” A dilemma nem az, hogy alkotmányos marad-e, hanem, hogy egyáltalán megmarad-e a *Gesamtstaat* – ez pedig Fischhofék szerint a Magyarországgal kialakított kapcsolat függvénye. „Nem lehet kétely afelől, hogy Ausztria története ezúttal sokkal inkább Pesten, mintsem Bécsben dől majd el.” A fő kérdést pedig igen lényegre törően fogalmazták meg: „A kérdés a következő: *Részt vesznek-e majd a magyarok a Birodalmi Tanácsban? És ha nem, akkor mi lesz?*”⁵⁴⁰ A „részt vesz” vagy „nem vesz részt” tovább pontosítva két lehetőséget takar: vagy erőszakkal kényszerítik be a parlamentbe a magyar képviselőket vagy a két birodalomfél közötti kapcsolatot perszonálunióvá redukálják. A magyarok ugyanis Fischhofék meglátása szerint történelmük során olyannyira hozzászoktak sorsuk önálló irányításához, hogy a Birodalmi Tanácsba, ahol egyértelműen kisebbségben lennének, biztosan nem fognak belépni.⁵⁴¹ A „történelem azt tanítja”, hogy mindig, amikor Ausztria Magyarországot osztrák provinciává akarta tenni, teljesen beolvasztva a birodalomba, az egész Ausztriára romlást hozott és „mind a népet, mind a dinasztíát külső és belső zűrzavarban tartotta” amit hosszú ideig tartott kiheverni. Magyarország vonatkozásában is ugyanezt tanítja a történelem: mikor Ausztriához fűződő köteleit el akarja szakítani, a harcban rendre alulmarad, jogait pedig hosszú évekre elveszti.⁵⁴²

Feltűnő és a későbbi fejezetekben bemutatott szerzőkhöz képest igen meglepő az a megbecsülés, amit Fischhof és Unger a magyar hagyományok és alkotmány irányába tanúsít. Felfogásuk voltaképpen teljesen megfelel a szabad, ezer éves alkotmányossággal bíró nemzetről beszélő korabeli magyar önképnek. Itt nem áll módomban eszmetörténeti mélyfúrásokat végezni Fischhof gondolkodásának formálódására vonatkozóan, mindazonáltal megkockáztatható, hogy az említett felfogásában szerepe lehetett annak, hogy a gimnáziumot Magyarországon járta ki, ahol a történelemoktatásban nagy figyelmet szenteltek a magyar „alkotmány” kivételes történelmi szerepének.⁵⁴³ A magyar történeti tradíció elismerése máshol is megjelenik a szövegben. Fischhof és szerzőtársa felidézi azt a liberális pártok egy részében elterjedt nézetet, miszerint lényegében elegendő biztosítani Ausztria alkotmányos berendezkedését és az ebből származó szabadságot Magyarországgal is megosztani – minden más magyar igény csak irracionális nemzeti büszkeségből származik. A szerzők szerint e

⁵⁴⁰ Fischhof–Unger 1861: 6. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁴¹ Fischhof–Unger 1861: 7.

⁵⁴² Fischhof–Unger 1861: 23.

⁵⁴³ Vö. Lajtai 2013: különösen 461–490.

gondolat voltaképpen egyfajta vagyonszövetség kialakítását javasolja, ugyanakkor Ausztria ebbe igen kétes értékekkel lépne be. „Magyarország öröklött kincseit hozná, megszentelt hagyományait, évszázadok viharai alatt kipróbált intézményeit. Mit hoznak ők [ti. az e nézetet valló osztrák liberálisok]? Egy alkotmányt tegnapi, amit nagy kapkodásban férceltek össze, körvonalai bizonytalanok és életereje még próba előtt áll.” A magyaroktól tehát azt kéri, hogy egy „satnya építmény” kedvéért „saját kezeikkel rombolják le apáik várát.”⁵⁴⁴

Ugyanakkor a két szerző a perszonáluniós megoldást is legalább ilyen határozottan utasítja el. Az ugyanis csak akkor volt működőképes kerete Magyarország és Ausztria kapcsolatának, amikor utóbbiban az uralkodó abszolút módon regnálhatott. A teljhatalommal uralt örökös tartományokra támaszkodva ellenállhatott a magyar országgyűlésnek a *Gesamtstaat* érdekeinek védelmében, vagy ha ezek éppen úgy kívánták, a Magyarország irányába tett engedményeket gond nélkül érvényesíthette a birodalom nyugati felében. Az uralkodónak e kiegyensúlyozó és közvetítő képessége azonban megszűnik azzal, hogy Ausztria is alkotmányos állammá válik: Magyarország ezentúl egy önmaga érdekei szerint cselekvő országgal áll szemben – közvetítő nélkül. A perszonálunió nem *Gesamtstaat*ot hozna létre, hanem két egymástól elválasztott, csak formálisan egybekötött országot, amelyek kibékítő hatalommal bíró uralkodó nélkül konfliktusba kerülhetnek egymással. „A probléma erőszakos megoldása a polgárháborút jelenti *ma*, a *perszonáluniós* megoldás a polgárháborút jelenti *holnap*.”⁵⁴⁵

Milyen megoldást javasolnak azok után, hogy a szóban forgó lehetőségek mindegyikéről bebizonyították azok tarthatatlanságát? Fischhofék kiinduló maximája szinte szóról szóra ugyanaz, amit Deák négy évvel később fogalmaz meg *Húsvéti cikkében*: a birodalom *szükségszerű* integritása a két birodalomfél *lehetőségek szerinti* függetlensége mellett.⁵⁴⁶ A közügyeket a szerzők két csoportra osztanák, ezek a birodalmat érintő *Reichsangelegenheiten*, valamint az egyes birodalomfelek (a „német-szláv” és a „magyar”) hatásköre alatt álló *Landesangelegenheiten*. Bár a *Reichsangelegenheiten* kategóriáit némileg tágabban határozzák meg, mint a kiegyezés, lényegében a közös ügyek rendszerét javasolják. Ezen, a *Gesamtstaat*ot lényegében megbontó engedményeket épp a *Gesamtstaat* érdekében hozzák meg: Fischhofék számára ebben semmi ellentmondás nincs, minthogy megkülönböztetik egymástól a forma szerinti és a tényleges egységet, amelyet meglátásuk szerint rendszerük ígér. Érvelésüknek megfelelően ez hosszú távon valódi birodalmi egységet

⁵⁴⁴ Fischhof–Unger 1861: 24.

⁵⁴⁵ Fischhof–Unger 1861: 9–10. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁴⁶ Fischhof–Unger 1861: 19.

teremthet meg: „Kiindulópontunk a történelmileg igazolt dualizmus, végpontunk a szükségszerű birodalmi egység.”⁵⁴⁷ Ebben a vonatkozásban is hasonlóságot mutatnak Deákkal, igaz, ezúttal ellenkező előjellel: míg Deák úgy látta, a kiegyezés Magyarország javára idővel továbbfejleszthető lesz, Fischhofék abban bíznak, hogy a dualizmus végül a birodalmi egységhez vezet majd el. A kiegyezés kulcsfontosságú elméleti megalapozói tehát mindkét oldalon abban reménykedtek, hogy a legfontosabb kompromisszumok idővel kikopnak az egyességből, nekik kedvező módon.

Ellentétben a Magyarország jogait valami módon tiszteletben tartó politikusok és közírók többségével (emlékezzünk Kaiserfeld megjegyzésére) Fischhofék számára ezt a tiszteletet nemcsak egyfajta kényszerűség diktálja, hanem a „keleti testvérnéppel” érzett történelmi közösség is: „a történelem évszázadokon keresztül egybekötött minket, érdekeit a mi érdekeinkkel fűzte egybe. A Magyarországgal való kapcsolatunk nem a véletlen műve és nem is az önkény eredménye, hanem egy belső szükségszerűség következménye.”⁵⁴⁸ Arra is figyelmeztetnek, hogy ezt Magyarországnak ugyanígy muszáj lesz felismernie és hagyományainak egyes szálaival szakítania kell annak érdekében, hogy történetének szubsztanciális elemei sértetlenül megmaradjanak:

„Ajánlatunk állami önállóságot és területi integritást biztosít nektek az egész egységének határain belül. Mint ezelőtt, Magyarország az 1790/1791-es törvények X. cikkelye szerint szabad ország marad, amely egyetlen másik birodalomnak vagy népnek sincs alávetve, saját alkotmánnyal és kormányzattal, saját törvényei és szokásai szerint kormányozva.”⁵⁴⁹

Fischhof a végül létrejött kiegyezést teljesen elfogadta, pusztán nemzeti döntőbíráóságok felállításával egészítette volna ki azon esetek kezelésére, amikor konfliktus adódik a két parlament között.⁵⁵⁰ A későbbiekben úgy látta, a kiegyezés felmondása nemcsak, hogy nem váltaná be a hozzá fűzött reményeket, de egyenesen a birodalom végét jelentené, ugyanakkor szükségesnek tartotta a különböző nemzetek kibékülése ügyének előmozdítását. Ezt a ciszlajtániai területeken a nemzeti autonómia intézményeinek kiépítésén keresztül gondolta elérni, abban reménykedve, hogy a példát a magyar vezetés is követni fogja. Ezeket az eszméket

⁵⁴⁷ Fischhof–Unger 1861: 20.

⁵⁴⁸ Fischhof–Unger 1861: 25.

⁵⁴⁹ Fischhof–Unger 1861: 26.

⁵⁵⁰ Kann 1977b: 145.

a századfordulón olyan jelentékeny államférfiak próbálták átültetni a gyakorlatba, mint Ernst von Körber, Paul Gautsch és Max Wladimir von Beck.⁵⁵¹

A Schmerling generációjához tartozó liberálisok egyik legnagyobb teljesítményének azt szokás megjelölni, hogy az átalakulás során sikeresen elkerülték az éles konfliktust a dinasztiaival és az államigazgatással.⁵⁵² Liberális eszméiket képesek voltak érvényesíteni és némiképp összehangolni egy rendszerrel, amelyet olyan elemek hatottak át, amelyek a liberális gondolkodásmód szerint a múlthoz tartoztak.

Voltak azonban olyan liberális gondolkodók, akik ezt a kompromisszumot nem tudták megkötni, mint például Justus Freimund. A név valójában szerzői álnévként szolgált, Robert A. Kann szerint Konrad Meyert takarta.⁵⁵³ Az álnév („szabadszájú”) annyiban nagyon találó, hogy a szerző Ausztria összeomlását vetítette előre a kiegyezés megkötése előtt közvetlenül publikált röpiratában – ezért is kellett álnév alatt és Brüsszelben kiadni a munkát.⁵⁵⁴ Freimund meglátása szerint valamennyi jelentős világtörténelmi tendencia a birodalom összeomlásának irányába mutat. A szerző meglátása szerint a bukás kulcsa a Habsburg dinasztia.⁵⁵⁵ A Habsburgok elemi, levetközhetetlen tulajdonsága az abszolutizmus, monarchiájuk ezért csak abszolutista államként létezhet. „De kíváncs-e a létezés ilyen áron? A történelem azt feleli: nem.”⁵⁵⁶

A történelem emellett még másra is nemet mond Freimund meglátása szerint: arra kérdésre, hogy egy olyan állam, amely nem nemzeti alapon jött létre, létezhet-e másként, mint nyers erőszak által? A Habsburg birodalom népeiben a szerző csak egyetlen közös mozzanatot lát: a birodalomtól való elszakadás igényét. Történelmük is csak arról szól, hogy miként törekedtek kiszabadulni a birodalomból.⁵⁵⁷ Ausztriához csak a legműveletlenebb népek ragaszkodnak, a történelem haladása azonban a művelődés elterjedését hozza magával, ez pedig a népek szabadság iránti vágyát fokozza.⁵⁵⁸

A magyarok Freimund ábrázolásában még e történelmi törvényszerűségen túl is kifejezetten a függetlenség megszállottjai. Mozgalmaik nem, még 1848 sem a politikai szabadságjogokról szóltak, hanem az Ausztriától való elszakadás és a függetlenség vágya hajtotta mindet.⁵⁵⁹ A dualizmus ismét csak egy erre való kísérletet jelent, akkor is, ha egyelőre kiegyezéssel kecsegtet. Bár formája más, lényege ugyanaz, mint Thököly, Szapolyai vagy

⁵⁵¹ Kann 1977b: 149–150.

⁵⁵² Boyer 1981: 23.

⁵⁵³ Kann 1977b: 140, 137. lábjegyzet.

⁵⁵⁴ Freimund 1867.

⁵⁵⁵ Freimund 1867: 17.

⁵⁵⁶ Freimund 1867: 64.

⁵⁵⁷ Freimund 1867: 2–3.

⁵⁵⁸ Freimund 1867: 39.

⁵⁵⁹ Freimund 1867: 19.

Kossuth mozgalmainak. A szerző meglátása szerint teljesen mindegy, hogy Magyarország képes-e ténylegesen fennállni független államként – a lényeg az, hogy a magyarok így gondolják.⁵⁶⁰

A csehek hasonlóképpen a birodalomtól való elszakadásra vágynak – attól a birodalomtól, amelynek uralkodóháza jóvátehetetlen történelmi bűnöket követett el ellenük. „Csehország egyszer a világ egyik legszebb és leggyümölcsözőbb országa volt – Ausztria ékköve. [...] Mit tettek a Habsburgok ezzel az országgal, ezzel az erős, szabadságszerető néppel? [...] Ma Csehországot egy szegény, kizsákmányolt, műveletlen rabszolga, bigott nép lakja. [...] Az abszolutizmus sikeréhez elengedhetetlen a nép műveletlensége és közönyössége.”⁵⁶¹ A csehek elmaradottsága ugyanakkor csak a Habsburg uralom eredménye, nem eredendő „nemzeti karakterjegy”. A német-cseh konfliktusról a szerző hasonló véleménnyel van, mint az előző alfejezetből megismert Hermann Bahr. Nézete a liberális német nacionalizmus azon fajtájából eredeztethető, amely a „németet” elsősorban civilizációs értéként definiálta. Ennek megfelelően úgy látta, a cseheket engedni kell nyelvi igényeik vonatkozásában, végül úgyis visszatérnek a német *Bildung*ba.⁵⁶²

Freimund a birodalom széteséséről szóló jóslatát munkája végén még azzal az észrevételével támasztja alá, hogy Ausztriában mindenféle ember van, csak osztrák nincs. Helyette vannak „*németek*, akik láthatólag az egységes, erős Németország felé néznek, *magyarok*, akik egy nagy dunai államban reménykednek, *csehek*, akik a régi függetlenségükről álmodoznak [...], de nem találok egyetlen osztrákot sem.”⁵⁶³

A liberális sajtó legnagyobb orgánuma, a *Neue Freie Presse* elsőként állt be a kiegyezés mögé, mikor bebizonyosodott, hogy elkerülhetetlen, ezzel szemben végig hevesen támadott minden olyan kezdeményezést, amely a csehekkel való hasonló megállapodást lengetett be, a világtörténelem „martalócainak” minősítve a cseheket.⁵⁶⁴ A dualista korszak során a lap kiállt a kiegyezést támadó politikai hangok ellen, ugyanakkor ezekben kevésbé a magyarokat vagy a Magyarországgal fennálló kapcsolatot veszik védelmükbe a szerzők. A kritikát megfogalmazók ellen más fronton indítanak támadást: mint későbbi alfejezetekből látni fogjuk, Helfertet konzervativizmusa, Luegert opportunizmusa miatt támadják. Arra is van azonban példa, hogy magát a Magyarországgal való kapcsolatot veszik védelmükbe liberális oldalról. Az egyik ilyen eset éppen ahhoz a Wenzel Lustkandlhoz kötődik, aki, mint egy előző alfejezetben már

⁵⁶⁰ Freimund 1867: 58.

⁵⁶¹ Freimund 1867: 100; 105.

⁵⁶² Freimund 1867: 49.

⁵⁶³ Freimund 1867: 107. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁶⁴ Ehrenpreis 2006: 1732, 1740.

említettem, a hatvanas évek közepén Deákkal vitázott a magyar államjogról és a jogeljárás elméletét ugyan megtagadta, a *Corpus Juris Hungaricum* azonban olyan értelmezését adta, ami a korabeli centralista berendezkedést legitimálta. Ironikus tehát, hogy épp Lustkandl vette védelmébe a dualizmust Lueger egyik heves beszéde után.⁵⁶⁵ A helyzet pikantériáját maga a jogtudós politikus is érezte: „Semmi kétségem afelől, [...] hogy én Magyarországon hírhedt vagyok, mint a rossz pénz, és ha ott becsmérelni akarnak valakit, mindig a Lustkandl nevet idézik fel”. Mindazonáltal ez nem tántorította el abban, hogy Luegerrel szemben Magyarország és Ausztria történelmi egymásra utaltságáról beszéljen: „Ez azonban nem tesz vakká arra, hogy tudjam, ez a két állam egymásra van utalva. [...] Magyarország megszűnik életképesnek lenni, mikor nem áll kapcsolatban Ausztriával, ugyanakkor a számunkra is nagy veszteség lenne, ha a kiegyezés nem jött volna létre.”⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Lueger és a keresztényszocialisták dualizmus-képéről egy későbbi fejezetben lesz bővebben szó.

⁵⁶⁶ Lustkandl beszédét közli: *Reichspost* 1896. február 14.

Érdekes, hogy a birodalmi/schwarzgelb identitást fontosnak és életképes tényezőnek tartó olyan jelentős kutatók, mint például Friedrich Heer vagy Pieter M. Judson, alig foglalkoznak a történész Josef Alexander Helfert alakjával. Heer Thun oktatási reformjairól szólva kiemeli a porosz értelmiségiek behívását, ami meglátása szerint a fejlődőben lévő osztrák identitás leépítését, a porosz szellemiség „békés invázióját” hozta el Ausztriába. Heer hosszasan foglalkozik Thun porosz szellemiségű tanácsadóival, ugyanakkor csupán egyetlen mondat erejéig tér ki Helfertre, aki ugyanúgy Thun tanácsadója volt, viszont éppen azt az osztrák szellemiséget képviselte, amelyet Heer legnagyobb hősei.⁵⁶⁷ Judson, aki fontosnak tartja a birodalmi identitás kiépítésére tett valamennyi kísérletet, ha nem is éppen hosszasan, de foglalkozik a *Kronprinzenwerkkel*, és utal azon tudományokra, amelyekben meghatározó volt a birodalom diverzitásának megértése, illetve legitimálása. Helfertnek az osztrák történeti tudat kimunkálására irányuló jelentékeny erőfeszítései azonban mintha elkerülnék figyelmét. A történész e tudományos ambíciójáról egy későbbi fejezetben lesz szó, itt főként mint politikust és publicistát veszem szemügyre. Helfert ebben a vonatkozásban is jelentékeny személyiség: a klerikális, konzervatív arisztokrácia tagjaként olyan irányzatot képviselt, amelyről nem szabad elfelejtenünk – ha túlságosan is a 20. századi politikai diskurzust nagyban megalapozó tömegpártok kötik le a figyelmünket –, hogy végig meghatározó eleme maradt Ausztria dualizmuskori politikai életének, hatalmi viszonyainak. Legfontosabb bázisát jelentette például Eduard Taaffe kormányának, amely a korszak legsikeresebb cislajtániai kormányaként csaknem másfél évtizeden ált regnált.

Helfert (1820–1910) Prágában született. Minthogy egy-egy történeti szereplő rövid életrajzi adatainál ezen a ponton szokás közölni, hogy a német, cseh vagy esetleg más nemzetiséghez tartozott-e, érdemes rögtön itt kitérni arra, miért is lenne hibás, vagy legalábbis vitatható Helfert kapcsán ilyen kijelentésekbe bocsátkozni. Anyanyelvét és *Bildungját* tekintve Helfertet indokolt lenne németnek megjelölni, ugyanakkor ezzel a történész valószínűleg nem azonosulna, ahogyan életében sem azonosult a csehországi német nacionalisták programjának egyik pontjával sem. Egy vitairatában a magyargyűlöletet azon az alapon kérte ki magának, hogy anyja révén magyar felmenői is voltak és gyermekkorában gyakran megfordult az országban is, minthogy azok „szebb idők” voltak.⁵⁶⁸ Ismerte a cseh nyelvet, jóllehet írásban

⁵⁶⁷ Vö. Heer 1981: 218.

⁵⁶⁸ Helfert 1876b: 17.

kevésbé tudta magát szabatosan kifejezni. Emellett biztosra vehető, hogy lengyelül is olvasott.⁵⁶⁹ Fiát cseh családból származó nővel házásította össze, aki férje korai halála után a történész unokáit cseh nemzeti szellemben nevelte fel. Jaroslav és Vladimír Helfert a világháború után fontos szereplői lettek Csehszlovákia kulturális-szellemi életének: Jaroslav a brnoi múzeum igazgatója, míg Vladimír az itteni egyetem muzeológiai tanszékének vezetője lett, valamint jelentős zenetörténeti archívumot is létrehozott.⁵⁷⁰ Helfert a nemzetiségét firtató kérdésekre valószínűsíthetően ugyanolyan állhatatossággal válaszolta volna, hogy „Österreicher” mint az előző fejezetben említett, az olasz királyné által hajthatatlanul lengyelként megjelölt diplomata.

Helfert apja, Josef is már értelmiségi volt, jelentős életművet hagyott maga után a prágai egyetem római- és kánonjog professzoraként. Josef Alexander is elvégezte a jogi fakultást Prágában, 1842-ben szerzett doktori címet, apja mellett kezdett dolgozni, majd pályája tudományos irányt vett: először a bécsi Theresaniumban, majd a krakkói egyetemen tanított. 1848-ban képviselő lett, konzervatív és erősen monarchiapárti nézetekkel. Többször felszólalt a magyarországi fejlemények, illetve a radikális demokraták törekvései ellen. Történészként később legfontosabb kutatási területe 1848–49 eseményei voltak, amelyeket – reflektáltan – a demokratákkal szembeni elfogultsággal jelenített meg. Pártossága élete végén kiadott összefoglalójában azonban nagyban megszélődött.⁵⁷¹

1848-as konzervatív kiállásával felkeltette Franz Stadion érdeklődését. A forradalom leverése után Stadion protezsztjaként az oktatási minisztériumba került, ahol Fanz Exner mellett részt vett a reformok kidolgozásában. Még miniszteri kinevezése is felmerült, végül azonban – ismeretes módon – Leo Thun kapta a posztot, akivel Helfert jó munkakapcsolatot alakított ki. Thun kinevezése után a történész egyházpolitikai ügyekkel kezdett foglalkozni. Bár hívő katolikus és elkötelezett klerikális volt, az 1855-ös konkordátum – amely többek szerint a rendszer bukásának egyik legfontosabb oka volt, borzasztó sajtója ugyanis aláásta a korszak jelentékeny eredményeit a modernizáció terén⁵⁷² – távol állt Helfert felfogásától. Az 1860-as évek liberális-alkotmányos változásai természetesen Helfertet is elérték, akinek 1863-ban távoznia kellett a minisztériumból. Ugyanebben az évben azonban kinevezték a *Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* élére, ahol tevékenysége

⁵⁶⁹ Stourzh 2011a: 22.

⁵⁷⁰ Veselá 2016.

⁵⁷¹ Helfert 1907–1909.

⁵⁷² Boyer 1981: 20.

jelentős eredményekkel járt.⁵⁷³ Mindazonáltal a politikai életből sem szorult ki: 1881-ben a felsőház örökös tagja lett, ahol ismét a jobboldalhoz tartozott.

Mindvégig megmaradt a liberálisok ellenségének. 1870–71-ben gróf Hohenwart *Reichspartei* elnevezésű pártjához tartozott. Ez a csoport a birodalomhoz való feltétlen lojalitást, valamint a birodalom egysége melletti elköteleződést hirdette. Utóbbit ugyanakkor úgy, hogy támogatta a különböző autonómiákat és az oktatás egyházi ellenőrzését. Határozottan elvetette azt a gondolkodásmódot, miszerint az osztrák államot bármely nemzetiséggel azonosítani lehetne – támogatta a német nemzet kibontakozását, ugyanakkor figyelmeztetett a többi nemzetiség jogainak tiszteletben tartására. A föderációra, autonómiára irányuló törekvések ezt a pártot korántsem rettentették el – épp ellenkezőleg, a föderációban biztosítékot láttak egy liberális Bécs centralizált hatalmával szemben.⁵⁷⁴ Helfert később pedig, ahogyan már említettem, része volt Taaffe „vasgyűrűjének” és támogatta a cseh törekvéseket, amivel a csehországi német aktivisták támadásait váltotta ki. 1873-ban röpiratot adott ki *Die böhmische Frage* címmel. Ebben Helfert elismerte a cseh törekvések jogosságát. Meglátása szerint a történelem során nem volt olyan korszak, amelyben megtagadták volna Csehországtól különállása és sajátosságai elfogadásának igényét. Ez a történész szerint az 1620-as vereség utáni periódusra is igaz: Csehország Fehérhegy után sem veszítette el alkotmányát, államként funkcionált tovább, melynek bizonyos fokú autonómiáját az uralkodó mindig elismerte. Így teljesen érvénytelen az a gyakori érv, miszerint a magyarság kitüntetett szerepét a csehekkel szemben az legitimálja, hogy Magyarország végig megtartotta alkotmányát, míg Csehország a fehérhegyi csata után elvesztette azt.⁵⁷⁵ Mindazonáltal Helfert ezzel nem a cseh nacionalisták igényeit kívánta erősíteni. Csehország problémáját egy kiemelkedő *osztrák* kérdésnek látta (*die böhmische Frage is eine eminent österreichische Frage*) a birodalom szempontjából vizsgálta azt, és ha a cseh igényeket és a velük való szövetséget kereste is Hohenwart és Taaffe alatt, azt azért tette, mert *birodalmi* szempontból tartotta fontosnak egy olyan birodalomrész helyzetének javítását, amelyet erre történelmi múltja és jelenlegi ereje okán méltónak talált. Rámutatott például arra, hogy Csehország nélkül Ausztria 1848-ban áldozatul esett volna a „Bécsben és Pesten garázdálkodó, megvetendő elemeknek”.⁵⁷⁶ Rudolffhoz intézett szavaiból is kiviláglik, hogy a cseheket mindenekelőtt mint a birodalomhoz lojális népet tisztelte: „De hogyan is bánik Bécs ezzel a néppel majdnem két évtized óta? Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a történelemben,

⁵⁷³ Friedjung 1919: 234–235.

⁵⁷⁴ Whiteside 1975: 19–20.

⁵⁷⁵ Helfert 1873: 3.

⁵⁷⁶ Helfert 1873: 31.

és főleg Ausztria történelmében, nem egykönnyen találunk ilyen intelligens és energikus, mostanáig hű és lojális népet, amellyel ilyen következetesen sértő és elutasító módon bántak volna, mint a csehet.”⁵⁷⁷

A nemzeti eszme térhódítását aggodalommal nézte, eredményeit pedig gyakran relativizálta. Véleménye szerint a nemzeti mozgalom eredményeként 1848-ban kimondott egyenjogúság *eszméje* már rég jelen volt a csehországi gyakorlatban, a '48-as események csak *megfogalmazását* hozták el.⁵⁷⁸ Még egy 1854-ben publikált munkájában Husz kapcsán érhető tetten a cseh nemzeti ébredésről kialakított véleménye: bár becsüli azon irodalmi értékeket, amelyeket létrehozott, óva inti attól a cseheket, hogy a huszita kort idéző anarchiába fulladjon mozgalmuk.⁵⁷⁹

Bár Heinrich Friedjung Helfertől írt nekrológiájában azt a megállapítást tette, hogy a történész politikai röpiratai sosem váltottak ki különösebb hatást, a liberális *Neue Freie Presse* szükségét érezte, hogy szemlélje és nem ritkán hevesen kritizálja ezeket az írásokat, akár rögtön a címlapon, ami egyértelműen arra mutat, hogy nem egy „öskövület” veszélytelen szócséplésének gondolta azokat. A *Die böhmische Frage* kapcsán a *Neue Freie Presse* szerzője először is Helfert történelmi érveit vette célba, rámutatva arra, hogy cseh rendek részéről még a történész se tudna kimutatni az 17. és a 19. század közepe között olyan mozgalmat, amely alapján bármilyen jogfolytonosságot lehetne vindikálni. Feltűnő, hogy Helfert birodalommal kapcsolatos érveit a cikk nem méltatja hosszabb bírálatra, ehelyett „cseh prófétának” gúnyolja a történészt, ami mutatja, Hohenwart törekvései mennyiben etnicizálták a politikai diskurzust. Emellett Helfert hiteltelenítésének másik útját „feudalista publicistának” való minősítése, valamint az ötvenes évekbeli múltjára való utalások jelentik.⁵⁸⁰

Helfert legfontosabb röpirata a dualista rendszerrel kapcsolatban az 1875-ben publikált *Revision des ungarischen Ausgleichs* című munkája volt, amelyet a dualizmus ellen fogalmazott meg. Helfert mindenekelőtt a birodalom létjogosultságát igyekezett tisztázni. A történész kiindulópontja az a híres mondás, amit Ausztria ellenfelei, ideértve a magyar függetlenségiakat is, előszeretettel idéztek fel gúnyos felhanggal: *Bella gerant alii, Tu felix Austria nube!* Helfert amellet érvel, hogy az uralkodói házasság nem oka az országok közeledésének és tartós kapcsolatának, hanem éppen ellenkezőleg, *következménye* egy világtörténelmi predesztinációnak. Az egyik fejedelem azért alakít ki házassági kapcsolatot egy

⁵⁷⁷ Idézi Hamann 1990: 139.

⁵⁷⁸ Helfert 1873: 2.

⁵⁷⁹ Helfert 1857.

⁵⁸⁰ *Neue Freie Presse* 1873. szeptember 10.

másik fejedelmi családdal, mert országaik „történelmi ösztöne” a kölcsönös kapcsolat felé tereli őket, miként a kristályatomok kristállyá összenőnek a természeti törvények hatására.⁵⁸¹ Magát a házasságot ugyanakkor a szerző fontos metaforának tartja a birodalom lényegének érzékeltetésére: a két szív fokozódó vonzódása megfeleltethető a földrajzi fekvésnek és az ebből származó politikai kapcsolatoknak, melyek eleinte futólagosak, majd évszázadok során halad az osztrák nagyállam (*österreichischen Großstaates*) megalakulása felé, amely a történelmi szükségszerűség beteljesítését jelenti. A metafora másik fontos tartalma pedig az, hogy miként a házasuló felek is lemondanak egyedülállóságukról, függetlenségükről, úgy az összekerülő országok is kötelesek lemondani önállóságukról bizonyos mértékben. Mindazonáltal Helfert azt is kiemeli, hogy miként a házasság a kölcsönös beleegyezés aktusát is jelenti, Csehország és Magyarország egyáltalán nem leigázott területként kerültek a Habsburg Birodalomhoz, így nem töröltettek el jogaik sem.⁵⁸² Egy ponton azt is kijelenti, hasonlóan az ifjabb Andrásyhoz, hogy a Habsburg-házat 1526-ban a magyar nép szabadon választotta.⁵⁸³

A geopolitikai szükségszerűség jóval túlmutat Ausztrián és a Habsburg-házon. A Duna mentén lévő államok „létfenntartó ösztöne” Helfert szerint időről időre különböző kombinációkban egyesítette az entitásokat a Római Birodalom fennállása óta. A birodalom felbomlása után Szamo fejedelem volt az első, aki egyesíteni tudta az itt élő népeket, majd Szvatopluk tett hasonló kísérletet. Ezt követően Ottokár igyekezett Szamo birodalmát újjáéleszteni, míg a magyar uralkodók közül Nagy Lajos, majd Zsigmond bírt hasonló ambícióval, a megvalósítás azonban mindkét esetben csak részleges maradt. Az osztrák, magyar és cseh területeket Albert egyesítette először, ez azonban rövid életű volt. Mátyással újraéledtek a „centripetális” törekvések, és ha uralkodása hosszabbra sikerült volna, Magyarország vezetésével valósulhatott volna meg az a történelmi szükségszerűség, ami egykor Ottokár révén majdnem Csehország által realizálódott.⁵⁸⁴ Helfert e fejtegetéseiből világosan látható a szerző közömbössége bármilyen nemzeti szempont iránt. Számára egyedül a geopolitikai szempont a döntő, amelynek teljesen mindegy, hogy melyik ország vagy dinasztia vezetésével valósul meg az egység. Az uralkodó személye általában véve nem fontos Helfertnek, csak egy újabb olyan esetlegességet jelent, amivel az emberek hajlamosak Ausztria valójában sokkal összetettebb lényegét magyarázni. Az 1526-os egyesítés nem az uralkodó érdeme, hanem a három ország jól felismert közös érdekei mentén végbement természetes folyamat. Mi több, az uralkodó a

⁵⁸¹ Helfert 1876a: 1.

⁵⁸² Helfert 1876a: 6–7.

⁵⁸³ Helfert 1876a: 53.

⁵⁸⁴ Helfert 1876a: 3–5.

továbbiakban sem egyedüli megtestesítője az egységnek: Helfert számára ezt bizonyítják az 1614-es események, mikor is a török háborúk anyagi hátterének biztosítása érdekében összehívott magyar, cseh és „osztrák” rendek szövetkeztek II. Mátyás ellen. A rendek tehát – nyomatékositja Helfert – *csak* a király ellen lázadtak, nem az összetartozást kifogásolták, olyannyira nem, hogy természetesnek tűnt előttük egymás szövetségét keresni.⁵⁸⁵

Helfert dualizmus elleni érvelésének alaptétele szerint hiányoznak azok a történelmi tények, amelyek felhatalmazhatnák a magyar politikai elitet arra, hogy a többi osztrák tartományhoz képest olyan kitüntetett pozícióban legyen, amelyet a dualista rendszernek köszönhetően élvez.⁵⁸⁶ Magyarország történetének lényege ábrázolása szerint: „Belső zavargások és pártosodás által szabdalva, mígnem egy kis észak-nyugati terület kivételével török hódoltság alá kerül, melyből nagyrészt az örökös tartományok és a német birodalom felől érkező segítség révén szabadul fel és válik azzá, ami ma.”⁵⁸⁷ Az általános jellemzésen túl részletesebben a kiegyezés alapjaként szolgáló Pragmatica Sanctioval és az 1848-as törvényekkel foglalkozik. A Pragmatica Sanctioval kapcsolatban Helfert mindenekelőtt amellet érvel, hogy a törvényt egyrészt egy esetlegesség hívta életre, az örökösödés problémája, másrészt azonban régebbi törvényekben és a valós helyzetben gyökeredzik. A szerző hangsúlyozza, hogy az oszthatatlanságra és elválaszthatatlanságra vonatkozó kitételeket éppen a magyar és horvát rendek kényszerítették bele a törvénybe éppen a Habsburg-házzal szemben, amely meg akarta tartani azon szabadságát, hogy alkalomadtán valamelyik családtagot megajándékozzon egy-egy jelentősebb területtel.⁵⁸⁸ Helfert cáfolja azt a tételt, miszerint a Pragmatica Sanctio bármilyen szemszögből a dualizmus előzményének tekinthető. A magyar rendeknek nem állt szándékában dualizmust követelni, a *saját törvényei* szerint való kormányzás kitétele egyedül arra vonatkozott, hogy nem kívántak olyan abszolutista kormányzást, mint amit a többi örökös tartományban valósított meg a Habsburg-ház.⁵⁸⁹ Ezt az igényt pedig a történész szerint a legtöbb Habsburg tiszteletben is tartotta, ami II. Lipót 1790-es rendelkezésein is látszik, amellyel semmissé tette József abszolutista törekvéseit. A Pragmatica Sanctio e kitételét, amely több évszázados gyakorlatra épült, Helfert meglátása szerint éppen a magyarok rúgták fel akkor, amikor Kossuth Lajos 1848 márciusában

⁵⁸⁵ Helfert 1876a: 11.

⁵⁸⁶ Helfert 1876a: 109.

⁵⁸⁷ Helfert 1876a: 110.

⁵⁸⁸ Helfert 1876a: 23.

⁵⁸⁹ Helfert 1876a: 30–31.

megfogalmazta azt a követelést, miszerint az örökös tartományokat kell a magyarországi minta szerint kormányozni.⁵⁹⁰

Helfert ábrázolásában az áprilisi törvények, amelyeket a magyar politikai elit nagyhatalmi hóbortja eredményének lát, több irányba is jogtalanságot követtek el. Egyrészt Ausztria egyéb tartományaitól azok megkérdése nélkül szakították el Magyarországot háromszáz évnyi együttélés után. Másrészt Horvátország és Erdély felett is jogtalanul rendelkeztek, utóbbi egyébként a szerző meglátásában Magyarországtól és a magyar történelemtől teljesen különálló entitás,⁵⁹¹ amely a Magyarországgal való kapcsolatnak mindig is kárvallottja volt, míg a német birodalom és szövetségesei a felszabadulást hozták el számára.⁵⁹² Megsértették végül az országban élő nem magyar lakosság jogait, amennyiben a nyelvi rendelkezések kizárták őket a hatalomból.⁵⁹³ A szerző mindemellett közvetlen kapcsolatot lát az áprilisi törvények és a függetlenségi nyilatkozat között, szerinte a Habsburg-házzal való radikális szakítás szükségszerű következménye volt az első látásra mérsékelt márciusi engedményeknek és negyvennyolcas törvényeknek.⁵⁹⁴ Helfert itt tetten érhető stratégiája nagyban hasonlít a rojalista Joseph De Maistre francia forradalom értelmezésére. De Maistre, aki a forradalom valamennyi vívmányát elutasította, egyenes kapcsolatot állított fel az 1789-es fejlemények, valamint a kilencvenes évek terrorja közt, tagadva azt a többek mellett Benjamin Constant által is osztott nézetet, miszerint szakadás van a két esemény között: adott volt egy 1789 nyarán megkezdett helyes út, amelyről *letérést* jelentett a terror.⁵⁹⁵ Helfert ugyanakkor később valamelyest enyhít megállapításán: eszerint az 1848-as törvények csak *potenciálisan* hordozzák magukban 49 katasztrófájának veszélyét: akkor fordulnak tragédiába, ha nem megfelelő emberek kapják meg a hatalmat.⁵⁹⁶ Ezen a ponton valószínűleg a szerző maga is érezte azt az ellentmondást, hogy amennyiben az 1867-es kiegyezés 1848 alapján áll (és ő így gondolta), akkor a szükségszerűen bekövetkező katasztrófa miért várat magára immár majdnem egy évtizede?

Helfert két stratégiát azonosít, amely alapján a magyar politikai elit a negyvennyolcas törvények visszaállítását követelte és mindkettő kapcsán ellentmondást vél felfedezni, szerinte mind az – idézőjelesen emlegetett – ezeréves alkotmány, mind a jogfolytonosság elve

⁵⁹⁰ Helfert 1876a: 32.

⁵⁹¹ Helfert 1876a: 46. Ennek a gondolatnak később azonban némileg ellentmond, amikor a kiegyezés révén megvalósuló uniót Erdéllyel Magyarország „házi ügyeként” kezeli.

⁵⁹² Helfert 1876a: 28.

⁵⁹³ Helfert 1876a: 44.

⁵⁹⁴ Helfert 1876a: 53.

⁵⁹⁵ Vö. Furet 2007: 855–857.

⁵⁹⁶ Helfert 1876a: 105.

ellentmond az április törvények visszaállítása igényének. Az ezeréves alkotmány azért, mert épp a negyvennyolcas rendelkezések azok, amelyek felrúgták azt, mikor az autonómiákra épülő magyar hagyomány ellenében centralista berendezkedést valósítottak meg. A jogfolytonosság elve pedig, Helfert sajátos értelmezésében, éppen azt jelent, hogy a jog folyamatosan fejlődik, alakul, ebben a folyamatban pedig 1848 is csak egyetlen állomást jelent.⁵⁹⁷ A szerző úgy látja, nem is ezen érvek voltak azok, amelyek alapján a kiegyezés végül létrejött, hanem csakis az a kényszerhelyzet, amelyet az 1866-os verség teremtett.⁵⁹⁸

A dualizmus jogalapjának teljes elutasítása után Helfert egy másik stratégia mentén is igyekszik támadni az aktuális közjogi helyzetet: a szerző egy ponton kijelenti, hogy *egyfajta* dualizmus mindvégig fennállt Ausztria és Magyarország között, az aktuális dualizmusnak ugyanakkor semmi köze ehhez. A Lajta másik oldaláról ugyanis, szól az érvelés, minidig is máshogy gondoskodott a Habsburg uralom, tiszteletben tartva egyediségét. Az ezt a hagyományt megbontó rendszert – II. Józsefét – igen hamar kijavították, 1804-ben pedig I. Ferenc garantálta, hogy megtartja Magyarországot saját törvényeiben.⁵⁹⁹ Magyarországnak az Osztrák Császárságban elfoglalt pozíciójáról ugyanakkor Helfert ellentmondó kijelentéseket tesz munkájában: míg az előbb az ország különleges helyzetéről beszélt, később a császárság integráns részének mutatja azt.⁶⁰⁰ Az a dualizmus azonban, ami 1848-ban valósult meg és 1849 katasztrófájához vezetett el, 1867-ben pedig újjászületett, szellemében és céljaiban teljesen más, mint a dualizmus, amely századok során a magyar és nem magyar területek közt létrejött. A külön hadsereg igénye, de már Magyarország önálló honvédsége is veszélyezteti a birodalom integritását. A pusztán hiúságból származó ambíciók: a „túlhajtott” magyarizmus és a dinasztiaival szembeni túlzott igényeket, amelyeket 1848/1867 megtestesít, egyetlen *ungarische Patriot* sem akarhatja, mert éppen ezek vezetnek el 1849 katasztrófájához: a magyar szupremácia és a parlamentarizmus teljes összeomlásához, Szent István országának példátlan bekebelezéséhez.⁶⁰¹ Az *ungarische Patriot* alaptípusát Helfert Eötvösben és az ókonzervatívokban véli felfedezni, akik, ha ragaszkodnak is Magyarország bizonyos szintű autonómiájához, a 48-as törvényeket meg sem említik írásaikban.⁶⁰²

Mit ajánl mindezek után Helfert Ausztria és Magyarország viszonyával kapcsolatban? Két premisszát jelöl meg útmutatónak: az 1723-as Pragmatica Sanctio szellemét *államjogi*,

⁵⁹⁷ Helfert 1876a: 86.

⁵⁹⁸ Helfert 1876a: 91.

⁵⁹⁹ Helfert 1876a: 94.

⁶⁰⁰ Helfert 1876a: 97.

⁶⁰¹ Helfert 1876a: 119.

⁶⁰² Helfert 1876a: 61–63.

1848–49 tapasztalatait pedig *történelmi* szempontból. Utóbbinak lényege az, hogy a „nagy hatalmi hóbort” szembeállítja Magyarországot a dinasztiaiával és saját nemzetiségeivel, így katasztrófához vezet. A Pragmatica Sanctio szelleme, az oszthatatlanság és elválaszthatatlanság pedig a közös hadsereget implikálja és kizárja a külön honvédelmet, ami Helfert véleménye szerint egyébként is felesleges: a külső ellenség visszaverését a közös hadsereg szolgálja, a honvédelmet csak polgárháború teheti indokolttá – ennek pedig épp azzal lehet elejét venni, ha a honvédséghez hasonló fegyveres alakulatot nem engedélyeznek.⁶⁰³ A szerző emellett a magyar miniszterelnök személyét is inzultusnak tartja Ausztria egységére nézve. Ugyan Helfert szerint is két miniszterelnök kell, de merőben más hatáskörrel: az egyik állna az összes ország képviselőjét magába foglaló Staattrat élén, a másik a delegációk munkáját koordinálná. Mindazonáltal Helfert megtartotta volna azokat a magyarországi minisztériumokat, amelyek kifejezetten helyi ügyekkel foglalkoznak. Ezáltal a szerző véleménye szerint megmaradna Magyarország autonómiája azon a fokon, ami a *valódi*, több évszázados dualizmusból következik, és megmarad a magyar szupremácia is – ehhez azonban rögtön hozzáfűzi, hogy túlzó hiúság az az elképzelés, miszerint a magyarság a több millió szlávot és román teljesen asszimilálni tudná.⁶⁰⁴

Mindezt végignézve talán senkinek sem meglepő, hogy Helfert ellenezte a monarchia új elnevezését és Beust-öt tette érte felelőssé.⁶⁰⁵ A *Revision* című röpiratából pedig egyértelmű, hogy számára nem is az *und* és a *mit* között feszült a kérdés, hanem az *und* és az *in* között. Magyarország Helfert meggyőződése szerint Ausztriában *van*, egyetlen egészet képez vele, ez azonban nem jelenti azt, hogy Ausztria provinciája lenne (*Provinz*) – ez a kategória, mutat rá a jogász doktor, eleve a Római Birodalom államjogi kategóriája, így Ausztriában nem is létezik. Magyarország *Bestandtheil*-jét alkotja azon ország komplexumnak, amelynek elnevezése 1804 óta *Kaiserthum Österreich*.

A *Neue Freie Presse* ezt a munkát is recenzálta rögtön megjelenése után. A szerző véleménye – ismét nem meglepő módon – elítélő, ugyanakkor feltűnő, hogy a recenzens nem cáfolja Helfert történeti érvelését, amint azt, jóllehet csak pár mondat erejéig, a cseh kérdéstről szóló munka bírálója tette. A cikk inkább azt sugallja, hogy a magyar vezetők lázadóknak minősítése, a jogeljárás elmélet felidézése, a Deák ellenében elvesztett Lustkandl-vita felmelegítése vagy akár az ezeréves alkotmány idézőjelbe tétele egyszerűen idejéért dolog. Helfertet ez a cikk is ugyanazon az alapon ítéli el, mint a *Die böhmische Frage*-val foglalkozó

⁶⁰³ Helfert 1876a: 120–122.

⁶⁰⁴ Helfert 1876a: 136–141.

⁶⁰⁵ Stourzh 2011b: 113.

írás: mint a 49 utáni rendszer résztvevőjét, és mint csehbarátot. Nem meglepő, írja a szerző, hogy Helfert az oktrojált alkotmány védelmezője, hiszen Stadioinnal együtt részt vett ennek elkészítésében. Ennél azonban sokkal hevesebb reakciót váltottak ki Helfert rövid sorai, melyekben a birodalom szláv lakosai iránt mutatott szimpátiát. Az ember azt hinné, így a cikk szerzője, „hogyan ez a munka sikeresen képviselheti a birodalmi egységet a dualizmus ellenében” a csehekkel kapcsolatos pozitív megjegyzései azonban leplezik Helfertet, mint a csehek pártfogóját (*Czechengönner*) ezáltal pedig „államférfiúi hivatását és hitelét végleg elveszti”.⁶⁰⁶

⁶⁰⁶ *Neue Freie Presse* 1875. november 24.

I. 2. 2. 3. Los von Ungarn: a korai Heinrich Friedjung

A Helfertnél tapasztaltakkal ellentétben a szakirodalom kiemelt érdeklődést mutat Heinrich Friedjung (1851–1920) iránt. Ő az egyetlen történész, akit megemlítenek a bécsi századvég témájában született paradigmaalkotó irodalomban,⁶⁰⁷ jóllehet inkább közéleti tevékenysége, mintsem történészi munkássága okán. Emellett több doktori értekezés tárgya, monográfiák jelentős szereplője. Ellentmondásos karakterére jellemző, hogy e témérdek irodalom szerzői alapvető dolgokban nincsenek ugyanazon véleményen: Harry Ritter⁶⁰⁸ szerint például Friedjung nézetei sokat divergáltak, Fritz Fellner⁶⁰⁹ szerint alapvetően nem, William McGrath⁶¹⁰ úgy látta, a történész pályája elején inkább német volt és nem osztrák, Karl Theodor Litz⁶¹¹ véleménye szerint viszont mindig is hű osztrák volt.

Voltaképpen nincs semmi meglepő e nagy figyelemben. Friedjung minden energiáját a közéletnek szentelte, magánélete nem volt, soha nem is nősült meg – és amint azt Ernst von Koerber kapcsán ő maga kifejtette, ez a közélet iránti igazi elköteleződés záloga. Ezen a területen nagyfokú szenvedélyességet tanúsított – a szintén nem hidegfejűségéről ismert Schönerer ezért *Kampfjungnak* nevezte el. Friedjung Ausztria valamennyi kulcsdilemmáját érzékletesen jelenítette meg írásaiban.

Friedjung egy morvaországi kisvárosban született kereskedő zsidó családba. Hatéves korában költöztek Bécsbe. Ahhoz a generációhoz tartozott, amely kamaszkorában élte át az 1866-os vereség traumáját, majd a kiegyezést, ami nem jelentett kisebb sokkot Friedjung környezetének, mint Königsgrätz. Történelmet és filozófiát hallgatott Prágában és Berlinben, Rankét és Mommsent is megismerte, majd az *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung* egyik eminens hallgatójává vált, kronológiát és paleográfiát tanult. Theodor von Sickel, az intézmény igazgatója, valamint Ottokar Lorenz is nagy tehetségnek látta.⁶¹² Ranke azonban nem azt a hatást gyakorolta rá, amit várnánk: a fiatal történész számára hamar egyértelművé vált, hogy Rankéval nincsen lelki rokonságban, nem az általa hirdetett történetírói maximának akar megfelelni. Ez későbbi munkáin meg is látszik: publicisztika és történetírás között soha nem érzett feszültséget. Természetes volt számára, hogy a közelmúlt

⁶⁰⁷ Schorske 1981: 44; Johnston 1972: 49; Janik–Toumlin 1973: 56, 59.

⁶⁰⁸ Ritter 1983.

⁶⁰⁹ Fellner 2002d.

⁶¹⁰ McGrath 1974.

⁶¹¹ Litz 1948.

⁶¹² Fellner 2002d: 298.

történetét (*Zeitgeschichte*) nem lehet pártatlanul megírni, de a pártatlanságot egyáltalán nem is tekintette a történész legfontosabb és legnemesebb tulajdonságának.⁶¹³

Prágai évei alatt tanúja volt a német-cseh küzdelmeknek, itt kezdett kifejlődni politikai érzéke is. 1876-ban publikálta IV. Károly című munkáját, amelyet kultúrtörténeti monográfiának szánt. Ebben áthallásosan szerepel, hogy mit gondolt a cseh-német kérdés ideális kezeléséről, amelynek mintáját IV. Károly udvarában véli felfedezni. A helyes eljárás lényege eszerint a német szupremácia megtartásában áll, a *Bildung*nak németnek kell maradni, oly módon azonban, hogy ez ne jelentse a cseh nemzetiség elnyomását, maradjon annyi lehetősége a fejlődésre és kibontakozásra, hogy ne kerüljön sor konfliktusra.⁶¹⁴

Friedjung tanulóéveinek még a prágai élményeknél is sokkal fontosabb epizódja a történész megismerkedése az ún. Pernestorferkörrel. Ehhez a csoporthoz olyan fontos egyéniségek tartoztak, mint Victor Adler, Richard von Kralik, vagy Gustav Mahler. A körből többen meghatározó szereplői lettek a politikai életnek, és ennek eredményeként nem ritkán nagyban eltávolodtak egymástól. A kört még a *Schottengimnasium* tanulóiként alapították, éppen 1867-ben, amikor felállt a *Bürgerministerium* és a liberalizmus igazán elkezdhetett kibontakozni a politikai és gazdasági élet valamennyi területén.⁶¹⁵ Az egyesület az egyetemre jutva új távlatokat talált: nagyobb, politikailag aktív intellektuális közösséget. A korabeli bécsi egyetemen olyan gazdag volt az egyesületi élet, hogy gyakorlatilag mindenki tagja volt egynek.⁶¹⁶ A kör a *Leseverin der deutschen Studenten Wiensbe* épült be, amely nacionalizmusával teljesen megfelelt a kör igényeinek és 1879-es feloszlataáig jelentős fórumot is biztosított.

A Pernestorfer körben a liberalizmus belső kritikája vegyült generációs konfliktusokkal. A liberális kultúra elleni vádjuk az volt, hogy individualizmusa miatt megfeledkezett a társadalmi kérdésekről, internacionalizmusa a németiségtől szakította el, a racionalitásra apelláló retorikája pedig az érzelmi világtól zárta el végleg. A nemzeti kérdés kiemelkedő helyet foglalt el az egyesület világképében. Megalakulásukkor, egy évvel Königsgrätz után kelta jelképet választottak szimbólumuknak, amely azt volt hivatott kifejezni, hogy miként a kelták, úgy a kör is a kultúrán keresztül őrzi meg nemzeti identitását. Miután biztossá vált, hogy Ausztria többé nem vezeti Németországot, többen Habsburg-ellenessé váltak és valahányszor, amikor a liberálisok visszavettek a német nacionalista diskurzusból, a kör tagjai úgy érezték,

⁶¹³ Friedjung 1908: viii.

⁶¹⁴ Friedjung 1876: 118. skk. Vö. Ritter 1983.

⁶¹⁵ McGrath 1974: 12.

⁶¹⁶ Whiteside 1975: 47.

szüleik eszméi cserbenhagyták Ausztria német lakosságát.⁶¹⁷ Mindemellett az egyesület a szocializmus iránt is vonzalmat érzett, amely összevegyült nacionalizmusával. Tagjai úgy látták, Ausztria azért ellenzi az 1870/71-ben megvalósuló német győzelmet és egységet (amelynek nyilvános ünneplését az osztrák hatóságok megtiltották), mert burzsoá opportunizmusból és pénzimádatból Franciaország pártján állnak.⁶¹⁸

A kör szellemi mesterének három gondolkodót jelölt meg: Arthur Schopenhauert, Friedrich Nietzschét és Richard Wagnert. Világképük kialakulását Nietzsche két ifjúkori munkája határozta meg: *A tragédia születése* és *A történelem hasznáról és káráról*. Ebben a filozófus kifejtette, hogy a haladásba és racionalizmusba vetett hit szétrombolja a mitikus alapot, amelyre az antik kultúra épített és egy megosztott, szétdarabolt civilizációt hoz létre. Nietzsche szerint túl nagy hatalma van a tudományos, akadémikus értelemnek, pedig az értelem mellett az érzelem kultuszának is meg kellene jelennie.⁶¹⁹ Friedjung később ezt vegyítette Wagner *Gesamtkunstwerk* elméletével, mikor a politika új hangnemének szükségességéről beszélt, melynek lényege az, hogy az érzelmet is be kell vonni a politikába és a – német nemzeti – párt programjának szolgálatába állítani.⁶²⁰ Lényegében ez az az új politikai stílus, amely Schorske szerint meghatározta a liberálisok legnagyobb ellenfeleit.⁶²¹ Bár Schorske fő művét már rengeteg kritika érte,⁶²² főként a liberálisokkal kapcsolatos kijelentéseit – Judson például azt igyekezett cáfolni, hogy a liberálisok az újfajta nacionalista diskurzushoz nem tudtak alkalmazkodni⁶²³ – magát a *new key* fogalmát a legújabb eszmetörténeti kötetek is átveszik és használják.⁶²⁴

Amikor 1879-ben feloszlatták a *Leseverint*, a kör magja az új hangnemet megütő politika egyik legismertebb művelőjéhez csatlakozott, akivel már az évtized közepe óta jó kapcsolatot ápolt: Georg von Schönererhez. Schönerer ekkoriban progresszív nacionalistából egyre inkább agresszív nacionalistává vált, antiszemitizmusa ugyanakkor még nem volt erős, radikalizálódása az '80-as évek első felében ment végbe. A *Deutscher Schulverein* 1880-as megalapításakor egy túlnyomórészt Friedjung által írt programot adtak ki, melyben szerepelt az elszakadás Magyarországtól, Galícia autonómiája, a birodalom nevének *Oesterreichra* módosítása, a német nyelv hivatalossá tétele, valamint kiemelten fontos igény volt a

⁶¹⁷ McGrath 1974: 18–20.

⁶¹⁸ McGrath 1974: 26.

⁶¹⁹ McGrath 1974: 59–62.

⁶²⁰ McGrath 1974: 203.

⁶²¹ Schorske 1981: 118–120.

⁶²² Egy konferenciát is rendeztek Schorske könyvéről és az abban megfogalmazott tételeket kritizáló új tudományos eredményekről. Beller (ed.) 2001.

⁶²³ Judson 1999.

⁶²⁴ Pl. Trencsényi et al. 2016. De Judson is átvette a fogalmat legújabb monográfiájában: Judson 2016.

Németországgal való kapcsolat elmélyítése. Ezen pontok alkották az 1882-es *Linzi program* magját is, főként csak szociális kérdésekkel kiegészítve. Ez a program a német nemzeti mozgalom hosszú távú céljait fogalmazta meg, és születésénél képviseltette volt mindhárom politikai irányzat (szociáldemokraták, keresztényszocialisták és pángermánok), amelyek meghatározták a két világháború közötti Ausztria politikai életét, bár ami az első kettőt illeti, ezek már a századfordulóra domináns erővé nőttek.⁶²⁵

Mind a *Schulverein* programjából, mind a Linzi programból egy, a hetvenes évek közepén publikált könyv gondolatisága köszön vissza: ez Friedjung *Der Ausgleich mit Ungarn* című munkája. A könyv Ausztria Magyarországgal és Németországgal való kapcsolata kérdése köré szerveződik. Friedjung meglátása szerint az 1866-os vereségnél sokkal súlyosabb megaláztatás volt a '67-es kiegyezés. A *Bruderkrieg* fogalmának ugyanis Friedjung, ellentétben a korabeli publicisztikával,⁶²⁶ nem a tragikumát látja, hanem az egyenrangúság méltóságát és a lényegi sorsközösséget fedezi fel benne: két, *Bildung* és gazdasági tekintetben is egyenrangú fél ütközött meg egymással, és természetes, hogy az egyik fél felülkerekedett a másikon, mindez pedig azért sem feldolgozhatatlan trauma, mert amit *Németország (Deutschland)* egyik fele elvesztett, megnyerte a másik.⁶²⁷ A kiegyezés tragikuma azonban éppen abban rejlik, hogy az elvesztett javak idegen kézbe kerültek, olyanéba, aki ráadásul mind a *Bildung*, mind a gazdasági fejlettség tekintetében „mélyen alattunk áll”.

Friedjung számára is kulcsfontossággal bír a *patriotizmus* fogalma, ugyanakkor ennek is eredeti értelmezését adja. Ugyan számára is az államhoz való lojalitást jelenti, de ezt a lojalitást nem a Németországhoz fűződő vonzalom, kifelé gravitálás veszélyezteti, hanem a kiegyezés szerkezete, melynek megfelelően egyszerre két államhoz kellene lojálisnak lenni, holott az állam olyan, mint a monoteista isten, „aki más istent nem bír meg maga mellett [...] teljesen magának akar”. Látható, hogy Friedjung nem osztja a kiegyezési rendszer tipikus osztrák értelmezését: számára ez két külön állam szövetségét jelenti, amelyben az egyik (Ausztria) adókötelese, alárendeltje a másiknak (Magyarország). E rendszer a történész szerint precedens nélküli a történelemben, minthogy a népesebb és gazdagabb, a szövetség súlypontját jelentő fél szabad akaratából rendeli magát alá a másiknak, amely alig képes magát pénzügyileg fenntartani, és ahol ráadásul „történelmileg” minden a bevándorolt németiség műve.⁶²⁸ Mielőtt 67-ben a kiegyezés megbontotta volna a *Vaterland* fogalmát, jóval kevésbé volt fonák a helyzet

⁶²⁵ McGrath 1974: 166–175.

⁶²⁶ Vö. Haider 1998: 55.

⁶²⁷ Friedjung [1876]: 4.

⁶²⁸ Friedjung [1876]: 9.

Friedjung meglátása szerint. Ábrázolásában az Ausztria és Magyarország közötti kapcsolat gyarmati függésnek felel meg: a Lajta jelentette határon túli területet csak az ipari termékek felvevőhelyeként használták, az osztrák állam gyakorolta az uralmat, a patrióta érzések pedig csak a Lajtától nyugatra elterülő részt illették meg. Ez azonban immár lehetetlen: a *Gesamtstaat* Friedjung véleménye szerint örökre elveszett, a történelem efelől nem hagyott kétséget.

„Úgy tűnik, ezek az emberek [akik úgy gondolják, Magyarország egyszer még újra Ausztria uralma alá vonható] semmit nem tanultak azon harcok háromezred éves történetéből, melyeket a Habsburg uralkodók magyarországi alattvalóikkal vívtak. Történelmünkben többször elérkezettnek látszott az az idő, hogy Magyarország végre feladja önállóságát. [...] Ám miként a hidra törzse mindig új fejet növeszt, úgy a magyar nép is újra összeszedte magát és ismételten ellenállásba kezdett. [...] Magyarország kivívta függetlenségét és olyan szorosán ragaszkodik hozzá, mint soha annak előtte. Le kell vonnunk a megglehet, keserű következtetést Ausztria és Magyarország háromezred éves házasságából: nincs elegendő politikai erőnk arra, hogy Magyarországra kényszerítsük állami életünket.”⁶²⁹

Ennek megfelelően Friedjung azt javasolja, hogy: „Engedjük hát el magyar testvéreink kezét, és hagyjuk, hogy maguk állják ki az élet nehéz próbáját.”⁶³⁰ Magyarország és Ausztria gyakorlatilag két független állam, ennek megfelelően perszonáluniós kapcsolatot kell kialakítani közöttük.

A furcsa-lehetetlen kettős államiság megszűnésén túl mit nyer Ausztria, ha az uralkodó személyén túlmenően szakít Magyarországgal? Friedjung szerint a legnagyobb előny, ami ebből származna, az a Németországgal való kapcsolat szorosabbra fűzése lenne. „Ha a Lajtának ezen az oldalán egy rendezett német államot hozunk létre, és a politikai kapcsolat, amely Magyarországhoz láncol, többé nem térít el nemzeti fejlődésünkről, Németországhoz fűződő kapcsolatunkat minél bensőségesebbé kell tennünk.”⁶³¹ Ausztria ugyanis történelmileg Németország részét képezi, ez az egyedüli kibontakozási és létezési lehetősége. „Ahhoz az Ausztriához tartozunk, amely egy ezredéven keresztül volt Németország alkotórésze, és amely egyedül az anyafölddel [Mutterland] való szoros kapcsolatban lesz képes erős és egészséges

⁶²⁹ Friedjung [1876]: 23–24.

⁶³⁰ Friedjung [1876]: 17.

⁶³¹ Friedjung [1876]: 20.

életet élni.”⁶³² A Németországhoz való tartozás nem a nyelvi-etnikai körülményekből következik, miszerint Ausztriában is „németek” élnek, hanem a történelmi fejlődésből: „Ne felejtsük el, hogy Ausztria a legújabb időkig Németországgal egységet képezett. Svájc már évszázadok óta a saját útját járja és egy erős, a nemzetiségi tendenciákkal szemben megedzett testtel bír, míg Ausztriát köldökszínórja az anyai testhez köti [...]”⁶³³ Németországhoz tartozva Ausztria igenis képes, ahogyan a múltban is képes volt jelentős történelmi feladat ellátására. Ezen a ponton Friedjung a porosz iskola történészeivel is szembeszáll. „A porosz történészek igazságtalanul ítélik meg oly lekezelően Ausztria tetteit [...] Soha sem ismernénk el, hogy az osztrák nép [österreichischen Stammes] története ne lenne egyenértékű a német nép bármely más elemének történetével [Gildes des detuschen Volkes].”⁶³⁴

Friedjung meglátása szerint Ausztria akkor tért le a helyes történelmi útról, amikor erőit a nem német érdekekért használta fel. Ez két tényezőt jelentett: a főként Magyarország képében megjelent „Kelettel” való túlzottan nagy kapcsolatot és erőlekötést, valamint magát a Habsburg-házat. Az eltévelyedés időpontját a szerző a 16. századra teszi. Ekkor megkezdődött az elidegenedés a német szellemtől és megjelentek a Magyarországról jövő felkelések megpróbáltatásai. „Amikor egy magyar nagyúr a magyar koronát akarta és Habsburg ura ellen küzdött, mindig megmutatta a törököknek a Bécs felé vezető utat.” A 17. században éppen azért kellett az uralkodó rétegnek „diktatórikus” rendszert bevezetniük Ausztriában, mert aktív keleti politikát folytattak. A hódító csak erőszakkal tarthatta meg a meghódított népet – ez az erőszak pedig létezésének alapvető jellemzőjévé vált, otthon is. „Az uralkodó nagy harci sikerei mindig is a nép szabadságának sírját ásták; semmi nem volt nagyobb szerencsétlenség a népre nézve, mint az, ha egy idegen nép leigázásába kezdett.”⁶³⁵ A „gyalázatos” kiegyezés ebből a szempontból mégiscsak egy áldásos folyamatot indított be, hiszen megkezdődött Magyarország leválása Ausztriáról: „Mióta Magyarország önálló államot épít, szerencsés módon visszatértünk önmagunkhoz. Ha mi is olyan függetlenek leszünk, mint keleti szomszédunk, szorosabbá tehetjük kapcsolatunkat Németországgal [...]”⁶³⁶ Éppen ezért még az se lenne kíváncsú, hogy Magyarország a régi, alávett helyzetébe térjen vissza Ausztriához, mivel ezzel is csak elmélyülne a Kelettel való deficites kapcsolat: „Az állami egység eszméje érdekeink ellen van; ezáltal ugyanis egy szoros kapcsolatba zárnánk magunkat Európa Keletével [...]”⁶³⁷

⁶³² Friedjung [1876]: 18.

⁶³³ Friedjung [1876]: 27.

⁶³⁴ Friedjung [1876]: 22–23.

⁶³⁵ Friedjung [1876]: 21.

⁶³⁶ Friedjung [1876]: 20.

⁶³⁷ Friedjung [1876]: 55.

Bár Friedjung nem mondja ki a Habsburg-ház felszámolásának igényét olyan nyíltan és agresszívan, mint majd a kései Schönerer, a keleti kapcsolat melletti másikat a történész számára is a Habsburgok jelentik, akik az ellenreformáció és a spanyol kapcsolat révén a katolikus reakció mentővárát hozták létre és elkötelezett harcot folytattak a protestáns unió ellen. A nemzeti célokat kellett volna szolgálni és nem az uralkodó igényeit,⁶³⁸ amelyek egy idegen szellemiség térhódítását eredményezték és kisemmizték Ausztriát a reformáció szellemi terméséből. Míg Németország óriási fellendülést élt át a költészetben és filozófiában, addig Ausztria dinasztikus érdekekre pazarolta vérét.⁶³⁹ Ez a vízió Ausztria történetéről főművében a *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland* című munkában is domináns marad: az ellenreformáció felelős Ausztria romlásáért. Teljes ellentmondásban áll ez Friedrich Heer nézetével, aki szűk száz évvel később a katolicizmusban látta az osztrák identitás kulcsát, és számára ennek sérülése jelentette a hanyatlástörténet kezdetét.⁶⁴⁰

A „Kelet” teljes elutasítása, valamint a Németországgal kialakítandó minél erősebb kötelék igénye vezetik el Friedjungot annak tagadására, hogy Ausztria bármiféle missziót teljesítene. A misszió gondolata meglátása szerint csak az osztrák történelem azon „szerencsétlen kozmopolita tendenciájának” része, amelynek eredményeként „mindenkire előbb gondolunk” és egy osztrák is mindent előbbre valónak tartott annál a valóban patrióta célnál, hogy hazájának a boldog és békés fejlődést biztosítsa.⁶⁴¹ Minden államra nézve káros ugyanis, ha nem saját érdekeit követi, hanem egy elvet, bármi legyen is az: a német kultúra keletre való terjesztése, vagy a katolikus megújulás kibontakoztatása.

Mindennek tanulságaként Friedjung megrajzolja az elképzelt ideális politikai mozgalmat is. Meglátása szerint csak olyan párt lehelhet életet a *Vaterland*ba, amely nemzeti szempontból szemléli Ausztriát, Németországgal szoros szövetségre törekszik, megfékezi nemzetiségeit, és oly módon rendezi vitáit Magyarországgal, hogy a két állam végleg szakít egymással.⁶⁴²

Az *Ausgleich* könyv miatt Friedjungot a konzervatív kormány eltávolította gimnáziumi tanári állásából, ezután a történész újságírából élt. Mindezért elvbarátai körében nemzeti hősként ünnepelték. Hamarosan azonban alapvető változás állt be Friedjung ideológiai harcostársainak körében, ami a történész egész világnézetére hatással volt. 1883-ra Schönerer faji antiszemitizmusa már egyértelműen kibontakozott és folyamatosan terjedt a pártban. A

⁶³⁸ Friedjung [1876]: 22.

⁶³⁹ Friedjung [1876]: 22–23.

⁶⁴⁰ Heer 1981.

⁶⁴¹ Friedjung [1876]: 24.

⁶⁴² Friedjung [1876]: 28.

Pernerstorfer-kör zsidó származású tagjai németségüket kulturális és nem faji kategóriaként értelmezték. Az antiszemitizmus egy bizonyos fajtáját is elfogadhatónak tartották: miként a németséget a *Bildung* civilizációs kategóriája szerint gondolták el, a „zsidót” se fajként értelmezték szellemi példaképeik munkáiban, hanem a burzsoá önzés és a modernitás árnyoldalai metaforájának. A korai Nietzsche és a korai Wagner munkáiban mind a „német”, mind a „zsidó” fogalmával kapcsolatban hasonló értelmezést találhattak. Éppen ezért a faji antiszemitizmus erejét sem ismerték fel kellőképpen.⁶⁴³ Mikor Schönereren és a párton elhatalmasodott a zsidógyűlölet, Friedjungot is heves támadások érték, amiért zsidó létére újságíróként ő kíván a német nemzeti párt szóvivője lenni.⁶⁴⁴ Friedjung ekkor elhagyta a pártot és megírta Ausztria kizárásának történetét Németországból – mintegy metaforájaként annak, ami vele történt.

Mindazonáltal, ellentétben – a Pernerstorfer-körrel egyébként lebilincselő monográfiát író – William McGrath meglátásával, Friedjung ezek után sem lett passzív a közélet iránt és politikai pályafutása sem ért véget. Pángermánból birodalmi patriótává vált, immár úgy látta, hogy a német osztrákoknak teljesen a Habsburg Birodalommal kell azonosulniuk.⁶⁴⁵ Ugyanakkor a német szupremácia szükségességének tételét végig megtartotta. 1899-ben lelkesen fogadta a német orientáció visszatérését, majd bizalmi kapcsolatot alakított ki a birodalmi külügyminiszterrel, Aehrenthallal, ez azonban egy olyan botrányra ért véget, amely nagyban megtépázta Friedjung reputációját.⁶⁴⁶

Friedjung birodalmi fordulatának a történész Magyarországról alkotott elképzeléseire is hatása volt, amelyben szintén jelentős változás állt be. A dualizmust ugyan így is elutasította, azonban most már a *Gesamtstaat* szempontjából, amelyről *Ausgleich* könyvében még határozottan állította, hogy halott és értelmetlen. *Österreich von 1849 bis 1860* című könyvében az Osztrák–Magyar Monarchia fogalmát történelmileg értelmetlennek nevezte, amellet a közjogi álláspont mellett kötelezve el magát, mely szerint Magyarország 1804-ben beolvadt az

⁶⁴³ McGrath 1974: 196–198.

⁶⁴⁴ McGrath 1974: 206.

⁶⁴⁵ Lindstöröm 2008: 33. A Habsburg Birodalom optimistább megítélésében annak a tényezőnek is fontos szerepe volt, hogy 1879-ben Ausztria szövetséget kötött Németországgal. Ez sokakat, akik eredetileg Schönerer pángermán mozgalmát támogatták, meggyőzött arról, hogy nem feltétlenül áll fenn diszkrépancia a német nemzeti gondolat és az osztrák állam léte között.

⁶⁴⁶ Friedjung 1909-ben Aehrenthaltól kapott dokumentumok alapján azzal vádolt meg két képviselőt a *Neue Freie Presse*-ben, hogy szerb titkos ügynökökkel konspirálnak. A két érintett perre vitte a dolgot, melynek során kiderült, hogy a történész által használt dokumentumok hamisak voltak. Mindeközben a külügyminisztérium is kihátrált mögüle, ekkor megszakadt a kapcsolata Aehrenthallal is, ugyanakkor a történész a továbbiakban is támogatta a minisztert. Az eset súlyát növelte, hogy R. W. Seton-Watson megírta a *The South-Slav Question* című munkájában, ami ezáltal egyrészt rombolta a Monarchia tekintélyét, másrészt növelte a vádlottakat védelmébe vevő Masaryk népszerűségét. Lindstöröm 2008: 75; Macartney 1961: 786.

osztrák császárságba.⁶⁴⁷ A munkának jelentős magyar és cseh visszhangja volt. Magyar részről Marczali Henrik bírálta a munkát. Minthogy szerzőjét el sem ismerte valódi történésznek, nem a *Századokban*, hanem a *Budapesti Szemlében* jelentette meg kritikáját. Az igen durva hangú írásban úgy látta, Friedjung munkája nem tekinthető történészi műnek, arról van pusztán szó, hogy a szerző „publicistikai” eszmefuttatásaiba tetszése szerint vitt közjogi és történeti anyagot. Emellett kritizálta Friedjung magyarokkal szembeni ellenszenvét, és azt, ahogy a szerző rokonszenvét a nemzetiségekre „pazarolva” a szabadságharc konfliktusaiban csak a magyar kegyetlenkedéseket említi.⁶⁴⁸ Cseh részről Josef Pekař tollából kiegyensúlyozottabb recenzió született a cseh történészi szaklapban. Pekař történésznek ismerte el Friedjungot és méltatta Bach és Schmerling hagyatékának alapos feltárását. Kritizálta azonban azt, hogy a szerző túlságosan az egyénekre koncentrálva adja elő a birodalom politikatörténetét. Pekař legkomolyabb kritikája azt kifogásolta, hogy Friedjung felszínesen, a megfelelő háttértudás nélkül beszéli el a „provinciák”, köztük Csehország történetét, figyelmen kívül hagyva Palacký fontos frankfurti levelét és a prágai megmozdulásokat. A cseh történész éppen a magyarokkal szembeni elfogultságokra mutatott rá: szerinte amit Friedjung a szlávokkal kapcsolatban mohóságnak és jogtalan igényeknek látott, a magyarság vonatkozásában szabadságszeretetnek minősítette.⁶⁴⁹

A *Gesamtstaat* szemléletmód adoptálásával Friedjung már úgy látta, létezik osztrák kultúra, és Ausztriának történelmi missziója is van. Ezt a háború utolsó éveiben írt tanulmánykötetében is kifejtette: „[...] világtörténelmi tény, hogy létezik egy egyedi *osztrák kultúra*, amely valamennyi népfajt az ukrán és román határtól a tiroli hegyekig és a csehországi erdőkig magába foglal. A megsemmisítésére irányuló törekvés visszazuhanást jelent a barbárságba.”⁶⁵⁰ A kötet végül a Monarchia nekrológja lett, Friedjung többek között a birodalmi identitás legjelentősebb ápolóinak állít benne emléket, köztük Josef Alexander Helfertnek is, akinek konzervatív társadalmi nézeteit mindig is elítélte. 1920-ban bekövetkezett halálakor a történésszakma a *Zeitgeschichte* egyik legkiválóbb művelőjeként búcsúzott tőle.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Friedjung 1908: vi.

⁶⁴⁸ Marczali 1908.

⁶⁴⁹ Pekař 1908.

⁶⁵⁰ Friedjung 1919: xv.

⁶⁵¹ Fritz Fellner is a *Zeitgeschichte* egyik legkiválóbb művelőjeként tekintett Friedjungra, rámutatva arra is, hogy a történész egyes munkáival az osztrák *oral history* egyik úttörőjének is tekinthető. Fellner 2002d.

A szociáldemokrata mozgalom a dualista korszakban nagy utat járt be Ciszlajtániában: egy fragmentált, együttműködésre képtelen, üldözött csoportból a korszak végére az egyik legjelentősebb politikai erővé nőtte ki magát, hogy aztán a két világháború között nagyban dominálja az osztrák politikai életet. E folyamat során egy olyan gondolkodói kört is kitermelt, a párt második generációjához tartozó ausztromarxisták személyében, amely jelentős munkásságot hagyott hátra a nemzeti/nemzetiségi problematikával kapcsolatban, fontos történelmi implikációkkal.

Mindkét vonatkozásban (meghatározó erővé fejlődés, jelentős elméleti munkásság) nagyban eltért tőle magyarországi testvérpártja. A magyarországi szociáldemokrata párt eleinte nem is foglalkozott az Ausztriához fűződő viszony vagy a nemzetiségek kérdésével. Utóbbival kapcsolatban eleinte homályos megfogalmazásokat nyújtott: 1903-ban például a párt egyik határozatában a nemzetiségek egyenjogúsítását követelte, az egyenjogúságot ugyanakkor nem határozta meg közelebbről. 1904-ben már konkrétabb követelésekkel léptek fel, ekkor az egyes állampolgárok egyenjogúságaként definiálták a fogalmat, ami voltaképpen az 1868-as törvény alapkoncepciójának ismétlését jelentette,⁶⁵² míg a Lajtántúlról érkező nagyívű koncepciókra (pl. Karl Renner elképzeléseire) ellentmondásosan reagáltak.⁶⁵³ A (magyar) nemzeti gondolattal és törekvésekkel szembeni közömbösség tarthatatlanságát a századfordulóra ismerték fel a párttagok. A közvéleményben uralkodó nemzeti retorikával szembeni fellépésen, a nacionalizmus burzsoá ideológiájának minősítésén túl ekkor születtek olyan kísérletek, melyek a nemzeti eszme valamilyen integrálására törekedtek, amelyek azonban kissé erőltetettnek hatottak.⁶⁵⁴ „Az igazi hazafi tehát az – áll például a *Népszava* egyik 1904-es számában –, aki az osztályuralommal szembeszállva, a proletárság harcát szolgálja.”⁶⁵⁵ A nemzeti történelemmel a párt nem tudott mit kezdeni, ami leginkább 1848–49 értékelésén mutatkozott meg. A marxi történeti nézetek mentén elítélték Kossuthot, ezzel azonban olyan nemzeti érzelmeket sértettek saját társadalmi bázisukban is, hogy lépten-nyomon kénytelenek voltak visszakozni. Az elmélet és a gyakorlat is többször merőben eltért egymástól: a vezetés egy ponton elítélte 1848 kultuszát, végül belátva ezen álláspont tarthatatlanságát, különböző

⁶⁵² Kalmár 1979: 44.

⁶⁵³ Kalmár 1979: 89–98.

⁶⁵⁴ Kalmár 1979: 30–31.

⁶⁵⁵ Idézi Kalmár 1979: 34.

taktikai megfontolásokból részt vett a függetlenségi párt megemlékezéseiben. Hasonlóképpen a központi orgánumnak számító *Népszava* és a szakszervezeti lapok többször ellentétes álláspontot fogalmaztak meg Kossuthkal kapcsolatban.⁶⁵⁶ A párt társadalmi bázisa nagy átfedésben volt a Függetlenségi Pártéval, így az emlékezetpolitika terén is próbált rivalizálni vele, anélkül azonban, hogy cserébe eredeti, rendszerezett történelemképet tudott volna nyújtani. Meglátásom szerint azonban ez nem feltétlenül azért alakult így, mert a magyar szociáldemokraták gyengébb képességgel rendelkeztek volna, mint lajtántúli elvbarátaik. Mint látni fogjuk, az osztrák szociáldemokraták, jóllehet bizonyos internacionalista elemeket is felmutattak, megtartottak egyfajta német nacionalizmust, a németséget civilizációs minőségnek tekintő ideológiát, amely egyrészt egyfajta elméleti kapaszkodót biztosított, másrészt pedig „piacképessé” tette ideológiájukat. A magyarok ezzel szemben minden nemzeti ideológiai örökséggel szakítottak.

Az osztrák szociáldemokrata párt fejlődésében két tényező tekinthető kulcsfontosságúnak: az ipar hatvanas éveiben beindult fejlődése, amely lassan megteremtette társadalmi bázisát, valamint a politikai élet olyan irányú változása, hogy megszűnt az arisztokrácia és az udvar játszótérre lenni. Emellett azonban egy jelentős egyéniségnek is kiemelkedő szerepe volt, Victor Adlernek (1852–1918). Amint azt fentebb említettem, a tehetős zsidó családból származó Adler a Pernerstorfer-körhöz tartozott, így kezdetben Schönererrel is szimpatizált. Amikor azonban ennek antiszemitizmusa politikájának központi elemévé vált, Friedjunghoz hasonlóan Adler is távozott mozgalmából. Ezután lépett be a szociáldemokrata mozgalomba, amely ekkoriban volt története mélypontján: az egyre konzervatívabb kormányok mind nagyobb nyomás alá helyezték, több vezetőjét letartóztatták, sajtóját lefoglalták. Mindennek hatására egy radikális és egy mérsékelt szárnyra szakadt. A pragmatikus és mérsékelt Adler nagy kibékítőnek bizonyult, vezetésével 1889-ben alakult meg a Szociáldemokrata Párt.⁶⁵⁷

A szociáldemokratákat leginkább foglalkoztató két ügy az 1889 és 1914 közötti periódusban a politikai demokráciát megalapozó választójogi, valamint a nemzetiségi kérdés voltak.⁶⁵⁸ A nemzetiségi kérdést Friedrich Austerlitz a párt egyik lapjában pusztán nyelvkérdésként azonosította – a párt pedig adoptálta ezt a megközelítést és sokáig negligálták a nemzetiségi kérdés politikai és gazdasági vonatkozásait.⁶⁵⁹ A brünni programban 1899-ben

⁶⁵⁶ Kalmár 1979: 35–38.

⁶⁵⁷ Steger 1997: 206–207.

⁶⁵⁸ Knapp 1980: viii.

⁶⁵⁹ Knapp 1980: 88.

hirdettek egyértelmű álláspontot a kérdésben. Két premisszából indultak ki, melyek szerint az osztrák állam fennmaradása mellett kötelezték el magukat és a nemzetiségi kérdést megoldását jelölték meg bármilyen haladás feltételéül. Megoldási javaslatuk abból állt, hogy Ausztria történeti tartományainak eltörlését és egy, az ún. „nyelvhatárokhoz” igazodó területrendezést írtak elő – a politikai karaktert tehát továbbra is negligálták.⁶⁶⁰

A szociáldemokraták nacionalizmushoz való viszonyulása ellentmondásos volt. Valójában az internacionalista, egyenlősítő és kibékítő törekvések mellett a korszakban megtartották a német kultúra civilizációs fölényébe vetett hitüket.⁶⁶¹ Ez igaz Victor Adlerre, de a későbbiekben bővebben tárgyalt Karl Rennerre és Otto Bauerre is. Adler, mint láttuk, eleve nacionalista körből jött, és ezen meggyőződéseit később sem revideálta. Német nacionalista elképzeléseit végig megtartotta, amelyről fogalomhasználata is nagyban árulkodik: „Nekünk osztrákoknak [...] van országunk [Land], hazánk [Vaterland] azonban nincs.”⁶⁶² Mindazonáltal ezen nézeteit, mint oly sok mindent, alárendelte politikai pragmatizmusának, amely a birodalom fennmaradása melletti kiállást diktálta neki élete végéig.

Mindez sokáig nem zavarta a párt cseh szárnyával való együttműködést sem, jóllehet ebben is kihívást jelentett a nemzeti eszme kérdése. 1891-ben Jan Vávra megvádolta a kongresszust azzal, hogy két évvel azelőtt a csehek egy hamis internacionalizmushoz csatlakoztak, mivel internacionalista csak gazdasági értelemben lehet a szociáldemokrácia, minden más vonatkozásban nemzeti jelenség – ennek megfelelően azt javasolta a pártnak, hogy hangsúlyozza ki a nemzeti vonalat. A párt ekkor még megmaradt az internacionalizmus mellett, a kilencvenes évek végére azonban enyhítettek az internacionalizmus doktrínáján és nemzeti vonalak szerint szervezték újjá a pártot, decentralizálva azt.⁶⁶³

A Magyarországgal való kapcsolat kérdéséről a párt az 1890-es években szinte semmit nem mondott, ami csak az 1897/8-as gazdasági kiegyezéssel változott, amit botrányként éltek meg. Magyarország ekkor az államadósság 33,75%-át vállalta, ami ugyan növekedést jelentett a korábbi értékhez képest, messze elmaradt azonban a 42%-os osztrák igény mögött. Ez után a Magyarországgal való teljes szakítást követelték, álláspontjukat 1903-ban fejtették ki hivatalosan. Bár nem mindenki értett egyet Austerlitz nézetével, aki szerint a dualizmusnak semmilyen alapja nem volt, a kongresszus végül kiállt a teljes szeparáció elve mellett.

⁶⁶⁰ Knapp 1980: 91.

⁶⁶¹ Blum 1985: 5.

⁶⁶² Idézi Kirchhoff 2001: 87.

⁶⁶³ Knapp 1980: 82–85.

A szociáldemokrata párt egy pragmatikus, elméleti kérdésekkel nem foglalkozó csoport képét mutatta. Ennek John W. Boyer megglátása szerint valójában mély okai voltak: az 1848 előtti értelmiség előszeretettel vette át egy az egyben külföldi szerzők olyan társadalomelméleti nézeteit, amelyeket nem lehetett az osztrák kontextusra alkalmazni. Mind a konzervatívokra, mind a liberálisokra igaz volt, hogy nem tudtak kitermelni eredeti politikai teóriát. Így az olyan új stílusú vezetők, mint Lueger, hatásosan tudtak hivatkozni a „meddő elméletre” és az azzal szembenálló „hatékony gyakorlatra”.⁶⁶⁴ A szociáldemokraták vezetői mind a gyakorlat emberei voltak, Adler pedig egyenesen, mondhatni „elvi” szinten vetette el az elméleti kérdéseket: egy munkájában például kijelentette, hogy „reform” és „forradalom” számára pusztá szavakat jelentenek csupán, a rövidebb munkaórát már forradalminak tartja abból a szempontból, hogy forradalmian javítja a munkások életét.⁶⁶⁵ 1889-től hivatalosan a marxizmus jelentette a párt ideológiáját, ugyanakkor Marx nézeteit sosem dogmaként, hanem egyfajta gondolkodásmódként fogadták csak el.⁶⁶⁶ A revizionizmushoz sem csatlakoztak elméleti szinten, a gyakorlatban azonban annál inkább alkalmazták: a Bernstein és Kautsky közötti vitáról és konkrétan Bernstein eszméiről az volt a véleményük, hogy ilyen dolgokat nem elméleti megvitatásra kell bocsátani, hanem szó nélkül a szellemükben cselekedni.⁶⁶⁷

Az elmélettel szembeni közömbösségnek a párt egy új generációja vetett véget, az ausztromarxisták, akik nem voltak megelégedve a brünni program elméleti kidolgozottságával. Ez a csoport nem iskolát jelentett, hanem különböző gondolkodókat, nevezetesen Karl Rennert, Otto Bauert, Max Adlert és Friedrich Adlert, akik ugyannak a pártnak voltak tagjai és mind Bécsben éltek a háborút megelőző mintegy két évtizedben. Különböző diszciplínákból inspirálódtak és bár elfogadtak bizonyos alapvető marxi koncepciókat, mint az osztálykonfliktus, más és más filozófiai pozícióra alkalmazták ezeket és így néha nagyon eltérő eredményekre jutottak.⁶⁶⁸ Az alfejezet hátralévő részében az ausztromarxisták két meghatározó alakjára koncentrálok, Karl Rennerre (1870–1950) és Otto Bauerre (1881–1938). Természetesen ezúttal is igaz, hogy a két, igen gazdag életművet egyáltalán nem áll szándékomban a maga teljességében elemezni, csak egy rendkívül kis töredékének bemutatását vállalom a dolgozat szempontjai szerint: a történeti gondolkodás áll tehát a középpontban, ezen belül pedig a birodalom, Magyarország, illetve kisebb mértékben Csehország történetére vonatkozó reflexiók.

⁶⁶⁴ Boyer 1981: 6.

⁶⁶⁵ Idézi Steger 1997: 209.

⁶⁶⁶ Knapp 1980: 21.

⁶⁶⁷ Steger 1997: 208.

⁶⁶⁸ Blum 1985: 19–20.

A két politikus szerző életútja nagyban különbözött egymástól. Karl Renner, aki Ferenc József, Mária Terézia és Julius Raab után, mint a „Második Köztársaság felépítője”, a legismertebb politikus Ausztriában,⁶⁶⁹ szegény dél-morvaországi család tizennyolcadik gyermekeként született. A bécsi egyetemen jogi tanulmányai során kezdett megismerkedni a marxizmussal, valamint nemzet és állam közötti ütközések problematikájával. Renner, amellet, hogy a világháború előtti periódusban nagyban kritizálta, valójában jól beilleszkedett a korabeli társadalomba, kritikái is az őt felnevelő intézmények megjavításáról és nem lerombolásáról szóltak. A parlament könyvtárában kapott állást, amelyre büszke volt, és megtartása érdekében több kritikus hangú röpiratát Rudolf Springer álnéven adta ki.⁶⁷⁰ Minthogy elvégezte az egyetemet, a szociáldemokrata párton belül rögtön bekerült az ún. „oligarchiába” – a párt egyik visszássága volt, hogy nem a munkások közösségét határozta meg társadalmi alapjaként, hanem a felsőfokú végzettséghez kötötte a belső pozíciót.⁶⁷¹ Mark E. Blum, aki az ausztromarxisták „pszicho-biográfiáját” készítette el, úgy látja, Renner Victor Adlerban elsősorban apapótlékot látott, magában a pártnak pedig rég elhagyott otthonát kereste.⁶⁷² Renner háború előtti fő műve a *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat* című munka.⁶⁷³ A szerző törekvése ebben az volt, hogy Ausztria újjászervezésének olyan tervet nyújtson, amelyben lehetővé válik valamennyi nemzetiség kulturális fejlődése. A történelmi kritériumok mentén meghatározott koronatarományok rendszerének eltörlését javasolta, minthogy ezek szerinte csak bizonyos nemzetek uralmát eredményezik más nemzetek felett. Ehelyett egy lényegében kétdimenziós megoldást javasolt: az egyik a nemzetiségi, a másik a gazdasági kérdést oldotta volna meg. Tizenhét tartományból álló rendszerének részleteibe ezen a ponton talán nem szükséges belemenni. Koncepciójának legnagyobb érdeme abban állt, hogy az állam normális működése érdekében igyekezett kiemelni a nemzetiségi kérdést a politikai dilemmák közül.⁶⁷⁴ Bár a pártkongresszus nem fogadta el a koncepciót hivatalosan, párton kívül és belül is jelentős támogatottságot szerzett.⁶⁷⁵ A nemzetiség fogalmának meghatározásában is jelentős eredményei voltak, jóllehet koncepciójának a párton belül már akadtak előzményei. Renner elvetette a nemzetiség meghatározásában uralkodó területi aspektust és az egyénre vezette azt vissza. Ezzel egy a brünni kongresszuson meglévő igényt teljesített, ahol felvetették, hogy az –

⁶⁶⁹ Breuss–Liebhart–Pribersky 1995: 255.

⁶⁷⁰ Blum 1985: 50.

⁶⁷¹ Blum 1985: 5.

⁶⁷² Blum 1985: 32.

⁶⁷³ Springer 1902.

⁶⁷⁴ Knapp 1980: 96–98. A koncepció részletes elemzését többen elvégezték, így maga Knapp, de Blum 1985 és Kann 1977 is, valamint Jászi Oszkár is, aki nagyra értékelte Jászi [1929]: 177–180.

⁶⁷⁵ Knapp 1980: 98.

iparosodás előrehaladtával egyre fokozódó – belső migráció szükségessé teszi, hogy a nemzetiséget többé ne statikus, jobbra az egyes történetileg kialakult koronartományokhoz kötöten gondolják el, hanem változó, mobilis jelenségként.⁶⁷⁶

Otto Bauer Rennerrel ellentétben tehetős asszimilált zsidó családba született Bécsben. Gyerekkora nagy részét itt töltötte, a gimnázium felső osztályait azonban már Morvaországban járta ki, ahol apja gyárat alapított. Így egy igen érzékeny korszakában került a német többségű Bécsből egy cseh dominanciájú, vagy legalábbis kevert nyelvű területre, ez az élmény nagyban meghatározta a nemzetiségi kérdéstről alkotott felfogását. E traumát szülei állandó veszekedése is súlyosbította, végül hisztériát diagnosztizáltak nála.⁶⁷⁷ Bauer számára, ellentétben Rennerrel, a Marx eszméivel való találkozás és a szociáldemokratákhoz való csatlakozás az otthonból való menekülést jelentette.⁶⁷⁸ Bauer munkái inkább provokatívak és stimulálók voltak, mintsem világosak vagy alaposak. A háború előtt írt és legelső, nagy sikerű munkája szintén a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott. A *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* című munkával Bauer mindenekelőtt azon becsvágyának akart megfelelni, hogy ő legyen az első szociáldemokrata értelmiségi, aki a kérdést kimerítően tárgyalja.⁶⁷⁹ A szociáldemokrácia egyik legfontosabb egyénisége, a német párt intellektuális vezére,⁶⁸⁰ Karl Kautsky nagyban felbízta Bauert a munka megírására. A nemzetiség definiálása során Bauer ugyanúgy az egyéniségből indul ki, mint Renner, párttársa megoldási javaslatát is nagyban osztotta, kritizálta azonban őt, valamint a brünni program koncepcióját a társadalmi és gazdasági elemek negligálásáért.⁶⁸¹ A szerző elveti a nemzeti hovatartozás lényegének általánosan megjelölt elemeket (nyelv, származás) és a *nemzeti karakterben* fedezi fel a nemzet lényegét.⁶⁸² Bauer nemzeti karakter fogalma azonban nagyban különbözik attól a koncepciótól, ami a korszakban több magyar politikai írónál és történésznél jobbra reflektálatlanul megjelent – a nemzeti karakternek az ilyen típusú értelmezését Bauer mind a félreértések körében sorolja. Véleménye szerint ugyanis a nemzeti karakter nem tartós és nem változatlan a történelemben, csak egy adott korszakban jellemzi a nemzetet. Emellett korántsem kizárólagos, mellette létezik még egy egész sor egyéb karakterjegy, amelyek például az osztályhelyzetből származnak. Bauer továbbá kizárja azt az eljárást is, melynek során egy nemzetet a karakterjegyeivel igyekszünk magyarázni, olyan kijelentéseket téve például, hogy a franciák viselkedése az alkotmány vonatkozásában gall

⁶⁷⁶ Knapp 1980: 95.

⁶⁷⁷ Blum 1985: 72.

⁶⁷⁸ Blum 1985: 74.

⁶⁷⁹ Blum 1985: 89.

⁶⁸⁰ Schorske 1955: 5.

⁶⁸¹ Knapp 1980: 102.

⁶⁸² Bauer [1907]: 2.

karakterükből származik. A szerző meglátásában a nemzeti karakter nem magyaráz semmit, sokkal inkább ő maga szorul magyarázatra. Annyit láthatunk segítségével, hogy egy adott korban egy adott nemzet tagjaiban egy sor olyan tulajdonságot lehet felfedezni, ami megkülönbözteti más nemzetektől.⁶⁸³ Egy ponton a nemzeti karakter kialakulásában fontos szerepet tulajdonít az akaratnak is, ami Ludwig Gumplowicz hatását mutatja (akihez Bauert felesége révén családi kapcsolatok is fűzték), akinek az aktív és passzív nemzetekről kialakított elképzelései Renner számára is fontosak voltak.⁶⁸⁴

Bauer és Renner több kérdésben egyetértett. Mint egy előző fejezetben említettem, mindketten elválasztották a nemzetet az államtól, előbbit jelölve alapvető tényezőnek. Emellett osztoztak egyfajta német nacionalizmusban is, mint az osztrák-német szociáldemokraták általában: bár ellenezték a pángermánok nemzetfelfogását, és Ausztria különböző nemzetiségeinek kibékülésén és együttműködésén fáradoztak, ezt a *német Bildung* alapján képzelték el, amit az emberi művelődés legértékesebb fejleményének láttak – ezt joggal sejthetjük a német nacionalizmus azon, fentebb szintén említett variánsa örökségének, amely mindenekelőtt civilizációs fokmérőként tekintett a néemetségre. Bauernek például meggyőződése volt, hogy a kulturális fölény okán a csehek fognak asszimilálódni a német kisebbséghez és nem fordítva.⁶⁸⁵ Ez a látásmód mindkét szerző esetében többször magában foglalta a szláv nemzetek, leginkább a csehek lekezelő szemléletét.

Mindazonáltal a két politikus író ezen túl kulcsfontosságú kérdésekben vallott egymástól eltérő nézetet, olyan kérdésekben, amelyekre éppen ez a dolgozat is fókuszál, úgymint a történeti gondolkodás lehetőségei és értéke, a birodalom fontossága, valamint Ausztria és Magyarország kapcsolata.

Bauer egyértelműen rendkívül vonzódott a történelemhez, olyannyira, hogy a történetírást is művelte, természetesen intézményrendszeren kívül. Több szerző az osztrák történetírás egyik legeredetibb alakjának gondolja, rámutatva arra, hogy megközelítésében tetten érhetők a modern társadalomtörténet alapvető szempontjai. Ez azonban Bauer első világháború után kifejtett munkásságára vonatkozik, amely négy területet érintett: a nacionalizmuskutató, az októberi forradalom elemzését, az osztrák társadalomtörténet bizonyos kérdéseit, valamint a fasiszmus kibontakozását.⁶⁸⁶ Az osztrák liberalizmusról szóló egyes nézeteinek hatása még Carl Schorskénél is tetten érhető. A szerző századfordulós

⁶⁸³ Bauer [1907]: 3–6.

⁶⁸⁴ Blum 1985: 92.

⁶⁸⁵ Vö. Blum 1985: 96.

⁶⁸⁶ Hanisch 1985: 195.

történeti alkotásait viszont legnagyobb tisztelői is úgy ítélik meg, hogy azok voltaképpen a szociáldemokrata álláspont történeti legitimálása céljából készültek.⁶⁸⁷ E munkák között található egy Ausztria történetét összefoglaló rövid könyv is, amelyet a bécsi munkásegylet felkérésére írt. Megfogalmazott célja ebben az volt, hogy a Karl Marx és Friedrich Engels által megalapozott történelmi materializmus szerint beszélje el Ausztria történetét, ami, ellentétben a fejedelmek tehetségével, jóakarásával és szerencsésével magyarázó hagyományos történetírással, valóban lehetőséget ad a kortárs nemzeti és politikai küzdelmek megértésére.⁶⁸⁸ Ebben a munkában azonban érdemben semmi nincs, amit ne írt volna már meg fentebb említett 1907-es nagy monográfiájában, minthogy ebben a történeti magyarázat fontos helyet foglal el, már a nemzeti karakter kifejlődésének tárgyalásában is, amit végül lényegében az egyes nemzetek története eredményének lát.⁶⁸⁹ A munka egyik központi kategóriája pedig a történelemmel bíró és a történelem nélküli nemzet. A kettő közötti különbség Bauer számára abban rejlett, hogy egy nemzet képes volt-e uralma alatt tartani területet és ezzel a termelési eszközöket: volt-e tehát uralkodó osztálya. Az, hogy egy nemzet történelem nélküli, Bauer számára egyáltalán nem jelentette azt, hogy mindig is az volt, vagy, hogy a jövőben is az lesz. A szerző egy ponton Engelsszel is vitába szállt, amiért az a szláv népek többségét történelmi életre alkalmatlannak találta.⁶⁹⁰ A csehek szolgáltatják erre a szerző számára a legtanulságosabb példát: történelmi nemzetként jelentek meg, majd 1620-ban uralkodó osztályuk elpusztításával, amely kultúrájuk és nyelvük hanyatlását okozta, történelem nélküli nemzetté váltak. A kapitalista fejlődés azonban fokozatosan az alsóbb rétegekbe szorult cseh nép újbóli felemelkedését jelentette, Ausztria sajátosságaiból adódóan pedig a modern társadalmat jellemző küzdelmek nemzeti tartalommal jelentkeztek, ami a történelem nélküli nemzetek ébredéséhez vezetett.⁶⁹¹

Karl Renner viszonyulása a történelemhez ellentmondásosabb volt. Ennek megértéséhez figyelembe kell venni, hogy a századfordulón írta itt vizsgált munkáit, mikor is, Carl Schorske megállapítása szerint, éppen a történeti gondolkodással való radikális szakítás

⁶⁸⁷ Hanisch 1985: 194.

⁶⁸⁸ Bauer 1913: 3–4.

⁶⁸⁹ Vö. Bauer [1907]: 139.

⁶⁹⁰ Bauer [1907]: 191. Egyébként érdemes megjegyezni a szociáldemokrata írók szlávokról alkotott képe és ítélete kapcsán, hogy legjelentősebb szellemi elődjek igen terhes örökséget hagytak rájuk e tekintetben. Engels például a Bauer által is említett írásában olyan kijelentést tett a legtöbb szláv népre vonatkozóan, miszerint „Olyan népek, amelyeknek soha sem volt saját történelmük, amelyek attól a pillanattól kezdve, amikor eljutottak a civilizáció elsődleges, legnyersebb fokára, máris idegen fennhatóság alá kerülnek, vagy akiket csak idegen iga *kényszerít* bele a civilizáció elsődleges fokába, ilyen népek nem életképesek, sohasem juthatnak el valamiféle önállósághoz.” Engels [1849]: 265. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁹¹ Bauer [1907]: 214–219.

játszódott le az ún. „magas kultúrában”.⁶⁹² Ugyanakkor Renner nem szakított teljesen a történelemmel, jóllehet több szkeptikus megjegyzést tett a történelemmel való gondolkodás gyakorlatára. Meglátása szerint az, hogy valami megtörtént a múltban, semmi biztosítékkal nem szolgál arra nézve, hogy a jövőben olyasvalami fog bekövetkezni, ami bármilyen kapcsolatban van e múltbéli eseménnyel, vagy strukturális hasonlóságot mutat vele, és legitimációs erőt sem jelent. „A történelem mindent tud és semmit sem” – írja továbbá arra figyelmeztetve olvasóit, hogy bármilyen analógia felállítása a múlttal veszélyes lehet, mivel minden kornak egyedi gazdasági, jogi, osztályszerkezeti jellemzői vannak, amelyeket elfednek a felszínen mutatkozó hasonlóságok.⁶⁹³ Ezzel Renner – Jacques Le Rider kategóriáit felidézve – éppen a valódi történetiséget kéri számon az anti-történeti (antihistorique) historista gondolkodáson, amely figyelmen kívül hagyja a múlt kontextusainak vizsgálatát.⁶⁹⁴ De akkor miért találkozunk Renner ugyanezen munkáiban történeti levezetésekkel és ellenfelei történelemképével szemben megfogalmazott teljes narratívákkal? A szerző magyarázata szerint azért vesződik egy sor „történeti előítélet” cáfolatával, mert azok vita tárgyát képezik és egyszerűen „útban vannak”.⁶⁹⁵ Ha tehát ő maga nem is tulajdonít különösebb jelentőséget a történeti érvelésnek, még érzi a közéleti vitakultúra nyomását, amely szükségessé teszi a múltból szóló diskurzusban való részvételt annak érdekében, hogy álláspontja befogadókat találjon. Ennél azonban többről van szó. Renner ugyanis lépten-nyomon történelmi fejlődési ívekről beszél, amelyek álláspontja szerint kivetik magukból az általa bírált jelenségeket, nevezetesen a dualista berendezkedést.⁶⁹⁶ Ausztria Magyarországgal szembeni jogai is történelmi legitimációból következnek számára.⁶⁹⁷ A nemzeti elv dogmává válását és túlzott jelentését a politikai életben éppen azért kifogásolja, mert ez véleménye szerint a francia forradalom előtt nem is létezett és ez azt jelenti, hogy feltétlen tisztelői nem vesznek tudomást a történelemtől.⁶⁹⁸ Mindemellett pedig azt is fontosnak érezte Renner, hogy a szilárd történeti öntudatossággal ezer éves alkotmányról és államról beszélő magyarság ellenében létrejön egy hasonlóan karakán osztrák történeti tudat, amelyet véleménye szerint eddig bűnösen elhanyagoltak.⁶⁹⁹ Renner explicit módon kifejtett szándékai ellenére tehát nem szabadult a történelemmel való gondolkodás gyakorlatától.

⁶⁹² Schorske 1981; Schorske 1998.

⁶⁹³ Springer 1904: 20.

⁶⁹⁴ Le Rider 1995: 17.

⁶⁹⁵ Springer 1904: 9.

⁶⁹⁶ Springer 1904: 37.

⁶⁹⁷ Springer 1906: 8.

⁶⁹⁸ Springer 1906: 5.

⁶⁹⁹ Springer 1904: 9.

Bauer és Renner ismeretesen más-más módon ítélték meg Ausztria létét, ami történelemszemléletükben is megmutatkozott. Bauer számára a birodalom léte nem jelentett különösebb értéket, nem tartotta fontosnak, hogy mindenképpen fennmaradjon. Valószínűleg osztotta Victor Adler nagynémet eszméit is. Bauer Ausztria történetét alapvetően német történelemnek látta, amennyiben Ausztria meglátása szerint csakis abból a célból jött létre és törekedett a Magyarországgal és Csehországgal való szorosabb kapcsolat kialakítására, hogy így elegendő tekintélyt és hatalmat szerezzen a német területek hatékony, központosított kormányzásához. Valójában az egész közép-európai világ a Német Birodalom körül forgott: „Egyedül a német fejlődésből érthető meg az osztrák államok létrejötte.” A Přemysl, Luxemburgi és Habsburg dinasztiák ugyanis mind arra törekedtek, hogy Ausztria, Csehország és Magyarország egyesítésével legyőzzék a függetlenségbe hajló német fejedelmeket és új tartalmat adjanak a Német Birodalomnak. Az osztrák államok értelme tehát csak annyi volt, hogy erejüket a német császári hatalom támaszaként használják. Ha ez sikerül, folytatja Bauer, lehetséges lett volna a Német Birodalomból Franciaországhoz vagy Angliához hasonló államot alkotni.⁷⁰⁰ Ez azonban a török feltűnésével képtelenség lett, mivel az egykor merőben instrumentális egyesítés létfeltételévé vált a kérdéses államoknak. Ausztria ettől fogva kettős feladatot volt kénytelen ellátni: az erős és egységes német állam megteremtése mellett egyesítenie kellett Európát a török ellen. Végül ez utóbbi feladata annyira lekötötte, hogy a Német Birodalom Ausztria ellenében vált egy állammá, és 1866-ban a Német Szövetségből is kizárták. Mindez Bauer szerint a vázolt történelmi fejlődés logikus következménye volt.⁷⁰¹

A szerző úgy látta, Ausztria belső történetének lényege az uralkodó és a rendek harca volt, melynek során az uralkodó került ki győztesként – ennek döntő pontját az 1620-as cseh vereségben látja – a merkantilista gazdaság kialakulásával, ami egyre inkább központosított irányítást várt el a hatalomtól és kiépült Ausztria, mint *német állam*. Ekkorra ugyanis az állam és közvetlen beosztottjai már mind németek voltak.⁷⁰² Ez az állapot azonban világtörténelmi szempontból csak egy szempillantásig tartott, mivel a kapitalizmus kezdetei olyan dinamikát indítottak be, amelyek felébresztették a történet nélküli nemzeteket, olyan rétegek felemelkedését téve lehetővé, amelyek addig a pontig nem vehettek részt a politikában és a kulturális életben. Ezen a ponton látható, hogy a német kultúrfölény tételét magáévá tevő Bauer miben nem tudott azonosulni korának német nacionalistáival. A szerző ugyanis nem volt hajlandó hanyatlásnak látni azt a folyamatot, melynek során Ausztria megszűnt német állam

⁷⁰⁰ Bauer 1907: 170.

⁷⁰¹ Bauer 1907: 172.

⁷⁰² Bauer 1907: 186.

lenni – ez ugyanis meglátása szerint csakis addig állhatott fenn, amíg a földesurak teljes hatalmat gyakoroltak jobbágaik felett, akik így nem művelhettek nemzeti kultúrát. Akik tehát azt siratják, hogy Ausztria immár nem német állam, azok voltaképpen fájlalják, hogy „néptömegek földesuraik alávetettjeiből egy állam polgárai lettek”. Bauer egy igen fájó ponton sérti meg ezeket az írókat: az ilyen gondolatokat megfogalmazóknak szerinte „nincs több történelmi érzékük, mint a cseh államjog barátainak”.⁷⁰³

Karl Renner Otto Bauerrel ellentétben a birodalom létét mindenképpen kívánatosnak és szükségesnek látta.⁷⁰⁴ Ennek megfelelően ábrázolásában Ausztria saját jogaon létezett története során a kezdetektől mindvégig. Helferthez hasonlóan Renner is a „... te, boldog Ausztria, házasodj!” mondás kritikájából indult ki. A szerző is úgy látta, hogy ez a szerinte sajnálatos módon még Ausztriában is élő tévhit teljességgel tarthatatlan: a Duna medence területeinek egybefüggése, államok felbukkanása, országgomplexumok létrejötte nem tekinthető a Habsburg-ház magánügyének, egy család másokra nézve teljesen közömbös privát afférjának. A házasság és általában az uralkodó Renner szerint is valami mélyebb és fontosabb tényező kifejezője csupán, ugyanakkor Helferttel ellentétben a szerző e mögöttes tényezőt nem geopolitikai szükségszerűségben, hanem a tömegérdekekben (*Masseninteressen*) véli felfedezni.⁷⁰⁵ Renner az ókonzervatív altösterreichhez hasonlóan érvelve mutat rá arra, hogy különböző nemzeti és dinasztikus vezetéssel miként tendáltak a különböző országok jóval a török fenyegetés előtt is az összetartozás felé: az Anjouk, Luxemburgok, Jagellók és a „román nemzetiségű” Mátyás mind ezt akarták elérni. Az eltérő gazdasági és társadalmi kultúrájú területek, amelyek később a monarchiát alkották, egyesülésre törekedtek, csak az volt a kérdés, hogy kinek jut a hegemonia – ezt a török érkezése döntötte el. Ezen a ponton világosan látszik Bauer és Renner eltérő szemlélete: Renner szerint ugyanis azért esett a Habsburgokra a választás, mert azok fel tudták használni a német birodalmi erőforrásokat a török ellen – nem Ausztria volt tehát a Német Birodalomért, hanem fordítva.⁷⁰⁶ 1526 óta pedig a birodalom zártan uralt terület volt, amely 1804-ben osztrák császársággá emelkedett. Sokatmondó, hogy Renner „nagyérdemű” szerzőkként idézi a *Gesamtstaat* hívének megmaradó, Ausztriát és Magyarországot egy államnak tekintő szerzőket, mint a fentebb említett Tezner és Bidermann.⁷⁰⁷ Renner hangsúlyozza Németország és Ausztria elkülönülését is, amely meglátásában a Pragmatica Sanctio és Mária Terézia korára valósult meg teljesen: „A

⁷⁰³ Bauer 1907: 186–187.

⁷⁰⁴ Springer 1906: 3.

⁷⁰⁵ Springer 1904: 9–10. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg a másik idézett röpiratában is: Springer 1906: 7.

⁷⁰⁶ Springer 1904: 10.

⁷⁰⁷ Springer 1906: 8. Hasonló gondolatok: Springer 1904: 18.

koronatartományok komplexuma immár *állami egésznek* érezte magát a szent római birodalmon kívül, mint Habsburg, osztrák állam, Németország *mellett* [...].”⁷⁰⁸

Magyarország kérdésében Otto Bauer elfogadta a szociáldemokrata párt álláspontját, mely szerint Ausztria érdekei a teljes szétválást teszik szükségessé. Már az feltűnő, hogy „Ausztria” történetéről szólva híres könyvében, a szerző magától értetődően a Lajátn túli területekről beszél csak. Bauer mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarország történeti fejlődése teljesen más képet mutat, mint Csehorszáé. A magyarság soha nem vált történelem nélküli nemzetté, mivel ellentétben a cseh fejleményekkel, a magyar nemesség kitartott.⁷⁰⁹ Ez az uralkodó osztály II. József intézkedéseit, melyek meg akarták szüntetni az adómentességet, a nemzeti jogok megsértésének állította be, amire az uralkodó abszolutizmussal és gyarmatosító vámpolitikával válaszolt.⁷¹⁰ Bauer „Rudolf Springerrel” vitázva úgy látja, hogy nem a magyarság „kispolgári arroganciája” az, ami miatt Magyarország küzd a közös vámterület ellen – ennek okát a szerző sokkal inkább a gyarmatosító törekvések káros hatásai emlékének tudja be.⁷¹¹ A magyar nemesség mindebből képes volt olyan ideológiát gyártani, amelynek még a jelenben is ereje van és bármilyen nézeteltérést képes a „szabadságát védő magyarság küzd Bécs ellen” sémába elhelyezni.⁷¹² Ezért tévedés abban bízni, hogy Ausztria és Magyarország harca véget ért a kiegyezéssel. „Magyarország folytatni fogja hagyományos szabadságharcát.”⁷¹³

Bauer különös észrevételt tesz ezen a ponton. Meglátása szerint ez az ideológia képes a gazdasági érdekeket is felülrni, hiszen a vámterület szétválása a szerző szerint éppen a közép- és nagybirtokos réteg érdekei ellen van. Az osztrák–magyar együttélés háromezszáznyolcvan éves történetének legfontosabb tartalma azonban az uralkodó és a dzsentri közötti „osztályharc”, melynek során e réteg olyan, a jelenben is ható ideológiát termelt ki, amely az ország teljes önállóságát, az Ausztriával való teljes szakítást tette meg minden politikai törekvés végső céljának.⁷¹⁴ Bauer tehát arra a paradox megállapításra jut, hogy a magyar nemesség osztályharcát osztályérdekei ellen vívja: osztályideológiája gazdasági érdekeltségei ellen hat. Ezt az izgalmas, a materialista történelemfelfogással szembenő megállapítást ugyanakkor nem elemzi tovább, mivel nem ebben rejlik a legfontosabb tétel, amit ki akar mondani, ami egyszerűen az, hogy Ausztriának szakítani kell Magyarországgal. „A fejlődés a két

⁷⁰⁸ Springer 1906: 21. Kiemelés az eredetiben.

⁷⁰⁹ Bauer [1907]: 405.

⁷¹⁰ Bauer [1907]: 407.

⁷¹¹ Bauer [1907]: 414.

⁷¹² Bauer [1907]: 409–413.

⁷¹³ Bauer [1907]: 412.

⁷¹⁴ Bauer [1907]: 422.

*birodalomfél teljes szakításához vezet el [...] Ausztria és Magyarország különböző államok, külön, néha egymásnak ellentmondó érdekekkel, más-más akaráttal.*⁷¹⁵ Mindemellett Bauer úgy látja, hogy csak a függetlenség állíthatja rá Magyarországot a történelmi fejlődés pályájára. Amíg ez nem teljesül, a magyarság csak a Béccsel szembeni harc politikai gondolatát ismeri, és tudata nem éri utol a gazdasági fejlemények nyomán megváltozott helyzetet. „Mennyire megváltoztatta a kapitalista fejlődés a német nép társadalmi és politikai ideológiáját! Ezzel szemben Magyarországon a magyar parasztnak Kossuth neve még mindig olyan programnak hat, mint 1848-ban.”⁷¹⁶ Mihelyt azonban „Magyarország kivívja függetlenségét, tehát véget ér a Bécs elleni küzdelem, meg fog jelenni az országban is a valódi osztályharc”.⁷¹⁷

Karl Renner a magyar kapcsolat megőrzésére törekedett, jóllehet a dualista rendszert természetesen nem fogadta el, minthogy az egész birodalmi berendezkedést meg akarta változtatni és az új struktúrában nem szánt kiváltságos helyzetet Magyarországnak. Mindebben úgymond nem volt sok köszönet a magyarság hagyományos történelmi önértelmezése számára. Renner érvelésének lényege abban rejlett, hogy a török győzelmet Magyarország felett totális cezúrának állította be. Ábrázolása szerint a török éppen azt a területet vonta teljes hódoltságba, amelyen a magyar etnikum lakott, Erdély „szászokkal, vlahokkal és székelyekkel” az országtól elszakított fejedelemség lett, a „szlovák-német” Észak- Nyugat-Magyarország pedig Habsburg uralom alá került.⁷¹⁸ Ezáltal, Renner megfogalmazása szerint: „Ha Magyarország (Ungarn) egyáltalán valaha is azonos volt magyar országgal, többé már nem volt *magyar ország*.”⁷¹⁹ Érdemes már itt felhívni a figyelmet egy a továbbiakban is érvényesülő szóhasználatra: a szerző következetesen megkülönbözteti az etnikai magyart (magyar) a területiális, állampolgári értelemben vett magyarországi lakostól (Ungarn).

Magyarország nemcsak, hogy megszűnt magyar ország lenni, de az – ezek szerint valamennyire mégiscsak megmaradt – magyarság öt generáció alatt képtelen volt zsarnokai lerázására, a többi nemzetiség felszabadítására, de még a felszabadítók érdemi támogatására sem. Nem a magyarság állította vissza az államot, és ezért az, ami mégiscsak visszaállt, nem az ő teremtménye. A Habsburgok ezért soha nem is érezték magukat az Árpádok utódjainak – olyan értelemben, hogy a középkori magyar királyok elé emelt jogi korlátokat tiszteletben kellett volna tartaniuk.⁷²⁰ Az Árpádok államát Renner szerint egyébként is a mánások

⁷¹⁵ Bauer [1907]: 424. Kiemelés az eredetiben.

⁷¹⁶ Bauer [1907]: 413–414.

⁷¹⁷ Bauer [1907]: 426.

⁷¹⁸ Springer 1904: 10.

⁷¹⁹ Springer 1904: 11. Kiemelés az eredetiben; „magyar ország” magyarul van az eredetiben is.

⁷²⁰ Springer 1904: 11.

láadásai szétépték, ellenségeskedéseik pedig kiszolgáltatták a töröknek. Bár Renner nem használja a „történelem nélküli nemzet” koncepciót, lényegében mégis ennek látja a török invázió utáni magyarságot. Ausztria nem a középkori magyar állammal egyesült: a felszabadított, egységesített és megerősített állam a Habsburg császár ajándéka volt.⁷²¹ A Rákóczi-„láadás”, valamint a hasonló megmozdulások abból fakadtak, hogy a magyar mágnás és dzsentri réteg azokat a területeket követelte vissza, amelyeket a császár saját pénzén, saját emberei vére árán foglalt vissza.⁷²² Az állami kontinuitáson túl a szerző minden jogalapot elvitat az „ezer éves alkotmányra” való hivatkozástól is. Ezt egyrészt jogi kategóriák mentén kritizálja (a magyar országgyűlésnek soha nem volt törvényalkotói joga), legfontosabb szerint azonban az a tény, hogy „a rendek mindig is magyarok (ungarische) voltak és a 19. század első feléig sohasem voltak nemzeti magyarok (nationalmagyarisch).⁷²³ A szerző meglátása szerint „nem tanít mást a történelem” mint a fentieket és a Habsburgok óriási mulasztása, hogy e történelmi igazságokat hagyják a levéltárakban némán megülni és nem szegezik szembe a harsogó magyar igényekkel.⁷²⁴

Renner a dualista berendezkedést teljességgel elvetette. Meglátása szerint a Lajta eleve nem képez etnikai, de még földrajzi határvonalat sem.⁷²⁵ A kiegyezés voltaképpen nem Ausztria és Magyarország között áll fenn, hanem önkényesen létrehozott két új államot, amelyet Ciszlajtániának és Transzlajtániának nevezünk. Ezek *történelem nélküli* alkotások.⁷²⁶ A történelmi fejlődésvonal ezzel szemben háromszázötven éve Magyarország és Ausztria kapcsolatának erősödését hozta, az elmúlt harminc év azonban egy ellenétes mozgást indított be.⁷²⁷ Éppen ezért Renner primitív gondolatnak minősíti a Magyarországtól való teljes elszakadás szándékát, mivel az nem jelent mást, mint a kiegyezéssel beindult káros folyamatok logikus folytatását és nem korrigálását.⁷²⁸ Mindazonáltal a szerző álláspontja szerint a dualizmus nemcsak rossz válasz egy kérdésre, hanem maga a kérdés, amire válaszolni törekszik, már önmagában eleve rosszul van feltéve. A birodalom legfontosabb dilemmája ugyanis nem Ciszlajtánia és Transzlajtánia kapcsolata, hanem az, hogy a birodalom valamennyi nemzetisége (ideértve a magyarokat is), miként lesz képes működő struktúrát kialakítani.⁷²⁹

⁷²¹ Springer 1904: 13.

⁷²² Springer 1904: 12.

⁷²³ Springer 1904: 15.

⁷²⁴ Springer 1904: 13. 1906-os munkájában szinte szó szerint ismétli az itt bemutatott narratívát.

⁷²⁵ Springer 1904: 34.

⁷²⁶ Springer 1906: 32.

⁷²⁷ Springer 1904: 43.

⁷²⁸ Springer 1904: 35.

⁷²⁹ Springer 1904: 34.

„Nem Pest és Bécs között fogják megoldani a birodalmi kérdést, hanem Ausztriában vagy sehol” – ahol „Ausztria” Magyarországot is magában foglaló entitás.⁷³⁰

⁷³⁰ Springer 1904: 72.

A pángermánokhoz hasonlóan a keresztényszocialisták és mindenekelőtt karakteres vezetőjük, Karl Lueger (1844–1910) is a „politika új hangnemét” képviselték: Schönererhez hasonlóan antiliberális és antiszemita eszméket hirdettek, valamint mesterei voltak a parlamenten kívüli tömegpolitizálás módszereinek.⁷³¹ A keresztényszocialisták az 1867-ben liberális alapokon létrehozott, valójában azonban hibrid, liberális-abszolutista államberendezkedés ellenségei voltak.⁷³² Klerikalizmusukkal és antiszemitizmusukkal a liberalizmus régi és új ellenségeit egyszerre állították harcba.

Carl Schorske híres munkájában a mozgalom liberális racionalizmussal szembenő irracionalizmusát és a tömegeket manipulálni képes populista politikai beszédmódját emeli ki, mint sikerének kulcsát.⁷³³ A keresztényszocialistákra specializálódott John W. Boyer két monumentális monográfiájában nagyban árnyalta ezt a képet.⁷³⁴ Mindenekelőtt az osztrák liberalizmus rugalmatlan voltára világított rá: a liberálisok egyre szűkebbre szabták a megszólítandó társadalmi réteg körét a polgárság felső- és középrétegére koncentrálva – félve az 1849-ben tapasztalt tömegektől.⁷³⁵ Ennek megfelelően a választójogi cenzust igyekeztek magasan tartani, megtagadva ezzel 1848 örökségét, valamint a „*Bürgertum*” egyesítésének misszióját. Az 1873-as válság alkalmával pedig inkább foglalkoztak a politikai helyezkedéssel, mintsem a szociális kérdésekkel. Mindezzel az ún. „kisembert” provokálták. Mindemellett az osztrák liberálisok antiklerikalizmusa sokkalta agresszívabb volt, mint porosz testvérpártjéé. Utóbbiaknak a *Kulturkampf* csak egy intézkedés volt a sok közül, az osztrák pártnak azonban az öndefiníció része. Nem a koronát vagy a kormányzatot támadták, hanem, amint az már szóba került, a katolikus egyházat, nevezetesen az 1855-ös konkordátumot és ezzel ásták alá a neoabszolutizmust. A keresztényszocialisták azt a politikai forradalmat testesítették meg, amely elhozta a liberális antiklerikalizmus lebontását, a polgárság alsó rétegeinek beemelését a politikai előjogokba, valamint megszervezését a szociáldemokratákkal szemben.⁷³⁶

⁷³¹ Schorske 1981: 133.

⁷³² Boyer 1995: xi.

⁷³³ Schorske 1981: 133–146.

⁷³⁴ Boyer 1981; Boyer 1995.

⁷³⁵ Boyer 1981: 24.

⁷³⁶ Boyer 1981: 38.

Valójában a párt nem rendelkezett átütő erővel a képviselőházban. Ahhoz ugyan túl sokan voltak, hogy ignorálni lehessen őket, ahhoz azonban túl kevesen, hogy változást idézzenek elő.⁷³⁷ Ahol valóban szimbolikus erővel bíró, nagy áttörést vittek véghez, az Bécsben volt, Karl Lueger polgármesterré választásával. Ez a győzelem példa nélküli volt az első világháború előtti közép-európai városok történetében: Lueger harmincéves liberális uralomnak vetett véget, ami a legnagyobb változást jelentette a választói lojalításban az 1914 előtti korszakban.⁷³⁸ Első megválasztásakor Ferenc József nem is volt hajlandó kinevezni az antiszemita Luegert, miután azonban a bécsiek megismételték akaratukat, a császár kénytelen volt engedni.

Karl Lueger egész pártjának egyik legfontosabb egyénisége volt, halála után a keresztényszocialisták komoly válságot éltek át. Ismeretes módon a bécsi polgármester Hitler egyik példaképe volt (Schönerer mellett), és talán főleg ezért szokás fanatikus, a totalitárius diktátorokat megelőlegező alaknak láttatni. Boyer ábrázolásában azonban Lueger egyáltalán nem elvakult fanatikus volt, hanem egyike az első modern, professzionális, opportunistáknak. Közzsereplőként teátrális stílust ütött meg, a színpad mögött azonban kész volt megkötni a szükséges kompromisszumokat. Viselkedése sem a totalitárius diktátor-vezéré volt, hanem a barokk apafiguráé.⁷³⁹ Lueger egyébként liberálisként indult, ahhoz a generációhoz tartozott, amely 1841 és 1860 között született és politikai pályájának csúcsára már nem liberálisként jutott, hanem éppen az ideológiai keretek megváltoztatásával, a liberális ízlés és hit megszégésével ért fel.⁷⁴⁰ Schorske ezt a folyamatot épp Lueger példáján érzékeltette nagyon hatásosan: a későbbi polgármester pályáját „Dr. Luegerként” kezdte a racionális liberalizmus szellemében, majd „Szép Károlyként” fejezte be, ami egy megváltozott politikai ízlésvilágra és értékrendre utal.⁷⁴¹

Lueger sokkal inkább opportunistá volt, mint fanatikus, eszméit jobbra praktikus megfontolások alakították. A katolicizmusban elsősorban politikai tőkét látott, miként az antiszemitizmusban is. Voltaképpen csak két értékben hitt következetesen: a Habsburg dinasztia által vezetett birodalom fennállásának szükségességében, valamint az osztrák parlament rendszeres és átlátható működésében.⁷⁴² A poroszokkal szimpatizáló német nacionalizmusnak mindvégig ellene volt, a német nemzeti orientációt destruktív erőnek látta.

⁷³⁷ Boyer 1981: 40.

⁷³⁸ Boyer 1995: 1.

⁷³⁹ Beller (ed.) 2001: 34–35.

⁷⁴⁰ Boyer 1985: 212–213.

⁷⁴¹ Schorske 1981: 134.

⁷⁴² Boyer 1995: 40.

A francia-porosz háború során is ellenezte a túlfűtött német nacionalizmust, ami miatt egy alkalommal menekülnie kellett a pángermán diákok elől.⁷⁴³ Lueger nem tett egyenlőségjelet a német nemzettudat és Németország érdekeinek kiszolgálása közé. Olyan német kultúra elkötelezettje volt, amely lojális volt az államhoz, nem a Német Császársághoz húzott és visszautasította a szudétanémetek radikalizmusát is. Párttársaival együtt képes volt úgy elgondolni a politikai és az etnikai-nyelvi nemzetiséget, mint két összefüggő, de egymástól különválasztható szférát. Lueger mindezzel megelőzte az osztrák identitás megalkotására irányuló 1945 és 1955 közötti törekvéseket. Erre a következtetésre jutott nemcsak a Monarchia világát schwarzgelbek és német nacionalisták kettősségében látó Friedrich Heer, de az osztrák identitás kérdésével egyébként nemigen törődő John W. Boyer is.⁷⁴⁴

Magyarországon Lueger természetesen hírhedt magyarellenességéről volt leginkább ismert. E mögött azonban hidegen kalkulált politikai megfontolások húzódtak, nem zsigeri, irracionális gyűlölet. Minthogy megtagadta a német nacionalista retorikát, ideológiája deficitese volt: hiányzott az az egyesítő ellenségkép, amelyet a nacionalisták a szlávokban találtak meg. Ezt a veszteséget volt hivatott kompenzálni a magyarellenesség. 1886-ban az aktuális gazdasági kiegyezés visszautasításakor fejtette ki először azt a nézetét, miszerint a magyarok elnyomják, mi több, „rabszolga sorban” tartják a németeket és a szlávokat – két olyan nemzetet, amely mind számban, mind kultúrában túltesz rajtuk. Azt is kijelentette, hogy a németek és a csehek nemzetiségre való tekintet nélkül ciszlajtnak, akiket a magyarok üldöznek. Mindez csel volt Schönerer ellen és egy kísérlet arra, hogy a Monarchia nyugati felének nemzetiségi konfliktusát oly módon szerelje le, hogy új célpontot jelöl ki a politikai sárdobálásra.⁷⁴⁵ A magyarellenességnek ez a feszültségvezető funkciója tisztán látszik a Badeni válság elején, mikor is Lueger azzal próbálta elterelni a szót a nyelvrendeletek okozta botrányról, hogy az csak a magyaroknak kedvez, mivel elvonja a figyelmet az Ausztriát megalázó gazdasági kiegyezés megújításáról.⁷⁴⁶ A magyarellenesség instrumentális jellege a kortársaknak is feltűnt: Lueger egyik hírhedt 1891-es beszéde után a *Neue Freie Presse* nem Magyarországot védő érveléssel utasította el Luegert, hanem úgy, hogy kétségbe vonta a politikus magyarellenességének őszinteségét.⁷⁴⁷ E beszédében Lueger azt fogalmazta meg, hogy a kiegyezés nagyobb megaláztatás volt Ausztriára nézve, mint az 1866-os vereség. A kiegyezés ugyanis egy olyan nemzet elnyomása alá helyezett németeket, szlávokat, románokat, amely

⁷⁴³ Heer 1981: 271; Schorske 1981: 136.

⁷⁴⁴ Heer 1981: 306–309; Boyer 1995: 213.

⁷⁴⁵ Boyer 1981: 215.

⁷⁴⁶ Madaras 1989: 229.

⁷⁴⁷ *Neue Freie Presse* 1891. június 25.

„mindig Ausztria ellenségeinek oldalán harcolt, a törökökkel karöltve tört Ausztriára, Mazzini barátja volt és hasznát látta Ausztria minden bajának.”⁷⁴⁸

Lueger antiszemitizmusa voltaképpen magyarellenességének mintájára született: ezt terjesztette ki a „zsidó-magyarra” amit ezentúl a legfontosabb társadalmi ellenségnek jelölt meg. Antiszemitizmusa azonban nagyban különbözött Schönererétől, minthogy nem faji különbségekre épült. A magyarok vonatkozásában is tett olyan kijelentéseket, miszerint tévesen ítélik őt a *keresztény* magyar nép ellenségének, amellyel valójában mélyen együtt érez – minthogy zsidó és szabadkőműves kizsákmányolók áldozatául esett.⁷⁴⁹ A megvetendő „zsidót” gazdasági kritériumok mentén definiálta, melyekbe vallásiak vegyültek, faji szempont azonban nem – híres-hírhedt mondása, miszerint „Hogy ki a zsidó, azt én mondom meg” az antiszemitizmus faji vonzatainak elutasítását és politikai oldalának hangsúlyozását jelentette.⁷⁵⁰ A keresztényszocialisták Ciszlajtánia nemzetiségi kérdését ellentmondásosan kezelték. A birodalom keleti feléről szólva a magyarok ellenében a szlávokat támogatták – ezt azonban nem tehették ilyen nyíltan a Lajta másik oldalán. Bécsben úgy tettek, mintha a nemzetiségi kérdés nem létezne, emellett pedig hangsúlyozták, hogy pártjuk egy német párt, amelyre rá lehet bízni a német érdekek érvényesítését. Mindenekelőtt a praktikus megfontolások voltak irányadók. A párt sok asszimilált csehet tudott tagjának, emellett pedig végig kiállt az *Umgangssprache* koncepciója mellett. Még Lueger halála után sem használtak a keresztényszocialisták etnikai kritériumot annak eldöntésére, hogy ki milyen pozícióra alkalmas. Minthogy Bécsben százezres cseh lakosság élt, képtelenség lett volna kizárni őket a hivatali tisztségekből – erről azonban a párt igyekezett mélyen hallgatni.⁷⁵¹ A „hazai” nemzetiségi problémákban tehát kizárólag funkcionális kérdést láttak, voltak azonban olyan ügyek, melyekben kénytelenek voltak nyíltan „színt vallani” és ekkor rendre a német nacionalista álláspont mellett döntöttek, jóllehet ismét csak taktikai megfontolásokból. Ezek legsúlyosabbikát a Badeni rendeletek okozta krízis jelentette. A nyelvrendeletek ellen egész német-Ausztria tiltakozott, a keresztényszocialistáknak azonban elvileg a rendeleteket kellett volna támogatniuk. Eleinte így is tettek, a helyzet elmérgesedésével azonban felmerült egy esetleges felkelés veszélye is – ekkor nem lelkesen, de a rendeletek ellen foglaltak állást, hogy elkerüljék a szélsőségeség felé való további elmozdulást. Josef Scheicher, aki a párt szóvivője volt a kérdésben, ekkor a németek ősi jogaira hivatkozott és kifejtette, hogy Csehországban a németeket tekinti

⁷⁴⁸ Lueger beszédét idézi a *Neue Freie Presse* 1891. június 25.

⁷⁴⁹ Lueger beszédét idézi a *Reichspost* 1896. február 14.

⁷⁵⁰ Kirchhoff 2001: 81.

⁷⁵¹ Boyer 1995: 214–216.

őslakosnak.⁷⁵² Vélhetőleg a párt úgy ítélte meg, hogy az *Österreicher* és a *deutsch* ezen a ponton már túl veszélyesen került szembe egymással.

Ha valamiben biztosan nem tekinthető Lueger a 20. századi populista politika elődjének, az a sajtóhoz való viszonya volt. A politikus ugyanis teljes közönnyel és megvetéssel tekintett a sajtóra, az élőbeszédet preferálta, amelyhez kétségtelenül óriási tehetsége volt. A keresztényszocialisták egyik fontos elődjének, Karl von Vogelsangnak reformelképzeléseit elintézte annyival, hogy Vogelsang „csak egy újságíró”.⁷⁵³ Mindazonáltal a pártnak volt hivatalos lapja, a *Reichspost*, amelynek szerkesztőjével, Friedrich Funderrel, Lueger jó kapcsolatot ápolt és a polgármesternek jelentős szerepe volt abban is, hogy az újság a párt lapjává vált, ez azonban nem változtatott a sajtóval szembeni ellenérzésein.⁷⁵⁴ Heer megfogalmazása szerint a *Reichspost* a liberális, porospárti *Neue Freie Presse* világhatalmához képest egy kis zuglap volt csupán.⁷⁵⁵ Leginkább arra szolgált, hogy Lueger eszméit propagálja, különböző megnyilvánulásait egyetértéssel idézze.⁷⁵⁶ Tematikai választásai jól tükrözték a keresztényszocialisták képviselőházbeli aktivitását: a csehekkel kapcsolatos kérdésekről alig volt szó, a magyarokról viszont annál inkább.⁷⁵⁷ Ha mérlegeljük a fent leírtakat a párt cseh, illetve magyar politikájával kapcsolatban, ez egyáltalán nem meglepő: a magyar kép mindenekelőtt ideológiai funkciót szolgált, a szükséges közös ellenséget jelölte ki, míg a csehekkel kapcsolatban egyfajta fű alatti gyakorlat alakult ki, amelynek ideológiai vonzatait jobb volt nem bolygatni. Röviden megfogalmazva: a magyarokról minél többet és hangosabban kellett beszélni, a csehekről ellenben minél kevesebbet.

A *Reichspost Feuilleton* rovatába Adam Trabert (1822–1914) írt összefoglalót a magyar történelem számára legfontosabb epizódjairól *Kalandozás Magyarország történetében* címmel. A költő, drámaíró és újságíró Trabert óriási megbecsülésnek örvendett keresztényszocialista körökben, olyan egyéniségek írtak róla laudációkat, mint Richard von Kralik. Igazi *osztrák* költőnek tartották, a *Reichspost*ban nyolcvanadik és kilencvenedik születésnapján is hosszabb méltatással köszöntötték és felrótták az osztrák irodalmi életnek, hogy színdarabjait nem méltatja kellő figyelemre.⁷⁵⁸ Pedig Trabert nem is Ausztriában született. Nemcsak származásra nézve volt hesseni, de élete jelentős részét is ezen a területen töltötte, jobbára újságíróként dolgozva. Minthogy elkötelezett katolikussá tért meg a forradalom után és az osztrák vezetéssel

⁷⁵² Madaras 1989: 227–229.

⁷⁵³ Heer 1981: 279.

⁷⁵⁴ Pfarrhofer 1978: 45.

⁷⁵⁵ Heer 1981: 279.

⁷⁵⁶ Pfarrhofer 1978: 42.

⁷⁵⁷ Pfarrhofer 1978: 67.

⁷⁵⁸ *Reichspost* 1902. január 28.; *Reichspost* 1912. január 27.

megvalósuló nagynémet egység híve volt egész életében, az 1866-os fordulat után a protestáns porosz vezetéssel megvalósuló Németországból inkább Ausztriába költözött és osztrák patriótává vált.⁷⁵⁹

A magyar történelemről szóló rövid, folytatásokban közölt cikkét a magyar millenniumi ünnepségek provokálták ki. Trabert célja az volt, hogy megcáfolja, „leleplezze” azt a meglátása szerint nagyban hazug képet, amelyet Magyarország otthon és a nagyvilágban terjeszt, miszerint az ország most és a múltban mindig is a „szabadság fellegvára” a „nemzeti igazságosság hazája”. Ugyanakkor a szerző azt is tagadja, hogy a magyar állam ázsiai, legjobb esetben is félcivilizált barbárok tanyája lenne, miként azt legnagyobb ellenségei állítják. Nem lehet ugyanis így beszélni, érvel Trabert, az egész Európa által cserbenhagyott Mária Terézia áldozatkész védelmezőiről. A magyar történelemnek e számára pozitív, röviden felidézett epizódjáról azonban rögtön a „trónfosztó fiának” botrányos kijelentéseire tér át. Kossuth Ferenc általánosan a *Reichpost* által legintenzívebben támadott magyar politikus volt.⁷⁶⁰ Kossuth beszédeit Trabert azért tartja botrányosnak, mert egyrészt „gyalázatos szipirtyónak” titulálja Ausztriát, melynek császáráról mintha elfelejtené, hogy „isten kegyelméből Mária Magyar Királyságának koronáját is viseli”. Másrészt pedig Kossuth és általában a magyarok már be sem érik azzal, hogy országukat a szabadság fellegvárának tartják, „hallatlan és nevetséges önimádatukban” már odáig mennek, hogy magukat az osztrák, német és általában a nyugat-európai kultúra mindenkor védelmezőinek állítják be. Pedig Magyarországot „Franciaország béréncét”, „az oszmánok áruló rabszolgáját” éppen „Ausztria kardja” szabadította fel. Ezért a magyar narratíva „nem maradhat válasz nélkül”. „Vagy talán az egész világtörténelem egyszerre olyan mély felejtésbe süllyedt, hogy lehetségessé vált Kossuth és Magyarország hamis dicsőségét hirdetni?”⁷⁶¹

Trabert Magyarország történetének bemutatásához Horváth Mihály egy 1867-ben Vaszary Kolos átdolgozásában németül kiadott középiskolásoknak szánt tankönyvét használja.⁷⁶² Helfertnél is megfigyelhető volt az a taktika, hogy szándékosan és többször hangsúlyozottan használta Horváth munkáit – ezzel az eljárással potenciális ellenlábasaiknak ugyanis bármikor odavethette, hogy álláspontja már csak azért is elfogulatlan, mivel „magyar szerzőből dolgozott”. Az eredeti munkával való összehasonlítás során azonban megfigyelhető, hogy Trabert, Helfert de a későbbiekben elemzett történészek közül többen is úgy dolgoznak

⁷⁵⁹ Életútját felidézi a *Riechspost* születésnapjára közzétett cikk.

⁷⁶⁰ Pfarrhofer 1978: 57.

⁷⁶¹ Trabert 1895a.

⁷⁶² Horváth 1867.

Horváth vagy más magyar szerző munkáiból, hogy az olvasottakat nagyban idomítják már elve meglévő alapvető nézeteikhez – természetesen más-más minőségben. Átveszik a tényanyagot, és egyes szimpatikus mondatokat akár szó szerint is idéznek, de az események értelmét, relatív fontosságát és morális minőségét az olvasottaktól szinte függetlenül határozzák meg – ezen ítéletük kialakításában saját reflektált vagy nem reflektált prekoncepcióik, világképük, tudatosan vagy tudattalanul követett ideológiájuk játsszák a döntő szerepet.

Trabert eleve elsősorban a király vagy a királyi családdal szemben elkövetett összeesküvéseket és merényleteket szándékozik sorba venni. A szerzői magyarázat szerint „az említett könyvet lapozgatva” találta ezen eseteket, valószínűbb azonban, hogy következetes és aprólékos gyűjtésről volt inkább szó, mivel Horváth narratívájában igen marginális pozíciót foglalnak el ezek az epizódok. „Jól tudom, hogy Európa kultúrájáért vívott harcokban részt vettek magyarok is, akiknek szívében ott volt a királyhűség és a lovagiasság, és nem ritkán hősi halált haltak [...] én azonban más magyarokról akarok mesélni, akik gyalázatos árulók voltak.” A magyar történelemre pedig ez jellemző, hiszen a „történelem csillagainak” számító egynéhány hős mellett az árulók nevei „óriási lapokat” töltenének be.

Trabert sorra veszi a királyi családok elleni merényleteket Gertrúd meggyilkolásától a Nagy Lajos felesége ellen elkövetett merényletig. „Olyan történelem-e ez – kérdi iróniával, utalva forrásának elsődleges oktatási feladatára – amely képes felébreszteni a patriotizmust és a királyhűséget?” Ezek a belső zavargások épp akkor mentek végbe, mikor „egy erős királyságra volt a legnagyobb szükség az ekkor már fennálló török fenyegetéssel szemben”, ennek hiányában minden védelmi feladat Ausztriára hárult. Olyan kijelentés ez, amely Horváth munkájában nem található meg.

A szerző a magyar történelem legnagyobb hősének Hunyadi látja. Feltűnő, hogy Trabert, ellentétben sok szerzőtársával, a magyar történelem olyan jelentős és ellentmondásoktól mentes hősei kapcsán, mint Hunyadi, vagy a Sziget várát védő Zrínyi Miklós, nem játssza ki az ún. „etnikai kártyát” – azt a korszakban ismert tény, miszerint Zrínyi horvát nemes volt, Hunyadi pedig legnagyobb valószínűség szerint román felmenőkkel rendelkezett. Meglehet, hogy a hesseni szülőföldjéről Ausztriába menekülő Trabert, aki mindezt nem száműzetésként élte meg, hanem új „Vaterlandra” lelt, minden gond nélkül magyar hősnek látta a Magyarország érdekében cselekvő Zrínyit és Hunyadi. Hunyadi teljesítményének feldicsőítése mindazonáltal voltaképpen arra szolgál, hogy a hadvezér vereségeinek számba vételekor a szerző rámutasson arra, miszerint Magyarország ideális feltételek mellett is túl gyöngének bizonyul a „nyugat védelme” feladatának ellátására. „Magyarország hatalma, még akkor is, mikor egy Hunyadi állt az élen, elégtelen volt arra, hogy

az európai kultúra védőbástyájaként szolgáljon, aminek a hencegő Kossuth Ferenc oly pompásan magasztalta.”⁷⁶³

Hunyadi legnagyobb ajándéka Magyarország számára a szerző szerint fia, Mátyás volt, aki „a legjobb királlyá vált, aki valaha Magyarország koronáját hordta. Mégis egyre jobban résen kellett lennie a lázadásokkal szemben.” Horváth tizenkilenc oldalas Mátyás fejezetének tanulsága Trabert számára azok a zendülések, amelyekre a magyar történész nagyjából egy oldaldalt szánt. Ennél az eljárásnál azonban jóval meglepőbb az, hogy a szerző Mátyás sokak által kritizált nyugati politikáját egyáltalán nem bírálja, holott Horváth maga hosszabban elemzi azt, jóllehet egyetértően – ugyanakkor az értékítéletet Trabert maga is meghozhatta volna, ahogy ezt más alkalmakkor tette. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy Trabert történelemképe döntően a királyság tiszteletben tartandó intézménye köré szerveződik, nem olyan nagyobb ívű koncepciók köré, mint a kristályatomok összeállásához hasonlítható geopolitikai szükségszerűségek (Helfert) vagy a tömegérdek (Renner). Így a magyar történelmet is elsősorban a „magyarok” királysághoz való viszonyulása alapján teszi mérlegre és nem a nyugat-kelet szembenállás szerint ítéli meg. A királyság központi értékét mutatja az is, hogy a Mátyás utáni időszak elbeszélésében Trabert meg sem említi a Horváth által tünynak, könnyelműnek és akaratgyengének jellemzett Ulászlót,⁷⁶⁴ az ország belső züllése ábrázolásában mintegy önmagától áll be a nagy király elhunytával. „Mátyás halála után egy olyan periódus kezdődött, amelyet Horváth a nemzeti szétesésnek nevez. Egy gyalázatos oligarchia vette kezdetét.”⁷⁶⁵ Ez az oligarchia vezette el az országot a mohácsi tragédiáig, amely Trabert látomásában ítélet volt az ország egész addigi története felett. „Nem azt akarta-e a gondviselés mondani mindezzel a világnak – teszi fel a költői kérdést –, hogy lássátok, egész Magyarország, Szent István országa posványra változott?” A vereség legsúlyosabb következménye a kettős királyválasztás volt, miután Szapolyainak „nem volt sürgősebb dolga, minthogy a törökkel kössön szövetséget”. Érdekes azonban, hogy Horváth Szapolyaival kapcsolatos szigorúan elítélő véleményét nem idézi.⁷⁶⁶ Ehelyett narratíváját Thököly felkelésével folytatja, aki, megítélése szerint csak önös érdekből lázadozott a Habsburg uralom ellen. Rákóczi felkelését (akit kever Rákóczi Györggyel) szintén Horváthétól nagyban eltérő értékítélettel mutatja be, lényegét a hálátlanságba látva. „Még a török igát [...] alig törte meg Ausztria kardja, már az egész magyarságot zendülni látjuk, amely hamar egy évig tartó dühös

⁷⁶³ Trabert 1895b.

⁷⁶⁴ Horváth 1867: 141–144.

⁷⁶⁵ Trabert 1895c.

⁷⁶⁶ Horváth 1867: 163.

háborút gerjesztett.” Trabert ábrázolásában Rákóczi mindvégig arra törekedett, hogy a Habsburgokat eltávolítsa a trónról, amiért száműzetésével kellett vezekelnie. Ezen a ponton állítja párhuzamba az erdélyi fejedelemmel a „másik trónfosztót” Kossuth Lajost, aki hasonlóképpen száműzetésben végezte – és egyébként már nem szerepelt egyáltalán Horváth könyvében. „Mindkettő azonban, a király egykori trónfosztója és korunk trónfosztója mindenk ellenére még ma is hősként vannak ünnepeelve, egyikük szinte nemzeti szentként.” Kossuth lázító szelleme azonban a jelenben is tovább él Trabert szerint, miként az egész magyar történelem a zendülés vissza-visszatérő szelleme köré szerveződik: „Ez mind a régi történelem, amely azonban örökké új marad, és kettétöri a patrióták szívét, akik iszonyodva végigélik.”⁷⁶⁷

A magyar történelem még ezután is előkerült a *Reichspost* hasábjain. Miként általában véve a keresztényszocialista pártban, újságukban is a millenniumi ünnepek tették aktuálissá a magyar kérdést. A *Reichspost* mindenekelőtt azt kifogásolta az ünnepeken, hogy azok egy pogány magyarságra emlékeznek, amely végigpusztította Európát. „A korabeli magyarok *pogányok* voltak, egy erkölcstelen, nyers barbár nép, amely ettől a ponttól kezdve [ti. a honfoglalás] egy fél évszázadon keresztül csakúgy, mint a mongolok és az avarok, gyilkolva, felégetve, rabolva vonultak végig egész Közép- és Nyugat-Európán, kivált a mi német kultúrterületeinken [...] kannibál módjára garázdálkodtak, mígnem Nagy Ottó leverte őket.”⁷⁶⁸ Az erre való emlékezés, a pogány magyarok honfoglalásának zajos megünneplése nem keresztény kultúrtett (*Culturthat*). Feltűnő, hogy a nemzetiségek tiltakozásai a cikkben nem kerülnek szóba, holott a nemzetiségek elnyomására való hivatkozás alapvető volt a keresztényszocialisták magyar diskurzusában. Ehelyett a vallási szempont uralkodik.

A szerző legfőképp azért áll értetlenül a pogány honfoglalás megünneplése előtt, mivel ehelyett a magyarság ünnepelhetné a kereszténység felvételének kilencszázadik évfordulóját is, mégsem teszi. „Teljesen más lenne, ha a magyarok ma kereszténnyé és ezzel a keresztény-európai kultúrnéppé válásuk kilencszázadik évfordulójáról emlékeznének meg. [...] Ez méltó tárgya lenne a nemzeti emlékezetnek.” Hogy ez miért alakult mégsem így, arra a szerző a már bejáratott zsidó-magyar képpel válaszol. „Ez nyilvánvalóan zsidó találmány, amelyre a magyarokat rábeszélték.” Ehhez azonban ne várják a keresztény németek részvételét, ugyanis ezek „sose csókolják meg az ostort, amellyel őseiket verték”.

A jól ismert magyar-zsidó kapcsolaton túl a cikk szerzője egy újat is felállít és a magyarokat a keresztényszocialisták másik fő ellenségével, a pángermánokkal is párhuzamba állítja. Az érvelés szerint ugyanis a honfoglalás millenniumának megünneplése ugyanazon a

⁷⁶⁷ Trabert 1895d.

⁷⁶⁸ *Reichspost* 1896. június 16. Kiemelés az eredetiben.

történelemszemléleti alapokon nyugszik, mint Schönererék azon törekvése, hogy elszakadjanak a keresztény időszámítástól és azt a germán törzsek európai megjelenéséhez kössék.

A „történelmi jog” elvéről ugyanúgy elmondható, mint az olyan ideológiailag terhelt fogalmakról, mint a „*Gesamtstaat*” vagy „magyar/német nemzet”, hogy több rétege és jelentése létezett. A történelmi jog jelenthetett konkrét múltbéli törvényekre való hivatkozást, mint ahogyan azt Deák Ferenc és Wenzel Lustkandl már említett vitája mutatja. Olyan egzakt jogokat tehát, amelyek egy adott régiót „történelmi-politikai individuummá” (*historische politische Individualitäten*) emeltek. Emellett azonban a történelmi jog mint gondolkodásmód jelenthetett egy elvontabb, kevésbé megfogható hivatkozási alapot is, mely mindössze azt jelentette, hogy a kérdéses entitáshoz olyan múltképet társítottak, amelynek segítségével a jelenben különböző jogokat vindikáltak, vagy éppen egy kialakult hatalmi struktúrát magyaráztak meg.

Az első eljárás relevanciáját már a korszak elején sokan kétségbe vonták. Voltaképpen aranykorát a dualizmus létrejötte előtt élte, olyan föderalista gondolkodók elképzeléseiben, mint Eötvös József, akik úgy látták, Ausztria léte és nagysága történelméből származik, és ezért egyedül a történelmileg kialakult entitások tiszteletben tartásával oldhatók meg a birodalom integritását érintő kérdések.⁷⁶⁹ A centralizáció hívei azonban megkérdőjelezték az elv tarthatóságát, ahogyan a már említett Justus Freimund is. A „szorosabb” értelemben vett történelmi jog relevanciájának megkérdőjelezése azonban egyáltalán nem feltétlenül jelentette a második értelemben vett használatának elvetését is, a történelmi gondolkodástól való elfordulást. Freimund munkája már címében utal arra, hogy a jelen a múltból fejthető meg. Heinrich Friedjung jóllehet úgy látta, hogy az új eszmék és érdekek sodrását nem fogja megállítani néhány középkori pergamen,⁷⁷⁰ azt azonban, hogy mik ezek az eszmék és érdekek, milyen irányba és miként hatnak e különböző erők, ő is a történelem tanulmányozásával kívánta megfejteni.

Karl Rennernél már azt láttuk, hogy nemcsak a koronatarományok és a dualizmus rendszerét kívánta megszüntetni (ezzel tehát megtagadta a történelmi-politikai individuumok létjogosultságát), de megkérdőjelezte a múlt általános relevanciáját is a jelenről való gondolkodásban. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy Renner sem szakadt még el a történelmi gondolkodástól: nemcsak „úgy mellesleg” tette helyre a meglátása szerint elferdített, meghamisított tényeket, de történelmi fejlődési íveket is felvázolt, valamint legitimáló erőt

⁷⁶⁹ Kann 1977a: 36.

⁷⁷⁰ Litz 1948: 35.

tulajdonított a múltnak. Ebben a rövidebb alfejezetben egy olyan gondolkodóról lesz szó a korszak végéről, aki immár mindkét verziót elvetette és általános érvénnyel adta ki a jelszót – franciás műveltségének megfelelően Gabriel Hanotaux-t idézve: *Il faut liquider le passé*.

Aurel Popovici (1863–1917) Lugoson született román családba, egyetemi tanulmányait Bécsben és Grazban végezte. Elsősorban a *Replica* szerkesztőjeként vált ismertté, 1894-ben a *Memorandum* perbe is belekeveredett újságíróként, amiért négy év börtönre ítélték, a kaució kifizetésével azonban szabadon távozhatott az országból. Ezután élete hátralevő részét Németországban, Ausztriában és Romániában élte. A századfordulón csatlakozott az ún. neokonzervatívok köréhez, akik a trónörökös Ferenc Ferdinánd körül csoportosultak.

Ferenc Ferdinánd, aki 1896-ban vált hivatalosan trónörökössé, gyakorlatilag azonban Rudolf 1889-es halála után készülhetett a trónra, a birodalmat úgy gondolta egységesebbé tenni, hogy kielégíti a különböző nemzetiségek követeléseit. „Magyarellenessége” a magyar vezető réteg és az ország privilegizált helyzete ellen irányult. A tanácsadói körébe tartozó neokonzervatívok Schmerling és Bach rendszerével nyíltan vállalták a kontinuitást.⁷⁷¹ Ferenc Ferdinánd emellett a keresztényszocialistákkal és személyesen Lueggerrel szimpatizált leginkább: a birodalom integritása melletti elköteleződésük, antiszemitizmusuk, valamint a magyar uralkodó elittel szembeni ellenérzésük és félelmük mentén találtak egymásra.⁷⁷² A trónörökös döntően avatkozott be abba is, hogy a két konzervatív újság egyesüljön, így 1911-ben a *Vaterland* beolvadt a *Reichspostba*.⁷⁷³ Az 1905-ös pártkongresszuson a keresztényszocialisták, akik élen jártak a dualista rendszer kritikájában, alternatíva megfogalmazásában azonban annál kevésbé, kifejezték elköteleződésüket Ferenc Ferdinánd „nagy osztrák” koncepciója mellett.⁷⁷⁴

A trónörökös a birodalom átalakításáról szóló elgondolások közül Popovici tervét szívelte meg leginkább.⁷⁷⁵ Popovici 1906-ban publikált munkája, a *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich* a neokonzervatív vonal teoretikus alapművének tekinthető. A szerző egy részleteiben kidolgozott programot vázolt fel, amellyel felváltotta volna az 1867-es alkotmányt. Föderalista struktúra jött volna létre tizenöt résszel, amelyek határait etnikai szempontok jelölték volna ki, jelentős belső autonómiával az amerikai és svájci modellek alapján. A fragmentáltságot Popovici a központi végrehajtó hatalom megerősítésével kívánta volna ellensúlyozni és a németet tette volna meg hivatalos nyelvnek. Úgy gondolta, hogy

⁷⁷¹ Nemoianu 1989: 33–34.

⁷⁷² Heer 1981: 306.

⁷⁷³ Pfarrhofer 1978: 38.

⁷⁷⁴ Madaras 1989: 217.

⁷⁷⁵ Pfarrhofer 1978: 52.

rendszeréhez idővel más államok is csatlakozni fognak, miként az Egyesült Államok példája mutatta.⁷⁷⁶ Popovici rendszerének részletekbe menő ismertetése nem lehet e dolgozat feladata. A továbbiakban csak arra szeretnék koncentrálni, hogy a szerző miként zárta ki a történelmet, mint a jelenben való tájékozódást segítő és legitimáló tényezőt.

Popovici számára egyértelmű volt, hogy a birodalom fennállása vagy bukása a nemzetiségi kérdés megoldásán múlik, amit a dualizmus képtelen volt kezelni. A szerző az ausztriai politikai életet ellehetetlenítő obstrukcióért is a dualizmust okolta: Badeni ugyanis hírhedt és a német pártokat provokáló nyelvrendeleteit azért hozta, hogy az „igazságtalan, minden nemzet által utált” kiegyezést át tudja erőszakolni a parlamenten.⁷⁷⁷

A szerző úgy látta, a nemzetiségi problémáról valójában nem esik érdemi szó. A „cseh kérdésről”, a „magyar haderőről” ugyan folyamatosan harsognak a lapok, a tulajdonképpeni nemzetiségi kérdésről azonban hallgatnak, ennek észleléséhez ugyanis az kellene, hogy a pártok a monarchiát egy egészként gondolják el és ne partikuláris kérdésekkel foglalkozzanak, hanem az *egyetlen* nemzetiségi kérdéssel. Birodalmi programot kellene adni, amely valamennyi nemzetiségnek megoldást jelent.⁷⁷⁸ Ez azonban addig lehetetlen, amíg a történelmi jog mentén kívánják rendezni a problémát. Hohenwart föderalista megoldási kísérlete, Taaffe csapongó rendszertelensége mind emiatt bukott el. A „megsárgult pergamenen létrehozott föderalizmusban” ugyanolyan nemzetiségi konfliktusok alakulnak ki, melyek megoldására létrehozták.⁷⁷⁹ A „reménytelen zavarodottsághoz” vezető történelmi jog alkalmazásért is a dualizmus okolható. A kiegyezés ugyanis a történelmi gondolkodás diadala, hiszen Magyarország történelmi jogaira épít, és míg fennáll, a csehek ugyanúgy követelhetik történelmi jogaikat.⁷⁸⁰

Leszámítva pár olyan elejtett megjegyzést miszerint „a nemzetiségek egy millennium óta lakják Magyarországot, mégsem sikerült a románokat vagy a szlávokat asszimilálni, [...] éppen napjainkban miért sikerülne?”⁷⁸¹ Popovici nem a saját „történelmi tényeit” szegezi szembe a neki nem tetsző „történelmi tényekkel”, hanem a történelmi gondolkodás eljárását alapvetően kérdőjelezi meg. A történelmi érvelés és féltett gyermeke, a történelmi jog legfontosabb jellemzője a szerző szerint a kenhetőség, rugalmasság – bármire fel lehet használni: „*The devil can cite Scripture for his purpose.*”⁷⁸² Csak arra jó, hogy a valódi

⁷⁷⁶ Nemoianu 1989: 35.

⁷⁷⁷ Popovici 1906: 10–16.

⁷⁷⁸ Popovici 1906: 4–8.

⁷⁷⁹ Popovici 1906: 17, 27.

⁷⁸⁰ Popovici 1906: 17, 174.

⁷⁸¹ Popovici 1906: 82.

⁷⁸² Popovici 1906: 123.

nemzetiségi igényeket ki lehessen játszani és az egyik nemzet a másik feletti uralmát biztosítani tudja. Így bármilyen megoldási javaslat, amelynek köze van a történetileg reklamált jogokhoz csakis újratermeli azt az alapvető problémát, amelynek megoldására született: hogy egyes nemzetek elnyomásban tarthatnak másokat.

Minthogy a történelmi legitimációt tökéletesen üresnek látja, a szerző értetlenül áll szemben azokkal, akik a cseh államjogba már kezdenek „beletörödni”, a szlovének és rutének hasonló törekvésein azonban felháborodnak.⁷⁸³ A múlt ugyanis Popovici meglátása szerint nem rendelkezik azzal a hatalommal, hogy legitimáljon egy méltánytalan helyzetet: „Ha valami igazságtalanság történelmileg jött létre, akkor azt már nem is lehet eltörölni?”⁷⁸⁴ Ugyanígy a „történeti jogalaptól” elzárt nemzetek kibontakozását sem akadályozhatja meg: „Valamennyi *nem történelmi-politikai individuum* harcolni fog azért, hogy most megalapozza azt, amit a múltban nem volt képes.”⁷⁸⁵ Egy ponton a szerző kísérletet tesz arra is, hogy a történeti gondolkodásmódot önmaga ellen játssza ki: ez ugyanis, szól az érvelés, maga sem túl régi, csupán a francia forradalom ellen adott reakció volt, a racionális értelemmel akart szembeszegülni.⁷⁸⁶

A halott krónikák feletti ücsörgés elfordulást jelent az élő néptől és naiv frázisokat hoz létre, melyek „kapzsiságtól és uralomvágytól csöpögnek” és képtelenek orvosolni a „mai káoszt”, képtelenek olyan rendszer kialakítására, melyben a hatalom törvényes eloszlása összhangban van a hatalom természetes eloszlásával.⁷⁸⁷ Erre csakis a nemzeti-etnikai elvek talaján álló berendezkedés képes megoldást találni. A végső jelmondat tehát: „Történetietlennek [unhistorisch] kell lenni.”⁷⁸⁸

„Ne a történelmi-feudális jogok és intézmények, ne a papíron vagy pergamenen rögzített források szorítsák vissza a napjainkban fejlődő, nemzeti önazonossággal bíró népeket. A népek jogának [Volksrechte] kell cselekednie, amely a valóságban és igazságosságban gyökeredzik, és nem a történelmi hagyományokban – olyan hagyományokban, amelyek rég igazságtalanná váltak.”⁷⁸⁹

⁷⁸³ Popovici 1906: 19.

⁷⁸⁴ Popovici 1906: 128.

⁷⁸⁵ Popovici 1906: 127. Kiemelés az eredetiben.

⁷⁸⁶ Popovici 1906: 142.

⁷⁸⁷ Popovici 1906: 40.

⁷⁸⁸ Popovici 1906: 142.

⁷⁸⁹ Popovici 1906: 134.

I. 3. Kitekintés a cseh kérdésre I.

A cseh korona országaira e dolgozat keretében, mint az említettem, csupán kitekintést teszek. Ezúttal tehát nem két „dualizmust” vizsgállok, mint az előző alfejezetekben tettem, hanem csak a birodalomhoz való viszonyra szorítkozom. A kiváló cseh történész Otto Urban kategóriarendszere szerint a 19. századi cseh kérdés három nagy témára osztható fel: a *belső* életre, ami különböző társadalmi jelenségek mellett a helyi németséggel való konfliktusos viszonyt foglalja magába, a *külső* térre, ami a cseh kérdés birodalmi léptékű vonzatait jelenti, végül pedig a még tágabb szintet jelentő közép-európai kontextusra. Természetesen ezek a szintek egyáltalán nem különülnek el kasztszerűen egymástól, mi több, folyamatos kölcsönhatás áll fenn köztük, mindazonáltal mégis érvényesnek tekinthető a felosztás.⁷⁹⁰

Ebben az alfejezetben tehát elsősorban erre a bizonyos külső kérdésre koncentrálok majd, a cseh- és morvaországi németséggel való konfliktus csak utalás szintjén kerül majd szóba. E külső kérdés voltaképpen a cseh államjog dilemmáját foglalja magába: a cseh politikai vezetők azon törekvését, hogy társadalmukat önálló államként, külön politikai tárgyként ismerje el a birodalmi központ, nagyjából úgy, mint tette azt Magyarország esetében. Ezt az igényt az általam alább vizsgált három szerző más-más aspektusból közelítette meg. Mindhárman történészek voltak, elemzett munkáik azonban politikai vitairatok, amelyeket valamennyijük hangsúlyozottan politikai cél által vezérelve írt meg. František Palacký (elsősorban) Ausztria egészének szempontjából, Josef Kalousek a cseh állam jogtörténeti hagyományaiból kiindulva, Josef Ladislav Píč pedig a magyar elit nemzettörténeti önképét cáfolva érvelt a dualista berendezkedéssel szemben.

Mindazonáltal emellett szükséges még egy kitekintést tenni egy olyan korabeli kultuszra, ami nélkül a cseh kérdés történeti implikációinak alapszintű értelmezése is képtelenség lenne. Ez Husz János és a huszita mozgalom kultusza, amely megkockáztatható, hogy még a magyarországi II. Rákóczi Ferencnél is nagyobb mozgósító erővel bírt. Ezt az államjogi kérdés tárgyalását követően elemzem majd egy rövidebb alfejezetben.

⁷⁹⁰ Urban 1995: 22.

I. 3. 1. A dualizmussal szemben: Palacký, Kalousek, Píč

A „történelmi-politikai” individuumokat elismerő októberi diploma esélyt adott a cseh vezető rétegnek, hogy részt vegyenek a politikai életben. Hamarosan meg is alapították a dominánsan felső-középosztályi tagsággal rendelkező Cseh Nemzeti Pártot (amelyet 1874-es szakadása után ó-cseh párnak neveztek), melynek vezetői a „nemzet apjaként” tisztelt történész, František Palacký, valamint veje, František Ladislav Rieger voltak. A párt elsődleges feladatának a cseh államjog érvényesítését tekintette, melynek érdekében, a korban igen vitatott lépést téve szövetkeztek a helyi nagybirtokos, konzervatív arisztokráciával.

Az ó-csehek lapjának számító *Národ*ban Palacký 1865-ben jelentetett meg cikksorozatot a birodalom berendezkedésével kapcsolatban, a következő évben pedig – minthogy a német nyelvű döntéshozókra és olvasóközönségre kívánt hatást gyakorolni – a sorozatot németül is megjelentette. A röpirat Palacký hatvanas évekbeli publicisztikájának csúcspontját jelenti.⁷⁹¹ A munka kapcsán a szakirodalom mindenekelőtt Palacký történelem felé fordulására mutat rá, ami annak ellenére következett be, hogy a szerző 1849-ben még a birodalom nyelvi-etnikai határok mentén való föderalizálása mellett foglalt állást – a korszakban többen értetlenkedek is afelett, hogy éppen egy történész miként szólíthat fel a történetileg kialakult határok figyelmen kívül hagyására, felülírására.⁷⁹² 1865-re mindenesetre Palacký belátta, hogy Eötvös történeti-politikai individuumokat középpontba állító elmélete „nemcsak a birodalmi vezetésben, de a népek körében is sikert aratott [...] jómagam pedig nem vagyok makacs ideológus”.⁷⁹³

Aurel Popovici *Großösterreich* elméletét tárgyalva már sort kerítettem a történelemmel való gondolkodás két fajtájának elkülönítésére. Palacký „fordulatai” a konkrét történeti jogot érintették, nem a történelmi tudás általános érvényességét a jelenben való tájékozódásra és helyes politikai cselekvésre. Utóbbi jelentőségét a történész természetesen soha nem is tagadta: úgy gondolta, hogy a politikai megfontolásoknak a múlt tanulságait kell felhasználniuk, kiválasztva azon elemeket, amelyek a jelenre és a jövőre nézve is követendőek és elutasítani azokat, amelyek a múlt bizonyossága alapján károsak az államra nézve.⁷⁹⁴ Ez az a történeti gondolkodás, melynek alapján mérlegre teszi Ausztria történetét is.

⁷⁹¹ Kořalka 2007: 448.

⁷⁹² Kann 1977b: 134.

⁷⁹³ Palacký 1866: 37.

⁷⁹⁴ Palacký 1866: 23.

Az Ausztriával kapcsolatos fő kérdés meglátása szerint az, hogy megmutatkozik-e történetében egyáltalán bármiféle eszme, vagy csak a nyers erőszak hozta-e létre és tartotta egyben a birodalmat. Az Ausztriát életre hívó történeti szükségszerűséget a török fenyegetésben jelöli meg a szerző. Számára tehát ezzel kezdődött valójában Ausztria, ellentétben Helfert már idézett és a későbbiekben is vizsgált meglátásaival. Még hozzá Palacký hangsúlyozza is az egész formáció valamennyire esetleges voltát, felvetve, hogy amennyiben Mátyás birodalma képes lett volna ellátni feladatát a török megfékezésében, a dinasztia által egyesített népek sosem egyesültek volna. Miután azonban a történeti feladat megoldására Ausztria bizonyult alkalmasnak, a birodalom megszilárdulása már nem az egyének érdeme volt, hanem a dolgok erejéből (*la force des choses*) következett. A birodalom két feladata a kereszténység megvédése és a katolikus megújulás előtti út egyengetése volt, kétszáz évig ezek tartották össze a népeket.⁷⁹⁵ Emellett még más jótékony hatása is volt Ausztria létének a szerző ábrázolásában: ha ugyanis a birodalmat alkotó nemzetek nem tömörültek volna egy államba, az „becsvágnak és hódítási vágnak” nyitott volna utat, ami pedig egymás gyilkolásához vezetett volna, egyik-másik nép teljes pusztulását okozva. Mindezt azzal együtt ismeri el a szerző, hogy hangsúlyozza a birodalmi központ önkényes lépéseit saját népeivel szemben.⁷⁹⁶

Palacký arra hívja fel a figyelmet, hogy az Ausztriát létrehozó történeti körülmények, és általában a világ megváltoztak, így a birodalomnak hatékony átalakulással kell bizonyítania, hogy léte nem vált kiüresedett mesterséges, erővel fenntartott létezéssé és igenis képes közös érdekeket, közös célt kijelölni népei számára. Palacký úgy véli, az abszolutista kormányzati berendezkedés a feudalizmus körülményei között bontakozott ki, így mára annak megszűnésével tökéletes anakronizmussá vált. E meglátásával jó eséllyel akkoriban Ausztria legtöbb hatalmon lévő államférfije egyetértett volna. Épp ezért volt remek retorikai fogás Palacký következő lépése: az abszolutizmus anakronisztikus voltából kiindulva ugyanis a történész ugyanígy anakronizmusként vetette el bármely nemzet vagy nemzetek uralkodását más nemzetek felett – amellet érvelve, hogy bármely nemzet hegemoniája a másik felett nem több mint egyfajta abszolutizmus.⁷⁹⁷

A történész ezen következtetése mögött az a nézet húzódik meg, miszerint a nemzeteknek – melyeket a szerző explicit módon politikai kritériumoktól függetlenül, pusztán nyelvi különbségek mentén definiált – is kijárnak az individuumokat megillető szabadságjogok. Hogy ez miért nem alakult így mégsem, azt Palacký a nemzet fogalmával kapcsolatos

⁷⁹⁵ Palacký 1866: 3–4.

⁷⁹⁶ Palacký 1866: 23.

⁷⁹⁷ Palacký 1866: 9.

problémáknak tudja be. A történész meglátása szerint az államok közötti jogrendet olyan országok fiai alkotják, ahol állam és nemzet fogalmai gyakorlatilag egyet jelentenek.⁷⁹⁸ Figyelembe kellene azonban venni, hogy egy államban több nemzet lehet és egy nemzet akár több államhoz is tartozhat. Ausztriának meg kell haladnia a mégoly általános gondolkodásmódot, és saját, Európa többi nagy államától elütő természetéhez kell alkalmaznia fogalmait.⁷⁹⁹ A Palacký által javasolt berendezkedési forma a föderalizmus, amely megadja a nemzeteknek is az individuumoknak a korszak szerint kijáró szabadságjogokat, minthogy nem egy vagy két nemzet hegemoniájára épít, mint teszi azt a német fölényt biztosító centralizmus vagy a német-magyar szupremáciát garantáló dualizmus.⁸⁰⁰

Palacký történeti érveléssel igyekszik leszerelni e két utóbbi lehetőség haszonélvezőit, kivált a magyar igényeket veszi ezúttal célba. A németekkel kapcsolatban a szlávokkal való konfliktusos kapcsolat történeti összefoglalójában is szereplő tételét ismétli. A németek meglátása szerint immár ezer éve folyamatosan a szlávok elnyomására törekszenek, jóllehet utóbbiaknak – miként azt már vitairatának első fejezetében leszögezi – hasonló szolgálatot tettek a keresztény civilizáció védelme érdekében, mint a németek.⁸⁰¹ Elnyomó szándékát a németség hol a kereszténység, hol a műveltség jelszavaival igyekezett legitimálni.⁸⁰² Palacký meglátása szerint a műveltségre való hivatkozás, miszerint a magasabb műveltség miatt a német és a magyar uralom kifejezetten a szlávok érdekében áll, nem más, mint a liberalizmus jelszavainak a nyers önkény szolgálatába állítása.⁸⁰³ Palacký ezen túl a német felsőbbrendűség hagyományos jelszavait és a szlávokkal szembeni kijelentéseket, mint például azt a nézetet, miszerint a németek túlságosan erősek és nemesek ahhoz, hogy a szlávokkal azonos szinten legyenek, a huszita kor felidézésével igyekszik cáfolni. Ekkor ugyanis a husziták lépten-nyomon súlyos vereséget mértek a győzhetetlennek gondolt német hadseregére.⁸⁰⁴

A magyar igények kritikája nemcsak azért foglal el előkelő helyet Palacký értelmezésében, mert a röpirat keletkezésének éveiben egyre valószínűbbnek látszott a magyar és a birodalmi vezetés kompromisszuma. Palacký Magyarország történetében egyenesen példát látott arra vonatkozóan, hogy miként néz ki a valódi, helyes nemzeti egyenjogúsítás (*Gleichberichtigung*) politikája. A szerző megértéssel szól a magyar alkotmány elkötelezett védelméről – egy elejtett megjegyzésében azonban azt is felveti, hogy ezen alkotmánynak nagy

⁷⁹⁸ Palacký 1866: 12–13.

⁷⁹⁹ Palacký 1866: 22.

⁸⁰⁰ Palacký 1866: 37.

⁸⁰¹ Palacký 1866: 2.

⁸⁰² Palacký 1866: 21.

⁸⁰³ Palacký 1866: 28.

⁸⁰⁴ Palacký 1866: 72.

valószínűséggel szláv eredete lehet. Ennél azonban jóval fontosabb érvelésében két tényező, amelyet a magyarok figyelmébe ajánl. Egyrészt igyekszik rámutatni arra, hogy a cseh korona országai hatalmas áldozatokat hoztak a magyarországi török harcokban. Második pontjában pedig nem csak azt fejt ki, hogy Magyarország történelme során a *Gleichberichtigung* hazája volt, de azon nézetének is hangot ad, miszerint a büszkén védett magyar alkotmány éppen az ország magyar jellegének hangsúlyozásával szenvedte el az öt alapjaiban megrengető csapást.

„[A] nemzeti egyenjogúsítás elve egyik más országban sem jutott oly mértékben érvényre, mint Magyarországon évszázadokon keresztül, míg a régi alkotmány érvényben volt és a latin a diplomácia, a nemesség és az iskola nyelve volt; veszélybe akkor került ez az alkotmány, amikor e tartópillérétől megfosztották.”⁸⁰⁵

Palacký ezzel természetesen 1848-ra utalt, ezt követően azonban rögtön felveti, hogy – az általa talán kissé túlértékelt – 1849-es szegedi törvények, amennyiben korábban hozták volna meg azokat, helyrehozhatták volna a hibát és más kimenetelt biztosítottak volna a forradalom számára.⁸⁰⁶

Kora Magyarországnak fő problémáját abban látja, hogy a „téggy úgy másokkal, mint veled szeretnéd, hogy tegyenek” elve helyett a *bellum omnium contra omnes* logikája uralkodik.⁸⁰⁷ A mérgező nemzetiségpolitika Palacký számára Kossuth személyébe sűrűsödik, akit az egyik „legvadabb” szláv renegátnak lát, mivel csak a magyar lakosságot ismerte el nemzetnek, mindenki mást fajzatnak tartott, e gondolkodásmódot pedig azóta sokan vallják a németiség köreiben is.⁸⁰⁸

Bár Palacký megértését fejezi ki a magyarság elszigeteltség-érzete vonatkozásában, ábrázolásában a helyes nemzetiségpolitika egykori példaképe végül a tökéletes ellenpéldaként lép elő. A korszakban nyomokban már felismerhető magyarosítási szándék érvelése szerint az egész birodalmat veszélyeztet. „Ez a szándékos és szisztematikus magyarosítás egy fájdalmas és veszélyes fekély az osztrák állam testén, amit ha nem orvosolnak mielőbb, az egész test egészségét és életét veszélybe sodorja.”⁸⁰⁹ Az az Ausztria, amelyet a szerző híres frankfurti

⁸⁰⁵ Palacký 1866: 18.

⁸⁰⁶ Palacký 1866: 18.

⁸⁰⁷ Palacký 1868: 19.

⁸⁰⁸ Palacký 1868: 33. Minden bizonnyal tudatában volt Kossuth szlovák származásának.

⁸⁰⁹ Palacký 1866: 19.

levele szerint „ha nem lenne, ki kellene találni” semmiképpen sem a magyar fejleményeket követő Ausztria, hanem a nemzetek egyenjogúságára építő birodalom.

„[M]indig is egy olyan Ausztriát képzeltem el, amely minden lakosa számára anyának és nem mostohaanyának bizonyul. Más szavakkal szólva [...] Ausztria kormánya ne legyen se német, se magyar, se szláv, se román, hanem a legmagasabb és legáltalánosabb értelemben osztrák – tehát minden alattvalójával szemben egyenlően igazságos.”⁸¹⁰

Palacký visszautalva az ezzel a maximával a történeti előzményekre hivatkozva szembemenő magyar igényekre, világossá teszi, hogy szemben a magyarság számára különleges pozíciót biztosító dualista berendezkedéssel, a föderatív elképzeléseknek szilárd történelmi előzményei vannak.

„Ki kell mondanunk, hogy [...] a dualizmus nyomokban többé-kevésbé forradalmi jegyeket mutat, minthogy csakis a történeti alkotmányos jog elsatnyulásával és megsértésével jöhet létre; egyoldalú erőszak árán valósulhat csak meg, így végtére is forradalmi tetteknek kell neveznünk, akár fentről, akár lentől indul ki. Ezzel szemben jogosan nevezhetjük föderalista periódusnak a korai osztrák történelem azon korszakát, melyben valamennyi területet saját joghagyományai szerint kormányoztak.”⁸¹¹

A dualizmus létrejötte után sem tűnt teljesen elveszettnek a cseh államjog ügye. A kialakult helyzetet Rieger és az öreg cseh párt vezetése joggal láthatta úgy, hogy a császárt és kormányát egy külpolitikai fejlemények nyomán kialakult, végső soron mégiscsak esetleges kényszerhelyzet vezette a magyarokkal való megállapodáshoz. Egy hasonló külpolitikai fejleménytől várták azt is, hogy a cseh államjogra vonatkozó kedvező döntésre indítsa az uralkodó köröket. Riegerék ezért is választották a passzív ellenállást, megtagadva a birodalmi tanácsban való részvételt. Rövid ideig úgy tűnt, hogy a kívánt külpolitikai fordulat meg is valósul. 1871-ben a porosz-francia háború hatása alatt titkos alkudozások indultak a kormány és a cseh nemzeti párt közt egy lehetséges dualizmus előkészítésére. Hohenwart miniszterelnök folytatta ez az utat és egyre jelentősebb gesztusokat tett a cseh politikai vezetés irányába, így

⁸¹⁰ Palacký 1866: 27.

⁸¹¹ Palacký 1866: 48.

például cseh politikust nevezett ki oktatási miniszternek. Mindennek az osztrák németiségre gyakorolt, radikalizáló hatását láthattuk az előző fejezetből. Rieger kidolgozott és Bécsbe vitt egy, a magyar kiegyezéshez nagyon hasonló tervezetet. A magyar miniszterelnök és a német liberálisok heves ellenállása mellett épp a külpolitika volt az, ami megghiúsította az elképzelést: míg Oroszország egyáltalán nem mozgósította diplomáciai erejét a cseh autonómia ügye mellett, ezzel szemben a megalakuló Német Birodalom mindent bevetett Hohenzwart ellenzékének erősítésére.⁸¹²

Ennek a korszaknak a terméke Josef Kalousek (1838–1915) munkája a cseh államjogról – ugyanakkor a munka megjelenésekor már eldőlt, hogy a trializmus nem valósulhat meg. Kalousek a következő fejezetben bemutatandó Václáv Tomek tanítványaként történésznek tanult a Károly Egyetemen. 1871-ben már a tudós társaság tagjává választották, 1882-ben lépett elő egyetemi tanárnak, eközben gimnáziumban tanított. Első munkája, ami egyben hosszú karrierjének legjelentősebb terméke is, a cseh államjogról írott értekezése, amelyben a Frank Birodalom kezdetétől 1848-ig elemezte a cseh államiságot alátámasztó történelmi jogot. Ezzel célja a Magyarországéhoz hasonló megállapodás történeti legitimálása volt. Munkájának cseh, illetve német kiadásában is világossá teszi, hogy a kötet elsősorban aktuálpolitikai: „E munka célja az, (...) hogy legalább egy kis fényt vessen Csehország történelmi jogaira azon körökben, amelyekben mindezidáig sajnálatos tudatlanság uralkodik felőle, ami minden bizonnyal oka annak, hogy [a cseh államjog] az őt megillető helyre kerüljön országunk politikai életében.”⁸¹³ Ez azonban nem vont le a kötet tudományos értékéből.⁸¹⁴

Kalousek könyve nagyban hasonlít Deák Ferenc fentebb említett, Wenzel Lustkandl könyve által provokált jogi munkájára. A hasonlóság nemcsak abban áll fenn, hogy mindkét tudós országának államjoga mellett érvelt. Kalouseknél szintén érezhető az, ami Deáknál domináns eljárásaként detektálható: mindketten a történeti vízióval szemben a száraz jogi kérdésekre és forrásokra helyezik a hangsúlyt, minthogy érvelésük lényege éppen abban rejlik, hogy az udvar nyers erőszakáról tanúskodó történelmi tényekkel szemben az ezalatt érvényben levő jogra helyezték a hangsúlyt. „Az *Osztrák Császárság* megalakulása – írja egy ponton Kalousek – a cseh korona államjogi kapcsolataiban nem járt változással, jóllehet politikailag kiindulópontja volt egy azelőtt soha nem látott centralizációnak.”⁸¹⁵ Az eljárás leginkább Kalousek munkájának német kiadásában egyértelmű, amelyben pusztán törvények elemzését

⁸¹² Graver 1978: 56–57.

⁸¹³ Kalousek 1871a: o. n.; Kalousek 1871b: o. n.

⁸¹⁴ Plaschka 1955: 45.

⁸¹⁵ Kalousek 1871b: 65.

találjuk, melyekhez legtöbb esetben még a minimálisan szükséges történeti kontextust sem adja meg a szerző.

Kalouseknek jelentős ellenszélben kellett dolgoznia: az általánosan elfogadott osztrák-német álláspont szerint ugyanis a csehek az 1620-as fehérhegyi vereséggel valamennyi történeti jogukat elvesztették. A szerző erről az álláspontról úgyszólván tüntetőleg tudomást sem véve mutatja be a cseh államjogot. A munkája által felölelt hatalmas időintervallumot azzal indokolja, hogy a cseh államjog nem egy-egy kiemelt törvényhez kötődik, hanem a történelem során a cseh közjogról szóló törvények összességéből fakad. Ezen a ponton Kalousek is a magyar államférfiak számára hasonlóképpen központi fontosságú referenciaként szolgáló angol alkotmányos példára hivatkozik.⁸¹⁶ A szerző rámutat arra, hogy még az 1627-es rendelkezésekben is kimondták a cseh korona országainak integritását és szuverenitását.⁸¹⁷

A munka német kiadásában, mint említettem, a szerző a történeti kontextus felvázolásától is tartózkodik, a jóval terjedelmesebb cseh eredetiben azonban többször elszakad a törvények szenvtelen bemutatásától és egyes történeti folyamatokat részleteiben is ábrázol, valamint ítéletet is alkot róluk. Érdekes ugyanakkor, hogy ezekben Kalousek szembemegy a hagyományos cseh történeti emlékezetben élő képpel. A harmincéves háborúra vonatkozóan például úgy látta, az abszolutista törekvésű monarchia küzdött az államot anarchiába taszító nemességgel, e konfliktus pedig csak véletlenszerűen esett egybe felekezeti kérdésekkel. A lakosság jólétével ezalatt egyik fél sem törődött, a nemesség kifejezetten nemzetellenes harcot vívott.⁸¹⁸ Kalousek, aki természetéből fakadóan nem lelkesedett semmiféle forradalmi mozgalomért, a huszita kort sem értékelte nagyra. Meglátása szerint az egész mozgalom elmaradhatott volna, amennyiben az egyház már 1409-ben meghozza azokat az intézkedéseket, amelyeket végül csak a tridenti zsinat alkalmával hozott meg. Ezzel Kalousek megvonta a cselekvő, kezdeményező szerepet a csehségtől, és egyetemes folyamatok pusztá elszenvedőjévé tette, ami miatt több kortársa is azzal vádolta, hogy hitetlensége és bátortalansága miatt képtelen átérezni a cseh történelem nagyságát.⁸¹⁹

Kalousek tehát úgy védte a cseh államjogot, hogy a cseh nemzeti történelmi önképpel nem azonosult teljes mértékben. Munkája végén a cseh államjog visszaállítását az általános alkotmányossági törekvésekkel hozza kapcsolatba, amelynek elengedhetetlen eleme a cseh államjog tiszteletben tartása. Ez a szerző szerint „a cseh politikai nemzet túlnyomó többségének

⁸¹⁶ Kalousek 1871b: 5.

⁸¹⁷ Kalousek 1871b: 48.

⁸¹⁸ Kalousek 1871a: 390.

⁸¹⁹ Plaschka 1955: 50.

akarata” és „egy mielőbbi általános kiegyezés, egy általános kibékülés ugyanúgy a dinasztia, mint a nemzet érdekében áll”.⁸²⁰

A harmadik vizsgált szerző, Josef Ladislav Píč (1847–1911), a magyarországi államjogra koncentrálnak, azt dekonstruálva szállt szembe a dualista berendezkedéssel. Hasonlóan Kalousekhez, Píč is Tomek tanítványaként végezte el a történelem szakot a Károly Egyetemen. 1883-ban ugyanitt docenssé nevezték ki, majd 1905-ben az osztrák és szláv történelem professzora lett. Munkásságának legfontosabb területe a régészet volt. 1887-ben lett a *Pomátky Archeilogické* főszerkesztője, majd a prehisztorikus gyűjtemény első vezetője lett 1893-ban. 1899 és 1909 között publikálta *Starožitnosti země české* sorozatot, amelynek utolsó kötetében a kora középkori csehországi történelem régészeti összefoglalóját nyújtotta.⁸²¹ Élete végül tragikus véget ért. A cseh történelemtudományra kitekintő fejezetben bővebben is lesz szó a nyolcvanas évek kéziratvitájáról. A 19. század elején „talált”, egy nagyon korai és fejlett cseh irodalmat és társadalmi szerkezetet bizonyító grunbergi és königinhofi kéziratok ellen a század nyolcvanas éveiben indított támadást egy új tudósgeneráció élén Tomáš Garrigue Masaryk, ami a kéziratok hamisságának bebizonyításával végződött. Jelen fejezet mindhárom bemutatott szerzője a kéziratok hitelességét vette védelmébe. Palacký ekkor ugyan már nem élt, munkájának fontos tételeit azonban részben a kéziratokból vezette le.⁸²² Kalousek élesen bírálta Masarykot, Píč pedig a kéziratok hitelessége mellett kiálló ún. múzeumi történészek reprezentánsának számított. Az egyértelmű vereség nagyon megviselte. A Károly egyetem cseh szárnyának fiatal tudósai felől egyéb támadás is érte: periodizációs rendszerét élesen támadták. A nyomás és többszörös vereség hatására végül Píč önkezével vetett véget életének.

A nemzeti harc a magyar államjog ellen című munkájában Píč alapstratégiája abban áll, hogy relativizálja az ezeréves, egységes magyar államiság tételét, amely a – magyar vezetésű – Magyarország kiváltságos pozíciójának egyik legfontosabb legitimálója volt. A dualizmust és a magyarországi hatalmi struktúrát esetlegesnek látta: „A győzelmi pálma ma a magyarokat illeti, akik *jelenleg* a hatalmat birtokolják, a többi nemzetiséget kíméletlen despotizmusba kötve tartják.”⁸²³ Érdekes az a mód, ahogyan Píč a magyar fogalmat használja. Mint láttuk, olyan szerzők, mint Karl Renner vagy Aurel Popovici következetesen különbséget tettek az *Ungarn* és a *Magyaren* fogalom között, Magyarország többnemzetiségű voltát hangsúlyozandó. Píč számára e fogalomhasználatnak nincs tétje a nemzetiségek szempontjából. Egy lábjegyzetben

⁸²⁰ Kalousek 1871b: 78.

⁸²¹ Píč munkásságáról: Sklenar 2011.

⁸²² Vö. Kořalka 2007: 172–174.

⁸²³ Píč 1882: o. n. Kiemelés az eredetiben.

tisztázza, hogy a megkülönböztetés ugyanolyan, mint a *Böhme* és *Čech*: előbbi a szomszédnépek által használt elnevezés, míg utóbbi nemzeti.⁸²⁴

Píč az egységes magyar nemzetállamnak a középkorba visszavetített képével száll szembe. Érvelése szerint Magyarország soha nem volt nemzetállam, ahogyan most sem az: különböző – nyelvi különbségek mentén definiált – nemzetek föderációja, amelyben *éppen most* a magyarság dominál, így uralkodó pozícióját legitimáló történelmet is rá akar erőltetni lakosaira. A szerző tételét a honfoglalás, az utolsó Árpád-házi király halálát követő interregnum, valamint a hét főkapitány korszakának bemutatásával igyekszik alátámasztani.

A honfoglalás kapcsán Píč Anonymus Gestájából indul ki. Olyan képet tár olvasói elé, melyben egy relatíve kisszámú, korántsem átütő erejű magyar sereg találkozik politikailag szervezett nemzetiségi területek sokaságával. A honfoglalók helyett ezért „bevándorlókként” megjelölt magyarság viszonya a Kárpát-medence lakosságával a szerző szerint nem hódításként írható le, hanem politikai kapcsolatként: szerződéses megállapodások kötöttek a felek között.⁸²⁵

„[A] magyarok bevándorlása semmi esetre sem hasonlítható egy pusztító orkánhoz, amely minden fennállót szétrombolt és elsöpört, hanem az új bevándorlók és a régi lakosok közötti olyan birkózásnak, amelyben az egyes fejedelemségek legtöbbször olyan nagy erőt és ellenálló képességet mutatott fel, hogy megtarthatták nemzeti és politikai különállásukat.”

Ennek következtében „Magyarország *sem politikailag, sem nemzetileg nem volt egységes terület*”.⁸²⁶ Píč ábrázolásában a 14. század eleji interregnum alatt ezek a nemzetiségi fejedelmi területek körvonalazódtak ismét és léptek fel érdekérvényesítő erővel.⁸²⁷ Hasonlóképpen az I. Ulászló halála után felálló főkapitányi rendszert is Magyarország területe voltaképpen fragmentáltsága jelének látja: az egyes főkapitányok meglátása szerint nem saját jogon voltak jelentős politikai személyiségek, hanem az egyes területeket reprezentánsaiként.⁸²⁸ A szerző munkája során mintegy észrevétlenül csempészi be „Szlovákiát” a történelembe. A

⁸²⁴ Píč 1882: 7. 3. lábjegyzet.

⁸²⁵ Píč 1882: 32–37.

⁸²⁶ Píč 1882: 38. Kiemelés az eredetiben.

⁸²⁷ Píč 1882: 102.

⁸²⁸ Píč 1882: 151.

munka elején még a „mai Szlovákiáról” beszél,⁸²⁹ egyik pillanatról a másikra azonban Szlovákia már történeti létezőként jelenik meg.⁸³⁰

Píč természetesen nézetrendszere ékes bizonyítékának látja azt is, hogy az Árpádok óta a – szerinte csupán az ország magját alkotó – magyarság „az aktív vezérszerepet folyamatosan elvesztette, mígnem passzív tagadásba zuhant”. A szerző első helyen természetesen a „magyar történelem legnagyobb hőst” Hunyadi Jánost, valamint „a legnagyobb királyt”, Mátyást említi, akikben „román vér folyt”.⁸³¹

Ebbe a gondolkodásmódba illeszkedik az is, ahogyan a szerző Magyarország török alóli felszabadítását megítéli. Ez meglátása szerint nem a „magyarság régi szabadságát” kívánta helyreállítani, hanem csupán egy hatalmas dinasztia hódítási vágyait elégítette ki.⁸³²

Felmerül persze a kérdés, hogy amennyiben Magyarország ennyire megosztott föderatív alakulat, ahol a magyarság „passzív tagadásba zuhant”, miként jutottunk el a dualista berendezkedéshez, melyben a magyarság kiváltságos pozíciójából „kíméletlen despotizmusban” tarthatja a többi nemzetiséget? Píč a józsefi reformokra mutat válaszként. A szerző ábrázolásában a józsefi reformok provokálták ki a magyar történelem idealizálását és az egységállam iránti vágyat. Mindez természetesen az ellentábort is életre hívta, ami a nemzetiségi harcokhoz vezetett el. A magyarság csak azáltal diadalmaskodott, hogy az állam birtoklásával hatalmas előnyre tett szert.⁸³³ „Mindez a régi harc ismétlődése egy új formában, a régi szenvedéllyel és keserűséggel, amely az ellentétek békés kiegyenlítését éppolyan valószínűtlenné teszi ma, mint egykor.”⁸³⁴

Píč munkáját nem kisebb egyéniség, mint Alfons Huber recenzeálta az *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung* folyóiratában. Bár önmagában már az is a munka bizonyos fokú elismerését jelenti, hogy Huber a nívós szaklapban számolt be róla, ez azonban inkább a szerző addigi munkásságának szólt, semmint legfrissebb könyvének. Utóbbit ugyanis Huber teljes mértékben elmarasztalja, a kötet egyértelműen politikai természete miatt. „[A]z ember már akkor gyanakvóvá válik [a könyvben foglaltak igazságtartalmát illetően] mikor az előszóban azt olvassa, hogy a szerző nem történészként, hanem «szlávként» fogott munkájába. Ez a szláv álláspont a legkicsinyesebb módokon valósul meg”.⁸³⁵

⁸²⁹ Píč 1882: 74.

⁸³⁰ Píč 1882: 151.

⁸³¹ Píč 1882: 159.

⁸³² Píč 1882: 257.

⁸³³ Píč 1882: 258.

⁸³⁴ Píč 1882: 259.

⁸³⁵ Huber 1883a: 307.

I. 3. 2. Husz János és a husziták, mint a cseh történelem egészének megtestesítői

„A nemzeti újjászületés óta – írja az Ifjú Cseh Pártról szóló remek monográfiájában Bruce M. Graver – a cseh politikusok és értelmiségiek oly gyakran jelentették ki, hogy a múltbéli nagy eseményeknek és eszméknek útmutatókként kell szolgálniuk a jelenbeli cselekvés számára, hogy ezt a meggyőződést komolyan kell vennünk.”⁸³⁶ Ha az ideológiai kérdéseket az intézmény- és társadalomtörténet javára hangsúlyozottan háttérbe állító Graver is így látja, akkor már valóban minden okunk megvan arra, hogy a cseh politikai szféra történeti érvelését és emlékezetpolitikáját komolyan vegyük.

A „múltbéli nagy események és eszmények” vonatkozásában konkrétabban is fogalmazhatunk: egészen pontosan a huszita korszak és a huszita eszme volt az, amely a fent ecsetelt jelentőséggel bírt a cseh közéletben. A kiegyezés megkötése után, a cseh állameszme életben tartása érdekében az ó-csehekről egyre inkább leváló, főként a passzivitás politikájával szembeszegülő ifjú-csehek békés demonstrációk sorát szervezték meg, amelyeket *Táborok*nak neveztek el, ami mutatja, milyen mértékben hatotta át a politikusokat a huszita ideológia, vagy, ami szintén a fő megállapításunk érvényességére mutat, milyen elterjedtnek gondolták azt célközönségükben. Mindenesetre a *Táborok*nak óriási sikere volt annak ellenére, hogy az első alkalmak szervezőit börtönbüntetésre ítélték. Ezekre hősként tekintettek és tovább szervezték a *Táborokat* (összesen 143-at) a tiltás ellenére is.⁸³⁷

Az ifjú csehek 1891-es nagy győzelmében is szerepet játszott a huszitizmus emlékezete. Az ifjú csehek 1874-ben váltak ki a Rieger vezette cseh nemzeti vagy ó-cseh pártból. A szakítás már régóta érlelődött: az ifjú csehek (az elnevezés nem generációs különbségre utal, ebből a szempontból a két párt tagságának összetétele hasonló képet nyújtott) már a 1863-ban jól kirajzolódó, külön frakciót képeztek a nemzeti pártban. Határozottan szembenálltak a passzivitás politikájával, az arisztokráciával kötött szövetséggel, valamint az ó-csehek társadalompolitikai beállítódásával, mindemellett a nemzeti gondolatot is jóval határozottabban és konfrontatívabban fogalmazták meg.⁸³⁸ Mindazonáltal a szakítással nem egy merőben eltérő profilú új párt jött létre: az ifjú-csehek is alapvetően liberális pártot alkottak, inkább a célok megvalósításának módozataiban mutatkozott jelentős eltérés. Az 1891-es győzelmet tényező sora okozta: a németekkel való nemzetiségi konfliktus, amelyben az ó-csehek erélytelenséget

⁸³⁶ Graver 1978: 7.

⁸³⁷ Graver 1978: 71–72.

⁸³⁸ Vö. Graver 1978: 65–67.

tanúsítottak; az ó-csehekkel szövetséget kötő Taaffe egyházi befolyást növelő intézkedései, valamint a mezőgazdasági árak kedvezőtlen alakulása. Mindennek robbanásához azonban a szimbolikus és emlékezetpolitika terén végbement fejlemények vezettek el. Amikor 1889-ben Husz emlékére a Nemzeti Múzeumban emléktáblát akartak állítani, Karl Schwarzenberg herceg kijelentette, hogy „[m]i a huszitákat nem ünnepezt hősöknek látjuk, hanem a tizenötödik század banditáinak, gyűjtogatóinak és kommunistáinak”.⁸³⁹ Nem akarván konfrontálódni a szövetségesnek tekintett arisztokráciával, az ó-csehek jobbra közönyösek maradtak a kijelentés iránt, az ifjú-csehek ellenben nemcsak Schwarzenberg szavait ítélték el egyértelműen, de gyűjtést kezdtek egy szoborcsoport felállítására. Mindez az első komoly csapás volt az ó-csehek ellen.

A szoborcsoport felállításáért folytatott kampány egy addig precedens nélküli nagyságú mozgalom volt a cseh korona országaiban: a legkülönbözőbb politikai, generációs és osztály háttérrel rendelkező embereket mozgatta meg. Mikor Prága jelentékeny katolikus közössége tiltakozott azon elképzelés ellen, miszerint a szobor helye a prágai óvárosi téren lenne, szemben egy több száz éves Mária szoborral, a gyűjtés irányítására életre hívott klub kijelentette, hogy Husz alakja nem felekezeti, hanem nemzeti ügy.⁸⁴⁰

Természetesen az ifjú csehekhez közelálló, a cseh nemzeti mozgalomban meghatározó szerepet játszó *Sokol* mozgalomban is központi tényezőt jelentett a husziták alakja.⁸⁴¹ Az ó- és ifjú-csehek mellett a korszak későbbi – immár tömeg- – pártjainak is tisztázniuk kellett viszonyukat Husszal kapcsolatban. A szociáldemokraták, bár, mint azt fentebb is láttuk, a nemzeti eszméhez rezignáltan viszonyultak, a huszitizmusban ők is megtalálták azt a vonást, amellyel azonosulni tudtak: Husz követőit az első kommunistáknak látták, mivel köztulajdont és társadalmi egyenlőséget hirdettek.⁸⁴² Az 1897-ben, a szociáldemokraták vetélytársaiként párttá alakult nemzeti szocialisták, akik a társadalmi igazságosság és a gazdasági reformok jelszavai mellett az ifjú csehek nacionalizmusát is hangoztatták, a huszitizmushoz különösen közel álltak. A párt egyik alapítója, Alois Simonides külön Husz könyvtárat gyűjtött, és ellentétben a prédikátor számos tisztelőjével, Husz vallási eszméiben is elmerült. Minden vonatkozásban igazi huszitaként tekintett magára.⁸⁴³

Pontosan milyen volt az a Husz-kép, amellyel a cseh társadalom ily módon azonosult? A Habsburg hatalom már a kezdetektől tudatában volt a husziták idealizálása veszélyeinek és

⁸³⁹ Idézi Paces 1998: 27.

⁸⁴⁰ Paces 1998: 31–34.

⁸⁴¹ Nolte 2005.

⁸⁴² Paces 1998: 53.

⁸⁴³ Paces 1998: 50.

tudatosan törekedett olyan történeti reprezentáció kidolgozására, amely útját állja az idealizálásnak. E munkák közül a legnagyobb hatása Václáv Hájek *Kronika česká* című, a 16. század húszas éveiben írt művének volt. Ezt egy külön erre kijelölt bizottság szigorúan ellenőrizte. A munkának nagy hatása volt a 16., 17. és 18. században, alapműnek tekintette mindenki, aki Csehország történetével kívánt foglalkozni. Hájek ábrázolása nem volt teljesen elmarasztaló. Magát Huszt és prágai Jeromost rokonszenves, ámde rossz útra tévedt embereként ábrázolta. Valódi ellenséges érzelmekkel Jan Žižka és csapataival szemben viseltetett, és ellentétben korának más, katolikus meggyőződésű szerzőivel Žižka katonai erényeit sem volt hajlandó elismerni, egyszerűen rablónak, fosztogatónak és gyilkosnak tartotta.⁸⁴⁴ Hájek nézetei – az egyoldalú ítéletalkotás mellett telve tárgyi tévedésekkel és kitalációkkal – évszázadokig meghatározóak voltak. A 18. század végén II. József cenzúrárt visszaszorító intézkedéseinek és a forrásfeltáró munkáknak köszönhetően Hájek tételeinek korrekciója lassacskán megindult, ugyanakkor a huszita mozgalom felértékelésére a 19. századig kellett várni. Az úttörő nem is történész, hanem irodalmár, a szlavisztikai tanulmányok megalapozója, Josef Dobrovsky volt, aki a huszitizmus cseh és európai szintű jelentőségéről beszélt.⁸⁴⁵

Husz és a tanításai nyomán kialakult mozgalmak legjelentősebb és legnagyobb hatású gondolkodója František Palacký volt. Egyik első, 1827-ben németül megjelent munkájában, amelynek témája a cseh- és morvaországi történetírók értékelése volt,⁸⁴⁶ Hájek és más katolikus történetírók munkáit véglegesen kizárta a tudományos diskurzusból. Ebben a munkában már nyomokban fellelhető Palacký történelemfelfogásának alapja is, amelynek legfontosabb eleme a huszitizmus volt.⁸⁴⁷ Ez kidolgozott formában grandiózus, először németül *Csehország története*,⁸⁴⁸ majd átdolgozva csehül *A cseh nemzet története*⁸⁴⁹ címen publikált munkájában jelent meg. Palacký óriási hatású történeti szintézisének három, vagy egy másik lehetséges számítás szerint négy alaptétele volt.⁸⁵⁰ Az első a (nem fontossági sorrend szerint) németek és szlávok karakterének meghatározása volt, amire nagy hatást gyakorolt Herder. Eszerint a régi szlávok békeszerető, a törvény előtt egyenlő földművesek voltak. A német karakter ennek egyenes ellentéte: hódító és harcias nép, amely az általa meghódított népeket szolgátságba dönti, így hozva létre a kiváltságosság és jogfosztottság kettősségén alapuló társadalmi rendet. A

⁸⁴⁴ Heymann 1970: 225.

⁸⁴⁵ Heymann 1970: 228–230.

⁸⁴⁶ Palacký 1827.

⁸⁴⁷ Heymann 1970: 230.

⁸⁴⁸ Palacký 1845–1867.

⁸⁴⁹ Palacký 1836–1867.

⁸⁵⁰ A munkák elemzéséhez: Benedek 1984; Kořalka 2007; Baár 2010.

második tétel ebből a szlávok és németek közötti ellentétből következik: a cseh történelem dinamikáját a németekkel folytatott küzdelem, a német rend befogadása és elutasítása adja. Főként a magyarság vonatkozásában érdekes, egyfajta tételnek tekinthető az a kijelentés is, miszerint a magyarok bejövetele a szláv történelem legnagyobb tragédiája, mert elvágta a szlávtságot a keleti kereszténységtől és megakadályozta egy nagy szláv állam megalakulását. Egyébiránt érdekes az a mód, miként a magyar,⁸⁵¹ valamint a magyar történeti önképpel szimpatizáló külföldi szerzők⁸⁵² előszeretettel idézik ezt a megállapítást – természetesen ellenkező előjellel. Végül a cseh történelem értelmezéséhez alaptételt jelentenek Palacký huszitákról alkotott nézetei. Mind a cseh, mind a német verzióban a huszitizmus egyszerre vallási és politikai küzdelem. A csehek és németek alapvetően különböző karakterjegyének, a demokratizmus és az arisztokratizmus összecsapását jelentette. A huszitizmus emellett a reformáció közvetlen előzménye is, ami nemcsak protestáns-katolikus ellentétet jelent, hanem a szabadsághoz ragaszkodó emberi értelem szembeszállását a vakhiten alapuló engedelmességgel.⁸⁵³

Palacký halála után a huszitizmus legfontosabb értelmezője Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) volt. A filozófus és szociológus Masaryk bécsi egyetemi tanulmányai után a prágai Károly Egyetem cseh részén lett a filozófia tanára. Természetesen nem áll módomban Masaryk teljes életútjának és munkásságának bemutatása, alakja egyébként természetesen a Goll-iskola bemutatásakor is előtérbe kerül majd. Itt főként századfordulós politikai jelentőségére érdemes kitérni. Masaryk prominens tagja volt az ún. Realista mozgalomnak. A csoport, amely fiatal tudósokból és írókból állt, először 1886-ban szervezte meg magát a már említett (és még említendő) kéziratvita alkalmával. E fiatal értelmiségiek kiálltak a kézirat hamisságát bizonyító Jan Gebauer mellett. Mikor mind az ó-, mind az ifjú- csehek kiálltak a kéziratok hitelessége mellett, a realista csoport elhatározta, hogy politikai szerepet vállal: a tagok ugyanis arra a következtetésre jutottak, hogy aki képes elmenni az intellektuális őszinteség megtagadásáig a sovinszta patriotizmus kedvéért, nem lehet a nemzet alkalmas vezetője, emellett úgy látták, hogy a két cseh párt egyike sem adott realisztikus, pozitív programot a kortárs kihívások kezelésére. Mindazonáltal felismerték, hogy új politikai párt létrehozatala csak hosszú távú cél lehet, rövid távon a már létező pártrendszer

⁸⁵¹ Szalay 1852: 4.

⁸⁵² Sayous 1900: 34.

⁸⁵³ Benedek 1984: 689.

megreformálására van szükség. Ezért némi hezitálás után az ifjú-csehekhez csatlakoztak és részt vettek az 1891-es győztes kampányban.⁸⁵⁴

Masaryk politikai nézeteiben Husz János központi helyet foglalt el. Számtalan beszédet tartott a reformátorról. Egy 1910-es beszédében, amelyet azon vár romjai felett tartott, amelyben Husz menedéket talált prágai elűzetése után, Palacký alapvető nézetei tükröződnek vissza. A huszitizmus („a mi reformációnk” – ahogyan Masaryk nevezte) egyik legjellegzetesebb vonása a politikai és társadalmi igazságosság iránti igény volt. Ez Masaryk számára azt jelzi, hogy „küzdelmük egy szó szerinti reformációra irányult és alapvető üzenete erkölcsi volt”.⁸⁵⁵ A vallási és nemzeti tartalmak Masaryk számára is egybetartoztak: a nemzeti érzés vallási keretben talált magára, ugyanakkor nem pusztán nemzeti mozgalomról volt szó, mivel ez esetben kizárólag politikai eszméket követtek volna a résztvevők. A filozófus Palackýnak azon nézetét is átvette, miszerint a huszita mozgalom egyik különlegessége abban rejlett, hogy Huszt „nem élvezetből és nem anyagi haszonszerzésből, hanem csakis a szellemért” követték, emellett arra is felszólította hallgatóságát, hogy „spirituális életünket a huszita példát követve kell élnünk”.⁸⁵⁶ Masaryk abban is követte a nagy történészt, hogy Luther és a husziták között egyenes leszármazási kapcsolatot látott.⁸⁵⁷

Masaryk nem pusztán átvette Palacký nézeteit a huszitizmusra vonatkozóan,⁸⁵⁸ hanem magát a történészt is integrálta a cseh történelemről alkotott víziójában, melyet az 1895-ben publikált, *Cseh kérdés (Česká otazka)* című könyvében fejtett ki módszeresen. Ez Masaryk legfontosabb munkája, melynek fő kérdésfeltevései és tételei egész életművében visszavisszatérnek.⁸⁵⁹ Eredetisége abban rejlett, hogy egészen addig a pontig a „cseh kérdést” kizárólag jogi és territoriális kérdésnek látták, és nem tették fel oly módon, hogy az a cseh társadalom belső életének problémáit érintse.⁸⁶⁰ „Kérdés” alatt Masaryk voltaképpen missziót ért, a cseh nemzet küldetését határozza meg a munkában. Masaryk gondolkodására leginkább illik a „nemzeti evangélium” fogalma. Bár ezt elsősorban a 19. századi francia történetírással szokás alkalmazni,⁸⁶¹ a filozófus gondolkodására azért találó, mert a cseh kérdést mindenekelőtt

⁸⁵⁴ Graver 1978: 142–143.

⁸⁵⁵ Masaryk [1910]: 149.

⁸⁵⁶ Masaryk [1910]: 153.

⁸⁵⁷ Masaryk [1910]: 150.

⁸⁵⁸ Természetesen Palacký szerepvállalása az Ó-cseh pártban, az arisztokráciával kötött szövetség, az általános választójog elutasítása stb. szembement Masaryk egyes alapelveivel. Ennek feloldására egyrészt úgy tűnik, képes volt elválasztani a politikus a történész Palackýt egymástól, másrészt pedig a „politikus Palacký-val” szemben a demokrata, negyvennyolcas tevékenysége miatt száműzetésbe kényszerített, fiatalon elhunyt Karel Havlíčeket választotta politikai ideáljának. Vö. Masaryk 1895: 38.

⁸⁵⁹ Urban 1995: 27.

⁸⁶⁰ Urban 1995: 24.

⁸⁶¹ Vö. Prochasson 2008.

vallási kérdésnek látta. Masaryk volt az egyetlen jelentős gondolkodó a századfordulón, aki élesen szemben állt a Katolikus Egyházzal, de nem a materializmus vagy a pozitivizmus alapján, hanem spirituális meggyőződésből, amelyet a huszita tanokból vezetett le.⁸⁶² A cseh nemzeti eszme azonos a husziták által – Masaryk szerint – hirdetett egyetemes szabadságelvekkel, minthogy éppen a huszitizmus volt az, amelyben a cseh nemzeti gondolat teljesen megvalósult. A *Cseh kérdés* fő témája egyébiránt nem maga a huszitizmus, hanem a 19. századi nemzeti újjászületési mozgalom. Ezt azonban Masaryk a huszita alapeszmék újjáéledésének látja: a nemzeti újjászületés nagy alakjai mind Husz örökösei. Ezt Palacký, Kollár és Šafárik esetében protestáns voltukkal is igazolni tudta, a katolikus Dobrovskynál már nehézségekbe ütközött, amit azzal oldott fel, hogy a tudós „szabad gondolkodású” katolikus volt, így szintén a husziták örökösének tekinthető.⁸⁶³ „[A] cseh irodalmi mozgalom legnagyobb alakjai – köztük a szabadgondolkodó Dobrovskyval – a Cseh Testvérek és protestáns követőik leszármazottai voltak: Kollár, Šafárik, Palacký. Szemben a katolikus ellenreformációval, Dobrovsky, Kollár, Šafárik, Palacký a szabad gondolkodás és a cseh reformáció nagyszerű hagyományainak védelmezői voltak.”⁸⁶⁴ Masaryk számára tehát a huszitizmus nemcsak egyfajta dicsőséges periódus volt a múltban, hanem a cseh történelmet teljesen átható, a cseh missziót meghatározó eszme. Éppen ezért a fentebb említett szoborcsoport tervezését irányító bizottság tagjaként, a filozófus ragaszkodott hozzá, hogy az alkotás ne csupán Huszt, hanem az egész cseh történelmet jelenítse meg.⁸⁶⁵

⁸⁶² Urban 1995: 29.

⁸⁶³ Masaryk 1895: 14.

⁸⁶⁴ Masaryk 1895: 15.

⁸⁶⁵ Paces 1998: 83.

II. Intézményesülő történelemtudomány

II. 2. A történelemtudomány intézményesülése „Ausztriában”: intézményesülés és tudománypolitika

II. 2. 1. Hol vannak a bécsi történészek?

Az Osztrák–Magyar Monarchia eszme- és tudománytörténetével foglalkozó kutató kénytelen szembesülni egy hatalmas kutatási területtel, amelyhez képest saját munkáját is pozícionálnia kell. Ez a *századvégi/századfordulós Bécs*, amely lassan immár negyven éve kezdett el önálló kutatási területté válni. Míg az ötvenes évek végén legalábbis meglepetést okozott volna az, aki a századfordulós Bécset a korabeli Párizs mellé állítja jelentőségében, a nyolcvanas évek végére már a modernitás bölcsőjét látták benne, szerteágazó kutatásában pedig különböző irányzatok jöttek létre. Már maga a téma megnevezése sem ártalmatlan: századvégként vagy századfordulóként beszélni a jelenségről már önmagában állásfoglalást jelent azzal kapcsolatban, hogy valami hanyatlásaként vagy születéseként értelmezzük-e a témát.⁸⁶⁶ Egy 1988-as montreali konferencián már egyenesen példátlan kultúrtörténeti jelenséggént értékelték a „Bécs 1900” divatot,⁸⁶⁷ amely nemcsak történeti monográfiákban és konferenciákon nyilvánult meg, hanem egész kulturális iparágat hozott létre.⁸⁶⁸

A jelenség okaként alapjában véve két történelmi körülményt jelölnek meg a kutatók. Az egyik a „posztmodern” térhódítása, amelyhez a bécsi kultúra – feltételezett – századvégi válsága tanulságos előképként szolgált.⁸⁶⁹ A másik tényező, ami fokozta a Bécs iránti érdeklődést, a hidegháború vége volt: a vasfüggöny ugyanis épp azt az egységet vágta ketté, amelynek Bécs volt a központja, és amelynek utódállamai arra törekedtek, hogy a nyugati kultúra részeként definiálják magukat.⁸⁷⁰

A divat olyan mennyiségű munkát termelt ki az egyes meghatározó kulturális szereplőkről szóló monográfiáktól a könnyedebb népszerűsítő művekig, hogy annak teljes

⁸⁶⁶ Shedel 2001; Reszel 1988: 38.

⁸⁶⁷ Latraverse–Moser 1988: 5.

⁸⁶⁸ Beller 2001: 10.

⁸⁶⁹ Latraverse–Moser 1988: 11; Beller 2001: 5; Ehalt 1986: 9; Le Rider 1990: 14.

⁸⁷⁰ Beller 2001: 6.

áttekintése már hátráltatja a kutatást. A szűkítéshez segítséget ad Allan Janik tanulmánya,⁸⁷¹ amelyben a szerző különbséget tesz a témában alkotott „monografikus”, valamint „elemző” munkák között. Míg előbbiek egy-egy területet vagy alkotót dolgoznak fel a lehető legnagyobb alaposággal, az ún. elemző munkák átfogó magyarázó modelleket kívánnak nyújtani, paradigmát hozva létre ezáltal. Janik három tényező együttállását látja szükségesnek ahhoz, hogy paradigmáról beszélhessünk. (1) Egy olyan hipotézis meglétét, amelynek köszönhetően eddig egymástól külön kezelt jelenségeket látunk egységesnek; (2) az ajánlott modell példává válását, amely annak alkalmazására sarkall többeket; végül pedig azt, hogy (3) a kifejtett álláspont kritikákat provokáljon, kutatási területet hozzon létre, szisztematikus vitára indítsa az olvasókat. Ez azt is jelenti, hogy a monografikus munkák tömkelege valamely paradigmatiszta munka fő tétele szerint végzi esettanulmánya elemzését. Ezek az értelmező munkák szinte kivétel nélkül angol nyelven íródtak. Ennek talán legfontosabb oka, hogy a téma „hazai” szakértői a bécsi kultúra, mint a modernség szülőhelye középpontba állítását túlzónak és torzítónak gondolják és ehelyett a mindennapi élet, valamint az alsó társadalmi rétegek kutatását szorgalmazzák.⁸⁷² Ennek alapján Janik, valamint egy a témának szentelt 2001-es, a bécsi századvég újragondolását ambicionáló konferencia résztvevői három könyvet emeltek ki: William M. Johnston *The Austrian Mind* című 1972-ben megjelent munkája,⁸⁷³ Allan Janik és Stephen Toulmin *Wittgenstein's Vienna* című egy évvel később napvilágot látott monográfiája,⁸⁷⁴ valamint Carl E. Schorske tanulmánykötete (*Fin de siècle Vienna*).⁸⁷⁵

A három kötet megjelenési dátuma könnyen félrevezetheti az olvasót: Janikék könyve valójában már a nyomdában volt, amikor az *Austrian Mind* megjelent, de ami fontosabb, Schorske 1980-as kötetének tanulmányait már 1961-től publikálta a szerző, már ekkor jelentős hatást gyakorolva a téma kutatóira, ide értve Janikot és Toulmint. Schorske *Politics and the psyché* című tanulmánya az *American Historical Review*-ben jelent meg, itt már világosan kifejtette a liberalizmus bukásáról és a bécsi burzsoázia reakciójáról vallott alapvető nézeteit. Eszerint az hatvanas években hatalomra kerülő osztrák liberálisoknak nem volt jelentős társadalmi bázisuk. Az 1873-as gazdasági válság után új társadalmi csoportok kívántak maguknak részt a hatalomból. Lueger megválasztásával, majd késleltetett kinevezésével olyan tendenciák jelentek meg Bécsben (antiszemitizmus, szocializmus), amelyek teljesen

⁸⁷¹ Janik 2001.

⁸⁷² Egy ilyen kutatásokat közlő és szorgalmazó tanulmánykötet: Ehalt–Heiß–Stekl (Hg.) 1986. Szívós Erika vette számba a bécsi századfordulót társadalomtörténeti valamint antropológiai szempontok mentén definiált kultúrtörténeti nézőpontból vizsgáló munkákat. Szívós 2014.

⁸⁷³ Johnston 1972.

⁸⁷⁴ Janik–Toulmin 1973.

⁸⁷⁵ Schorske 1981.

ellentmondtak a liberalizmusnak és mély pszichológiai következményekkel jártak.⁸⁷⁶ A haladás, törvény és racionalitás elveiben hívó liberális generáció gyermekei a politikai realitás elől a művészetbe menekültek. A tömegmozgalmak megjelenésével párhuzamosan megnőtt a művészetek jelentősége: az értékek kifejezője helyett az értékek forrásává lett. Az új generációban (Hugo von Hofmannsthal nemzedéke) a „magaskultúra” pótolta a politikai cselekvést, az önmegvalósítás lépett a politikában való elmélyülés helyébe.⁸⁷⁷ Egyszóval a liberális kultúra nem tudott racionálisan reagálni a politikai térben bekövetkezett változásra és teljesen visszavonult a hedonizmusba.

William M. Johnston – akit Friedrich Heer „amerikai Kolombusznak” nevezett a bécsi kultúra eredményeinek újrafelfedezéséért⁸⁷⁸ – *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History* című monográfiájában hivatkozza és részben fel is használja Schorske találmányait, de messze nem olyan mértékben, mint majd a Janik-Toulmin szerzőpáros. Voltaképpen az is vitatható, hogy szakmai körökben a Bécsről szóló irodalomhoz sorolják Johnston könyvét. Ennek egyik eklatáns példája az, ahogyan francia fordításban a munka *L'esprit viennoise*⁸⁷⁹ címmel jelent meg, pedig, amint arra a munka egy kritikusa is rámutatott, még az *Austrian Mind* is túlzottan szerény címnek tekinthető bizonyos értelemben, hiszen a szerző csehországi és magyar gondolkodóknak is szentel egy-egy terjedelmesebb részt.⁸⁸⁰ Hasonlóképp az időbeli keretek is jóval tágabbak: az 1848-as forradalmaktól az 1938-as *Anschlussig* tárgyalja Ausztria intellektuális történetét. Johnston enciklopédikus munkáján egy központi tétel (ha tetszik „paradigma”) vonul végig: a *therapeutic nihilism*, amit a szerző az osztrák értelmiség mentalitása – bár e fogalmat nem használja – egyik meghatározó vonásának látja. Maga a kifejezés az orvostudományban jelent meg a 19. század elején, de még Freud hallgató korában is meghatározó volt. Lényege, hogy a diagnózis fontosabb, mint maga a terápia, olyannyira, hogy utóbbit el is hanyagolták. Egy jól sikerült boncolásnak nagyobb volt a presztízse, mint egy sikeres műtétnek.⁸⁸¹ Freud és még inkább Semmelweis ennek a gondolkodásmódnak estek áldozatul, a szakmai közösség számára ugyanis botrányos volt a személyes terápiát, kezelést központba állító módszerük.⁸⁸² Johnston ezt a gondolkodásmódot látja az osztrák értelmiség

⁸⁷⁶ Schorske 1981: 6.

⁸⁷⁷ Schorske 1981: 8–10.

⁸⁷⁸ Idézi Breuss–Liebhart–Pribersky 1995: 131.

⁸⁷⁹ Johnston 1985.

⁸⁸⁰ Jay 1973: 689.

⁸⁸¹ Johnston 1972: 168.

⁸⁸² Johnston 1972: 226.

apolitikusságában, valamint Kraus és Wittgenstein nézeteiben, akik lehetetlennek gondolták a bizonyos etikai kérdésekről való beszédet.⁸⁸³

Allan Janik és Stephen E. Toulmin közös kötetének célja Wittgenstein és a bécsi gondolkodók, valamint általában a bécsi társadalmi környezet közötti kapcsolat vizsgálata volt. A könyv egyik alaptétele szerint a Monarchia Bécs utolsó éveinek szellemi termését nem lehet tudományos felosztások szerint vizsgálni. A bécsi szituáció egyszerűen nem engedi meg az ortodox tudománytörténeti vizsgálódást, aminek egyik oka az, hogy a specializáció még nem jutott magas fokra – ha mutatkoztak is jelei, az egyes diszciplínák közötti kommunikáció nagyon élénk maradt.⁸⁸⁴ A szerzők nem egyfajta *Zeitgeist*-ot vélnek felfedezni Wittgenstein alkotásai mögött, hanem a Habsburg Bécs utolsó éveinek kulturális és társadalmi tényeit.⁸⁸⁵ A könyv célja tömören megfogalmazva a történeti dimenzió feltárása, amelyen keresztül láthatóvá válik Wittgenstein munkájának etikai vetülete. A két szerző teljesen átveszi Schorskénak az osztrák liberalizmus bukásáról és a fiatal generációnak a politikai kudarcból az esztétikába való meneküléséről szóló tételét. Ezért egyébként Herbert Marcuse, a frankfurti iskola egyik alapító tagja azzal viccelt, hogy Janik és Toulmin megírták Schorske könyvét – utalva egyben arra is, hogy a szélesebb közönség a tételt először Janikék könyvéből ismerte meg.⁸⁸⁶ Ehhez azonban egy másik „paradigma” is társul: a kritikai modernizmus. Ez azt jelenti, hogy az értelmiség egy része a modernizmus *belső* kritikáját nyújtotta egyfajta egészséges szkepticizmussal, és nem utasította azt el teljesen. Ennek fő képviselőjét Karl Krausban látják a szerzők, de ide tartozik az építész Adolf Loos, a zeneszerző Arnold Schönberg és maga Wittgenstein is.

Amint arra Barry Seldes rámutatott, Janikék vállalkozásának a korszakban valójában igen nagy tétje volt. Érvelése szerint a Wittgenstein halála utáni évtizedekben főként amerikai társadalomtudósok az ő nevében és mindenekelőtt az *amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell* kijelentés szellemében azt hirdették, hogy csak a mérhető adatoknak van értelme, minden más, elsősorban az etikai kérdések értelmetlenek, „tudományosan” legalábbis semmit nem lehet kezdeni velük. Az 1950–60-as évek tudósidealja szerint az igazi tudósnak ki kell zárnia az érzéseket, kivéve, ha ezek valamiféle jól adatolt közvélemény-kutatás felméréseiben jelennek meg. Azok, akik mégis feltettek az érzelmekre vonatkozó bármilyen kérdést, ebben a gondolkodásmódban költőnek minősültek. Mindez a nukleáris háború fenyegetésében, valamint a vietnami háború alatt történt. Azok a tudósok, akik egyetértettek az amerikai

⁸⁸³ Johnston 1972: 226.

⁸⁸⁴ Janik–Toulmin 1973: 18.

⁸⁸⁵ Janik–Toulmin 1973: 13.

⁸⁸⁶ Janik 2001: 31.

kormány politikájával és szakértőként beültek a Pentagonba, gond nélkül beillesztették nézetrendszerüket az új *Pax Americanába*. Azok azonban, akik ellenezték a háborút, igen különös helyzetben találták magukat: tudósként nem jelenthették ki, hogy a háború helytelen, hiszen a tudománytól megtagadták az etikai kérdésekben való állásfoglalást.⁸⁸⁷ Ekkor lépett színre Allan Janik és Stephen Toulmin 1973-ban, rámutatva Wittgenstein nézeteinek történeti eredetére, mindenekelőtt pedig arra a tényre, hogy az etikai dilemmáknak kulcsszerepük volt a filozófus gondolatainak alakulásában, és ha végül lehetetlennek is vallotta az etikai kérdésekről való beszédet, ez azért volt így, mert nagy fontosságot tulajdonított nekik. Ezzel Janik és Toulmin a modern kultúra technokrata képének kritikáját adták. A könyv mára teljes joggal klasszikussá vált, ugyanakkor André Reszel találóan mutatott rá arra, hogy a munka az „édes élet” Bécsének mítoszával szemben a kulturális virágzás mögötti, börtönszerű, mostoha Bécs mítoszáat táplálja.⁸⁸⁸

Schorske hosszas biztatásra végül 1981-ben jelentette meg tanulmánykötetét: egy Schorke tanítvány, Harry Liebersohn szóbeli közlése szerint a történész évekig tervezte egy a bécsi századvégről szóló nagy monográfia kiadását, de nem tudta egy átfogó szempont alapján egységesnek látni az anyagot. Hogy végül mégis megszületett a *Bécsi századvég* az a Knopf kiadó gyakorlatias vezetőjének köszönhető, aki meggyőzte a történészt, hogy ha addigi tanulmányait kötetbe foglalja és mindehhez ír egy módszertani előszót, az már önmagában vállalható. Ez az előszó a három bemutatott „paradigma-teremtő” Bécs-könyv közül a legtisztábban reflektál a munka céljaira és módszerére. A könyv fő feladata eszerint a magát a történeti gondolkodástól függetlenítő 20. századi kultúra bécsi gyökereinek kutatása. Schorske meglátása szerint ugyanis Bécs nagy szellemű újítói mindannyian szakítottak a historikus szemlélettel.⁸⁸⁹ Másik hasonló fontosságú tényező a modern kultúrában, hogy minden terület az egésztől való függetlenedését hirdette, így minden vállalkozás, amely általános fogalmakat akar alkotni a 20. századdal kapcsolatban, kudarcra ítéltetett.⁸⁹⁰ Bár Schorske tehát ezt az eszmetörténeti jelenséget jelölte meg könyve fő témájául, a munkát mégis inkább politikatörténeti implikációi miatt idézik és kritizálják. Az erős tételt megfogalmazó, kiváló stílusban megírt munka állításainak általában sokkal nagyobb érvényességet tulajdonítottak, mint maga a szerző, a kritikák túlnyomó része egyértelműen egy túlzó érvényességet feltételező olvasatból származott – Schorske ezért nem is reagált rájuk. A 2001-es *Rethinking Vienna 1900*

⁸⁸⁷ Seldes 1996: 1–2.

⁸⁸⁸ Reszel 1988: 39.

⁸⁸⁹ Schorske 1981: xviii.

⁸⁹⁰ Schorske 1981: xx.

is leginkább a liberalizmus bukásáról szóló tételt tette vita tárgyává.⁸⁹¹ E kritikák jelentős részét már megemlítettem az egyes osztrák-német pártokat és történelemszemléletüket bemutató fejezetben.

A fent idézett munkák egyikében sem esik szó a századforduló környékén élő és alkotó történészekről. Sem egy filozófus és kulturális környezetének kapcsolatát vizsgáló munkában (Janik–Toulmin), sem a politika és kultúra összefüggéseit elemző tanulmánykötetben (Schorske) de még egy általános képre törekvő monográfiában (Johnston) sem kerülnek górcső alá a történészek.⁸⁹²

„Értelmező”, paradigmát meghatározó voltukat bizonyítja e munkáknak, hogy a nyomukban születő, egy-egy kulturális szereplő életét a bécsi kontextusban tárgyaló „monografikus” művek vagy konferenciakötetek⁸⁹³ sem foglalkoznak a történészekkel, de még egy nemrég megjelent tudománytörténeti munka sem.⁸⁹⁴ A történészekkel szembeni közömbösség alól, mint azt már említettem, kivételt jelent Heinrich Friedjung, akit azonban nem történészi munkássága okán idéznek, hanem politikai szerepvállalásai miatt: a három könyvben – vitatható módon – a *tipikus* liberális-német nacionalista értelmiségit jeleníti meg.⁸⁹⁵

Nem meglepő módon ismét Schorske bevezetője az, amelyben választ találhatunk a kérdésre. Schorske a modernitás (és így könyve fő témájának) lényegét, mint már utaltam rá, a történeti gondolkodással való szakításban látja.⁸⁹⁶ A modern építészet, zene stb. immár nem vele, még csak nem is ellene határozza meg magát, hanem egyszerűen csak *tőle függetlenül*. A modern tudat közömbössé vált a múlt iránt, mert a történelem, mint olyan hagyomány, amelyből táplálkozhat, haszontalanná vált számára. Bécs nagy szellemű újítói többé-kevésbé tudatosan szakítottak a historista szemlélettel, amely döntő jelentőségű volt az őket felnevelő 19. századi liberális kultúra számára.

Mindazonáltal feltűnő, hogy a történelemmel való szakítás igen problémamentes Schorskénél, legalábbis egy befejezett állapot. Megtörtént és kész. Két szerző azonban a historizmustól való elszakadás folyamatát és az általa felvetett problémákat a bécsi századvég fontos jelenségeként értékeli. Egyikük a fiatalon elhunyt osztrák származású kutató, Michael

⁸⁹¹ Beller (ed.) 2001.

⁸⁹² Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nagy historiográfiai enciklopédiákban is csak azon alakjai szerepelnek a dualizmus kori osztrák történetírásnak, akik megérték 1900-at. Österreichische Historiker I–II.; Fellner-Corradini 2006.

⁸⁹³ Például Latraverse–Walter 1988.

⁸⁹⁴ Coen 2007.

⁸⁹⁵ Schorske 1981: 44; Janik–Toulmin 1973: 56, 59; Johnston 1972: 49.

⁸⁹⁶ Schorske 1981: xvii.

Pollak. Bécsről szóló, eleinte nem nagy visszhangot kiváltott⁸⁹⁷ könyve a bécsi modernizmust identitásválságként értelmezte. Ez a válság számára abból fakadt, hogy a 19. század végi birodalomban kétségtelen tényré vált, miszerint osztrák identitást lehetetlen történelmi diskurzusra alapozni. Mindenhol máshol ez a nemzetállamot igazolta, mint a történelem célját, a Monarchiában azonban centrifugális erőként működött, a különböző népek függetlenségi igényeit legitimáló tényezőként.⁸⁹⁸

Jacques Le Rider átvette az identitásválság koncepciót, ugyanakkor ő ezt a zsidó identitásra alkalmazta monográfiájában.⁸⁹⁹ Hugo von Hofmannsthalról szóló munkájának azonban egyik központi témája a historizmus, amely Le Rider meglátása szerint egyáltalán nem tűnt el nyomtalanul, egy csapásra Bécsből. Le Rider szerint mindössze annyi történt, hogy a nyolcvanas évektől a historizmus elvesztette hegemoniáját, mindazonáltal a Habsburg Birodalom utolsó napjáig fennmaradt.⁹⁰⁰ E historizmus a polgárság sajátja volt, mivel nem rendelkezett valódi történetiséggel, mint a nemesség vagy a parasztság.⁹⁰¹ A bécsi modernizmusnak ez az ellentmondásossága Hofmannsthal munkásságában érhető tetten a leginkább. Le Rider azt is meggyőzően mutatja be, hogy a historizmus áthatotta azt a *Bildungot*, amelyet az osztrák értelmiség az elemi iskolától az egyetemig elsajátított. Mindazonáltal ez sokkal inkább a latin és görög nyelveken keresztül megismert antik kultúrát jelentette, mintsem a hazai történelmet.⁹⁰² Pollak és Le Rider koncepciójában közös, hogy felhívják a figyelmet a történelmi gondolkodás helyzetére abban a Bécsben, ahonnan Schorske száműzöttnek gondolta azt.

Mindemellett érdemes kitérni e kötetek alapvető jelentőségű, a megközelítést determináló sajátosságára. William M. Johnston egyik kritikusa, Martin Jay recenziójában megjegyezte, hogy Johnston az intellektuális élet minden területét lefedte átfogó munkájában – kivéve a historiográfiát, aminek egy árva alfejezetet sem szentelt. Mindazonáltal Jay az eljárást nem kifogásolja, hiszen, mint állítja, a történetírásban az osztrákok nem hoztak létre semmi különöset.⁹⁰³ Akár igaza van Jay-nek, akár nem, arra mindenesetre egyértelműen rávilágít, hogy a bécsi századvég kutatói miként járnak el: az eredeti, nagy tehetségeket, a „zseniket” kutatják.

⁸⁹⁷ Étienne Foullieux figyelmét teljesen elkerülte Pollak fő tétele. A munkát egy hasznos enciklopédikus összefoglalónak látta, ugyanakkor megjegyezte, hogy egy átfogó munka még várat magára. (Foullieux 1985.) Steven Beller a 2001-es konferencián már a legfontosabb koncepciók közt említette a bécsi századvéggel kapcsolatos kutatásokban. (Beller 2001: 5.)

⁸⁹⁸ Pollak 1984: 11.

⁸⁹⁹ Le Rider 1990.

⁹⁰⁰ Le Rider 1995: 14.

⁹⁰¹ Le Rider 1995: 15.

⁹⁰² Le Rider 1995: 18–19.

⁹⁰³ Jay 1973: 689.

Schorske is hasonló kijelentést tesz, mikor két részre osztja a liberális örökséget. Az egyiket morális-tudományosnak, a másikat esztétikainak hívja. Utóbbira eső választását azzal igazolja, hogy a morális-tudományos kultúra Bécsben alig különbözött a más európai országokban tapasztalhatótól.⁹⁰⁴ Nem adott eredeti karaktert az osztrák középosztálynak, így az esztétikai kultúra méltán szorítja le a kutató asztaláról. Amellett pedig, hogy e történészek a szokatlant és eredetit keresik Bécsben, a modernizmus eredetére figyelnek, jelenkori kultúránk természetére és dilemmáira keresve a választ. Ez szintén Schorske előszavában érhető tetten leginkább, amikor a történész a századfordulós bécsi kultúra bizonytalanságát az ötvenes évek Amerikájával állítja párhuzamba.⁹⁰⁵

Az eljárás egy klasszikusnak mondható eszmetörténeti megközelítés. Nagy gondolkodókat vizsgál, képességeiket, szándékaikat, személyiségüket mérlegeli. Létezik azonban egy másik felfogása is az eszmetörténetnek, amelyet nem ezek a kérdések foglalkoztatnak. Ennek fókuszpontjában nem annyira az alkotó valós képességei állnak, sokkal inkább az érdekli, hogy az adott alkotó milyen pozícióból mondhatta, fejezhette ki azt, amit mondott, milyen autoritással rendelkezett, ki tekinthető a befogadó, illetve az olvasóközönségének.⁹⁰⁶ Itt nem az a legfontosabb, mire gondolt a tanulmányozott szerző valójában, hanem sokkal inkább az, hogy amit mondott, az milyen – szándékolt vagy sem – jelentéssel bírhatott az adott társadalmi-történelmi kontextusban.⁹⁰⁷ Úgy is megjelölhetnénk a két eszmetörténeti megközelítés közötti különbséget, hogy az utóbb vázolt verzió elsősorban nem saját jelenének előzményeit kutatja, hanem maga a kor érdekli. Természetesen kérdésfelvetése így is kapcsolatban lehet jelenének legfontosabb dilemmáival, ugyanakkor ez a kapcsolat kevésbé direkt módon áll fenn.

Egy ilyen típusú eszmetörténet számára már érdekesek lehetnek a történészek. Olyan intézmények tagjaiként beszéltek, amelyek feljogosították őket arra, hogy ők és csakis ők mondják meg, mi történt a múltban valójában. Mint látni fogjuk, a birodalom eljövendő legfontosabb bürokratait kitermelő jogi egyetemen és természetesen mindenekelőtt a középiskolai tanárrejteget kinevelő bölcsészkaron az ő összefoglaló munkáikból tanulták a hallgatók a birodalom történetét.⁹⁰⁸ Emellett a történészek vizsgálata némileg ellensúlyozhatja a Bécs 1900 irodalmának azon vitatható vonását, amelyre Hanák Péter mutatott rá, megjegyezvén, hogy rengeteget beszélünk pszichoanalízisről, atonalitásról, szecesszióról, de az

⁹⁰⁴ Schorske 1981: 7.

⁹⁰⁵ Schorske 1981: xxiii.

⁹⁰⁶ Foucault 1969: 73.

⁹⁰⁷ Foucault 1969: 42–43.

⁹⁰⁸ Oberkofler–Goller 1995: 38.

ex-lex vagy az *Ausgleichprovisorium* fogalmait már alig ismerjük. Ugyanígy a fogalomtörténeti fejezetben felidézett fogalmakkal – amelyek a történeti munkák elemzésekor ismét előtérbe kerülnek majd – is hasonló a helyzet: a Bécs 1900 irodalom nemigen vesz tudomást róluk, holott az önazonosság és politikai lojalitás korabeli kulcsszavairól van szó.

II. 2. 2. Előzmények: Hormayr báró és a *Vormärz*

Amint arra az osztrák historiográfia egyik elsőszámú szakértője, Fritz Fellner rámutatott, az osztrák történelemtudomány vízválasztóit mindig nagy identitásválságok jelentették: ezek határozták meg a kulcsintézmények megalakulását vagy profilváltását, a tematikai preferenciákat és általában a történelemszemléletet. Fellner e válságok sorát 1848-al nyitja, amelyet 1866, 1918, 1934, 1938 és 1945 jelképes dátumai követnek.⁹⁰⁹ E felsorolásból azonban kimaradnak a napóleoni háborúk, holott ezek is az említettekhez hasonló identitásválsággal jártak és ekkor merült fel először az „osztrák” történelem felé való fordulás, amitől hatékony, védekezésre képes közösségtudat kialakítását várták el. Minthogy a vizsgált korszakban is sokat hivatkoznak az ekkori fejleményekre, érdemes egy pillantást vetni erre az epizódra.

A napóleoni háborúk alatt a hatalom szükségét látta a dinasztia és az ekkoriban a 17. századi gyakorlatot idézve, elsősorban a császári atyai gondoskodást hangsúlyozó *Vaterland* középpontba állításával egy osztrák tudat kialakításának.⁹¹⁰ Amint arra Friedrich Heer rámutatott, 1914-ig, de igazából 1917/18-ig a központi hatalomnak ez maradt az egyetlen jelentős erőfeszítése arra, hogy egy valódi osztrák propagandát fejtsen ki. Ennek érdekében hozzák létre a már említett *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* című újságot. Az osztrák propaganda legjelentősebb alakja a történész Joseph von Hormayr (1782–1848) volt.

A Hormayrról szóló történeti irodalom esete is igazolja egész dolgozatom problémafelvetését: azt mutatja meg ugyanis, hogy egy közösség önképe, politikai dilemmái mennyiben határozzák meg azt, hogy egyáltalán mi gondolható el történelmi témaként egy adott korszakban. Hormayrról az első és tudomásom szerint eddig egyetlen nagyszabású monográfiát nem osztrák írta, hanem a bécsi francia intézet egyik francia munkatársa. André Robert-t mindenekelőtt az foglalkoztatta az 1930-as évek elején, hogy az osztrákoknak miért jelent akkora nehézséget magukat önálló nemzetként elgondolni, és miért vonzódnak ennyire Németországhoz – ahol éppen a könyv megjelenésének évében került hatalomra az osztrák születésű Adolf Hitler. Ennek megfejtésére Robert az első olyan kísérlet vizsgálatába kezdett, amely egy osztrák „nemzeti” tudat konstruálására irányult. Az osztrák történelemtudomány

⁹⁰⁹ Fellner 2002a: 36.

⁹¹⁰ I. Ferenc szerette magát a nép apjának tekinteni, amint azt az alábbi kijelentése is mutatja: „Nem ismerek más boldogságot, mint a nép (*Volk*) boldogságát és nem ismerek magasztosabb dicsőséget, mint e nép apjának (*Vater*) lenni.”

ekkoriban egyfajta össznémet orientáció hatása alatt állt – nem meglepő tehát, hogy az osztrák/birodalmi identitás kialakítására tett kísérletek nem álltak érdeklődésének középpontjában. Már önmagában az is érdekes, hogy Robert miként értelmezi az „*idée autrichienne*” és az „*esprit autrichienne*” fogalmait, ennek mélyebb elemzése azonban most nem áll módomban, minthogy nem az 1930-as évek jelentik kutatásom tárgyát.

Joseph von Hormayr a tiroli Innsbruckban született. Tizenkilenc évesen Bécsbe költözött, ahol hamarosan a levéltár igazgatója lett. 1802–1803-ban kiadott egy munkát Tirol történetéről, amelyben már megjelennek történetírásának azon vonásai, melyek valamennyi munkájában tetten érhetők: a múltat madártávlatból vizsgálja, a krónikák ellentmondásos részleteinek feltérképezésére nem törekszik, és – a forrásaiból levonható tanulságokon túl – akar minél több fényt és színt adni tárgyának. Hormayr szellemi mestere a svájci Johannes Müller volt, akinek történetírói gyakorlatát nagyban átvette. Müller eljárásának egyedisége abban rejlett, hogy az akkoriban száraz, krónika-szerű leírást nyújtó német történetírással ellentétben törvényszerűségeket igyekezett megragadni tárgyában, valamint múlt és jelen folytonos egybevetésére törekedett. Ez gyakran abban merült ki, hogy a kortársak patriotizmusát erősítő példákat ragadott ki a történelemből.⁹¹¹ Miként Müller munkássága Svájc függetlensége legitimálását szolgálta II. Józseffel szemben, Hormayr a napóleoni ambíciók ellenében törekedett annak kimutatására, hogy Ausztria történelmileg és jogilag egy nemzetet alkot és múltjába tekintve világossá válik, milyen nagyszabású feladatok várnak még rá a jövőben.⁹¹² Hormayr a francia forradalmat elutasította, mivel az a történelem eltörlését, *tabula rasát* akart, Rousseau elrettentő példája (az, hogy a terror igazolására használták gondolatait) pedig arra intette, hogy tartózkodjon az állam és a jog fogalmainak teoretikus meghatározásaitól és csakis a történelemből leszűrhető tanulságokra hagyatkozzon. Több alkalommal kifejtett nézete szerint a történelmi tudat az emberi szellem legmagasztosabb adottsága, a történelemnek ennek megfelelően ugyanolyan megbecsülésben kell részesíteni, mint a nagy embereket és költőket, uniót kell létrehozni a történelem, a tudományok és a művészetek között. Minthogy egy országnak sincs olyan gazdag és dicsőséges történelme, mint Ausztriának, a múlt tanulmányozása szolgálhatja az osztrák lélek kikristályosodását. Ehhez azonban az kell, hogy többé ne csak a Habsburgok politikai és vallási ellenségei beszéljék el Ausztria múltját. *Osztrák* történelmet kell létrehozni, az erre irányuló erőfeszítéseket pedig a kormánynak és a dinasztiának minden erejével támogatnia kell.⁹¹³ Hormayr nemcsak imperatívuszokat

⁹¹¹ Robert 1933: 237–239.

⁹¹² Robert 1933: 241–242.

⁹¹³ Robert 1933: 279–292.

fogalmazott meg, hanem azt is megmutatta, miként néznek ki ezen elvek a gyakorlatban. *Österreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten des österreichischen Kaiserstaates* című, mintegy húsz kötetes munkája a nagyközönségnek szánt portrékat tartalmazott, túlnyomó részben a Habsburg uralkodókról jóllehet lépten-nyomon olyan jelentős államférfiak is belekerülhettek, mint Kaunitz. Általánosságban elmondható e portrékról, hogy tárgyukat a legkiválóbb tulajdonságokkal és legnemesebb erényekkel ruházza fel a szerző. E „szentek” legfényesebbike Habsburg Rudolf a dinasztia alapítója. II. Ferdinánd protestáns üldözését azzal törekszik felmenteni Hormayr, hogy az ilyenfajta cselekedetek csak annyiban gyalázatosak, amennyiben a vallás merő ürügyként szolgál a zsarnokságra, Ferdinánd azonban saját üdvösségük érdekében üldözte a protestánsokat. Mária Terézia magasztalására szinte már szavai sincsenek, II. József méltatása azonban igen rezignáltra sikerült: antik hősökhöz hasonlítja ugyan, de olyanokhoz, akiknek vállalkozása kudarccal végződött.⁹¹⁴

Hormayr Caroline Pichler fiatal írókat és költőket tömörítő szalonjában olyan közönségre talált, amely fogékonynak mutatkozott elképzeléseire. 1809 és 1813 között Hormayr propagandájának sikerét ünnepelhette: képzőművészet, zene és irodalom egyaránt az általa kijelölt úton haladva Ausztria dinasztiáját és történelmi misszióját ünnepelte és a birodalmon kívül is visszhangra talált, ekkor még Poroszországban is.⁹¹⁵ Mindazonáltal a történetíró körébe tartozó irodalmárok nem voltak jelentős alkotók. Kivételt jelent az előző fejezetekben már említett Franz Grillparzer, akire Hormayr nagy hatást gyakorolt a költő kamaszkorában. Mindazonáltal Grillparzer a történetíróval és társaságával ellentétben nem táplált illúziókat az Ausztriát fenyegető veszélyekkel kapcsolatban, így távol volt attól, hogy átvegye Pichler szalonjának feltétlen lelkesedését.⁹¹⁶

Hormayrnak magyar- és csehországi követői is akadtak. 1810-ben indította *Archiv für Geographie, Historie, Staat- und Kriegskunst* című folyóiratát, amelyben nagy teret kaptak a cseh, magyar és morva történelemmel foglalkozó írások. Magyar részről Hormayr egyik legfontosabb munkatársa Mailáth János volt, aki kizárólag németül írt és a kor egyik legnagyobb magyar forrásismerettel rendelkező történetírója volt. Főművében az 1828 és 1831 között publikált *Geschichte der Magyaren* című munkájában legitimista álláspontot képviselt, a magyarországi 17–18. századi rendi mozgalmakat a török elleni védekezést gyengítő, az

⁹¹⁴ Hormayr 1807–1814. Vö. Robert 1933: 294–298.

⁹¹⁵ Robert 1933: 423–475.

⁹¹⁶ Robert 1933: 524–530.

ország széttagoltságát és ezzel szenvedését meghosszabbító eseményeknek látta, vezetőit pedig a legjobb esetben is megvezetetteknek ábrázolta.⁹¹⁷

Hormayr bukáshoz végül az vezetett, hogy az államhatalom és az írók együttműködését sürgette az osztrák tudat ügyének érdekében. Az *Archiv*ban többször is kifejtette, hogy elvárja az államtól a művészetek védelmét és patronálását. Az udvar köreiből azonban ekkoriban az osztrák propaganda szükségességénél sokkal intenzívebben munkált a francia forradalom tapasztalata, amely azt mutatta meg a hatalom számára, hogy az értelmiség bármiféle politikai aktivitása katasztrofális következményekkel járhat. Hormayr kegyvesztetté vált, ami a „nemzeti” lelkesedés végét is jelentette.⁹¹⁸

Általános meglátás szerint a *Vormärz* a szellemi élet vonatkozásában különösen értéktelen korszakot képvisel. Ezt a kritikát már az 1850-es években erőteljesen megfogalmazták, „katasztrófához vezető évekről” beszélve.⁹¹⁹ A korszakban általánosan jellemző volt a külföldi eszméktől, szellemi áramlatoktól való görcsös félelem. A külföldi tanulmányutakat ezért nagyon megnehezítették, így a német tudományosság eredményeitől az osztrák értelmiség távol maradt. Az államhatalom különösen tartott attól, hogy a tudomány politikai vonzatú doktrínákat juttat be a birodalomba.⁹²⁰ Mindazonáltal a történelemtudomány több szempontból jelentős előrelépést tett a korszakban. A segédtudományok és a forráskiadás komoly eredményeket tudott felmutatni. A segédtudományok művelése eleve jelentős előzményekkel rendelkezett Bécsben. 1773-tól a *Hofbibliothek* munkatársainak előírás volt paleográfiai, diplomatikai, kronológiai tanulmányokat végezni, az egyházi és császári központokban e diszciplínák nagy tudású művelői dolgoztak.⁹²¹ Mindemellett osztrák szakemberek már a *Vormärz* alatt jelentősen hozzájárultak a *Monumenta Germaniae Historica* kiadásához, Ausztria középkori történetére vonatkozó forrásokkal.⁹²² Mindezt a hatalom sem akadályozta, mélyebb kapcsolatot azonban nem engedett a német tudományossággal. A segédtudományok megfelelően apolitikusnak és semlegesnek tűntek, így érvényesülésük elé nem emeltek komolyabb akadályt, mindenek eredményeképpen ezeket magasabb színvonalon művelték Ausztriában, mint magát a történelmet.⁹²³ Bár Joseph Chmel, az 1847-ben létrehozott Akadémia Történelemtudományi Bizottságának elnöke lekicsinylően szólt ezen eredményekről – meglehet azonban, hogy pusztán a további munka ösztönzéseképp –, a német és francia

⁹¹⁷ Szentesi 2000: 81–83.

⁹¹⁸ Robert 1933: 478–519.

⁹¹⁹ Lhotsky 1959: 399.

⁹²⁰ Lhotsky 1954: 11–12.

⁹²¹ Lhotsky 1959: 396.

⁹²² Lhotsky 1959: 379.

⁹²³ Lhotsky 1959: 412.

képzéseket megjárta Theodor Sickel elismerően szólt a *Vomärz* tudósainak a segédtudományok terén kifejtett jelentős munkásságáról, melyre nagyban építhetett az ötvenes években létrehozott *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung* élén.

Akkor miért tekintettek mégis a birodalomra „szellemi idegenségként” az Ausztrián kívüli német területekről? A válasz leginkább az osztrák egyetem intézményi sajátosságaiban, a német egyetemektől eltérő jellegzetességeiben keresendő. Az osztrák egyetem ugyanis nem tudósokat nevelt, hanem orvosokat, papokat, hivatalnokokat és tanítókat. Tudományos szabadság és fantázia helyett a közvetlen funkcionalitásra került a hangsúly. Innen származik a segédtudományok viszonylagos pártolása is, amely hasznosnak tűnt hivatalnokok és jogászok mindennapos tevékenységéhez.⁹²⁴ Míg Berlinben az egyetem szellemi műhely volt, Ausztriában meghatározó funkciókat ellátó szakemberképző. Mindemellett magának a tudományos közösségnek is más volt az értéke. Az Ausztriában uralkodó értékrend az individuumra helyezte a hangsúlyt, az egyéni eredményekre. Privilegizált, magányos tudósoknak hagyta meg a kutatás jogát és ellenszenvvel viseltetett a közös intellektuális munka iránt. Emiatt az Ausztrián kívüli németek lenéző gesztussal autodidaktáknak tekintették osztrák kollegáikat. Még az 1870-es években is akadt olyan vélemény, amely ellenszenvvel tekintett a módszerre, amely lehetővé teszi, hogy mindenki bekapcsolódjon a tudományos munkába. Chirung Theodor Billroth ezt egyenesen kapcsolatba hozta a korabeli politikai élet – szintén elítélendő – popularizálódásával.⁹²⁵ Még ebben a szellemben hozták létre 1847-ben a Tudományos Akadémiát, 1848–49 eseményei azonban a tudományos életet is felforgatták.

⁹²⁴ Lhotsky 1959: 412.

⁹²⁵ Lhotsky 1954: 15.

II. 2. 3. Ausztria történelmének kutatása

A történelemtudomány intézményesülése, az a folyamat, melynek során az *alkotóból szerző* lett, az 1848-as forradalom után, annak hatására következett be. A folyamat központi alakja volt Leo Thun (1811–1888). Mivel rendkívül fontos szereplőről van szó, érdemes kitérni rá.

Thun Csehországban született, egy eredetileg tiroli, a harmincéves háború után bevándorolt nemesi családba. Bár az egyetemig privát oktatásban részesült, stimuláló szellemi környezetben nőtt fel. Az egyetemi élet *Vormärz* alatti pangása ugyanis sok gondolkodót a vidékre száműzött ahol egyfajta felvilágosító patrióta feladatot láttak el: könyveket adtak ki, múzeumokat alapítottak, tudományos társaságokat hoztak létre. E jelenség csehországi variánsához a katolicizmus is társult, amely egységet törekedett létrehozni a modern gondolkodás és a hit között.⁹²⁶ Metternich katolicizmusa Csehországban teljesen más szerepet játszott, mint Magyarországon vagy az osztrák-német területeken. Mivel itt a felvilágosodás eszméi főleg klerikális körökben terjedtek el, nem alakult ki jelentős antiklerikalizmus, az egyház pedig élen járt oktatási intézmények alapításában, minthogy az oktatást a társadalom megerősítése leghatékonyabb eszközének látta.⁹²⁷ Ennek a reform katolicizmusnak központi alakja Bernard Bolzano volt. Oktatási reformjuk egyfajta válasz is volt a protestáns (és porosz) reformereknek, mint Humboldt. Az iskolaalapításokon túl – amiben Csehország hamarosan a Birodalom egyik legprogresszívebb területe lett – a csoport csehek és németek együttélésének harmonizálására is törekedett.⁹²⁸

Thun ebből a környezetből került a prágai Károly Egyetemre, ahol 1831-ben végzett. *Grand Tourja* során eljutott Drezdába, Londonba, Oxfordba és Párizsba is. Utóbbiban került sor utazásai talán legmeghatározóbb élményére, az Alexis de Tocqueville-lal való találkozására, akiben példát látott egy olyan arisztokratára, aki alapos elemzésnek veti alá a modern társadalmat.⁹²⁹ Hazatérve a politika mellett az irodalom és újságírás kezdtek érdekelni. A cseh nyelvről írt pamfletében azon meggyőződésének adott hangot, miszerint a magasabb oktatásra vágyó cseheknek meg kell tanulniuk németül, erre a nyelvre azonban a csehen keresztül kell megtanítani őket, a tanároknak pedig el kell sajátítani a cseh nyelvet. Thunt, aki Palackýval is jó kapcsolatot ápolt, igazi *Böhmer*-nek tekinthetjük, aki a kiegyensúlyozott és

⁹²⁶ Woznak 1995: 63.

⁹²⁷ Johnston 1972: 278.

⁹²⁸ Woznak 1995: 64.

⁹²⁹ Bled 1978: 81.

méltányos cseh-német együttélés lehetőségeit kereste. 1845-ben kezdett dolgozni az udvari kancellárián. 1846-ban Galíciába helyezték, ahol megtanul lengyelül és ruténül is. 1848-ban már világlátott, fiatal, de tapasztalt és művelt ember. Eddigi pályája során kialakult benne egy katolikus, konzervatív, mégis reformorientált filozófia a társadalmi élet megszervezéséről. Azok, akik eszméit csak a régi nemesség érdekvédelmének látják,⁹³⁰ nagyban tévednek. Tévedésük abból fakad, hogy a konzervativizmust csak védekező reakcióként tudják elképzelni, konstruktív erőként azonban nem. Thun és az egész csehországi reform mozgalom konzervativizmusa, bár a történelem, a hagyomány és a katolicizmus voltak legerősebb támaszlopai, elfogadta a változást, mint a társadalmi lét természetes útját, és történelmileg fejlődő organizmusként tekintett az államra.⁹³¹

A forradalom után az oktatási miniszteri széket elnyerő Thun legsúlyosabb dilemmáját az jelentette, hogy a forradalom idején az egyetemi értelmiség túlnyomó többsége liberális volt. A gróf mindig is kritikusan viszonyult a *Vormärz* Ausztriájához. 1848–49 eseményei számára azt mutatták meg, hogy nemcsak hatásos nem volt az állam értelmiségpolitikája, de egyenesen kontraproduktívnak bizonyult. Nemcsak, hogy nem vértette fel, de kifejezetten felkészületlenné, védtelenné tette Ausztriát a „felforgató” eszmékkel szemben. Thun válasza egyértelműen paradigmaváltás volt: az értelmiség bevonása a politikába éppen oly módon, amittől a *Vormärz* irtózott és amit Hormayr propagált. Minthogy egy központilag ellenőrzött historizmust akart szembeállítani a negyvennyolcas és általában a természetjogi eszmékkel,⁹³² az új értelmiségpolitikai irány központi intézménye az Ausztria történelmét kutató intézet (*Institut für die österreichische Geschichtsforschung*) lett.⁹³³

Az *Institut* ideológiai alapjait a korábbi fejezetekben már bemutatott Josef Alexander von Helfert fektette le egy 1853-as, Prágában publikált röpiratban. Minthogy Helfert ekkoriban államtitkár és Thun egyik legfontosabb tanácsadója volt, könyvét félhivatalos deklarációnak is tekinthetjük. E dolgozat fogalomtörténeti fejezetében már felidéztem Helfert nemzet definícióját, amely a fogalmat, szembeszállva a „szomorú emlékü nyugtalanság” napjainak szóhasználatával, politikai kritériumok mentén írja le, a Római Birodalom etnikumokat felülíró jelmondatából kiindulva. A nemzeti történelmet is e definíciónak megfelelően határozza meg: „A nemzeti történelem ennél fogva nem ennek vagy annak a soknyelvű és sokszínű emberiségből faji jegyek alapján kiváló csoportnak a története, hanem egy földrajzilag és

⁹³⁰ Ilyennek látta például Heinrich Friedjung tanítványa, Richard Chamarz.

⁹³¹ Woznak 1995: 65.

⁹³² Lhotsky 1962: 157.

⁹³³ Varga 2018: 41.

politikailag egybetartozó, a közös autoritás köteléke által egybefűzött, ugyanazon törvények oltalma alatt egyesült népesség története.” Az *osztrák nemzeti történelem* ennek megfelelően „az osztrák összállam [Gesamtstaates] és össznép [Gesamtvölkcs] története”.⁹³⁴ Helfert meglátása szerint a történetírás egyik legfontosabb funkciója a politikai funkció, melynek lényege a fentiek szellemében elgondolt nemzeti történelem művelése, amely nemzeti tudatot hoz létre. Nemzeti történelem és nemzeti tudat: egymást feltételező és erősítő tényezők a történész meglátásában.⁹³⁵

Ezen alapok lefektetése után a szerző számba veszi mindazon erőfeszítéseket, amelyeket más országok saját nemzeti történelmük művelésére tettek és arra a következtetésre jut, hogy választott példái ebben a tekintetben mind felülmúlták Ausztriát. Nagy Britanniában meglátása szerint a *self government* rendszere már önmagában előírta azt, hogy a brit művelt osztályok Bildungjában ugyanakkora súllyal legyen jelen a hazai történelem ismerete, mint a klasszikus műveltség elemei, amit a brit oktatási rendszer messzemenően biztosít.⁹³⁶ A hazai történelem „ismeretében és szellemdús megbecsülésében” Helfert szemében a legjelesebb példával előálló ország Franciaország, melynek különösen egy intézményét, az *École des Chartes*-ot méltatja. Mindenekelőtt azt méltányolja, hogy az *École* deklaráltan patrióta célok előmozdítása érdekében jött létre. Hosszan mutatja be az intézmény mindennapi működését, melynek alapjellegzetességei visszaköszönnek majd az *Institut* szabályzatában is. A francia fejlemények méltatását hatásos csattanóval zárja le, mikor rámutat arra, hogy éppen egy, a múltjával szakítást meghirdető ország szárnyalja túl messzemenően múltjának feltárásában a hagyományaiba büszkén kapaszkodó Ausztriát.⁹³⁷ Hasonló retorikai fogást jelent a harmadik ország, Oroszország szerepletetése, az ottani történeti társulatok bemutatása. Az önmagát egyre inkább nyugat és kelet ellentéte által definiáló Ausztria azon kapja magát ezzel hirtelen, hogy a félt és lenézett „Kelet” is előrébb tart a történeti kutatásokban.⁹³⁸

Érdemes megjegyezni, hogy Helfert egyik esetben sem nagy egyéniségeket említ, hanem az intézmények fontosságát hangsúlyozza. Röpiratának legvégén explicit módon is világossá teszi: a jelenlegi állás szerint Ausztria nem várhatja, hogy nagy történetírók emeljék fel méltó helyére nemzeti történelmét, mivel nagy egyéneket és teljesítményeket csakis az intézmények, mindenekelőtt az oktatási intézmények tudnak kitermelni. „Nekünk nem lehet Hume-unk, Lingradung, Macaulay-ünk, mivel a nemzeti öntudat és a nemzeti történelem iránti

⁹³⁴ Helfert 1853: 1–2.

⁹³⁵ Helfert 1853: 4.

⁹³⁶ Helfert 1853: 4–12.

⁹³⁷ Helfert 1853: 19–20.

⁹³⁸ Helfert 1853: 21–29.

érzék nem talál magának utat [társadalmunk] minden rendjében, egész kiterjedésében, ahogyan ezt Angliában biztosították az otthoni és a köznevelés által.”⁹³⁹

Ausztria a szerző meglátásában elsősorban azzal mulasztotta el a nemzeti történelem ápolását, hogy nem fordított kellő figyelmet a nevelésre, hanem ezt az egyes koronatarományokra bízta. Helfert megkülönbözteti egymástól a kozmopolita és a praktikus-patrióta történelemoktatást. Meglátása szerint utóbbit, amely képes lett volna valódi állampolgári nevelést biztosítani, Ausztriában bűnösen elhanyagolták. Az a generáció, amely ebben nevelkedett, megmutatta ennek kis híján végzetes következményeit: németekként, magyarokként, csehekként azonosították magukat, és rövidlátó módon átadták magukat a „különállás kicsinyes vágyának”, minthogy a haza (*Vaterland*) megismerését és szeretetét nem tanították meg nekik.⁹⁴⁰

Ezzel a szerző kijelölte az oktatás kötelességét, amelyet azonban a történelemtudománynak kell megalapoznia. Helfert két nagy feladatot állít a történelemtudomány elé. Egyrészt a források összegyűjtését és kritikai vizsgálatát, amelyet az *École des Chartes* példája alapján képzel megvalósítandónak. Ugyanakkor a szerző nagyvonalúan határozza meg a bevonható források körét: nemcsak írásos dokumentumokat, de művészeti alkotásokat és épített emlékeket is ide számít. A forrásoknak ez a fajta értelmezése a későbbiekben elsikkadt, és a szövegkritika dominanciája alatt az osztrák történelemtudomány jellemzően megragadt az írásos forrásoknál.⁹⁴¹

A második feladat az, ami Helfert meglátása szerint az igazi nehézséget rejti magában: annak meghatározása, hogy milyen *Österreichische Geschichte* az, amit az így felhalmozott anyagból meg kell mutatni? Az egybegyűjtött tények átfogó felfogásán (*Auffassung*) dől majd el, hogy valóban azt a nemzeti történelmet művelik-e a történészek, amelyre Ausztriának szüksége van. A nehézség pedig az osztrák állam „sajátos kialakulásának” folyamatában rejlik: „Olyan különböző alkotórészek összeszerkesztéséből származik, amelyek mindegyike dicsőséges vagy kevésbé dicsőséges önálló történelmet élt át, olyan népek keveredéséből, melyek mind a mai napig irigységgel telten feszülnek egymásnak.”⁹⁴² Ebből a felállásból kellene megmutatni azt, hogy „Nagy-Ausztria [Groß-Österreich] egy gondviselészerű szükségszerűség [providentielle Nothwendigkeit] nem csupán az európai hatalmi egyensúly számára, nem csupán, mint a keleti és nyugati műveltség összekötője és kibékítője [...] hanem

⁹³⁹ Helfert 1853: 63–64.

⁹⁴⁰ Helfert 1853: 31.

⁹⁴¹ Fellner 2002: 45.

⁹⁴² Helfert 1853: 53.

ugyanígy érdekében áll, üdvösségét és boldogulását szolgálja minden egyes alkotórészének, amelyből az idők során egy hatalmas organizmussá [Gesammtorganismus] összenőtt.”⁹⁴³

Az ábrázolás nehézségei az 1526 előtti korszakot érintik, hiszen ez után a szerző meglátása szerint teljesen egyértelmű az egységes államiság. Az 1526-ot megelőző évszázadok kapcsán azonban kihívást jelent, hogy egymás mellett függetlenül létező országok és ország csoportokról kell bebizonyítani, miszerint egymás felé gravitálásuk és együttműködésük eleve elrendeltetett. Helfert három lehetőséget vázol arra, hogy ezt a premisszát miként ábrázolták eddig történetileg. Az egyik az osztrák magterületeken kívüli országok történetét lábjegyzetekbe számúzi, a másik Magyarország és Csehország történetét az egyesülés pontjáig egyáltalán nem tárgyalja, a harmadik külön-külön, egyenlő figyelemmel foglalkozik a három entitás múltjával, majd az egyesülés pontjától kezd Ausztria „össztörténetébe” (*Gesamtgeschichte*). Helfert az első kettőt említésre se tartja méltónak, utóbbit pedig abban az esetben tartaná csak elképzelhetőnek, amennyiben e három terület 1526 előtt nem állt volna szoros, megszakítás nélküli kapcsolatban és történelmük nem kötődött volna ugyanazon fordulópontokhoz. Minthogy pedig mindennek az ellenkezője igaz, az eljárás elvetendő.⁹⁴⁴ A történész meglátása szerint a római fegyverek elleni küzdelem adták az első alkalmat, hogy kelta, germán és szláv népek egyesültek a Duna területén. Ezt követte a népvándorlás kihívásaira adott válasz, majd az ország komplexumoknak a Német Birodalommal szembeni érdekérvényesítése, amely már tényleges egyesülésük előtt szoros összeköttetést alakított ki. A politikai mellett vallási tekintetben is kiütközik ez az egymásra utaltság, amelyre Helfert a „cseh” Adalbert magyarországi tevékenységét hozza példának.⁹⁴⁵ Ez a tendencia konkrét politikai alakulatokként is manifesztálódott, ilyennek tekinthető Szamo birodalma, a Nagymorva Birodalom, de ugyanide sorolandók Podjebrád György ambíciói, Corvin Mátyás hódításai, valamint a két Jagelló királysága.⁹⁴⁶ „E közös fejlődési momentumok a legkorábbi időktől fogva ismétlődnek, valamennyi terület zsigeri törekvését figyelhetjük meg bennük a csoportosulásra, és ezért a későbbi egyesülés előképeként kell tekinteni rájuk.”⁹⁴⁷ Ausztria nemzeti történelmének tehát ezt a tendenciát kell kimutatnia, amelyhez Helfert a közelebbiről

⁹⁴³ Helfert 1853: [54].

⁹⁴⁴ Éppen ezért Helfert nincs megelégedve Hermann Meynert 1843 és 1847 között publikált hatkötetes munkájával sem, holott ennek előszavában a szerző még a prehisztorikus korban is fel vélte fedezni Ausztria létének gyökereit. Meynert 1843–1847.

⁹⁴⁵ Helfert 1853: 57.

⁹⁴⁶ Helfert 1853: 58–59. A gondolatmenet nagyon hasonló ahhoz, amit több, mint két évtized múlva fogalmaz meg a szerző egy korábbi fejezetben már bemutatott *Ausgleich* könyvében. Helfert egyébként jöllehet egészen 1910-ig élt, soha nem mondott le a birodalom és a birodalmi történelem azon értelmezéséről, amelyet e két munkájában is kifejtett.

⁹⁴⁷ Helfert 1853: 57.

meg nem határozott szinkronikus (*synchronistische*) módszert javasolja.⁹⁴⁸ A történész úgy látja, hogy „Nagy Ausztria” nemzeti történelmének gondolta soha nem volt olyan aktuális, mint 1848–49 után, mikor is „a viharos események következményeként” a birodalom két fele közt a „korhadtt híd, amely inkább elválasztott, mintsem összekötött bennünket” összeomlott és immár „egy új organizmus” tökéletes, egyformán erős kötélekkel fűzi egybe a birodalom minden részét.⁹⁴⁹

Helfert, ne feledjük, jelentős hatalmi pozícióból írt ideológiai szövege is mutatja, hogy az ötvenes évek neoabszolutista rendszere milyen alapvetően különbözött a *Vormärztől*. Láttuk, hogy a szerző látványosan az intézményekre helyezte a hangsúlyt az egyéni teljesítményekkel szemben. Emellett érdemes kitérni *Vaterland* fogalmára is, amely más jelentést kap, mint I. Ferenc említett értelmezésében, amely a kora újkori hagyományokat felidézve a császárra, azaz önmagára vonatkoztatta azt. Helfert ezzel szemben a modern állam igényeinek megfelelően szinte teljesen elengedi a dinasztikus dimenziót és a birodalom azon jóval túlmutató, elemibb szükségszerűségére kíván rámutatni: mind világpolitikai, mind regionális szempontból kívánatos a birodalom léte, amely dinasztiától függetlenül az ókor vége óta törekszik a 49-cel megvalósuló egység felé.

Nem nehéz meglátni a hasonlóságot Helfert és az 1868-as magyar nemzetiségi törvény nemzetfogalma között. Ellentétben azonban a magyarországi fejleményekkel, a történész semmilyen kikaput sem hagyott nemzetfogalma etnicizálására, sehol nem érhető tetten munkájában olyan törekvés, hogy a birodalmi államot a németiség vagy bármely más etnikum művének állítsa be, melynek révén az adott csoport előnyöket vindikálhatna magának a többivel szemben.

Helfert birodalmi nemzetfogalmának akadt kihívója a történelemtudományon belül, a már említett Joseph Chmel személyében, aki a *Vormärz* legvégén kifejtett tevékenységével sok szempontból megalapozta az ötvenes évek átfogó reformját a történelemtudományban. 1847-ben egy *Vaterländische Geschichte* művelésének alapjait fektette le, amely magába foglalta volna a birodalom valamennyi országának történeti tanulmányozását is, nemcsak politikai, hanem kultúrtörténeti szempontokat is mérlegelve.⁹⁵⁰ Még 1847-ben megfogalmazta, majd 1857-ben egy az Akadémián elmondott ünnepi beszédében meg is ismételte azon nézetét, miszerint Ausztria egy sajátos, magasan a többi állam felett álló képződmény. Itt ugyanis, szolt érvelése, harmonikusan élnek egymás mellett a különböző nemzetek. Az osztrák történetírás

⁹⁴⁸ Helfert 1853: 59.

⁹⁴⁹ Helfert 1853: 50.

⁹⁵⁰ Bled 1978: 81.

feladata megmutatni, hogy az emberiség fontosabb, mint a nemzetiség, Ausztria pedig az a kultúrállam, amely a legtökéletesebben kifejezi ezt a princípiumot.

Voltaképpen két *altösterreichert* látunk, akik más-más módon próbálják kezelni a nemzeti eszme jelentette kihívást. Míg Helfert a francia forradalom nemzetfogalmát kívánja átültetni osztrák talajba, Chmel megmarad a nemzetet eredet- nyelv- és hagyományközösségként értelmező herderi definíciónál. Csak történelmi osztrák államot ismer el, *Gesammtvolkot* nem. Az államra ugyanakkor úgy tekintett, mint ami egyesítő keretül szolgálhat a kulturális különbségeknek.⁹⁵¹ Chmel eszméi ugyanakkor nem emelkedhettek olyan hivatalos szintre, mint Helferté: ehhez hiányzott a hatalmi pozíciója, valamint a megfelelő kapcsolatrendszere.

Az *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung* megalapítása hosszadalmas folyamat volt. Thun óriási erővel vetette magát a munkába, a középiskolák átalakításának nagyszabású tervével párhuzamosan kezdte szorgalmazni az *Institut* megalapítását is. 1853. szeptember 14-én levelet írt a császárnak, melyben felhívta a figyelmet egy *Historikerschule* megalapításának fontosságára, kiemelve, hogy a történelem hivatássá emelése „mind tudományos, mind politikai vonatkozásban múlhatatlan szükséglet”.⁹⁵² Thun nem pusztán azért használt ilyen erős kifejezéseket, hogy feljebbvalójának támogatását elnyerje. A tervezett intézmény vezetésére felkért Albert Jägernek is kijelentette egy személyesebb hangvételű levélben az akkor még az *École des Chartes* mintájára *Schulenak* nevezetett intézményről, hogy „meggyőződéseim szerint a szellemi mozgalmak területén aligha akad Ausztria számára olyan fontos vállalkozás, mint ez”.⁹⁵³

A végső elhatározásra mindazonáltal egy évet kellett várni. Nem azért, mintha a császár ne lett volna meggyőződve a vállalkozás fontosságáról. A késlekedés oka a neoabszolutizmus már azon idézett fogyatékosága volt, hogy modernizációs törekvéseihez képest pénzügyi rendszere és tartalékai elégtelenek voltak: a vezetőség vitája az intézettel kapcsolatban annak anyagi vonzatait tárgyalta. Végül azonban mégis meghozták a pozitív döntést. Az intézetet a bécsi egyetemhez kapcsolták, ugyanakkor közvetlenül a minisztérium alá tartozott. E kapcsolat tisztázatlan volta a későbbiekben többször vezetett konfliktushoz az egyetem és az *Institut* vezetése között. Az intézet céljának azt jelölték meg, hogy a források tanulmányozására való felkészítéssel az osztrák történelem kutatására képezzen ki történészeket. A tanterv elmélet és gyakorlat összekapcsolására törekedett: az Ausztria történetéről szóló előadások minősültek az

⁹⁵¹ Vö. Rumpler 1996: 339.

⁹⁵² Idézi Lhotsky 1954: 25.

⁹⁵³ Idézi Lhotsky 1954: 20.

elméleti résznek, míg a gyakorlatot az adott korszakra vonatkozó források beható tanulmányozása jelentette.⁹⁵⁴ Ehhez a hallgatóknak szerteágazó tudást kellett elsajátítani: ami a nyelvismeretet illeti például, az antik nyelvek mellett tudniuk kellett franciául, olaszul és ószlávul is. Ehhez társultak olyan segédtudományok, mint a kronológia, numizmatika, paleográfia, heraldika, valamint földrajz és művészettörténet. Mindemellett ismereteket kellett szerezniük a jogtörténetben, különösen az egyház- és hűbérjogban.⁹⁵⁵ Az intézet szabályzata, mint azt említettem, nagyban hasonlított az *École des Chartes*-éra. Elit intézmény jött létre, amelybe csak az egyetem első évének abszolválása után jelentkezhettek a huszonnégy évnél nem öregebb hallgatók. Az állam hat rendes és két rendkívüli ösztöndíjat biztosított. A hároméves képzésben – ami idővel két évre szűkült – minden év vizsgával zárult, amit az oktatási minisztérium erre kijelölt bizottsága előtt kellett letenni.⁹⁵⁶

Az intézet létrehozásával párhuzamosan Thun alapvető egyetemi reformot is bevezetett. Önálló szakként jött létre a történelem, elsődleges feladata a helyes állampolgári nevelésre való felkészítés volt. A középkori és újkori történeti tanszékek mellé létrehoztak egyet az osztrák történelemnek is.⁹⁵⁷ Bevezették a szemináriumi rendszert. Valójában már 1849-ben Bécsben létrehoztak egy történelmi-filológiai szemináriumot, amiről csak 1872-ben választották le a filológiát. Grazban 1866-ban hoztak létre szemináriumot, Innsbruckban ez Julius Ficker ellenállásába ütközött, amit végül a minisztérium tört meg.

Az *Institut* történetét annak százéves évfordulójára rendkívül alaposan megíró Alphons Lhotsky megfogalmazása szerint mindeme nagy változások csak úgy mehettek végbe, hogy Ausztria az egész világot példaképnek tekintette.⁹⁵⁸ A legfontosabb példát „Németország” jelentette, amiben voltaképpen semmi meglepő nincs, hiszen Európa-szerte és még az Egyesült Államokban, sőt Japánban is a történelemtudomány német mintára jött létre. Még a poroszoktól súlyos vereséget elszenvedő Franciaországban is Gabriel Monod, a korszak vezető történésze azt javasolta kollegáinkat, hogy üljenek be a német iskolába.⁹⁵⁹ Ausztriában azonban ennek a folyamatnak személyi vonzatai is voltak. Thun a humboldti intézmények beindítására a német területekről hívott tudósokat: Grazba a breisgaui Johann Baptist Weiss, Innsbruckba a vesztfáliai Julius Fickert, Prágába a bajor Constantin von Höflert. Még a – részben – porosz történeti iskola ellensúlyozásaképp létrehozott, osztrák nemzeti történelem művelésével

⁹⁵⁴ Lhotsky 1954: 29–33.

⁹⁵⁵ Lhotsky 1954: 30.

⁹⁵⁶ Lhotsky 1954: 31.

⁹⁵⁷ Fellner 2002a: 43.

⁹⁵⁸ Lhotsky 1954: 17.

⁹⁵⁹ Vö. Monod 1876: 27–29.

megbízott *Institut* élén is hamarosan a protestáns és porosz Theodor von Sickel váltotta a már említett katolikus tiroli Jägert. Mindez a korabeli kisémet-nagynémet rivalizálás fényében válik igazán fonák helyzetté és innen ered az eljárás ellentmondásos megítélése is. Friedrich Heer, bár elismeri, hogy kétségtelenül szükség volt a behívott külföldiekre, az osztrák identitás szempontjából mindezt elemzésében békés invázióként értékeli: az osztrák reform kiépítése egyet jelentett a professzorok, tanárok és a hallgatók osztrák tudatának leépítésével.⁹⁶⁰ Hogy megértsük mindennek súlyát, kitekintést kell tenni a kis-, illetve a nagynémet történeti iskola korabeli rivalizálására, amely az osztrák történelemtudományt nagyban meghatározta a német egység létrejötte után is.

⁹⁶⁰ Heer 1981: 265–266.

II. 2. 4. „Kisnémet” és „nagynémet” történészek

„Sokat éltem külföldön, de senkivel sem találkoztam, akinek bármi fogalma lett volna arról, hogy mi az a német nemzet.”⁹⁶¹ Schwarzenberg híres mondása nyilvánvalóan túlzó (nem hiába idézi olyan előszeretettel Friedrich Heer), azt azonban mindenesetre segít észben tartani, hogy a porosz vezetésű Németországot megalapozó nacionalizmust ugyanúgy meg kellett alkotni, mint az osztrákot. Ezt gyakran olyan nagy személyiségekre hivatkozva tették, akik a német nacionalizmus kezdeti szakaszában értetlenül, vagy éppen ellenérzéssel szemlélték azt. Schiller például kijelentette, hogy Poroszország egy új Spárta, amely csak uralkodót és katonákat ismer, költőt, művészt, gondolkodót, világpolgárt nem. Ehhez képest a porosz szimpatizáns osztrák hallgatók 1859-ben Schiller ünnepre hivatkozva éltették a német nemzeti gondolatot.⁹⁶²

A kisnémet egység legfontosabb ideológiai harcosa az ún. porosz iskola volt, ami a szakirodalom egységes véleménye szerint nehezen túlbecsülhető szerepet játszott a nemzeti mozgalomban 1848-tól a Német Birodalom megalapításáig. Ez egy olyan csoportként definiálható, amelynek politikai programja szerint a történelem morális imperatívusza megegyezik a német liberálisok kisnémet programjával és a történész feladata, hogy megmutassa az utat e program véghezviteléhez.⁹⁶³ A porosz iskola mindazonáltal egy igen összetett szellemi-történeti irányzatot jelentett, amelyet itt természetesen nem áll módomban és nem is feladatom a maga teljességében bemutatni, illetve értékelni.⁹⁶⁴ Jelenleg csakis az Ausztriával kapcsolatban kifejtett nézetek érdekelnek, valamint az „osztrák” álláspont képviselőivel folytatott viták. Az iskola tagjai (mások mellett Johann Gustav Droysen, Heinrich von Treitschke, Heinrich von Sybel) határozottan szakítottak a modern történeti módszer „elképzelt eredetével”,⁹⁶⁵ Leopold Rankéval. Gustav Droysen korántsem csak a Ranke nevéhez társított klasszikus historizmus „módszertani apóriáival” állt szemben, hanem politikai természetű kérdésekben is. Rankéről, aki némi nosztalgiával tekintett az ifjúkorában még megtapasztalt Német-római Birodalomra, úgy tartotta, hogy *nem érti* a történelmet. Heinrich von Srbik megfogalmazása szerint az 1848-tól a birodalom megalapításáig tartó időszak a legszegényesebb a német területek Ranke-recepciója szempontjából.⁹⁶⁶ A porosz iskola tagjai

⁹⁶¹ Idézi Heer 1981: 211.

⁹⁶² Heer 1981: 160.

⁹⁶³ Ping 2006: 154.

⁹⁶⁴ Ehhez lásd például Georg Iggers klasszikus munkáját: Iggers 1988.

⁹⁶⁵ Gunn 2006: 5.

⁹⁶⁶ Srbik 1950: 355–361.

a Ranke által hirdetett objektivitás imperatívuszával is szakítani kívántak. Nem lehetetlenségként jelent meg előttük az objektivitás, mint Ranke 20. századi kritikusainál („nemes álom”), hanem hitvány erkölcsi minőségnek ítélték meg. Heinrich von Sybel, a történelemtudományos szakmai folyóiratok példaképének számító *Historische Zeitschrift* alapítója örömmel állapította meg, hogy „mindegyik történész, aki irodalmunkban valami jelentőset alkotott, színt vallott; vannak vallásosak és ateisták, protestánsok és katolikusok, liberálisok és konzervatívok, vannak történészek minden pártból, de objektív, párt nélküli, halvérű és szenvedélytelen [blut- und nervenlos] történész már egy sincs.”⁹⁶⁷ Treitschke úgy látta, a rankei objektivitás üres gesztus, csak ürügy, hogy a történész elkerülje morális feladatát: a német kérdéssel való szembenézést. Droysen pedig kijelentette, hogy Poroszország történelmi feladata az eszme (*Idee*) államaként a német Bundesstaatból egy etikai közösséget, erkölcsileg szabad Németországot alkotni. Ehhez egy politikailag semleges tudomány nem tud elvezetni. Nem lehet objektivitásról beszélni, nincs pártsemlegesség.⁹⁶⁸

A porosz iskola tagjai nagy ellenszenvvel viseltettek Ausztria iránt. Meglátásuk szerint Ausztria idegenné és méltatlanná vált a német szellemre, amely kizárólag Poroszországban jut érvényre és kifejezésre. Mindezt ráadásul áthatotta a protestáns-katolikus ellentét. A két fogalom úgy összefonódott Poroszország, illetve Ausztria nevével, mint a kis- és nagynémet egység fogalmai. Droysen a reformáció korára tette azt, hogy Ausztria méltatlanná vált a német eszmére.⁹⁶⁹ Treitschke igen népszerű *Deutsche Geschichte* című munkájában „egy család nagy szerzeményének” gúnyolta Ausztriát, amely meglátása szerint csak szenvedést hozott a németiségre.⁹⁷⁰ Friedrich Meinecke híres munkájában a nemzet fogalmáról nem tárgyalja Ausztriát, mikor olyan országokról beszél, amelyek nem az alapszabálynak tekintett nyelv, kultúra és vér hármasságán, hanem csak a közös kultúrán alapulnak – ezen a ponton Meinecke csak Svájcot említi.⁹⁷¹

Az, aki a porosz iskolából a legvehemensebben támadta Ausztriát, és akinek munkája a legszélesebb közönségig jutott el, Gustav Freytag (1816–1895), egy igen ellentmondásos személyiség volt. Freytag sziléziai születésű porosz nacionalista volt, akinek nézetrendszerét az irodalomtörténész Larry L. Ping a „porosz evangélium” fogalmával írta le, mely szerint Poroszország történelmi missziója a német államok egyesítése, léte ezért történelmi szükségszerűség. Freytag elsősorban íróként vált ismertté a *Soll und Haben* című regényével,

⁹⁶⁷ Idézi Ping 2006: 156.

⁹⁶⁸ Srbik 1950: 373.

⁹⁶⁹ Srbik 1950: 372.

⁹⁷⁰ Ping 2006: 238.

⁹⁷¹ Meinecke 1908. Vö. Robert 1933: 23.

viszonya a történelemtudományhoz ellentmondásos volt, ugyanakkor ennek mérlegelésére érdemes észben tartani, hogy pályájának nagy részén még a humántudományok *adiszciplinárisok* voltak.⁹⁷² Freytag volt az első, aki német irodalomtörténetet tanított, ez azonban nem tartott sokáig, mivel megközelítésmódja egyedi módon vegyítette a szigorúan vett irodalomtörténetet a történelemmel, aminek a korszakban még nem voltak meg az intézményes feltételei (napjainkban a germanisztika feleltethető meg látásmódjának).⁹⁷³ Bár Freytag a publicisztikán keresztül tért vissza a történelemhez, munkásságát, a benne megnyilvánuló agresszív nacionalizmust és antiszemitizmust leszámítva, pozitívan ítéli meg a történelemtudomány: méltányolják kultúrtörténeti látószögét, amelyet egyesek az *Alltagsgeschichte* egyik előzményének is tekintenek.⁹⁷⁴ Emellett Freytag szoros kapcsolatot alakított ki a porosz iskola tagjaival. Kölcsönös szimpátiájuk alapját politikai alapnézeteik egyezése jelentette. Ping szerint Freytag ebbe az iskolába sorolandó. Emellett szól, hogy Freytag történelemszemlélete sok hasonlóságot mutatott az iskoláéval. Szerinte sem pusztán leírni kell a múltat, a történész felelőssége ezen túlmutatva megmutatni a kapcsolatot a múlt és a (német) jövő között. A történész ideális tulajdonságait felsorolva Freytagnál sem szerepelnek a rankei értékek, mint a megértés és objektivitás – utóbbival kapcsolatban egy ponton megjegyezte, hogy az erkölcsi világ megsemmisülne, ha mindenki úgy gondolkodna, mint az objektívek.⁹⁷⁵

Freytag a reformációtól 1848-ig terjedő történelmet egy háromfelvonásos drámaként gondolta el, és a nacionalista önértelmezést vetítette vissza múltba. Az első felvonást Luther dominálta, aki a német szellem lelkiismereti forradalmát indította el, felszabadítva azt. Hogy Luther forradalma aláásta a régi német birodalom politikai struktúráját, az Freytag meglátásában szükséges pusztulás volt, akármilyen súlyos következményekkel járt is rövidtávon. A harmincéves háború jelenti a dráma közepét, ezt Freytag a német történelem vízválasztójának tekintette. Ábrázolásában a háború legalább akkora rombolást hajtott végre a német szellemben, mint a városokban és falvakban. Nem hagyott maga után mást, mint egy önző, szűk látókörű nemességet, egy szolgálékú parasztságot és egy gyenge protestáns burzsoáziát, amely alig volt képes megőrizni a pislákoló *Bildungot*. Végül a harmadik felvonás a német nép morális újjászületését jeleníti meg. Nagy Frigyes Lutherrel párhuzamba állítható alak Freytag víziójában: míg Luther a nép spirituális életét reformálta meg, Frigyes a polgári

⁹⁷² Vö. Boutier et al. (dir.) 2006.

⁹⁷³ Ping 2006: 153.

⁹⁷⁴ Ping 2006: 237.

⁹⁷⁵ Ping 2006: 154–156.

erényekkel tette ugyanezt: Luther szabad emberekké tette a németiséget, Frigyes állampolgárokká. Ezáltal az ő állama, a Hohenzoller állam vált a német nemzet egyetlen legitim államává.⁹⁷⁶ E hatalmas tablóban Ausztriának igen hálátlan szerep jut. Freytag több írásban is kifejezte ellenérzését a Habsburg Birodalommal szemben. A harmincéves háborúról szólva kijelentette, miszerint a Habsburg-ház és a német nép érdekei, a régi és az új hit közt feszülő ellentét véres összecsapáshoz kellett, hogy vezessen.⁹⁷⁷ A Habsburgok a német nép elnyomása érdekében minden idegen segítséget igénybe vettek: „Háromszáznegyven év óta, ez az ég által megjelölt dinasztia a német nemzet nemzetisége és függetlensége *ellen* küzd spanyolokkal, vallonokkal, horvátokkal és jezsuitákkal, saját anyaországukat [Stammland] szellemileg tönkretéve.”⁹⁷⁸

Az iskola Ausztriával szembeni ellenszenv természetesen idővel vitát provokált Ausztria és a nagynémet egység képviselőivel. A vita 1859-ben robbant ki a német társadalmat nagymértékben megosztó itáliai háború alatt, a középkori német császárság kapcsán ütköztek egymással a nagy-, illetve a kisméretű egység hívei. A téma már a 18. század közepe óta foglalkoztatta a német történelemtudományt, nem kis mértékben politikai implikációi miatt: itt ütközött meg egymással a nemzetállam és az univerzalista állam eszméje.

A vita porosz résztvevője Heinrich von Sybel volt, aki a porosz iskolához képest is nagy ellenszenvvel viseltetett Ausztria iránt, amelyet a nemzet ellenségének látott. A német egység megvalósulása után egyik könyvében kifejtette, hogy a sorsdöntő pillanatot 1866 és nem 1870 jelentette a német egység szempontjából: a „középkori impérium” elpusztítása alapjaként tekintett Königráz fontosabb, mint a franciákon aratott győzelem, amely már csak bebiztosította a német egységet.⁹⁷⁹

Friedrich Heer lesújtó történeti értékelését az „idegen invázióról” árnyalja, hogy Ausztria védelmében egy szintén német területről behívott tudós lépett fel: a vesztfáliai, katolikus és poroszellenes Julius Ficker (1826–1902). A történészt Thun hívta meg az innsbrucki egyetem rendes tanárának. Nagy érdemeket szerzett a forráskutatás fejlesztésében, valamint a német birodalom történetének, kivált jogtörténetének kutatásában, valamint részt vett a *Regesta Imperii* szerkesztésében is.⁹⁸⁰ Ausztria iránt végig elkötelezett volt: már 1849-ben kijelentette, a frankfurti parlamentben történtek hatása alatt, hogy csak egy közép-európai

⁹⁷⁶ Ping 2006: 234–236.

⁹⁷⁷ Ping 2006: 237.

⁹⁷⁸ Freytag 1904: 131. Kiemelés az eredetiben.

⁹⁷⁹ Srbik 1951: 35.

⁹⁸⁰ Koch 1969: 314–315.

császárságban képzelhető el a németiség jövője, a császár azonban nem jöhet porosz körökből. Úgy látta, Ausztria feladata az, hogy egy *Firedensmacht* legyen.⁹⁸¹

Vitájuk során egyik fél sem hagyott kétséget afelől, hogy nézeteiknek aktuálpolitikai vonzatai vannak. „A nagy múltra való rámutatással tekintetünk élesebbé, akaratunk erősebbé válik a feladat megoldására, amely még nemzetünkre vár” – írta Ficker, míg Sybel ennél is egyértelműbben fogalmazott: „Minthogy a császári politika egész múltja azt mutatja, hogy nemzeti boldogulásunk sírja volt, a huszonöt milliós «kis Németországot» a hetven milliós «Német-Magyar-Szlávország» felé helyezem”.⁹⁸²

A vita kiindulópontját Sybel egyik beszéde jelentette, amelyben szembeszállt Wilhelm von Giesbrecht mitizáló és rajongó értelmezésével a német császárságról.⁹⁸³ Nagy Károly politikájáról kijelentette, hogy a császárkoronázás a világhatalmi törekvések végzetes következményével járt. Ficker ezzel szemben amellet érvelt, hogy a keresztény univerzális birodalom a Karoling-kori szellemiségből következett, amely megörökölte a Római Birodalom tradícióit. Sybel I. Henrik kapcsán úgy látta, bár tőle sem álltak messze az univerzalista törekvések, mégis leginkább ő tekinthető a német egységet megelőlegező királynak. Ficker ugyanakkor cáfolta, hogy I. Henrik korában bármilyen nemzeti törekvésekről lehetne beszélni. A német birodalom megalakulása mögötti mozgatórugót sokkal inkább a magyarok, szlávok és normannok jelentette veszélyben kereste.⁹⁸⁴ A lehevesebb vita I. Ottó kapcsán robbant ki. Sybel egyértelműen elmarasztaló ítéletet fogalmazott meg a császárról: meglátása szerint Ottó állama teokratikus volt, itáliai politikája pedig szembement a német nemzeti érdekekkel és csakis a monarchikus hatalmi vágyat szolgálta. Mindeközben az állam belső szerkezete visszafejlődött.⁹⁸⁵ Ficker meglátása szerint viszont Ottó birodalma és itáliai politikája szükségszerűség volt a német állam fennmaradásának szempontjából. Ez az állam korának igényei szerint jött létre és egységesebb volt, mint bármely másik.⁹⁸⁶ A császárság hanyatlása és nem pusztán léte vezetett a német állam hanyatlásához: a német állam nem azért szűnt meg, mert a császárság fennállt, hanem mert összeomlott.⁹⁸⁷ Sybel érvelése kapcsán nem nehéz meglátni a hasonlóságot Friedjung 1876-ban publikált, egy korábbi fejezetben már elemzett

⁹⁸¹ Srbik 1951: 35.

⁹⁸² Idézi Koch 1969: 316–317. Gottfried Koch jogosan mutat rá arra, hogy mind Ficker mind Sybel politikai végkövetkeztetéseiknek keresnek történelmi alapot, amit – ismét jogosan – tudománytalan eljárásnak minősít. Mindazonáltal ő maga is hasonló csapdába esik Ficker és Sybel 19. század közepi vitáját próbálva korának kelet-német és nyugat-német dichotómiájába elhelyezni. A marxista Koch ugyanakkor végül sem a „nacionalista” Sybellet, sem az „imperialista” Fickerrel nem tud azonosulni.

⁹⁸³ Srbik 1951: 33.

⁹⁸⁴ Koch 1969: 318–319.

⁹⁸⁵ Koch 1969: 323–324.

⁹⁸⁶ Koch 1969: 320–321.

⁹⁸⁷ Idézi Koch 1969: 327.

munkájának gondolatmenetével, amely a németiség vesztét uralkodóinak hódító politikájában látta.⁹⁸⁸

Míg a korabeli erőviszonyok és hadi események végül Sybel eszméit juttatták diadalra, a tudomány sokkal inkább Fickernak ad igazat azóta is. Mindazonáltal Fickert a vita tudománypolitikailag elszigetelte, mivel Sybel folyóiratát és hatalmát is bevetette ellene. Éppen ezért az innsbrucki történész a müncheni történészbizottságban való részvételt is elutasította.⁹⁸⁹ Valószínűsíthető, hogy a porosz eredetű szemináriumi rendszerrel szemben is emiatt tanúsított olyan makacs ellenállást.

⁹⁸⁸ Vö. Friedjung [1876].

⁹⁸⁹ Oberkofler–Goller 1995: 21.

II. 2. 5. Történelemkutatás Ausztriában

A fentiek fényében valóban igen meglepő a porosz és protestáns Theodor von Sickel (1826–1908) gyors ausztriai karrierje, melynek csúcsát az *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung* elnöki széke jelentette. Sickel lutheránus lelkész leszármazottja volt, 1848-ban részt vett *Volksvereinban*, ezért a berlini rendőrség elől Párizsba menekült. Innen 1855-ben jött Bécsbe francia ösztöndíjjal. Itt találkozott és kötött barátságot Ottokar Lorenzcel. Lorenz, egy intrikus természetű egyéniség, aki villámgyorsan jutott igen magasra karrierjében, jöllehet csak egyetlen évet végzett el az *Institutban*, hevesen kritizálta Jägert, akit alkalmatlannak tartott az intézmény vezetésére és hamarosan kifejezte abbéli kívánságát, hogy Sickel vegye át az igazgatói posztot.⁹⁹⁰ Ki tudja, milyen stratégia mentén, de Jäger messzemenően elismerte Sickel fölényét a paleográfiában és maga javasolta Thunnak Sickel docensi kinevezésének előterjesztését a császárhoz. Thun támogatói hozzáállása is érdekes. Úgy gondolkozhatott ekkor, mint *Vormärz*-beli elődjei, hogy Sickel evangélikus hitének nem lesz befolyása a segédtudományokban.⁹⁹¹ Emellett valószínűleg láthatta Jäger és Sickel felkészültségének alapvető különbségét, és kinevezésekor úgy fogalmazott, hogy most végre megismerhetjük Ausztria történetét.⁹⁹² 1857-re Sickel már a segédtudományok oktatásának irányítója lesz, míg Jägernek a merőben formális kinevezési jogot hagyták meg.

Világosnak kellett lennie, hogy Sickelt sem történelmi munkássága, sem származása nem teszik az osztrák történelmi tudat kiművelésének alkalmas irányítójává. Legfontosabb írásai a tridenti zsinattal, valamint Burgundia és Franciaország kapcsolatának történetével foglalkoztak.⁹⁹³ Számára is az *École des Chartes* intézményi szerkezete jelentette a példaképet és legfontosabb segédtudománynak saját szakmáját, a paleográfiát tekintette. Sickel úgy látta, missziója abban áll, hogy a német tudományos műveltséget elhozza Ausztriába. Regnálása alatt új lendületet vett a *Monumentá*hoz való osztrák közreműködés. Többször panaszolta, hogy még mindig kívülálló porosznak tekintik sokan Ausztriában. Az 1866-os konfliktus alatt úgy látta, Poroszország győzelme elkerülhetetlen.⁹⁹⁴ Mindazonáltal Sickel nem egy tudatos – poroszbarát – politikai cél érdekében cselekedett és irányította az intézetet, mint azt többen – mások mellett Heer – sugallják. A Badeni válság alatt, ami a leghevesebben és a legnagyobb mértékben politizálta át a közbeszédet, egy Alfons Hubernek írt levelében arról panaszkodik, hogy

⁹⁹⁰ Lhotsky 1954: 46.

⁹⁹¹ Lhotsky 1954: 48.

⁹⁹² Lhotsky 1954: 51; Bled 1978: 92.

⁹⁹³ Bled 1978: 89.

⁹⁹⁴ Heer 1981: 269.

tanítványaival csak a tudományról akar beszélni, de ez nem lehetséges, mivel a napi politika elől nincs menekvés. „Ezekben a komisz időkben inkább félénken kerülöm a beszélgetést [...] Arra törekszem, hogy amennyire csak lehetséges, a múltban éljek.”⁹⁹⁵ Sickel inkább apolitikus természet volt, azzal a meggyőződéssel, hogy a történelemtudomány, legalábbis saját területei, a paleográfia és diplomatika a természettudományokhoz hasonló egzakt tudományok, amelyek profin művelve mentesek a politikai implikációtól.⁹⁹⁶

Sickel úgy tekintett az *Instituta*, mint egy történettudományi intézetre Ausztriában, és nem úgy, mint Ausztria *történetét* kutató intézményre. Erre Jäger is felfigyelt és figyelmeztette Thunt, hogy az intézet teljesen a segédtudományoké lett, identitásteremtő funkciója pedig háttérbe szorult. Ekkorra azonban Jäger hatalma már csak formális volt, Thun pedig becsülte Sickel munkásságát és nem helyezte át.⁹⁹⁷ Jäger 1869-es nyugdíjazása után az akkor már régóta érvényes gyakorlat formai szentesítést nyert: Sickelt nevezték ki igazgatónak. Ekkor már a kiegyezés amúgy is okafogyottá tette az *Institut* eredeti célját, amennyiben megszűnt az az egység, amely Helfert számára kiindulópontként szolgált az intézmény céljainak meghatározásában. Ugyanakkor az Ausztria története köré szerveződő tanterv megmaradt.⁹⁹⁸ Ahogyan a csernovici professzor, Sigmund Herzberg-Fränkel találóan megfogalmazta az intézet fennállásának ötvenedik évfordulóján: az *Institut* politikai törekvések apolitikus művévé vált. Hasonló következtetésre jutott az ugyanezen ünnep alkalmából író Emil von Otthenthal is.⁹⁹⁹ Ítéletüket annyiban fogadhatjuk el, hogy apolitikus csak abban az értelemben, hogy közvetlen módon nem követett politikai célt. Működésének politikai implikációi ugyanakkor megmaradtak – például éppen annak, hogy nem törekedett az osztrák-tudat ápolására. Hallgatói, akik a monarchia majd az utódállamok meghatározó történészegyéységei lettek, mint Heinrich von Srbik vagy Josef Šusta, hálásan emlékeztek vissza a szigorú, módszeres, a szövegek aprólékos tanulmányozására nevelő oktatásra – ami nemzetközi hírnevet is szerzett az intézetnek –, ideológia-jellegű hatásról ugyanakkor nem számolnak be.¹⁰⁰⁰

Az intézet csak annyit őrzött meg az összbirodalmiságból, hogy a birodalom különböző területeiről a nem német nyelvű nemzetiségek számára is nyitott volt. Ezek közül legmagasabb arányban a csehek képviselték magukat huszonkét hallgatóval, a csehországi németeket is felülmutatva (13). Ugyancsak tizenhárom német és magyar nemzetiségű hallgató látogatta az

⁹⁹⁵ Sickel levele Hubernek közli Oberkofler–Goller 1995.

⁹⁹⁶ Oberkofler–Goller 1995: 36.

⁹⁹⁷ Bled 1978: 92.

⁹⁹⁸ Közli Lhotsky 1954.

⁹⁹⁹ Idézi Lhotsky 1954: 7.

¹⁰⁰⁰ Bled 1978: 55; Leitch 1988: 143.

intézetet Magyarországról, emellett hat lengyel, hat szlovén, és egy-egy horvát, román és ukrán. Az intézet első és egyben egyik legfontosabb cseh hallgatója Johan Emler volt, Sickel tanítványa, aki a prágai egyetem cseh szárnyán lett a segédtudományok kiváló professzora, több generációnyi cseh hallgatót vezetve be a forráskritikába.¹⁰⁰¹ A cseh hallgatók és az *Institut* kapcsolata fontos volt a cseh történelemtudomány vezéregyéniségének, Jaroslav Gollnak is, aki legtehetségesebb diákjait ajánlotta be az intézménybe.¹⁰⁰² Sickelnek nagy szerepe volt abban, hogy 1875-től, néha kisebb megszorításokkal, de az *Institut* fogadta a tehetséges magyar történészeket is.¹⁰⁰³ Közéjük tartozott mások mellett Áldásy Antal, Fejérpataky László, Schönherr Gyula. A sort 1875-ben Károlyi Árpád nyitotta meg, aki az intézet elvégzése után a *Staatsarchiv*-ban helyezkedett el, ahol kitűnt azzal, hogy a Sickeltől elsajátított diplomatikai ismereteket az 1526 előtti forrásanyagra adoptálta. Emellett legtöbbet a magyar függetlenségi mozgalmakkal foglalkozott, próbálván árnyalni bécsi kollégáinak nem ritkán sarkalatosan elítélő nézeteit a magyar felkelésekkel kapcsolatban.¹⁰⁰⁴ Bocskai ábrázolása szembement mind a hagyományos magyar, mind a hagyományos „osztrák” képpel: meglátásában Bocskai sem nem romantikus szabadsághős, sem nem áruló, hanem a király iránt hű személyiség.¹⁰⁰⁵

Amint azt láttuk, a kortársak és a szakirodalom is egybehangzóan állítják, hogy az alapításkor meghirdetett Ausztria-ideológia nem érvényesült az intézetben. Ugyanakkor arra látunk példát, hogy az intézmény tudományos légköre hatással volt az itt megfordult, akár nem német nemzetiséghez tartozó hallgatók világképére, túl a szigorúan vett szakmai tudáson is. Wertheimer Ede például *Geschichte Österreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts* címen jelentetett meg egy kétkötetes munkát, melynek előszavában kijelentette, hogy Ausztria és Magyarország történetét egyben kellene tárgyalni, mivel a két entitás kölcsönösen nagy hatással volt egymásra története során.¹⁰⁰⁶ A korabeli magyar történetírásban ez a hozzáállás finoman szólva sem volt túl gyakori. Mindazonáltal az intézet folyóiratában August Fournier felrótta a szerzőnek, hogy Magyarország nevét meg sem kellett volna említeni, mivel a tárgyalt időszakban ez teljesen Ausztria részét képezte.¹⁰⁰⁷

Kissé végre elszakadva a mégoly fontos *Institut für die österreichische Geschichtsforschung*-tól érdemes a korabeli osztrák-német történelemtudomány néhány általános jellegzetességére rámutatni.

¹⁰⁰¹ Lhotsky 1954: 76.

¹⁰⁰² Leitch 1988: 149.

¹⁰⁰³ Glatz 1988: 91.

¹⁰⁰⁴ Glatz 1988: 34–95.

¹⁰⁰⁵ Varga 2018: 49.

¹⁰⁰⁶ Wertheimer 1884–1890.

¹⁰⁰⁷ Fournier 1885: 173.

Az intézményes sajátosságok több szempontból erősen lehatárolták a diszciplína horizontját. A segédtudományok dominanciája, ennek „pozitív tudomány” kultusza megakadályozta, hogy teoretikus, elméleti kérdésekre reflektáljanak a történészek. Még Wilhelm Bauer egy 1921-es, a szerző szándékai szerint történetelméleti munkában is szinte kizárólag a segédtudományokra vonatkozó reflexiókat találunk.¹⁰⁰⁸ Minthogy a történelemtudományt a bölcsészkaron oktatták és feladatául helyes állampolgári nevelést biztosító tanárreteg kinevelését jelölték meg, amit a fennálló rendszert legitimáló politikátörténettel, alkotmánytörténettel és eszmetörténettel törekedtek elérni, a társadalmi és gazdasági kérdések történeti elemzésének nem jutott hely.¹⁰⁰⁹ A korszak végére ez a helyzet valamelyest változott: 1890 és 1910 között eltűnt az a generáció, amely 1825 és 1843 között született és az említett politikátörténeti irány legfontosabb képviselője volt. Helyére az 1850 és a hatvanas évek első fele között született nemzedék lépett, amely a történelemtudomány horizontjának tágítását ambicionálta.¹⁰¹⁰ Ez a váltás mindazonáltal nem járt különösebb generációs konfliktusokkal vagy feszültséggel, ellentétben a századvégi Bécs szellemi életének más területeivel. E nemzedék nyitott volt a társadalmi és gazdasági kérdések, valamint a módszertani innováció iránt. Közéjük sorolandó például a már bemutatott Heinrich Friedjung is, aki módszeresen vezetett történeti interjúkkal az *oral history* előfutárának számít. 1893-ban gazdaságtörténeti folyóirat is indult, ugyanakkor intézményes háttér nélkül. A társadalom és gazdaságtörténet a németországi fejleményekhez hasonlóan, Ausztriában is csak a század második felétől tudott csak igazán kibontakozni.¹⁰¹¹ Mindemellett a középkor dominanciája azt eredményezte, hogy a hangsúly a német birodalmi történelemre került, a nyugat-európai, valamint az Európán kívüli világ csaknem teljes mellőzésével. A műfaj, amely a legjobban megfelelt az osztrák történészek történelemfelfogásának és munkastílusának, a történeti biográfia volt. E kutatókat az összes fellelhető forrás feltárására nevelték, ami ebben a műfajban tűnhetett megvalósíthatónak leginkább. Ebben kiemelkedő alkotásokat hoztak létre, mindenekelőtt Alfred Arneth már említett tíz kötetes Mária Terézia életrajzát érdemes kiemelni.¹⁰¹² Arneth-et többen az osztrák Rankénak hívtak.¹⁰¹³

Az osztrák történelemtudomány leginkább a német történelem kutatásához járult hozzá, ami jelentős részben a középkor túlsúlyából is következett. Emellett azonban intézményes jelei

¹⁰⁰⁸ Bauer 1921; Vö. Fellner 2002a: 47–48.

¹⁰⁰⁹ Fellner 2002a: 72.

¹⁰¹⁰ Fellner 2002a: 66–67.

¹⁰¹¹ Fellner 2002a: 61.

¹⁰¹² Arneth 1863–1879.

¹⁰¹³ Srbik 1950: 102.

is voltak a német történelemtudománytól való függésnek: 1945-ig például az osztrák történészek következetesen a német történészkongresszusokhoz csatlakoztak. Még a magas színvonalon, nemzetközi hírrel művelt segédtudományokban is a Német Birodalomból vett tankönyvet használtak.¹⁰¹⁴ Az *Institut für die österreichische Geschichtsforschung* folyóirata 1880-ban jött létre, és ekkor már nem Helfert osztrák tanai jelentették a kiindulópontot. Inkább Ficker nagynémet elképzelései voltak meghatározók, aki már az ötvenes évek végén a *Historische Zeitschrift* ellensúlyozásaként egy a *Deutsche Reichsgeschichte* művelésére szánt periodika elindítását sürgette, ez azonban akkor még nem valósult meg.¹⁰¹⁵ A folyóiratban – már csak az intézet középkor dominálta profilja miatt is – a német tárgyú témák elsősorban többségben vannak. Kifejezetten Ausztria történetére vonatkozó írásokat főként azok közöltek (Huber, Mayer), akik történeti szintézist is írtak a birodalom történetéről. A korszak előrehaladtával azonban egyértelműen tapasztalható, hogy az újkor, így az osztrák témák egyre sűrűbben jelennek meg. Recenziós rovatában a folyóirat szinte kizárólag német nyelvű kiadványokat szemlézett, ide tartozik azonban a birodalom keletibb felének német nyelvű kiadványai is, főként olyan szerzők munkái, akik rövidebb-hosszabb ideig az intézet hallgatói voltak.

Bár a segédtudományok dominanciája kedvezett a Sickeléhez hasonló apolitikus természetnek, Ausztriában is akadtak a politikai kérdésekre érzékeny, akár publicisztikai tevékenységet is folytató történészek. A prágai születésű, hegelianus Anton Springer, akinek művészettörténeti munkássága kulcsfontosságú volt a diszciplína számára, 1863-ban két kötetes munkát jelentetett meg Ausztria történetéről a 19. század első felében. A munka szemléletmódja és megközelítése olyan patrióta érzelmű historikusok számára, mint Richard von Kralik, a helyes történelemfelfogás egyenes ellentétjét jelentette.¹⁰¹⁶ Springer ábrázolásában Ausztria történetét a 19. században „a nép nyomasztó szenvedése és a kormányzat önkényes tettei” jellemzik,¹⁰¹⁷ a különböző, egymással és a kormánnyal szembenálló nemzetiségeket tömörítő birodalom pedig meglátása szerint ellentétben áll a korszak jellemét által kijelölt fejlődési iránnyal. Ugyanakkor Springer munkája nem egy Ausztria iránt közömbös vagy ellenszenves gondolkodó alkotása. Ahogyan arra Heinrich von Srbik is rámutatott, sokkal inkább egy olyan gondolkodó keserű művéről van szó, aki kétségbeesett hazájával kapcsolatban, minthogy hegelianus nézőpontjából valamennyi világtendenciát ellene

¹⁰¹⁴ Lhotsky 1959: 418.

¹⁰¹⁵ Sickel–Zeissberg 1885: 3–4.

¹⁰¹⁶ Kralik 1913: vi–vii.

¹⁰¹⁷ Springer 1863: 1.

hatónak lát. Később azonban elfogadta Ausztria létének szükségességét európai szempontból.¹⁰¹⁸

Ottokar Lorenz egy ellenkező irányú utat járt be. Hosszú időn át volt patrióta érzelmű és az Európa számára nélkülözhetetlen Ausztria gondolatának híve, a kisméret megoldás ellenezője. Ausztria iránti elkötelezettségét mutatja az is, hogy kiegészítette és kiadta Carl Heinrich Ludwig Pölitz eredetileg 1818-ban megjelent munkáját Ausztria történelméről. Pölitz azért írta meg ezt az Ausztria iránt nagyon lelkes történeti művet, mivel meglátása szerint a bécsi kongresszus után Ausztria és Poroszország lett a legfontosabb német hatalom, ezért kiemelt figyelemben kell részesíteni: éppen ezért két nagy művet tervezett, az egyik Ausztria, a másik Poroszország történetét beszélte el.¹⁰¹⁹ Lorenz méltatta Pölitz munkáját, szerinte ez még annak a kornak terméke, melyben „általános jelleggel elfogulatlan, előítéletmentes felfogás uralkodott Ausztria történelmének fejlődéséről. Akkoriban Ausztria történeti ábrázolásában senki nem részesítette volna túlsúlyban a nemzetiségi viszonyokat a politikai fejlemények rovására.”¹⁰²⁰ Emellett más munkáiban is hangsúlyozta, hogy az állam előre valóbb a nemzetnél.¹⁰²¹ Lorenz lelkes híve volt Bach, majd Schmerling központosító rendszerének, a magyar államjogot következetesen ellenezte. Ahogyan azonban sorra csalódást okoztak politikai preferenciái és egyre világosabbá vált, hogy Ausztria sem a német egység, sem a belpolitikai vonatkozásokban nem az általa helyesnek gondolt úton halad, Lorenz átpártolt a porosz vezetésű Németország híveihez. Bismarck 80. születésnapja magasságában Lorenz, aki Heer meglátása szerint Ausztria legfontosabb renegátjává vált, élesen kikelt a Bismarckot bármennyire is lekicsinylők ellen Németországban és hasonlóan sok osztrák némethez, kritikátlanul átadta magát a kancellár kultuszának és mitizálásának.¹⁰²² 1903-ban már azt írta barátjának, Sickelnek, hogy ne izgassa fel magát Ausztria pusztulásán, hiszen ennek létezése már régóta csak egyfajta állétezés, valójában negyven éve csak vegetál.¹⁰²³

Lorenz tehát egyike lett a kisméret meggyőződésű professzoroknak. Bár kevesen voltak az egyetemi tanári gárdából, akik e nézetüket nyíltan hirdették, a hallgatók körében nagyon népszerűek voltak, ahogyan a porosz iskola historikusai is. E hallgatók mind a bismarcki államot támogatták, egyfajta poroszizmus hívei lettek. Nézeteik egyes elemei még a birodalmi

¹⁰¹⁸ Srbik 1950: 104.

¹⁰¹⁹ Pölitz 1818.

¹⁰²⁰ Pölitz-Lorenz 1877: ii.

¹⁰²¹ Oberkofler–Goller 1995: 38.

¹⁰²² Heer 1981: 287.

¹⁰²³ Idézi Oberkofler–Goller 1995: 39.

németekben is visszatetszést keltettek. Treitschke maga is kapcsolatban volt a bécsi és grazi egyetemi hallgatókkal és szélsőséges kisémet aktivistákat patronált.¹⁰²⁴

A császárállam a politizáláson kapott diákegyesületeket ugyan betiltotta (mint a *Leseverein* példáján már láttuk), ugyanakkor az egyetemi autonómiával nem tudott mit kezdeni. Karl Lueger például kikelt az ellen, hogy a bécsi egyetemen a politikai diskurzust a német nacionalisták monopolizálják. Az oktatók, akik túlnyomó többségükben normális esetben nem akartak részt venni a politikai harcokban, a tudományos munkában próbálván menedéket keresni, Lueger vulgarizmusát nyíltan elítélték, tudományos szabadságukat érezvén veszélyben.¹⁰²⁵ Hogy az egyetemi autonómia és a tudományos szabadság kérdése milyen fonák helyzetet tudott teremteni, annak legekleatásabb példája nem is a német nacionalizmussal állt kapcsolatban, hanem a katolikus egyházzal.¹⁰²⁶

Túlzás lenne azonban az egyetemi életre teljesen úgy tekinteni, mint az osztrák állammal szemben ellenséges nacionalizmus melegágyára – ahogyan az a populista pártok történetét bemutató szakirodalomból tűnhet. Éppen egy történészklub szolgáltat jelentős ellenpéldát: az 1872-es alapítású *Akademische Historikerklub* Innsbruckban, amely egészen 1938-ig fennállt. Célja a tudományos önképzés segítése volt pártra és felekezetre való tekintet nélkül. Tagjai közé számított az osztrák történelemtudomány számos kiválósága, úgymint mások mellett Emil von Otthental, Oswald Redlich és Julius Jung. Az egyesületet támogató tanárok névsora is hasonlóan impozáns, közéjük tartozott Alfons Huber és Julius Ficker is, akik a forráskritikai módszereket adták át a diákoknak. Bár az egyesület politikamentesnek hirdette magát, profilja egyértelműen katolikus, de mindenekelőtt császárhű, az osztrák államhoz lojális volt. Ennek ellenére a *Historikerklub* egyik legnagyobb erénye a különböző vallású és világnézetű tagok

¹⁰²⁴ Whiteside 1975: 52–53.

¹⁰²⁵ Boyer 1995: 187–189.

¹⁰²⁶ Ludwig Wahrmund a kánonjog és az egyháztörténet szakértője volt. A katolikus egyház vezető köreinek támogatásának köszönhetően 1896-ban nevezték ki az innsbrucki egyetemre. Hamarosan azonban Wahrmund kanti hatásra elég sajátos nézeteket kezdett megfogalmazni, melyeknek rész volt az is, hogy a vallás illúzió, a válás erkölcsös, a házassági szerződés felbontható, az egyetem katolikus hallgatói paraziták; mindemellett pedig X. Pius modernitás elleni bulláját is elítélte. E nézeteiben kevés volt a kidolgozott teológiai-filozófiai reflexió és annál több a polemizálásra való hajlandóság, mindazonáltal az ügy jóval túlnőtt Wahrmund felejtető karakterén: az egyetemi függetlenség és tudományos szabadság alapvető kérdéseivel szembesített. Azt a szervezetet támadta meg, amely felruházta tudományos és morális legitimációval, és amelynek törvényeit kellett volna tanítania, emellett azonban az állam alkalmazottja volt és az alkotmányban lefektetett joggal rendelkezett arra, hogy azt írjon le, amit jónak lát. A témában megszólalók sem szabadultak ettől a kettősségtől: Masaryk megvédte Wahrmundot (bár hangsúlyozottan nem magát a személyt, hanem a tudományos szabadság elvét), míg az innsbrucki egyetemi tanárok a kánonjogász elbocsátását javasolták, Wahrmund visszaélt a tudományos szabadsággal. Még az oktatási miniszter is csak hezitált, mivel a német haladás képviselőjeként nem akart eltávolítani egy professzort. Hosszas polémia után Wahrmundot áthelyezték a prágai egyetemre. Boyer 1995: 191–198.

összebékítése volt: még a liberális és az ultramonatán tanáregyéniségek is megfértek egymás mellett.¹⁰²⁷ Az innsbrucki példa nyomán hasonló klubok jöttek létre Grazban és Bécsben is.

Az osztrák álammal szembeni valóban jelentős és látványos közömbösség vagy egyenesen ellenségesség mellett nem elhanyagolható egyéni és intézményes törekvések voltak patrióta célok megvalósítására. Ezek a tudományos vállalkozások hordozhattak explicit politikai üzenetet, vagy a tudományos elfogulatlanság keretein belül maradvá csak a témaválasztásban jelöltek ki egyfajta osztrák orientációt.

Az 1866-os porosz győzelem után menekült Ausztriába Onno Klopp, aki már az ötvenes években magára vonta porosz kollegáinak haragját azzal, hogy kritikusan ítélte meg II. Frigyes politikáját. Bár evangélikus volt, Klopp nem fogadta el a porosz történelemértelmezést és saját bevallása szerint épp a reformáció korának tanulmányozása ébresztette rá arra, milyen igazságtalan a történetírás a katolikus egyházzal és különösen a Habsburg-házzal szemben. Felismerte, hogy a poroszok nemcsak a jelent akarják uralni, hanem a múltban is meg kívánják szilárdítani uralmukat. Immár Ausztriában, ahol 1873-ban katolikus hitre tért, Klopp többször nyomatékosan kijelentette, hogy nincs igazi osztrák történelmi tudat, amit a birodalom vezetése legsúlyosabb vétkének ítélt meg. Bár Ferenc József nem törődött aggodalmaival, Karl Ludwig von Albrecht felfigyelt a történészre, aki neki köszönhetően a későbbi trónörökös, Ferenc Ferdinánd történelemoktatója lett. Jóllehet rendületlenül polemizált a *deutsche Einheit* mítosza és Bismarck „megnagyobbított Poroszországa” ellen, élete során mindvégig pesszimista maradt Ausztria jövőjét illetően: az osztrák vezetést gyengének találta, a magyarokat azonban annál erősebbnek, meglátása szerint azonban a magyar elit a poroszok érdekeinek megfelelően irányítja a külpolitikát.¹⁰²⁸

Klopp – és később részben Friedrich Heer is – kissé talán túloztak az osztrák központi hatalom lojális történelmi tudat kiművelésével szembeni közömbösségét illetően. Bár a korszak vége felé került rá sor, a kormányzat tett egy jelentős lépést annak érdekében, hogy kialakuljon birodalmi történelmi tudat: 1893-tól kötelező érvénnyel írták elő központilag a *Reichsgeschichte* tehát a Habsburg Birodalom történelmének oktatását a jogi és bölcsész tudományi karon. Alfons Huber, aki ekkorra már az egyik legtekintélyesebb osztrák-német történésznek számított, miniszteri memorandumban emelte ki a *Reichsgeschichte* szükségességét. Huber érvelése szerint a jogi pályára készülő hallgatók nem elégedhetnek meg „absztrakt teóriák” elsajátításával, Ausztria „konkrét történelmét” is meg kell ismerniük: „Nem lehet vita afelől, hogy az osztrák állami öntudat [Staatsbewußtsein] előfeltétele az állam

¹⁰²⁷ Wilfling 2010: 93–97.

¹⁰²⁸ Heer 1981: 243–245.

történetének elsajátítása. Annak ismerete nélkül, hogy mit vitt véghez az uralkodóház és a nép, milyen állást tölt be Ausztria az emberiség fejlődésének folyamatában, senki nem fog az állam iránt lelkesedni.”¹⁰²⁹ A *Reichsgeschicht*t végül tehát bevezették, és az utolsó olyan nagyszabású kísérletnek bizonyult, amely a józsefi nemzetek feletti államtudat megalkotására, valamint az osztrák történelem átfogó értelemmel való felruházására irányult. Sorra születtek a különböző *Reichsgeschicht*ék olyan jelentős szerzők tollából, mint maga Huber, Adolf Bachmann vagy a szociológia egyik megalapítójaként tisztelt – *Reichsgeschicht*t az alkotmányjog tanáraként író – Ludwig Gumpłowicz. Ezek az egyetemi tankönyvek természetesen a politikatörténetre, ezen belül is az uralkodókra, háborúkra és az államépítésre koncentráltak. A szerzők számára néha tárgyuk mibenléte sem volt egészen világos, ami a kiegyezés által teremtett közjogi helyzetből fakadt. Hans von Voltelini például egy a kérdésnek szentelt külön cikkében úgy látta, Magyarország ebbe a történetbe már nem tartozik bele, mivel egy másik államot képvisel. Josef Alexander Helfert azonban, aki még ötven évvel fentebb elemzett munkájának publikálása után is kitartott az abban kifejtett eszmék mellett úgy látta, a *Reichsgeschichte* tárgya Magyarországot is magába kell, hogy foglalja.¹⁰³⁰

Mindemellett az sem maradt reakció nélkül, hogy a segédtudományokra és a középkorra koncentráló *Institut für die österreichische Geschichtsforschung* osztrák jellege háttérbe szorult. Részben ennek ellensúlyozására jött létre, még később, minthogy a *Reichsgeschicht*t bevezették, a *Kommission für die Neuere Geschichte Österreichs* 1897-ben. Az intézmény kiindulópontját egy frankfurti történész konferencia adta 1895-ben, ahol felmerült az újkori iratok kiadásának kérdése. Az egyik résztvevő, a grazi történészprofesszor Hans von Zwiesineck-Südenhorst meggyőződése volt, hogy a középkor kutatásához hasonló nagyszabású forráskutatással és kiadással kell az újkori történelemhez is viszonyulni. Minthogy a politikatörténetet tekintette a történelemtudomány voltaképpen kizárólagos területének, a német gyakorlatot is követve elsősorban ilyen források összegyűjtését szorgalmazta, főleg diplomáciatörténetileg fontos levelezéseket. A Zwiesineck-Südenhorst által felvetett bizottság feladata az 1526-tól egészen a jelenig tartó osztrák történelemre vonatkozó források összegyűjtése volt. A szakmai szempontok ebben az esetben is identitáspolitikai célokkal vegyültek. Ausztria 1526, tehát „egyesülése” utáni történetének feltárása, amint a bizottság kitalálója az *Insitut* korabeli igazgatójának szóló levelében írta egy „valóságos patrióta munkája az osztrák történelemtudománynak, amely államunk becsületére válhat”. E források kutatása, folytatja, „nemcsak általános tudományos érdek, de különösen az osztrák történelemkutatás

¹⁰²⁹ Idézi Oberkofler–Goller 1995: 38.

¹⁰³⁰ Stourzh 2011a: 19.

érdeke”.¹⁰³¹ Zwiesineck-Südenhorst éppen az újkor vitathatatlan fontosságából kiindulva felrója az *Institut*nak, hogy elmulasztja felkészíteni hallgatóit az e forrásokkal való munkára. „Kegyes uralkodóházunk és államunk e rendkívül jelentőségteljes korszakának feltárása és kutatása magától értetődő módon önmagában az intézet feladatai között kellene, hogy szerepeljen, és, ami még fontosabb, az intézet által kinevelt fiatal történészeket arra irányítani, hogy a [korszakból származó] még érintetlen forrásokat kiaknázzák [...]”.¹⁰³² A *Kommission* 1897-ben még csak ideiglenes jelleggel jött létre, véglegesnek az 1903-as alapítással vált. A máig is fennálló intézmény még létezésének e korai szakaszában is jelentős gyűjtést végzett, főként a különböző nemesi családok önkéntes felajánlásának köszönhetően.¹⁰³³

¹⁰³¹ Zwiesineck-Südenhorst levelét közli Fellner 2001: 186.

¹⁰³² Közli Fellner 2001: 187.

¹⁰³³ Az intézet történetét nagy részletességgel Fritz Fellner írta meg, aki maga is tagja volt pályája jelentős részén. Fellner 2001.

II. 2. A történelemtudomány intézményesülése és ideológiai célkitűzései a dualizmus Magyarországon

II. 2. 1. Intézményes és ideológiai alapok

Az Ausztria kapcsán tapasztaltakhoz hasonlóan, a magyarországi történelemtudomány dualizmuskori fejlődéséhez is szervesen kapcsolódik egy olyan korszak, amely általános megítélés szerint a hanyatlás periódusának tekinthető. Míg az osztrák-német esetben a *Vormärz* korszakában lelhetők fel előzményei az azt követő időszak tudományos kibontakozásának, Magyarországgal kapcsolatban – természetesen a reformkor mellett – az ötvenes évek vonatkozásában mutatható ki hasonló leszármazási kapcsolat.

A rendi társadalom jogi kereteinek megszüntetése 1848-ban, valamint a következő évben bekövetkező vereség több szempontból is a történelem felé való fordulást inspirálta. A feleslegessé vált okmányok kutathatókká váltak, a nemesi levéltárak megnyíltak a történészek előtt. Emellett a rendi szerkezet szétesésével nehezen túlbecsülhető fordulathoz érkezett a magyarországi társadalom, az elementáris erővel beállt változást, az egykori társadalmi valóság múlttá kövülését sok jeles gondolódó törekedett mélységeiben megérteni.¹⁰³⁴ Mindemelllett Magyarország teljes birodalmi integrálása is erősítette a történelem iránti érdeklődést: a történelem kultusza egyenlővé vált a közjogi állapot ellen való tiltakozással.¹⁰³⁵ A politikai élet teljes hiánya is paradox módon a történelemnek kedvezett, amennyiben a tehetséges gondolkodókat arra indította, hogy intellektuális képességeik kibontakozására a közélet helyett más területet keressenek, egyebek mellett így találhatták meg a történelemtudományt – épp a fordítottja történt tehát annak, mint a reformkorban, mikor is, legalábbis Várdy Béla meglátásában, a politikai élet elvonta a legjelesebb értelmiségieket a történetírástól, ami ennek stagnálását okozta.¹⁰³⁶

A történetírás művelőinek megélhetését a neoabszolutizmus alatt tudományos munkásságuk nem biztosította, ám még ha más kenyérkereső foglalkozás után kellett is nézniük, *hivatásuknak* valamennyien a történelemtudományt tekintették. Bár szétszórva éltek az országban, tudtak egymásról és noha kritikai visszajelzésre nem volt érdemi lehetőség, így

¹⁰³⁴ R. Várkonyi 1961: 44.

¹⁰³⁵ Lukinich 1918: 15.

¹⁰³⁶ Vardy 1974: 51.

is fontos eredmények születtek. E történészek az Akadémiát nem is tekintették tudományos intézménynek, ugyanakkor itt sem szünetelt a reformkorban megindult forráskiadói tevékenység.¹⁰³⁷ A korszakban kísérletet is tettek egy, a történésztársadalmat egybefogó társaság alapítására, sőt a hiányzó kritikai visszhangot biztosító szakmai folyóirat indítására is. 1863. decemberében létrejött a Dunántúli Történetkedvelők Társulata, amely azonban nem alapszabályzat szerint működő társulat volt, inkább lelkes kutatók és történelemkedvelők baráti egyesületének tekinthető. Céljával a történeti emlékek feltárását és újraközlését, levéltárak átkutatását és az Árpád-kori oklevelek összegyűjtését határozták meg. Az egyesület ismertté és népszerűvé vált, olyan nagy egyéniségek csatlakoztak hozzá, mint Fraknói Vilmos és Ipolyi Arnold.¹⁰³⁸ Az autodidakták generációjához tartozó, eredetileg gazdatisztként dolgozó történész Pesty Frigyes (1823–1889) már 1858-ban folyóirat indítására is tett kísérletet, ez volt a *Delejtű* amelynek számos történetst sikerült megnyernie. Történeti tárgyú cikkei főként Bethlen Gáborral, Mátyás királlyal, Thököly Imrével és II. Rákóczi Györggyel foglalkoztak. A lap a közönség érdektelensége mellett a cenzúrától szenvedett a legtöbbet, Pestyt le is tartóztatták – szabadulásakor egy színvonalasabb lap indítását határozta el.¹⁰³⁹ A regionális egyesületet felváltó, országos hatókörű társulat ötletét szintén Pesty szorgalmazta a leginkább, már 1864-ben felmerült ennek gondolata, ekkor a politikai helyzet miatt azonban ez még nem volt lehetséges.

Az intézményrendszer kialakítása az eleinte korlátozó, majd bizonytalanságban tartó közjogi, alkotmányos helyzet rendeződése után vált lehetségessé: átfogó, nagyszabású intézményi reformokra ezután kerülhetett csak sor. A pesti egyetemen 1866-ig egyetlen történészprofesszor tanított történelmet, maga a bölcsészettudomány pedig csak kétéves előképzést nyújtott, teljes értékű karrá csak a dualizmus első éveiben vált. A történettudomány szétvált két magyar történeti tanszékre, amelyet 1526 választott el korszakhatárként, valamint egy egyetemes történeti tanszékre. Utóbbi 1878-ban osztódott tovább, ó- közép- és újkor tanszékre. 1898-ban létrejött a művelődéstörténeti, 1881-ben az antropológiai tanszék. Ezzel párhuzamosan a tanítóképzés is korszerűsödött.¹⁰⁴⁰ Mindazonáltal az egyetemi történelemoktatás színvonala csak lassan fejlődött. Az 1880-as és 90-es években kinevezett professzorok valójában nem hagytak hátra jelentős életművet.¹⁰⁴¹ Kerékgyártó Árpád óráira például Marczali Henrik úgy emlékezett vissza, hogy módszertan alatt jobbára stilisztikai

¹⁰³⁷ R. Várkonyi 1961: 46.

¹⁰³⁸ Lukinich 1918: 19.

¹⁰³⁹ R. Várkonyi 1961: 49.

¹⁰⁴⁰ Romsics 2011b: 113.

¹⁰⁴¹ Romsics 2011b: 114.

kérdésekkel foglalkoztak: „Szerinte a történeti stílus lényege abban állott, hogy kellőn és arányosan változtassuk a múlt idő különböző alakjait, jelent, az elbeszélő módot, vagyis a félmúltat és a régmúltat. Hogy ezt illusztrálja, e szempontból statisztikát készített [...] a történetírókról.”¹⁰⁴² Marczali véleménye ezzel együtt a pesti egyetemi tanáraitól összességében kedvező, ugyanakkor hangsúlyozottan éppen tudományos értékük *ellenére* volt az: „[P]rofesszoraim nem állottak tán a tudomány legmagasabb színvonalán, de jóakaró, komoly emberek voltak, kiket a vallás nem gyűlöletre, hanem szeretetre tanított.”¹⁰⁴³ A fiatalabb egyetemi generáció sem mutatott fel nagyobb egyéniségeket. A rendkívül fiatalon egyetemi posztot nyert Ballagi Aladár korai munkái után érdemi kutatómunkát nem végzett és tanárként sem vonzott magához tehetséges fiatalokat, a különböző intrikákban azonban – talán féltékenységtől is hajtva – nagy erőbedobással vett részt, kivált, ha az olyan termékeny történészeket érintett, mint Marczali Henrik vagy Szekfü Gyula.¹⁰⁴⁴ Maga Marczali Henrik csak 1895-ben került az egyetemre az 1526 előtti magyar történelem tanáraként, és a bécsi *Institutot* is megjárta Fejérpataky László is ekkor nyert posztot. A két világháború közti vezető történészek már tőlük sajátíthatták el a történelemtudomány alapjait.

Mindazonáltal a hazai egyetemi oktatás színvonaláért nagyban kárpótolták a tehetséges hallgatókat azok az ösztöndíjak, amelyeket Trefort Ágoston biztosított számukra és külföldi tanulmányutakat tettek lehetővé. Marczali útjáról, melynek során a korabeli történettudomány panteonjának számos tagjával kötött személyes ismeretséget, egy későbbi fejezetben bővebben is lesz szó. A szintén 1875-ben útnak indult, de első állomásán, Bécsben letelepedett Károlyi Árpádot pedig már említettem az osztrák német történelemtudományt bemutató fejezetben.

Magának az egyetemi képzésnek a színvonalát nagyban emelte a szemináriumi rendszer bevezetése. Ennek alapjait még Hampel József dolgozta ki 1874-ben, aminek fontosságát Marczali az 1885-ös történészkongresszuson külön hangsúlyozta: „[A] szemináriumnak pedig [...] a még el nem döntött kérdésekre kell figyelmeztetni az ifjakat, ellátni őket a megoldásukhoz vezető eszközökkel, és a szabadságot lehetőleg megóvó tudományos felügyelet által távol tartani őket egyrészt az egyoldalúságtól, másrészt erejük szétforgácsolódásától.”¹⁰⁴⁵ A szeminárium végül 1887-ben indult el, elnöke Salamon Ferenc, majd Fejérpataky volt. Felmerült emellett egy *Magyar Történeti Intézet* felállítása is, melyhez Fejérpataky László a bécsi intézetet állította példaképül szintén a '85-ös kongresszuson. „Csak szerte kell

¹⁰⁴² Marczali 2000: 54–55.

¹⁰⁴³ Marczali 2000: 56.

¹⁰⁴⁴ Romsics 2011b: 268.

¹⁰⁴⁵ Marczali 1885: 180.

tekintenünk a szomszéd országba s úgy tapasztaljuk, hogy ez intézetből kikerült tagok nagyrészt hozzájárultak a történelem, és segédtudományainak, a műtörténelmnek jelenlegi virágzásához; tudományos állásaikban, mint tanárok, írók, módot nyertek, hogy az elsajátított tudományos kutatási módszert tovább fejlesszék, másokkal is közöljék, s tekintve az intézethez való további viszonyukat, egész iskolát alapítsanak.”¹⁰⁴⁶ A Magyar Történelmi Intézet terve végül azonban nem valósult meg.

Egy, a francia *Archives Nationales* mintájára felállítandó nemzeti levéltár gondolata régóta tervben volt, végül az eredetileg jogász végzettségű Pauler Gyulát bízták meg az intézmény megszervezésével. Pauler külföldi tanulmányutak után, alapvetően tudományos feladatokat ellátó, országos hatáskörű intézmény létrehozását határozta el. Az országos levéltár 1875-ben nyílt meg, élén egészen 1903-as haláláig Pauler állt. A Magyar Tudományos Akadémia IV., majd az 1869-es átszervezés után II. osztálya szintén fontos terepe volt a történelemtudománynak. Hatalmas lendülettel folyt a forráskiadás: a Történelmi Tár és az akadémia okmányközlő sorozata által 1850 és 1918 között kiadott kötetek száma meghaladja a kétszázat. Ugyanakkor a színvonal nagyban ingadozott: sok kiadásból hiányoztak az elengedhetetlen tárgy- és névmutatók, ami ellen a kortársak gyakran tiltakoztak.¹⁰⁴⁷

Mindemellett a történészársadalom egyik legfontosabb fóruma az 1867-es alapítású *Magyar Történelmi Társulat* volt. A Társulat ötlete szintén Pesty Frigyesztől származott, aki eredetileg szűk körű tudós társaságnak tervezte azt, ahol már maga a tagság is komoly elismerésnek számít. A közönségnek csupán annyi szerepet szánt, hogy olvasson és támogasson.¹⁰⁴⁸ Mindazonáltal az alakulás körüli konfliktusokban Pesty koncepciója alulmaradt és előtérbe került a társulat népszerűsítő aspektusa, valamint a nagyközönség felé való nyitottsága.¹⁰⁴⁹ Az alakulás folyamatában maga Pesty is háttérbe szorult.

1867. május 15-én került sor a társulat első közgyűlésére, ez alkalomból mondta el Horváth Mihály sokat idézett beszédét, amelyben a történész nemcsak a társulat, de az egész magyar történelemtudomány feladatainak meghatározására törekedett, világtörténelmi tendenciákból vezetve le azt. E tendenciák legfontosabbika Horváth számára a nemzeti gondolat dominanciája: „Ha korunk oly élénk, oly zagyva munkásságában az uralkodó fogalmakat akarjuk felkeresni: úgy találjuk, hogy ezek egyikét a nemzetiség fogalma képezi.” A nemzeti gondolat Horváth meglátása szerint mindenekelőtt politikai és nem kulturális

¹⁰⁴⁶ Fejérfataky 1885: 80.

¹⁰⁴⁷ Romsics 2011b: 118.

¹⁰⁴⁸ Glatz 1967a: 666.

¹⁰⁴⁹ Glatz 1967b: 237.

ambíciót jelent: a teljes függetlenséget, a kötetlen önrendelkezés programját tűzi ki célul: „Az idegen uralomtól független népek felelős kormányok alatt igyekeznek szabadságukat megszilárdítani. Azon népek pedig, melyek különféle viszontagságok következtében, idegen kormány vagy más nép uralma alá jutottak, függetlenségük helyreállításával akarják megállapítani szabadságukat. Felkutatják történelmi jogaikat, s elévülhetetlennek kiáltják ki azokat.” Horváth megfogalmazásából az is érződik, hogy a történész saját nemzetét nem csupán e függetlenedési tendencia cselekvő oldalán látja, hanem elszenvedőjeként is – az ország nemzetiségei felől. „E mozgalom oly egyetemes, még a kisebb, fejletlenebb néptöredékeknél is oly annyira szembeszökő, hogy korunkat leghelyesebben a nemzetiség századának nevezhetjük. Még azon kevésbé művelt népek is, melyeknek e törekvések végcéljáról nincs tiszta, világos tudalmuk, önmagukban keresik már sulypontjukat [...]”¹⁰⁵⁰

Mint arra a szöveg több elemzője rámutatott,¹⁰⁵¹ Horváth szavai arról tanúskodnak, hogy a történész még 1867 után is sokat megőrzött a romantikus haladáspártiság eszméjéből és a magyar reformkor programjából. Világossá teszi ugyanis, hogy „a külön nemzetiség nem lehet cél önmagában; csak eszköz az egy magasabb célra, mely a haladásban, tökéletesülésben, az emberiség eszménye felé való közeledésben keresendő”. Az egyetemes értékek iránti törekvés „törvénye [...] minden népnek, melyet büntetlenül nem szeghet meg egy sem” a különböző – a nép szinonimájaként felidézett – nemzetek közti verseny voltaképpen pusztán annyiban áll, hogy e törvénynek ki képes a legteljesebben megfelelni, mennyiben tud hasznos eleme lenni a „nemzetek családjának”.¹⁰⁵² Mindazonáltal Horváth igen hamar visszatalál az egyes nemzetek ügyéhez. „De e mellett nem kisebb kötelessége minden nemzetnek hiven megőrizni a maga sajátos egyéniségét”. Mi több, a továbbiakban egyértelművé válik, hogy a nemzeti sajátosságok megőrzése és az egyetemes értékek iránti törekvés nem pusztán mellérendelt viszonyban van egymással, hanem utóbbi kifejezetten előbbiből következik: „Magában a nemzetiségek különféleségében leghatékonyabb rugója rejlik a haladásnak. Miként az egyéneket, úgy a népeket is a jellem és tulajdonságok különfélesége ösztönzi leghatalmasabban a versenyre, mely a haladásnak mulhatatlan feltétele.”¹⁰⁵³ Úgy tűnik tehát, hogy Horváth sem nem adta fel korábbi, haladáspárti eszméit a nemzeti ideológia kedvéért, sem nem rendelte alá utóbbit az előbbinek: a kettőt egymást tételező, a másik nélkül fogyatékos tényezőnek látta.

¹⁰⁵⁰ Horváth 1867b: 3.

¹⁰⁵¹ Baár 2010: 59; Gyáni 2016: 1113.

¹⁰⁵² Horváth 1867b: 4.

¹⁰⁵³ Horváth 1867b: 5.

Miután tisztázta, hogy a haladás csakis a nemzeti partikularitás ápolásával lehetséges, színre lép a történelem, hiszen „ki nem tudja, ki nem tapasztalta önmagában, hogy a nemzeti értelemnek a történelem tudománya képezi leghatékonyabb dajkáját? [...] [N]em lehet öntudatos nemzeti érzélem senkiben, a ki nemzete történelmét nem ismeri”. Nemzeti haladás csakis a történelem tisztelte által lehetséges: a történelmi elődök munkásságának megismerése hálaérzetet ébreszt az utódokban, akik ezáltal a jövő felé igyekeznek törleszteni őseiknek.¹⁰⁵⁴ Horváth ehhez természetesen a forrásfeltárást és forráskiadást tartja elengedhetetlennek, mivel ezek megakadályozzák a „kényelmes másodkezüséget”. Az erre tett korábbi erőfeszítéseket elismeri, ugyanakkor úgy látja, hogy „mindezt csak kezdetnek mondhatjuk” és valódi kibontakozást majd a kiegyezés utáni periódus hozhat, mikor is az „átvonuló fellegek szétszakadtával, ismét ki fog derülni az alkotmányos élet ege, s új lomboszat, új virágzat fakadand a nemzet letarolt életfáján”.¹⁰⁵⁵ A korszak hagyományos „forrásfétise” mellett azonban ugyanilyen fontos tényezőként jelenik meg a népszerűsítés feladata. „De sem ez, sem az Akadémia történelmi bizottmányának buzgalma nem fog teljesen célzt érni, míg a történelmi tanulmányokat maga a társadalom nem veszi patronálása alá.” Minden tudományos igyekezet haszna korlátolt, míg „csak néhány szaktudós kezein forognak”.¹⁰⁵⁶ Egy ponton a népszerűsítés, a társadalom széles rétegei érdeklődése felkeltésének igénye még a szigorúan vett szakmai munkához képest is előtérbe kerül: „[A társulat célja] nemcsak az, hogy a még rejtekben levő történelmi emlékeinket napvilágra hozza, hanem ezzel párhuzamosan, s tán még inkább, hogy a hazai történet iránt részvétet, érdekeltséget ébresszen a nagy közönségben, és kifejtse, megszilárdítsa annak történelmi érzékét.”¹⁰⁵⁷

A népszerűsítés és nyitottság érdekében tett gesztus volt részben az is, hogy a társulat elnökekül az akkoriban közmunka- és közlekedésügyi miniszteri posztot betöltő, a kortársak által a magyar kultúra terén kifejtett tevékenysége okán Erdély Széchenyijének is nevezett Mikó Imrét választották,¹⁰⁵⁸ aki egyébiránt egyedülként képviselte az arisztokráciát a történészek körében.¹⁰⁵⁹ Mikó elnöki beszéde mindenekelőtt a történelmi mítoszok ellen intézett hadüzenet, ami a század közepi intézményesülő történelemtudománynak ugyanolyan jellemző vonása, mint a sokat emlegetett „forrásfétis”.¹⁰⁶⁰ Mikó meglátásában a magyar tudományos szellem „általános ismertető vonása a történetkedvelés” ezt azonban gyakran mitikus, mesés elemek

¹⁰⁵⁴ Horváth 1867b: 6.

¹⁰⁵⁵ Horváth 1867b: 7.

¹⁰⁵⁶ Horváth 1867b: 9.

¹⁰⁵⁷ Horváth 1867b: 10.

¹⁰⁵⁸ Egyed 2007: 172.

¹⁰⁵⁹ Romsics 2011b: 110.

¹⁰⁶⁰ Vö. Gyáni 2000; Gyáni 2016.

szennyezik be „a Homer-féle hősies elem, a regényes, olykor mesésségre való hajlam”.¹⁰⁶¹ Bár ennek megvan a maga funkciója, amennyiben „folyvást táplálják a nemzet harcias szellemét”, a világtörténelmi fejlődés rég meghaladta: ez ugyanis Mikó ábrázolásában leírható annak folyamataként, hogy az emberiségben miként jelent meg fokozatosan az arra való igény, hogy a „valódi” múltat ismerje meg, menten minden regényes és mesés elemtől. E folyamat csúcspontja Mikó saját százada, mikor végre elérkezett a „reflexiók és a történelmi öntudatosság kora”, mely lezárja a „különböző fejlődési mozzanatok ívét” és a „kútfők megbírálása” által lehetővé teszi, hogy a történetírás „az életoktatás színvonalára” emelkedjék. Ennek megfelelően Mikó a magyar történelemtudomány elé is azt állítja fő feladatnak, hogy „a mondai elemet határozottan a költészet terére” utalja. Ezt „elmohosult” oklevelek olvasásával, feliratok megfejtésével, ősi romok felfedésével érheti el a „lelkiismeretes történetbúvár”, akinek a miniszter azt is kötelességévé teszi, hogy Magyarország történetét ne elszigetelten tárgyalja, hanem a „szomszéd népekével kapcsolatosan írja meg”: „Mint együtt éltünk a birodalom és Európa népeivel: úgy egyeknek kell elismernünk a jóllét és műveltség, a jog és szabadság, a népek és emberiség érdekeit.”¹⁰⁶² Mindemellett Mikó is felszólít az így megszerzett tudás szélesebb körben való terjesztésére.

A valódi, mítoszoktól megszabadított történelmi tudásnak komoly politikai implikációi is vannak, amelyeket Mikó egyáltalán nem csupán úgymond fű alatt fogalmaz meg, hanem viszonylag nyíltan felvállal. A valóságos történelem kikutatása, majd a nagyközönség körében való hatékony terjesztése nem öncélú tevékenység, hanem a realitásokkal számoló politikai gondolkodás és cselekvés megalapozója: „[K]omoly küldetésű nemzetnek főként a valóra kell törekednie, tudományban és műveltségben szintugy, mint a politikai és társadalmi életben. A való megismerésére, valódi politikai érettségre pedig egy tudomány is biztosabb ösvényen nem vezet, mint a történettudomány.”¹⁰⁶³ A valódi történelem és a mesés történelem szembeállítására analóggá válik a racionális-irracionális, valamint a felnőtt-gyermek ellentétpárral, amellyel, mint azt az első fejezetekben láttuk, a hatvanhetes gondolkodók gyakran éltek negyvennyolcas ellenfelekkel szemben. „Míg lepke után szalad a gyermek, senki sem mondja ifjunak; míg történeteink mesés hajdanán és mythologiai képeken kapkod valamely nemzet, nem illeti meg a férfiasultság díszes czime.”¹⁰⁶⁴

¹⁰⁶¹ Mikó 1867: 12.

¹⁰⁶² Mikó 1867: 14–15.

¹⁰⁶³ Mikó 1867: 13.

¹⁰⁶⁴ Mikó 1867: 13.

Mikó a nemzetiségi kérdést többször felidézte a Társulat életének egy-egy jeles alkalomkor elmondott beszédeiben. Egy 1868-ban elmondott szenvedélyes beszédben magáról a történettudományról szinte alig esik szó. Mikó sokkal inkább abbéli aggodalmának ad hangot, hogy a 67-es alkotmányos rendezés csak felszínen hozott létre békét, míg „[a] nemzetiségi politika izgatásra használása miatt Európában itt-ott még mind sok a gyúanyag, legtöbb tán a mi déli szomszédságunkban és nálunk”. A nemzetiségek „önnállásra és állami attribútumokra” irányuló törekvéseit az „alkotmányos lét és rendezett szabadság” szoríthatja háttérbe, valamint annak szilárd tudata, hogy „Magyarország népei [...] egy *politikai és történeti egységet* képeznek századok óta, s azt kell képezniük ezután is.”¹⁰⁶⁵ A nemzetiségi kérdés 1875-ben elmondott beszédének is központi elemét képezte. Ezúttal abbéli reményének adott hangot, hogy az ország valamennyi lakosa „a magyar és tót, szerb és oláh, orosz és német, mind-mind” eljutnak annak felismerésére, hogy „a Gondviselés [...] őket [...] egy állam polgáraivá tette, és ez által egyszersmind egy politikai nemzetté olvasztotta össze, melynek fiai mint egymásnak édes testvérei, egymást érzésben, gondolatban, és tettel szeretni tartoznak”.¹⁰⁶⁶

Valamennyi beszéd a Történelmi Társulat folyóiratában, a szintén hatvanhetes alapítású *Századokban* jelent meg. A szakmai folyóiratok ismeretes módon központi szerepet játszanak a történelemtudományban, nemcsak reprezentálják a diszciplína fejlődését, de részesei is annak. A tudományos közösség rajtuk keresztül stabilizálja magát: biztosítja a kritikai elismerést és bírálatot, közvetíti az eredményeket, kéziratok befogadásával új tagokat integrál, a szerkesztői javításokkal a csoport alapelveihez idomítja a beérkezett munkákat és kizárja azokat, amelyek nem felelnek meg az elvárásainak.¹⁰⁶⁷ Michel Foucault ezúttal is erőszakszervezettel párhuzamot vonó terminológiáját alkalmazva röviden úgy fogalmazhatjuk meg a szakfolyóiratok lényegét, hogy a tudományos diskurzus „rendőrségét” biztosítják.¹⁰⁶⁸ Különösen fontosak ebből a szempontból a recenziókat, ismertetéseket és nekrológokat tartalmazó rovatok. Valójában ezek a folyóirat végére száműzött írások azok, amelyekben igazán kibontakozhat a diskurzus rendőrsége, a bibliográfiák és nekrológok pedig a tudomány *tableau d'honneur*-jét vázolták fel – ezáltal a professzionalizáció folyamatában legalább olyan fontos szerepet játszanak, mint a doktori vagy habilitációs bizottságok.¹⁰⁶⁹ Mindez halmozottan igaz a *Századokra*, mivel az intézményi rendszer fentebb is bemutatott korai kezdetlegességei miatt az amatőr és hivatásos történetíró közötti határ meghúzásában pótolhatatlan szerepet

¹⁰⁶⁵ Mikó 1868: 361.

¹⁰⁶⁶ Mikó 1875: 517–518.

¹⁰⁶⁷ Middel 1999: 7–32.

¹⁰⁶⁸ Lévy-Dumoulin 2010: 586.

¹⁰⁶⁹ Lévy-Dumoulin 2010: 587.

játszott. „Háta mögött” a Társulat tekintélyével, vitathatatlan tudományos rangot nyert.¹⁰⁷⁰ A folyóiratot eleinte 800 majd 1000 példányban nyomták. A „füzetek” amelyekből évente nagyjából 10 látott napvilágot 2–3 hosszabb tanulmányt tartalmaztak, amelyeket „Tárca”, és különféle hírek, ismertetések és kritikák követtek. A tanulmányok szinte kizárólag a magyar történelemmel foglalkoztak, ezen belül is a 18–19. századig terjedő korszakokkal.¹⁰⁷¹

Mindazonáltal a lap indulásakor jelentős nehézségekkel szembesült. Bár a történettudományos folyóirat gondolatát is Pesty Frigyes ápolta a legnagyobb gonddal, mikor a társulat profiljának kialakítására vonatkozó gondolataitól az alapítók elfordultak, Pesty az induló folyóiratban is háttérbe szorult és egy Horváth Mihály, Thaly Kálmán és Toldy Ferenc alkotta bizottságba került. A szerkesztői munkák gyakorlatilag a társulat titkárára, Thaly Kálmánra hárultak. Bár Thaly munkabírása óriási volt és szerkesztősége alatt a folyóirat népszerűsége nőtt a történetkedvelők körében, személyeskedő vitáival sokat ártott a lapnak.¹⁰⁷² Összekülönbözött Szilágyi Sándorral, ami egy a szerkesztésében megjelent *Századok* recenziós rovatában is lecsapódott, valamint Fraknói Vilmostal, akivel minden bizonnyal a felekezeti ellentétek vezettek konfliktushoz.¹⁰⁷³ Thaly végül 1875-ben távozott a laptól. Helyére Horváth Mihály jelöltjeként Szilágyi Sándor került, akit Pesty már 1865-ben bevont az indítandó folyóirattal kapcsolatos terveibe. A „nagy kiegyenlítőnek” is hívott Szilágyi korszaka biztatóan indult, mivel olyan szerzők (Fraknói Vilmos, Salamon Ferenc) adtak tanulmányt a *Századok*ba, akik Thaly idején nemigen adtak cikket.¹⁰⁷⁴ Szilágyi új szerzők bevonásával sikeresen enyhítette a lap súlyos szerzőhiányát is, ami mindazonáltal nem vezetett a színvonal eséséhez, mivel a kéziratokat Fraknóiival és Gyárfás Istvánnal közösen alapos bírálatnak vetették alá.¹⁰⁷⁵ Az új titkár emellett a társulat anyagi erősítésére is figyelmet fordított, ennek köszönhetően 1876-tól kezdve a tagok létszáma jelentősen megnövekedett, ami anyagi gyarapodással is járt, lehetővé téve a *Századok* ívszámának növekedését is. A folyóirat irányítását a Társulat választmányából verbuvált szerkesztőbizottság végezte, amelynek jelentősége Károlyi Árpád javaslatainak megfelelően fokozatosan csökken.¹⁰⁷⁶ Összességében véve Szilágyi Sándor a *Századokat* a magyar történelemtudomány középpontjává tette, bővítette szerzői körét és növelte a Társaság bevételeit.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁰ Gyáni 2016: 1103–1105.

¹⁰⁷¹ Romsics 2011b: 121.

¹⁰⁷² Mann 1968a: 206.

¹⁰⁷³ Romsics 2011b: 122.

¹⁰⁷⁴ Mann 1968a: 207.

¹⁰⁷⁵ Mann 1968a: 211.

¹⁰⁷⁶ Mann 1968a: 213.

¹⁰⁷⁷ Mann 1968a: 226.

A Társulat társadalmi bázisának szélesítését szolgálták a rendszeres vándorgyűlések, amelyek egyben a vidéki levéltárak forrásanyagának átkutatására is megfelelő alkalmat biztosítottak: a korszakban 134 levéltárat sikerült átkutatni ezeknek köszönhetően. A vándorgyűlések útvonalának kialakításában ugyanakkor egyáltalán nem csupán a feltérképezendő levéltári anyagot tartotta szem előtt a Társulat vezetése: Thaly Kálmán az esemény politikai fontosságát hangsúlyozta, arra buzdítva a Társulatot, hogy a gyűléseket nemzetiségi vidékeken rendezze meg.¹⁰⁷⁸ Az 1885-ös évre esedékes vándorgyűlés helyszínéül azonban a közelgő millennium előkészítése miatt is Budapestet választották a szervezők. Tagányi Károly felvetésére végül nem vándorgyűlést, hanem történetsszinkongresszust szerveztek, amelyen olyan központi jelentőségű téma megvitatására került sor, mint a „történettudomány, történetoktatás és történetnevelés elvei és alkalmazásának eszközei”.¹⁰⁷⁹

A kongresszust megnyitó nagyhatású,¹⁰⁸⁰ ideológiai iránytűként szolgáló beszédét a Horváth Mihály halála után az elnöki pozíciót elnyerő Ipolyi Arnold (1823–1886) tartotta. Mint az születési évéből is egyértelműen kiderül, Ipolyi is a történészek „iskola és mester nélküli” autodidakta generációjához tartozott, ezen belül is azon csoporthoz, amely már felnőtt fejjel élte át a 1848–49 történetét, jóllehet Ipolyi épp azon kevesekhez tartozott, akik távol maradtak az eseményektől.¹⁰⁸¹ Származásra nézve a püspök vármegyei tisztviselő gyermeke volt és német anyanyelvű – ami egyébiránt prózáján érezhető is maradt pályája során. Történészként jobbra művészettörténeti kérdésekkel foglalkozott, legfontosabb tevékenységét azonban tudománypolitikai munkásságában fejtette ki. Már a kezdetektől felismerte egy történeti társulat megalapításának szükségességét, végül 1878-ban elnöke is lett az egyesületnek. A közvetlenül Ipolyi halála után tartott ülésen a következőképpen emlékeztek meg a püspökről: „Társulatunk megalakulása körül ő fejtette ki a legnagyobb tevékenységet s azóta is meleg szíve egész szeretetével, fényes tehetsége egész halmával munkált felvirágoztatásában.”¹⁰⁸²

Beszédében Ipolyi, hasonlóképpen Mikó Imréhez, úgy látja, a történeti valóság iránti törekvés a múlt elbeszélésében párhuzamosan bontakozott ki az emberiség általános fejlődésével. Csúcspontját Ipolyi számára Ranke és Niebuhr munkássága jelenti: „a történeti hűségre és teljességre törekvés alapja ez által meg volt vetve”. Mindazonáltal a történész püspök arra is felhívja a figyelmet, hogy nem szabad beérni a szoros értelemben vett politikatörténet és hadtörténet eseményeinek tanulmányozásával: „Nem elégedhetik meg

¹⁰⁷⁸ R. Várkonyi 1969: 124.

¹⁰⁷⁹ Lukinich 1918: 64.

¹⁰⁸⁰ Lukinich 1918: 65; Lederer 1969: 42.

¹⁰⁸¹ Romsics 2011b: 109.

¹⁰⁸² Idézi Lukinich 1918: 71.

csupán a nemzet élete felületén felmerülő állami és hadi akcióknak, a dynastiák sorának és a népek forrongásainak, eseményeinek történelmi elbeszélésével”.¹⁰⁸³ Ezt mindenképpen ki kell egészíteni a „nemzeti műveltségtörténettel”, amely Ipolyi szerint magába foglalja „úgy a köz-, mint magánéletet, a vallási és egyházi, az állami és jogi, a polgári és társadalmi intézmények fejlődése történetét; a házi és népéletet, a nyelv és irodalom, a tudomány és művészet, az ipar és munka, az erkölcsök és szokások” történetét. A történelemtudomány horizontjának kitágítására irányuló ambíció mögött az a szilárd meggyőződés állt, miszerint a „történet menetét” meghatározó műveltséget a magyar nemzet fejlesztette a Kárpát-medencében. Ipolyi világossá teszi, hogy nemzet alatt kizárólag az etnikai-nyelvi magyarságra gondol: „A magyar nemzet volt az, mely az általa elfoglalt ellenséges területen s annak idegen népei közt nemcsak új országot és nemzetet, államot és társadalmat, de ezzel új történetet is alapított.” A püspök a fentebb bemutatott, a homogén nemzetállam elkötelezettjei által közvetített történelempépet teszi magáévá, amennyiben a nemzet kategóriáját egyértelműen nem a különböző nemzetiségi csoportok halmazára alkalmazza, hanem kizárólag a magyarságot érti alatta, amely ezáltal a „nemzeti történelem” egyetlen valódi főszereplő, értékteremtő cselekvőjeként lép elő, még akkor is, ha kívülről jött eszméket vesz át. „[E]zeket annyira sajátjává tette, appropriálva s assimilálva, meghódolva nekik s meghódítva őket magának, épen úgy mint hazája autochton népeit, vagy idegen bevándorlóit, hogy sohasem lehetett kívüle idáig itt más népről, mint nemzetről vagy csak mint pártról is szó.”¹⁰⁸⁴ Ezt a meglátást bizonyos mértékben ellenpontosította a kongresszus egyik tekintélyes szekcióvezetője, Pulszky Ferenc. Ami a nemzetfogalmat illeti, azt Pulszky az Ipolyi szóhasználatával megegyező értelemben használja, amivel, mint láttuk, felvidéki képviselők egy csoportjának hangos tiltakozását is kiváltotta egyszer. Emellett azonban felveti, hogy „[e]gyébként, ha nálunk történelemről van szó, mi ez alatt kizárólag a magyar történelmet szoktuk érteni, még pedig nem is az országét, hanem a nemzetét [...] elhanyagoljuk azon különböző népek históriáját is, melyek mostanáig az ország különböző részeiben laktak.” E felvetésre azonban érdemben senki nem reagált.¹⁰⁸⁵

Ipolyi logikája szerint más, mint nemzeti történelem nem képzelhető el: a történelem szükségszerűen a nemzeti eszmét szolgáló nemzeti történelem, minthogy a nemzet az, amely „új történetet alapított” és így „[e]z a történet vele kezdődik és vele emelkedik”.¹⁰⁸⁶ Csakúgy, mint Balogh Ernő ábrázolásában, nem a történelem hozza létre a nemzetet, hanem fordítva.

¹⁰⁸³ Ipolyi 1885: 6.

¹⁰⁸⁴ Ipolyi 1885: 9.

¹⁰⁸⁵ Pulszky 1885: 23.

¹⁰⁸⁶ Ipolyi 1885: 9.

Ennek következtében „oktalan magyarkodásra”, meghaladott mitikus „szóvirágokra”, vagy a tudományos etikával szembemenő eljárásra egyszerűen semmi szükség: „nemzetietlen” történelem elképzelhetetlen, a helyes történelmi megismerés már e történelem természetéből fakadóan garantálja, hogy az nemzeti lesz, így azt bátran állíthatjuk a modern tudományosság kritikai arzenálja elé. A saját szabályai szerint művelt történelemtudományra pedig feltétlenül szükség van ahhoz, hogy az „államot a nemzeti történet szelleme hassa át”. A nemzet csak „történeti élete restaurációja által állította vissza és szilárdította meg állami létét és függetlenségét”.¹⁰⁸⁷ E történeti tudatot „semmi egyéb még a legmagasabb anyagi műveltség vagy jólét sem” pótolhatja. Ez biztosította, hogy „az elnyomás legsúlyosabb éveiben is” a nemzet „emelkedettebb hű” fia az állami lét és függetlenség helyreállítására törekedett és vált végül az ország a Lajtántúlról is irigyelt egységes állammá. „És hogy ez végre sikerült, megérhettük immár azt is, hogy az osztrák birodalom fővárosa egyik képviselője elmondhatta minap nekünk, annyi százados uralkodásuk után: Ők sem óhajtanak, úgymond, mást, mint hasonló egységes államot, minőt Magyarországnak létesítenie sikerült.”¹⁰⁸⁸ Ipolyi a „történeti módszer” vonatkozásában hasonlóan autodidakta kortársaihoz, mint Horváth és Mikó, jobbára általános jelmondatokat fogalmaz meg. Amint arra azonban már fentebb utaltunk, a konferencián már felszólaltak az új, szakszerűen képzett generáció olyan tagjai, mint Marczali, Fejérpataky és Thallóczy (akikről azt se felejtjük el, hogy külföldi tanulmányaik mellett ezen autodidakta generáció tanítványai). E történészek már részleteiben és konkrétan tárgyaltak olyan központi jelentőségű problémákat, mint a forráskiadás és az egyetemi történészképzés.

Beszédének végén Ipolyi kitért arra is, hogy a kongresszus miért éppen ebben a formában, történelemtudomány és történelemoktatás összekapcsolásával került megszervezésre. Az ok az „idegen elemeknek” a nemzet testéhez való idomításának szükségessége. „Vegyük hozzá a napról napra magát érvényesítve növelő idegen elemet. Eddig Magyarországon csak az érvényesíthette magát [...] ki a nemzet testével egyesült [...] [j]elenleg a teljes jogi és polgári egyenlőségnek, a közönségesen valamivel följebb emelkedő intelligenciái, ipari s üzleti ügyesség megadja a legidegenebbnek is az illető befolyást, főképp ha még a nyelvet is jól roszúl sajátjává teszi.”¹⁰⁸⁹ Hogy Ipolyi pontosan mit értett idegen elemeken, arról historiográfusaink különböző véleményt fogalmaztak meg. Lederer Emma számára egyértelmű volt, hogy az idegenek nemzet testéhez való idomítása a nemzetiségek beolvasztását jelenti,¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁷ Ipolyi 1885: 10.

¹⁰⁸⁸ Ipolyi 1885: 12.

¹⁰⁸⁹ Ipolyi 1885: 17–18.

¹⁰⁹⁰ Lederer 1969: 41.

míg Romsics Ignác arra hajlik, hogy feltehetően a zsidóságra vonatkozik az idegen megnevezés.¹⁰⁹¹ Meglátásom szerint nem kizárható az sem, hogy egyszerre mindkettőre, ugyanakkor az megfontolandó, hogy nincs tudomásom olyan Ipolyi szövegről, amelyben a kritizált történészek zsidó származása a szerző bírálatának egyik pontját jelentené, miközben ez más pályatársainál előfordult, mint például Pauler Gyula, Thaly Kálmán vagy az Acsádyval vitázó Dudek János esetében, vagyis korántsem volt ritka jelenség. Mindenesetre Ipolyi kategorikusan elutasítja az „idegenek” kizárását, hanem arra int, hogy a több évszázados gyakorlatnak megfelelően a befogadás és beolvasztás politikáját kell követni. E beolvasztás pedig nemzettörténeti tanítással valósulhat meg. Ezen a ponton a történészek és az oktatás feladata összekapcsolódik: a nemzet összefüggő történelmével kell történelmi érzéket és valódi történelmi szellemet teremteni.¹⁰⁹²

Ezek az évek tekinthetők a Társulat dualizmuskori működése csúcspontjának, amit az érdeklődés apadása és ennek folyományaként az anyagi gondok növekedése követett. A vándorgyűlések sorozata 1889-ig tartott, érdeklődés hiányában ezután csak egyet tartottak 1909-ben.¹⁰⁹³ A társulat összetétele döntően megváltozott a korszakban: míg az alapítást követő években tanárok, képviselők, lelkesek és különböző vidéki egyesületek alkották a Társulat tagságát, a nyolcvanas évekre ez jelentősen átalakult, amennyiben az egyesület tagsága leszűkült a szaktörténészek, a *Századok* olvasóközönsége, valamint a tanári és hivatalnoki rétegre. Ennek oka az általános művelődési viszonyokban keresendő, amelyekre a korszak több értelmiségije is panaszkodott. Bár a statisztikai adatok kedvező képet mutattak az egy főre eső könyvek vonatkozásában, e biztató adatokat jobbra Budapest generálta, míg a vidékre a hiányosan kialakított könyvtárak és a kalendáriumokra, hírlapokra, regényekre korlátozott olvasási szokások voltak jellemzők.¹⁰⁹⁴ A Társulat történetét az alapítás ötvenedik évfordulójára megíró Lukinich Imre is a „közérdeklődés hiányával” jellemzi e korszakot. Az 1905. évi rendes és rendkívüli közgyűlést is el kellett halasztani az érdeklődés hiánya miatt.¹⁰⁹⁵ A Társulat különböző utakon próbálta enyhíteni e válságot. Apponyi Albertet arra kérték például, hogy tegye kötelezővé a tagságot a középiskolák számára, ezáltal támogatva a Társulat „hazafias és kulturális” céljait.¹⁰⁹⁶ Az egyesület legfontosabb támasza mindazonáltal az Akadémia Történelemtudományi Bizottsága volt, amely rendszeresen támogatta a Társulatot,

¹⁰⁹¹ Romsics 2011b: 128.

¹⁰⁹² Ipolyi 1885: 18–19.

¹⁰⁹³ Romsics 2011b: 119.

¹⁰⁹⁴ R. Várkonyi 1961: 232.

¹⁰⁹⁵ Lukinich 1918: 103.

¹⁰⁹⁶ Lukinich 1918: 104.

jóllehet érezhető ideológiai különbség állt fenn köztük: míg az Akadémiát inkább óliberális szemlélet jellemezte, a Társulat sokkal inkább kötődött a nemesi-függetlenségi múltszemlélethez.¹⁰⁹⁷ 1909-ben a Társulat már arról számol be az Akadémiának, hogy immár a több év óta mutatkozó hiányt a Történelmi Tár költségvetésében a maga erejéből „anyagi helyzete kockáztatása nélkül nem pótolhatja”. Az akadémiai bizottság ugyanakkor úgy látta, megfelelő terjesztéssel csökkenthető lenne a hiány, ha nyereségesre nem is lehet fordítani a kiadást.¹⁰⁹⁸ Végül 1907-re a *Századok* már csak az Akadémia támogatásával tudott megjelenni. 1909-ben a folyóirat terjedelmét szállították le, majd elálltak a Történelmi Tár kiadásától is. Ekkor is egyértelműen hitet tettek a Társulat eredendően népszerűsítést célzó feladata mellett: „[a] kútforrások publikálása a magyar történettudomány népszerűsítésére és terjesztésére alakult Társulathoz voltaképpen nem feladata, ellenben az *Életrajzok* a történet megkedveltetése mellett a legszorosabb kapocs, mely a művelt közönséget a M. Tört. Társulathoz fűzi.”¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁷ Romsics 2011b: 250.

¹⁰⁹⁸ MTA KT K 1578.

¹⁰⁹⁹ Idézi Lukinich 1918: 108. Kiemelés az eredetiben.

II. 2. 2. Kurucok, labancok, bécsiek

„Lehetetlen, – írja Alexander Flegler *A magyar történetírás történetéről* írt 1877-es, eredetileg németül megjelent, majd Szinnyi József által magyarra fordított munkájában – hogy a nép képviselői és a korona közt létrejöjjön az ünnepélyes koronázással megpecsételt kiegyezés ne hatna vissza határozottan a történelmi tanulmányok szellemére [...]”¹¹⁰⁰ Flegler helyesen ismerte fel, hogy a kiegyezéshez való viszony alapvető módon nyomja majd rá bélyegét a magyar történelemtudomány egyes csoportjainak ideológiai beállítódására. A szerző maga, hasonlóan Mikó Imréhez, abban reménykedett, hogy a történelemtudomány a függetlenségi eszméjének illuzórikus voltáról rántja majd le a leplet, egyértelműen rámutatva arra, hogy a történelem a hatvanheteseket igazolja – mind birodalmi, mind magyar szempontból.

„A történetbúvárlatnak ki kell mutatnia, hogy az absolutistikus camarillák minden kísérlete, mely a magyar alkotmány történelmi továbbkészködését megakarták akadályozni, mint egy sziklán hajótörést szenvedett, de hogy viszont a külföldi befolyásoktól való eszményített függetlenségre irányzott minden törekvés semmis ábrándokban végződött.”

Ismeretes módon azonban messze nem mindenki követte ezt az utat a történelemtudomány képviselői közül. A dualista korszakot meghatározó politikai dilemmák közül a nemzetiségi kérdés és az Ausztriához való viszony problémája a történetírást is áthatotta. Hasonlóan a közélethez, mint láttuk, a történészek körében is a lényegét illetően egységes álláspont detektálható a nemzetiségi kérdés ügyében (bár Mikó elképzelései még az 1868-as törvény szellemét idézik, míg Ipolyi érvrendszere Balogh Ernőjével mutat hasonlóságokat), míg Ausztria megosztotta a szakmai közösséget – historiográfusaink egybehangzó véleménye szerint a „kuruc-labanc” ellentét az elsőszámú választóvonalat jelenti a korszak történészei közt.¹¹⁰¹ Mindazonáltal szorosabb olvasatnál kitűnik, hogy ez az ellentét a történészek körében, csakúgy, mint a közéletben is, sokkalta szövevényesebb volt, mintsem a kuruc-labanc kategóriák első ránézésre sejtetik.

¹¹⁰⁰ Flegler 1877: 264.

¹¹⁰¹ Romsics 2011b: 125.

A közjogi ellentét tematikai elkülönülést is jelentett: míg az aulikusok számára a török elleni politika és a 18. századi újjáépítés jelentették a kedvelt területeket, a függetlenségek az Erdélyi Fejedelemség, a református egyház és természetesen a „függetlenségi” harcok történetét preferálták.¹¹⁰² Mindez intézményes szinten is lecsapódott, amennyiben általános meglátás szerint a Történelmi Társulat profilja nemesi-függetlenségi, az Akadémia ezzel szemben inkább óliberális, Ausztria barát volt. Ezt azonban nagyban árnyalják olyan esetek, mint Alfons Huber főművének (*Geschichte Österreichs*) magyarra fordítása. Az Akadémia Könyvkiadó Bizottsága, amelynek Pauler Gyula volt meghatározó személyisége, úgy döntött, hogy a fordítót egyben a Magyarország történetére vonatkozó részek kihagyásával és az így beállt strukturális változások nyomán szükségessé váló további kiigazítások elvégzésével is megbízza. Az így megjelentetett kötetet, és az eljárást épp a Társulathoz köthető *Századok* szerkesztősége kifogásolta. A bizottság válaszolt e kritikára és teljes mértékben kitartott az eljárás helyessége mellett. Tette ezt mégpedig nem csupán azért, mert a szóban forgó könyvsorozatot, melynek keretén belül Huber munkáját kiadták, eleve az egyetemes történelemnek szentelték, hanem „mert a magyar közönség már nem szorúl arra, hogy a saját történetét a magyar Akadémia költségén osztrák szemüvegen keresztül – Huber Alfonz pedig, minden objectivitása mellett mégis csak osztrák – osztrák keretben ismerje meg”. Jogosak tehát a kihagyások és az ezek által megkövetelt kisebb változtatások a könyv szerkezetén.¹¹⁰³

A kuruc vonal történetírásának legemblematikusabb képviselője természetesen Thaly Kálmán (1839–1909). Ahogyan azt Romsics Ignác lényegre törő tömörséggel megfogalmazta: „Thaly életpályája [...] a magyar történetírás szakszerűsödésének korlátait jelezte, s mint cseppben a tenger kicsit a dualizmus időszakának közéleti skizofréniáját is tükrözte”.¹¹⁰⁴ Éppen ezért én sem tehetem meg, hogy e dolgozatban nem térek ki rá.

Thaly elszegényedő nemesi családban született, amely egyre inkább csak nagyobb közigazgatási tisztségek vállalásával tudta fenntartani magát. Annak a nagy generációnak volt tagja, amely 1835 és 1870 között született és a szabadságharcról már nem volt közvetlen élménye, a neoabszolutizmus megtorló korszakáról sem sok. A generáció öregebb ágának képviselőjeként Thaly még autodidakta volt, ellentétben a fiatalabbakkal (mint Márki, Marczali vagy Angyal), akik – hazájukban vagy külföldön – már szakszerű képzésben részesültek. Valójában költőnek indult és jelentős sikereket is elért: olyan jelentős egyéniségek követték

¹¹⁰² Romsics 2011b: 125.

¹¹⁰³ Idézi: Vegyes közlések. *Századok* 34. (1900) 77.

¹¹⁰⁴ Romsics 2011b: 130.

munkásságát, mint Arany János.¹¹⁰⁵ Költő mivolta végig fontos szerepet játszott történetírói munkásságában is, ugyanakkor, ahogyan azt kiváló biográfusa, R. Várkonyi Ágnes megfogalmazta, nem felelne meg a valóságnak Thaly munkáit a *hamis* egyszerű és durva fogalmával azonosítani, valójában sajátos alkotómunkáról van szó, amely sokféle és bonyolult indítékokból táplálkozik.¹¹⁰⁶ Thaly munkásságának ambivalenciáját mutatja, hogy a magyar történettudományt nagyban gazdagító forrásfeltáró munkát végzett el, mindazonáltal ugyanezen forrásokkal később szelektív módon dolgozott: önkényesen azon adatokat válogatta ki, amelyek megfeleltek a Rákóczi-korról és nagy egyéniségeiről kialakított romantikus költői felfogásának. Így például a Bottyán Jánossal kapcsolatos tényekből csak a kuruc hadvezér előnyös tulajdonságairól tanúskodó adatokat használta fel, az önfejlésére és türelmetlenségére utalókat azonban negligálta.¹¹⁰⁷ Rákóczi *Vallomásaiban* pedig következetesen ignorálta a népi és nemesi kurucok ellentéteit bemutató passzusokat, csakis a dicsőséges csatákat emelve ki.¹¹⁰⁸ R. Várkonyi érzékletes megfogalmazása szerint mindennek háttérében leginkább az állt, hogy míg a történész egykori mestere, Szalay László a nemzet jövőjét kívánta kifürkészni a múlt alapján, Thaly a múlttal szerette volna helyettesíteni a jelent.¹¹⁰⁹

Ocskay Lászlóról szóló munkájának, amely nagy közönségsiker volt, jóllehet a szakma – nevezetesen Angyal Dávid – részletesen rámutatott gyengeségeire, már konkrét politikai üzenete is volt. Thaly párhuzamot vont benne Ocskay és a bihari pontokat szegre akasztó Tisza Kálmán „árulása” között. A történész egyébiránt kezdetekben kiegyezéspárti volt, és mikor 1878-ban elhatározta belépését a politikába, még abban se volt teljesen biztos, hogy melyik párthoz csatlakozzon, egyetlen ambíciója a regnáló kormány megdöntése volt. Végül a függetlenségek találtak rá Thalyra és ajánlották fel egyik körzetüket az akkor már népszerű történésznek. Thaly Magyarország függetlensége szükségességét történeti tanulmányai tanulságának látta, a párt programját pedig munkásságának eredményeivel azonosította.¹¹¹⁰ Mikor a nyolcvanas évek közepétől a függetlenségi párt retorikája szelídülni kezdett, Thaly is alkalmazkodott: ekkori beszédeiben egyre hangsúlyosabbá vált, hogy semmiképpen sem akarják gyöngíteni a Monarchia erejét. A századfordulóra részt vett a „szalonkurucoskodásban” is, az ország modernizációja nyomán fellépő társadalmi jelenségek valamennyiét pedig Magyarország Ausztriának alávetett gazdasági helyzetével magyarázta.¹¹¹¹

¹¹⁰⁵ R. Várkonyi 1961: 75.

¹¹⁰⁶ R. Várkonyi 1931: 130.

¹¹⁰⁷ R. Várkonyi 1961: 89.

¹¹⁰⁸ R. Várkonyi 1961: 212.

¹¹⁰⁹ R. Várkonyi 1961: 60.

¹¹¹⁰ R. Várkonyi 1961: 194–195.

¹¹¹¹ R. Várkonyi 1961: 251–268.

Thaly tudománypolitikai pozíciói egyre erősödtek a korszak során. A Társulat élén kifejtett munkásságáról – annak kedvező és elmarasztalható fejleményeiről egyaránt – már esett szó. Ugyan 1878-ban alulmaradt a társulati tisztújításon Ipolyi Arnolddal szemben, hamarosan az Akadémia rendes tagjává választották.¹¹¹² 1898-ban a Társulat első alelnöke, valamint az Akadémia történelmi bizottságának elnöke lett. Ezzel a magyar tudománypolitika egyik kulcspozícióját foglalta el.¹¹¹³

Thaly munkásságának szakmai gyengeségeivel és támadhatóságával a történészcéh valójában tisztában volt, Thaly hatalma, intrikus egyénisége és a dualista közélet „skizofréniája” miatt azonban még a történész halála után sem törhetett felszínre sokáig büntetlenül a kritika, amely „a tudományos világ nyelvén volt”.¹¹¹⁴ Angyal Dávid visszaemlékezései is erre utalnak: az akkor még fiatal és egyébként is elsősorban irodalomtörténettel foglalkozó Angyal alapos bírálatát Thaly Ocskay-könyvéről a korabeli történetírás vezéregyéniségei üdvözlötték, ők maguk ugyanakkor féltek volna ujjat húzni a történésszel: „Pauler, Szilágyi, Fraknói, kik nem mertek Thalyval szembeszállni, igen örültek, hogy Thaly történetírói trónján ócsárlást is hallott a folytonos dicsőítés helyett.”¹¹¹⁵ Éles kontrasztot alkot ezzel az, hogy más esetben a szaktörténészek milyen élesen kikeltek az elavultnak és túlzónak vélt nemzeti romantika ellen, amire Kőváry László (1819–1907) esete nyújt eklatáns példát. Az eredetileg jogász végzettségű Kőváry Erdély történetéről szóló munkái által vált híressé; a „nyelvében él a nemzet” szállóige tőle származik.¹¹¹⁶ Noha a korszakban elismert történész, akadémiai tag, Ipolyi Arnold és Szilágyi Sándor közeli barátja volt, nem vett részt a Történelmi Társulat alapításában. A millennium megünneplésében azonban aktívan részt kívánt venni és egy akadémiai pályázatra elkészítette Magyarország történeti összefoglalóját. Kőváry egyáltalán nem kívánt visszaélni hírnevével és tekintélyével, ezért dolgozatát név nélkül, jeligével adta be, bírálói Hajnik Imre, Pauler Gyula és Thallóczy Lajos voltak. A bírálók éles kritika alá vették a szerző oklevélkiadásokat mellőző forráshasználatát, valamint nemzeti elfogultságát. Kőváry ugyanis a magyar kalandozásokat a napóleoni hadjáratokhoz hasonlította. Noha a bírálók elismerték, hogy „magyar történetírónak [...] egyenesen kötelessége a valódi, a szó nemes értelmében vett hazafiság” az ehhez hasonló kijelentéseket „lírikus ömlengésnek”, „nagyozolásnak” minősítették, ami „aktuális kérdések megítélésénél sem hasznos, hát még ott, ahol az objectiv kritika szavát éppen magunknak kell

¹¹¹² R. Várkonyi 1961: 209.

¹¹¹³ R. Várkonyi 1961: 265.

¹¹¹⁴ Vö. R. Várkonyi 1961: 315.

¹¹¹⁵ Angyal 1971: 71.

¹¹¹⁶ Grétsy 2014: 3.

hallatnunk”. Mindez ellen a szerzők „történetírásunk komolysága nevében” tiltakoztak, végkövetkeztetésük szerint pedig a munka „felfogásában naiv és elmaradt” és szerzője úgy ír, „ahogy ma történetírónak [...] nem szabad”.¹¹¹⁷

Thaly egyenes ellentettjét a közjogi szemlélet vonatkozásában a szakirodalom Fraknói Vilmosban látja.¹¹¹⁸ Fraknói azonban olyan szintézis szerzője, amelyet részleteiben is elemezni fogok, így életét és munkásságát egy következő fejezetben tárgyalom bővebben. A kuruc-labanc vita példája gyanánt ezért Lánczy Gyula (1850–1911) és Thaly vitáját mutatom be.

A jogász végzettségű, miniszteri tisztviselőként dolgozó Lánczy, aki rövid ideig országgyűlési képviselő is volt a mérsékelt ellenzék körében, csak harmincas évei legelején fordult végleg a történelemtudomány felé. Ezután azonban karrierje gyorsan ívelt felfelé. 1886-ban a kolozsvári egyetemen az egyetemes történelem professzora, majd 1891-ben a budapesti egyetemen Salamon Ferencet utóda lett. Történészpályája elején, 1882-ben a Történelmi Társulat pályázatot írt ki, melyben egy jeles magyar történelmi személyiség rövid jellemrajzát kellett elkészíteni. Lánczy nyertes írását a Rákóczi-kori kalocsai érsekről, Széchényi Pálról készítette el.

Bár a Thalyval lefolytatott vitában Lánczy képviselte a szakszerű álláspontot,¹¹¹⁹ ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy Lánczy egyben ne közvetített volna egyértelműen kivehető ideológiai beállítódást is, nevezetesen hatvanhetes meggyőződést. Ugyanúgy, mint a Sybel-Ficker vitában, ezúttal is kijelölhető a mai történeti tudásunkhoz és szakszerűségről alkotott fogalmainkhoz közelebb álló vitázó fél, jóllehet mindkettő bizonyos mértékben saját politikai végkövetkeztetéseinek keresett történelmi alapot. Lánczy Széchényi Pált már rövid írása elején Deákhoz hasonlította,¹¹²⁰ valamint hangsúlyozta a magyar közjogi viták történeti folytonosságát és a különböző áramlatoknak lényegi azonosságát.¹¹²¹ Széchényit ábrázolásában a „hon és fajszeretet” a nemzetet fenyegető veszélyek leküzdésére, valamint a fejlődéshez szükséges alapok biztosítására irányuló tetteire indította. E tevékenységében szemben állt mind az udvarral, mind a felkelőkkel. Az udvarral szemben a közjogi sérelmek vonatkozásában soha nem engedett „még az alku eszméjét sem pendítette meg”.¹¹²² Mindazonáltal hasonlóan karakán módon állt szemben a felkelőkkel is. Világosan átlátta a külföldi szövetségekötések illuzórikus voltát, valamint a felkelésre általánosan jellemző „kalandos, káprázat-hajszolást”. Ezzel

¹¹¹⁷ Hajnik-Pauler-Thallóczy, 1896.

¹¹¹⁸ Romsics 2011b; Lederer 1969.

¹¹¹⁹ Romsics 2011b: 138.

¹¹²⁰ Lánczy 1882a: 275.

¹¹²¹ Lánczy 1882a: 282.

¹¹²² Lánczy 1882a: 284.

szemben Széchényi a „történetileg valósítható alakjában” kívánta beteljesíteni a magyar nemzeti eszmét. A „történetileg fejlődött” alkotmány alapján állt, törvényes módon kívánta biztosítani a fejlődést, e törvényes alap pedig magába foglalta a Habsburg-ház örökös jogon való uralkodását is. Ezt szabályos keretek közt adta meg a magyar országgyűlés a Habsburgoknak, feladva a királyválasztás jogát, amely más országokban pusztuláshoz vezetett.¹¹²³ Mi az a minőségi különbség Széchényi és a felkelők közt, amely az érsek számára lehetővé tette azon helyes út kijelölését és követését, amelyet a felkelők nem tudtak felismerni? Lánczy a személyes tulajdonságok különbözőségére mutat rá. Míg Széchényi érdektől mentesen, egyéni ambíciók nélkül a közvetítő szerény szerepébe vonult vissza, a felkelőket különböző érdekek és hatalmi ambíciók mozgatták. Ezeket a nemzeti eszmére hivatkozó elvek pusztán elfedték: „Az elvek felszíne alatt végzetes érdekek örvénye lappangott”. Míg az érsek számára elsősorban a szent korona épsége és a törvényes uralkodói rend volt a fontos, „a «fejedelemnek» ország kellett”, melyre „határtalan dicsvággal” áhítozott.¹¹²⁴ Széchényi felette áll minden hiú cím hajszolásának: az érsek kivételével „[k]ezdve Rákóczin és Bercsényin [...] mindenki egy magasabb cím és elsőbbségi rangfokozat követelésével és megtagadásával vesződik”.¹¹²⁵

Thaly Kálmán szintén a *Századokban* jelentette meg Lánczy tanulmányát bíráló írását. A történész egy igen éles felütéssel kezdte cikkét. Lánczyt a történetírók „legifjabb nemzedékének” azon csoportjába sorolta, amely „veszedelmes irányt” követ: a „nemzeties szellemet megtagadva” a „modern lágymeleg és folyvást alább-alább transigáló politika irányát” próbálták átvinni a múltba és ezáltal „tömjénezni” a bécsi udvari köröket. Ezek a történészek Thaly meglátásában nem átalloztak az „elvek nagy bajnokait, a határozott célokért küzdött nemzeti hősokeket aulicus felfogás szerint” megítélni és „könnyű vérrel pálczát törni felettük”. Gátlástalanságukban még egyet rúgnak „az elbukottak, de bukásukban is nagyszerűek emléken”.¹¹²⁶ A történész egyébiránt a Történelmi Társulatot is elmarasztalta, amiért képes volt Lánczy dolgozatát pályadíjban részesíteni.

Thaly a továbbiakban még csak nem is a függetlenségi közírók által felvetett szempontok szerint szállt vitába Lánczyállításával, hanem kizárólag a történeti egyénekre, kedvenc hőseire koncentrált és igyekszik cáfolni Lánczy, véleménye szerint megbotránkoztató megállapításait. Valójában Thaly egyetért „Széchényi Pál hazafias jellemének, nemes

¹¹²³ Lánczy 1882a: 284–285.

¹¹²⁴ Lánczy 1882a: 294.

¹¹²⁵ Lánczy 1882a: 298.

¹¹²⁶ Thaly 1882a: 479.

egyéniségének tiszteletreméltó voltában”, a problémát, amelynek „hadat kell azonban üzenünk” abban látja, ahogyan Lánczy Széchényi méltatása közben a – Thaly által rövid úton magával a nemzettel azonosított – „nemzeti párttal” elbánt. Thaly mindenekelőtt az olyan fogalmak alkalmazását tartotta elfogadhatatlannak a felkelésre, mint a „lázadó szellem”, a „szertelen dicsvágy” és a „törvényszegés”.¹¹²⁷ A történész meglátása szerint a „lázadó szellem” szót alkalmazni „Rákócziék önvédelmi s nemzeti jogvédelmi harcára” olyan eljárás, amelyet kizárólag „bécsi cs. kir. udv. hisopriographusoknál” lehet tapasztalni. Meglátása szerint törvényszegőnek és lázadónak egyedül I. Lipót császárt és udvarát lehet tekinteni, a „szent joggal szent jogért” fegyvert ragadó „önzetlen, lovagias, nemes és túlszerény” Rákóczira ez semmiképpen sem alkalmazható, miként a „féktelen dicsvágy” vádja sem. Az ehhez hasonló kijelentések, valamint a fejedelem szó idézőjelbe tétele „nem magyar ember tollához illő” eljárás, és külön-külön önmagukban már megmutatják „miféle táborba tartozik Lánczy úr”.¹¹²⁸

Lánczy részleteiben válaszolt e kifogásokra. A történész metsző kritika alá vette Thaly azon eljárását, amellyel az a különböző történelmi személyiségeket ábrázolta, megítélte és egyáltalán: észlelte. Lánczy úgy látta, Thaly „történet-psychologiai” felfogása irigylendően naiv: az „önzés” fogalmát csak úgy tudja értelmezni, mint a pusztá birtoklásra, anyagi érdekekre irányuló vágyat. A szerző ezzel szemben világossá teszi, hogy hasonló motivációkkal sosem vádolta Rákóczit. Önösségről szólván hatalmi érdekekről beszélt, amely minden politikai tett velejárója.¹¹²⁹ Lánczy arra is rámutat, hogy Thaly „észjárása” miként teszi lehetetlenné a mozgalom árnyalt megközelítését és szereplőinek megértését. „[Thaly szerint] egészen lehetetlen, hogy valaki hazájának valami jót tegyen [...] a nélkül, hogy ennek elkövetőjét ne tekintsük mindjárt félistennek, vagy legalábbis kifogástalan hősnek, mert *emberekkel*, gyarló, rossz vagy önző emberekkel, kik néha a leghelyesebb cselekvési módot követik a közügyek terén, Thaly nem képes számolni.”¹¹³⁰ Lánczy voltaképpen a Rákóczi-ábrázolás egyik központi paradoxonára mutatott rá, amit már láthattunk Beöthy Ákos munkájában, aki nagyban Thalyból dolgozott a felkelés ábrázolásakor. Úgy is jellemezhetnénk ezt az eljárást, hogy a „szent király paradoxon”: a minden létező értékes tulajdonsággal felruházott Rákóczi jellemében már meg se férhetnek olyan kevésbé nemes tulajdonságok, amelyek ellenben elengedhetetlenek egy felkelés vezetője, vagy általában bármilyen vezető számára. Lánczy végkövetkeztetése szerint: „Thaly catoi lelkülete és nézete nem enged kifogást, nem ismer középutat és árnyalatokat. Ő

¹¹²⁷ Thaly 1882a: 480.

¹¹²⁸ Thaly 1882a: 482–485.

¹¹²⁹ Lánczy 1882b: 694–695.

¹¹³⁰ Lánczy 1882b: 690. Kiemelés az eredetiben.

tényleg csak angyalokat és ördögöket látszik ismerni; eszményi szeplőtlenységű alakokat és erkölcsi szörnyetegeket. A történelem az ő tolla alatt valóságos demonológiává változik.”¹¹³¹ A történész emellett igyekszik más oldalról is érvelni ábrázolásmódjának jogossága mellett: meglátása szerint a magyar „történet csodálatos fényét” amúgy sem képesek elhomályosítani a szükségszerűen jelentkező hibák és bűnök, így nincs is semmi szükség a „mesterséges dicsfényre”.¹¹³²

A vita e válasz után végképp érdektelenné vált. Thaly ingerült „Végszavában” kijelentette, hogy, mivel „Lánczi úr” ismét egyértelműen leleplezte, hogy „miféle táborba tartozik” felesleges vitatkozni vele „mint akár a *«Magyar Állam»* -mal”. A Lánczy által pontosított Rákóczi- és Bercsényi-jellemzést változatlanul „rossz czélzatú” gyanúsítgatásoknak és „alaptalan ráfogásoknak” látta és világossá tette, hogy „[e]z végszavam, melytől el nem térhetek, mert mély meggyőződésemm mondatja velem”.¹¹³³ Lánczy erre már nem is nagyon válaszolhatott mást, minthogy utalva Thaly kurta írásának személyeskedő hangvételére világossá tette, hogy „[ez] oly tér, melyre őt [Thalyt] már nem követhetem; mert irodalmi, tudományos kérdésekben annak jogosultságát egyáltalán el nem ismerem”.¹¹³⁴

„Kurucok” és „labancok” mellett természetesen akadt közép- vagy éppen elkerülő út. Egy efelé törekvő egyéniség volt Maczali Henrik is, akit – összefoglaló munka szerzőjéről lévén szó – a következő fejezetben mutatok be részletesebben. Bécsben történészek egy egész olyan köre szerveződött a dualista korszakban, melynek tagjai próbálták meghaladni a kicsinyesnek ítélt magyarországi közéleti vitákat. Alapjában véve sokuk a hazai tudományos életet is provinciálisnak látta. A kör egyik jeles tagja, az ifjú Szekfü Gyula például úgy emlékezett vissza a korabeli helyzetre, hogy a bécsi magyar historikusok „haladtak az európai történettudomány fejlődésével” de „a sorból kiálltak, s ennél fogva a tudomány vezetéséből kimaradtak” a hazai tudományos élet pedig, élén az Akadémiával, „ment biztos léptekkel a saját dekadenciája útján”.¹¹³⁵ Mindazonáltal olyan jelentős történészegyeniségeket, mint Maczali, továbbra is tisztelt. A kört a fentebb tárgyalt *Institut für die österreichische Geschichtsforschung* mellett az hívta életre, hogy a helyi, részben nagy mennyiségű közös anyagot őrző levéltárakban magyar történészeket is alkalmaztak. Ebből a szempontból az első fontos egyéniség a fentebb már bemutatott Károlyi Árpád. Mindazonáltal a bécsi magyar történészek nem hozzá kötődtek, hanem Thallóczy Lajos (1857–1916) köré szerveződtek.

¹¹³¹ Lánczy 1882b: 698.

¹¹³² Lánczy 1882b: 699.

¹¹³³ Thaly 1882b: 790. Kiemelés az eredetiben.

¹¹³⁴ Lánczy 1882c: 869.

¹¹³⁵ Idézi Dénes Iván 2015: 34.

A kassai születésű Thallóczy német tisztviselő családból származott, eredeti neve Strommer Lajos volt – magyar neve állítólag onnan származik, hogy a tanulmányai során egyre jobban nemzeti érzelművé váló fiatalember Thaly nevét kívánta felvenni.¹¹³⁶ Thallóczy 1877-ben az Országos Levéltár tisztviselője lett, majd 1885-ben az Udvari Kamarai Levéltár igazgatójának nevezték ki. Bécsbe a közös ügyek új pénzügyminiszterével, Kállay Bénivel érkezett, akinek hatásköre alá tartozott a *Hofarchiv*, aki ebben a minőségében egy 1874-ben kezdődött vitát élesztett fel. Az Országos Levéltár átszervezésekor ugyanis a magyar fél a Bécsben fekvő magyar vonatkozású levéltári anyagok Budapestre szállítását kérvényezte, amit akkor elutasítottak. Kállay azonban folytatni kívánta a tárgyalást a magyarokkal. Thallóczy feladata abban állt, hogy irányítsa a szétválasztást – eleinte szinte titokban végző – történészek munkáját. Thallóczy azonban, szembemenve a budapesti elvárásokkal, a szelektált anyagot nem az Országos Levéltárba akarta szállíttatni, hanem egy létrehozandó, új, *közös* osztrák–magyar levéltárba. A történész ezen eljárásában már megmutatkozott sajátos, az Osztrák–Magyar Monarchiához feltétlenül lojális álláspontja, amely szemben állt mind a magyar függetlenségi gondolattal, mind a trónörökös körének fent elemzett *Großösterreich* elképzeléseivel.¹¹³⁷ Kállayval összhangban a Monarchia legfontosabb feladatának a balkáni terjeszkedést tekintette és memorandumban hívta fel a magyar politikai élet vezetőinek figyelmét azon egyre elterjedtebb előítélet veszélyeire, miszerint „ami Magyarországnak hasznos, Ausztriának káros és viszont”. E nézetrendszere történeti munkáiból is visszaköszön, melyekben a délszlávok iránt megértést tanúsít, szembeszállva a magyarországi sovinizmussal.¹¹³⁸

Thallóczy lakásában fogadta a bécsi magyarokat, ezáltal enyhítette a császárvárosba szakadt, általában fiatal historikusok honvágyát és idegenség érzetét. A századforduló táján ranggá vált Bécsben megfordulva eljárni a Thallóczy-házba. A történész összeköttetéseiről legendák is keringtek, bankárok, katonatisztek és egyházi személyek mellett Tisza István is rendszeres vendége volt. Thallóczy naplója arról tanúskodik, hogy a közös ügyeket érintő politika indítékait és szereplőit jól ismerte és sok kisebb-nagyobb politikai titok tudója volt.¹¹³⁹

Mint említettem, a kör egyik fiatal tagja volt tanítványi minőségben Szekfű Gyula is, aki egyike volt azon történészeknek, akik Thallóczy felügyelete alatt dolgoztak a levéltárban és hamarosan szívesen látott vendégei, belső bizalmasait lettek a történésznek. Ismeretes módon Szekfű nevéhez kötődik a korszak egyik leghírhedtebb tudományos-közéleti botránya, amely a

¹¹³⁶ Waktor 2004.

¹¹³⁷ Glatz 1988: 85–86.

¹¹³⁸ Idézi Glatz 1988: 87; Varga 2018: 51–53.

¹¹³⁹ Waktor 2004.

fiatal történész *A száműzött Rákóczi* című munkája nyomán robbant ki. A könyv körül kialakult botrányt már többen elemezték – legteljesebben Dénes Iván Zoltán a közelmúltban megjelent, grandiózus Szekfű monográfiájában.¹¹⁴⁰ Szimptomatikus volta miatt ebben a dolgozatban nem kerülhetem el az eset egyes központi epizódjainak felidézését. A könyvet magát eredetileg az hívta életre, hogy Thallóczy Lajos felhívta Szekfű figyelmét Rákóczi egyik ügynökének és a konstantinápolyi francia követnek a jelentéseire, amelyeket sem Thaly, sem a fejedelemről 1907 és 1910 közt háromkötetes biográfiát publikáló Márki Sándor nem aknázott ki teljesen.¹¹⁴¹ Szekfű mind Márki, mind Thaly eredményeivel és általános felfogásával szembeszállt. Egy hosszú jegyzetben a fiatal szerző egyértelműen pálcát tört Thaly munkássága felett.

„Kötelességemnek tartom e helyen kiemelni, hogy Thaly Kálmán adatait csak a legnagyobb óvatossággal szabad felhasználni. [...] [E]rőtjeljes politikai meggyőződése vált uralkodó elvvé irodalmi nézetein is. Politikai ideálja Rákóczi Magyarországa volt, s azért küzdött, tekintet nélkül a megvalósulás lehetőségére. A költészeten át jutott a történetíráshoz s politikai törekvéseivel kapcsolatban methodikai kételyektől teljesen mentesen – mert sosem ment át módszeres iskolázáson – kereste a múltban politikai és költői ideáljainak visszavetített képét.”¹¹⁴²

Thaly – és részben Márki – idealizáló Rákóczi-képével szemben Szekfű felhívta a figyelmet a fejedelem emberi gyengeségeire: a nők hajszolására, a francia száműzetésben üzemeltetett kártyabarlangra, de legfőképpen politikai realitás érzékének elvesztésére, amely arra ítélte, hogy száműzetését elveszített szerepének visszaszerzésére irányuló meddő kísérletekkel töltse. Szekfű azonban ennél is tovább ment és könyvének utolsó lapjain Rákóczi utolsó éveiről alkotott elítélő véleményét általános érvényre emelte, valamennyi száműzött politikus aktivitását elmarasztalva. „Minden száműzött élete a köznek haszontalan, hisz a száműzetésnek megokolása éppen abban rejlik, hogy az otthoni új rend a régi rend embereinek nem tudja többé hasznát venni és eltávolításukkal kénytelen könnyíteni magán.”¹¹⁴³ Felesleges rámutatni arra, hogy e sorok kire utalhattak Rákóczin túl.

¹¹⁴⁰ Dénes Iván 2015.

¹¹⁴¹ Romsics 2011: 279.

¹¹⁴² Szekfű 1913: 370–371 (a 113. jegyzet feloldása).

¹¹⁴³ Szekfű 1913: 336.

Az 1914. márciusában kirobbanó sajtó, majd politikai botrány, amely csak 1916-ra ült el, de amelynek központi vádjai még a két világháború között is fel-felbukkantak Szekfű más munkái kapcsán, Dénes Iván Zoltán találó megjegyzése szerint politikai hisztéria volt, amely a fiatal Szekfű életében kulcsélménnyé vált. E hisztéria eredményeként – Szekfű egyetértésével – mentorai visszavonták a történész akadémiai tagnak ajánlását, Domanovszky Sándor pedig a Társulathoz való csatlakozásról beszélt le. Nemcsak hírneve sérült tehát, hanem egzisztenciájára is veszélyt jelentett az esemény.¹¹⁴⁴

Felmerül persze a kérdés, hogy egyáltalán lehetséges lett volna-e a Rákóczi- és Thaly-kultusszal szembeszállni a szakmai körökön jóval túlmutató botrány nélkül. *A száműzött Rákóczi* megjelenése mindenesetre éppen olyan korszakra esett, amikor különösen érzékeny volt a téma. A koalíciós időszak egyik legfontosabb vívmánya éppen Rákóczi történelmi jelentőségének törvénybe iktatása volt. A kormány félhivatalos lapja, a *Pester Lloyd* méltató hangon hívta fel a figyelmet Szekfű munkájára, ami e fontos emlékezetpolitikai eredmény visszavonásaként hatott.¹¹⁴⁵ A korszak magyar politikai közvéleményére emellett rányomta bélyegét a trónörökös föderatív, Magyarország jelentőségét visszaszorító terveitől való félelem. Nem segített tehát Szekfű ügyén az sem, hogy az első fejezetben bővebben is bemutatott, a keresztény szocialisták lapjaként induló, majd a tízes évekre a trónörökös köre szócsövének számító *Reichspost* is méltatta a könyvet, a névtelen szerző még hozzá cikke zárásaképp annak a reményének adott hangot, hogy egy a Szekfű munkájához hasonló mű egyszer majd a 48-as forradalom kultuszát is megszünteti.¹¹⁴⁶

Szekfű támadói a könyvvel szemben Thaly Rákóczi-képét állították és hitet tettek Thaly munkássága bírálhatatlansága mellett.¹¹⁴⁷ Emellett azzal vádolták a fiatal történészt, hogy Bécs megrendelésére készítette a könyvet. Ezt a gyanút táplálta az a tény is, hogy Szekfű a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár alkalmazottja volt, amelynek funkciója a magyar politikai közvélemény szemében a dinasztia presztízsének védelmét szolgálta. Szekfű felettesét, Thallóczyt is megvádolták azzal, hogy vagy ő a könyv valódi szerzője, vagy részletes utasításokat adott Szekfűnek annak megírására. Thallóczy azzal védekezett, hogy a kérdéses forrásokat bárkinek megmutatta volna.¹¹⁴⁸

Az ellenzék képviselői az országgyűlésben is felszólaltak nemcsak Szekfű, de az Akadémia ellen is. Utóbbit azzal vádolták, hogy a kötet kiadásával nemzetivé avatott egy

¹¹⁴⁴ Dénes Iván 2015: 94.

¹¹⁴⁵ Dénes Iván 2015: 108.

¹¹⁴⁶ Dénes Iván 2015: 96.

¹¹⁴⁷ Dénes Iván 2015: 97.

¹¹⁴⁸ Dénes Iván 2015: 109.

nemzetellenes terméket, piedesztálra emelte Thaly bírálatát és Rákóczi gyalázását. Polonyi Géza függetlenségi párti képviselő a nemzetiségi kérdéssel is kapcsolatba hozta a könyvet. Úgy látta, Szekfű munkája fegyvert adott a magyarság nemzetiségi ellenségeinek a kezébe: nemcsak a magyar nemzeti öntudatot gyengíti, de a „históriai jog” semmibe vételéhez is érvet kínál. A „nyilvánvalóan bécsi sugalmazásra” írt munka azt sugallja, hogy nemhogy a magyar nemzet, de még legnagyobb hősei sem kiválók.¹¹⁴⁹

Az erősen függetlenségi érzelmű Ballgai Aladárt leszámítva a szakma általános véleménye mindezzel szemben nem volt elmarasztaló. Jóllehet felhívták a figyelmet a munka egyes gyenge pontjaira, a szerző szakmai felkészültségét és jellemességét nem vonták kétségbe. Az egyébként semlegességet tanúsító Társulat folyóiratában Domanovszky Sándor bírálta a munkát: koncepcionálisan és művészi feldolgozás tekintetében kiválónak minősítette, kifogásolta azonban az ironikus hangot és a szerző idézett végkövetkeztetését – a recenzius szerint ugyanis a száműzetésben szervezkedő Rákóczitól való félelemnek igenis szerepe volt abban, hogy az udvar tartotta magát a szatmári békében tett ígérekhez.¹¹⁵⁰ Marczali Henriknek is voltak kritikai észrevételei: kifogásolta, hogy Szekfű csak a bécsi anyagokra hagyatkozott és azokat nem vetette egybe a Párizsban fellelhető forrásokkal. A történész lánya, Marczali Póli visszaemlékezései szerint a történész kifogását Szekfűvel személyesen is közölte és mikor fiatal kollegája azzal mentette eljárását, hogy kiadója sürgette a kézirat leadásával, a professzor ingerülten kifakadt és kijelentette, hogy történész így nem gondolkodhat.¹¹⁵¹ Mindazonáltal Marczali komoly munkaként ismerte el a könyvet és mély megértést tanúsított a méltánytalan helyzetbe sodródott Szekfű iránt: „Még jó, – írta tanítványának – hogy ily fiatalon esett át ezen a tapasztaláson, amely előbb-utóbb ránehezedik mindnyájunkra, kik komolyan vesszük az igazságot.”¹¹⁵²

¹¹⁴⁹ Idézi Dénes Iván 2015: 98.

¹¹⁵⁰ Dénes Iván 2015: 120.

¹¹⁵¹ Marczali 1973: 72.

¹¹⁵² Idézi Dénes Iván 2015: 111.

II. 3. Kitekintés a cseh kérdésre II. A Goll-iskola

II. 3. 1. A thun-i reformok és a Károly Egyetem szétválasztása

Minthogy a prágai Károly Egyetem német nyelvű egyetem volt, Thun reformjai itt is életbe léptek, hasonló felállás szerint, mint Ausztria egyéb területein. A történelemtudomány legfejlettebb módszereinek meghonosítására ide is német területről hívtak elismert tudóst, mindazonáltal ezúttal sem – miként Julius Ficker esetében sem – a porosz-protestáns szellem békés inváziójáról volt szó. A bajor születésű Constantin Höflert (1811–1897) éppen mély katolikus hite indította arra, hogy a középkor kutatásával foglalkozzon. Münchener és – a forráskritika legprominensebb műhelyének számító – göttingeni egyetemi tanulmányok után 1838-ban docenssé nevezték ki a bajor főváros egyetemén, ahonnan azonban kilenc év múlva udvari intrikák miatt távoznia kellett. Ekkor Bambergbe ment, ahol levéltárosi állást kapott. Itt kezdett el foglalkozni a cseh történelemmel, Podjebrád György, a „huszita király” korával. 1851-ben hívta Thun Prágába, ahol új struktúra valósult meg az oktatásban: a bölcsészkar teljes jogú karrá vált, a történelemtudomány pedig kitüntetett szakká vált. Höfler az egyetemi tanárság mellett a helyi németiség politikai életébe is bekapcsolódott. 1862-ben javaslatára hozták létre a *Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen* elnevezésű egyesületet, amelynek védnöke és élharcosa lett. Mindeme sikere ellenére az ismerőseinek írt levelek tanúsága szerint a prágai tartózkodást száműzetésként élte meg.¹¹⁵³

Nemcsak az intézményes reformok valósultak meg Thun céljaiból, hanem a Helfert által hirdetett „osztrák nemzettörténeti” eszmék is befogadóra találtak Václáv Vladivoj Tomek (1818–1905) személyében, aki elsősorban Prága történetéről írt többkötetes opusával alkotott maradandót.¹¹⁵⁴ Tomek 1848 előtt Palackýhoz és Karel Havlíčekhez hasonlóan a liberális és ausztrorszláv eszmék híve volt. A forradalom tapasztalata azonban látványosan más irányba sodorta Tomeket és Havlíčeket. Míg utóbbinak csak erősödött liberális és cseh nemzeti meggyőződése, Tomek világképében fordulat állt be és az arisztokráciával, valamint az abszolutista berendezkedésű Ausztriával kezdett szimpatizálni. Helferttel nemcsak a történelemtudomány okán állt kapcsolatban. Amikor ugyanis Havlíček demokrata és cseh nemzeti profilú lapot alapított *Slovan* címmel, Thun államtitkára mindenképpen válaszlépést

¹¹⁵³ Bachmann 1962: 20–22.

¹¹⁵⁴ Niederhauser 1995: 130.

kívánt tenni, azonban nem nyers erővel akarta elfojtani Havlíčeket, hanem egy ellenkező szellemiségű, államilag szubvencionált újság indításával. Ebből lett a cseh nyelven Bécsben kiadott, konzervatív és Ausztria-párti *Videňský denník*, amelynek legfontosabb munkatársa Tomek lett.¹¹⁵⁵ Tomek emellett birodalmi összefoglalót is írt, első ránézésre Helfert eszméjét közvetítette, ugyanakkor ezt kissé, de érezhetően átformálta cseh-szláv nemzeti szimpátiájának megfelelően. Munkájában Habsburg Rudolf Ottokár feletti győzelme nem Ausztria megalapításának egyik nagy momentumát, hanem éppen az efelé vezető útról való letérést jelentette, a cseh király ugyanis elsőként alkotott meg egy Ausztriához fogható birodalmat, amely veresége miatt véglegesen csak 1526-ban alakulhatott meg. „Ottokár birodalma az első nagy országcsoporthoz volt, amely összetételében a későbbi Osztrák Császársághoz [...] hasonlítható.”¹¹⁵⁶

A hatvanas évek változásai, a mindennapos nemzeti konfliktusok a prágai egyetemen is feszült helyzetet teremtettek a német és a cseh oktatók között, akik addig a pontig kollegiális viszonyban álltak egymással. Höfler ellen Palacký indított vitát. *Die Geschichte der Hussiten und Professor Constantin Höfler* című munkájában Höfler forráskiadását bírálta, amelyet a bajor származású történész katolikus szellemben állított össze. Palacký számos hibát mutatott ki a kötetben, végül pedig inkompetensek minősítette a szerzőt. Höfler és a *Verein* tagjai válaszoltak Palackýnak jobbra az egyesület lapjában. Huszt ezekben a cikkekben németellenes nacionalistának ábrázolták, amit Palacký viszontválaszában tagadott. Ironikus módon egyvalamiben teljes egyetértés mutatkozott: abban, hogy Husz a 16. századi reformáció előfutárának tekinthető – természetesen Palacký és a katolikus Höfler ellenkező előjellel gondolták így.¹¹⁵⁷

Az egyetemen mindennaposak voltak a cseh–német konfliktusok mind a hallgatóság, mind az oktatók körében.¹¹⁵⁸ A cseh kollégákat inkább megtűrték, mintsem egyenlő partnerként kezelték.¹¹⁵⁹ Az intézmény egyébként sem örvendett túl nagy népszerűségnek, mivel a legjobb hallgatók gyakran a bécsi egyetemet választották, hiszen ha már mindenképpen németül kellett tanulni, a bécsi egyetem és nem utolsósorban maga a birodalmi főváros nagyobb lehetőségeket kínált.¹¹⁶⁰ A cseh és a német nacionalisták rivalizálásában központi helyet foglalt el az egyetem ügye, mint az elit, valamint a jövő generációira elemi hatást gyakorló középiskolai tanárréteg

¹¹⁵⁵ Jeřábek 1979.

¹¹⁵⁶ Tomek 1858: 281.

¹¹⁵⁷ Heymann 1970: 231–232.

¹¹⁵⁸ Bachmann 1962: 19.

¹¹⁵⁹ Šusta 1927: 413.

¹¹⁶⁰ Marek 1998: 197.

kinevelője.¹¹⁶¹ Magában az intézményben régóta volt törekvés az egyenjogúsításra, aminek Václáv Tomek vezető személyisége volt. 1871-ben Hohenwart kormánya alatt úgy tűnt, megvalósítható az az elképzelés, hogy minden egyes német tanszék mellé párhuzamosan egy cseh nyelvű tanszékot hoznak létre. A miniszterelnök bukásával azonban megghiúsult a terv, amelyet az egyetem német tagjai elfogadhatatlannak tartottak, félve általában a „csehesítés” rémétől és konkrétan attól, hogy a cseh tanári réteg a reformmal hatalmas előnyhöz jutna.¹¹⁶² Amikor 1879-ben az ó-csehek felhagytak a passzivitás politikájával, egyértelmű volt, hogy az egyetem kérdése első helyen szerepel majd a követeléseik között. A német nacionalisták szilárdan ellenálltak, az oktatási miniszteri posztot betöltő Karl Ritter von Stremayr kijelentette, hogy „az állam és a civilizáció” érdeke, hogy az egyetem német maradjon.¹¹⁶³ Végül mégis győzött az egyenjogúsítás eszméje, jóllehet nem az eredeti cseh javaslat szerint. 1882-ben két, egyenrangú egyetem jött létre, egy cseh és egy német, oly módon, hogy mindkettő megtarthatta a nevet és az azzal járó történelmi presztízst, a reprezentatív helyek használatát meg kellett osztaniuk egymással. A cseh fél ellentmondásos győzelemnek élte meg ezt a fejleményt. Hamarosan azt kellett tapasztalnia, hogy az igazi nehézség a döntés végrehajtásával következett el, minthogy az egyetemnek biztosított források nem voltak elégségesek. Ennek ellenére az egyetem a cseh társadalom intellektuális, kulturális és politikai központjává vált.¹¹⁶⁴

A nemzeti konfliktusok tehát régóta megosztották az egyetemet és szükségessé tették a nemzeti dimenzió valamilyen fajta intézményes elfogadását. A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy akadt olyan egyéniség, aki a nemzeti szempontot nem tudta értelmezni és az egyetem felosztásával talajt vesztett – nagyjából úgy, miként a birodalom bukása után Jaroslav Goll. A Palacký és Goll közötti generációhoz tartozó Anton (vagy csehül Antonín) Gindelyt (1829–1892) a szakirodalom nemzeti közömbösség egyik legjellegzetesebb példájának tart.¹¹⁶⁵ Apja német-magyar (Donauschwaber), anyja cseh volt, Gindely németül, csehül és magyarul egyaránt anyanyelvi szinten beszélt. Legjelentősebb munkái a harmincéves háború korával foglalkoztak. A birodalomhoz, a német, valamint a cseh kultúrához való tartozása között sosem látott ellentmondást: *Österreicher* volt, ez azonban környezetében már a legtöbbször számára értelmezhetetlen kategóriát jelentett. A *Századok* szerzői – hogy egy harmadik felet is említsünk – több alkalommal német szerzőként hivatkoznak rá, a német nacionalisták azonban csehnek tartották, a csehek pedig árulónak, amiért a felosztás után nem

¹¹⁶¹ Laruelle 2000: 87.

¹¹⁶² Novotný 1923: 88–92.

¹¹⁶³ Idézi Novotný 1923: 91.

¹¹⁶⁴ Kutnar–Marek 2009: 378.

¹¹⁶⁵ Varga 2018: 43.

volt hajlandó a cseh egyetemhez csatlakozni. Mindazonáltal ettől fogva a német egyetemen kollegái bojkottálták a munkáját. Gindely végül az egyetlen megoldást a nyugdíjba vonulásban látta.¹¹⁶⁶

¹¹⁶⁶ Stourzh 2011c: 301.

II. 3. 2. A kéziratvita

Az „új” egyetemen helyet kaptak a fiatal, nyugat-európai intézményeket megjárta cseh kutatók. E tudósok számára a csoporttá szervező kulcsélményül a *grünbergi* és *königinhofi* kéziratok hitelességéről szóló vita szolgált, ami nemcsak a cseh tudományosság próbáját jelentette, de a cseh nemzeti történeti önképet is válságba sodorta.

A 19. század elején „talált” grünbergi és königinhofi kéziratok bizonyos értelemben a Jozef Dobrovský által megalapozott szlavisztikai tanulmányok eredményességét bizonyították, amennyiben megmutatták, hogy e tanulmányok nemcsak az ószláv szövegek megértését tették lehetővé, de imitálását is. Václav Macura mutatott rá arra, hogy jóllehet a korszakban (és a szakirodalomban azóta is) nemzeti *újjászületésről* beszéltek, a cseh kultúrát valójában meg kellett teremteni. A nemzeti „ébresztők” rendkívül kreatív munkát vittek véghez. Amit a – történetiséget helyi értékkel felruházó – kortárs kulturális modellnek megfelelően örökségnek állítottak be, igazából *alapító* tevékenység volt.¹¹⁶⁷

A valami újjászületésként megélt, ám valójában hatalmas intellektuális erővel és tehetséggel véghezvitt teremtő munka kettősségébe illeszkedett a kéziratok ügye is. Amint azt Pavlína Rychterová találóan megjegyezte, egy teljesen autentikus szöveg nem is nyújthatta volna a jelek olyan széles skáláját, amelyre modern nemzeti identitást lehetett volna alapozni.¹¹⁶⁸ E kéziratok pedig pontosan ezt tették. Az elsőként „felfedezett” königinhofi darabok a középkori szerelmes énekek műfajához tartoztak, bizonyítva egy valamikori, közös szláv irodalom és kultúra létezését. Emellett az arisztokrácia számára a cseh állam régiségét is jelentette. Ezt a következő kézirat támasztotta alá leginkább a grünbergi *Libuše ítélete*. E verses kompozíció Libuše uralmát mutatta be, ahogyan igazságot tesz két testvér között. A 9–10. századra tették keletkezését fizikai megjelenése és nyelvezete alapján. A kézirat célja az volt, hogy bizonyítsa egy, a kereszténység felvétele előtti, írott törvényekkel, demokratikus rendszerrel bíró fejlett szláv társadalmi szerkezet létét, amely a korabeli német felett állt.¹¹⁶⁹ A kéziratok kivételesen tehetséges és jól képzett szakemberek kollektív munkája voltak, amelyet Václav Hanka vezetett, aki egyben azokat is kijelölte, akik a kéziratok hitelességét vizsgálták, és akinek későbbi hamisításai igazolták a königinhofi és grünbergi darabokat. Előbbiek tudományos beépülését elősegítette az is, hogy a nagy tekintélyű Dobrovský igazolta

¹¹⁶⁷ Macura 1983; Servant 1998: 43–45.

¹¹⁶⁸ Rychterová 2015: 4.

¹¹⁶⁹ Rychterová 2015: 13–17.

hitelességüket, és bár a grunbergi kéziratokat már rezignáltan kezelte, túl kifinomultnak találván nyelvezetüket, mégsem szólalt fel egyértelműen hitelességük ellen.¹¹⁷⁰ Aki azonban a cseh nemzeti történeti örökség részévé tette e hamisítványokat az Palacký volt, aki nagyban merített belőlük az ősi szláv közösség bemutatásához, amivel egyben a német és a szláv „nemzeti karakter” közötti különbséget is megalapozta.¹¹⁷¹ A cseh irodalomtudomány ettől fogva teljesen a kéziratokra alapozott.¹¹⁷² A szűkebb értelemben vett tudományos beépülésénél még látványosabb az, hogy a kéziratok milyen mélyen ivódtak be a cseh kultúrába: irodalmi művek mellett még Smetana és Dvořák több remekműve is köré szerveződött. Jóval túlmutatva önmagukon kultusztárgyakká váltak, meghatározva az egész cseh nemzeti szimbólumrendszert.¹¹⁷³

A kéziratok kritizálása mindennek következtében még a nyolcvanas években is egyet jelentett a nemzetellenességgel, hazafiatlansággal, „a nemzeti múlt sárba rántásával”. Mindként cseh párt (az ó és az ifjú) ily módon ítélte meg a helyzetet, kiállva a kéziratok hitelessége mellett. Ugyanígy tettek a Palacký koncepciói mellett kitartó „múzeumi történészek” (akiknek egyik vezéregyénisége a már említett Josef Ladislav Píč volt), valamint az egyetemi tanárok idősebb generációja, köztük a már szintén említett Josef Kalousek, valamint az ekkoriban rektorként működő Václav Tomek. 1886-ban a Realista mozgalom, Masarykkal az élen azonban támadást indítottak a kéziratok ellen. A filozófus kijelentette, hogy a nemzet becsülete csak az igazság védelmét követeli meg, a kéziratokét nem.¹¹⁷⁴

A filológia volt az a tudomány, amely végül leleplezte a kéziratokat és amelyet ennek okán azzal vádoltak többen, hogy eladta magát a német tudományosságnak. Jan Gebauer (1838–1907) voltaképpen nemzetközi szinten már régóta élő megállapítást erősített meg: kifogástalan hiteleségű cseh kéziratokkal és saját monumentális, a középkori cseh nyelvet elemző szótárával összevetve bemutatta, hogy a kéziratok miként adják pusztán e középkori nyelvezet imitációját.¹¹⁷⁵ A folyamat egy másik kulcsfontosságú szereplője Jaroslav Goll volt, aki a kéziratokban tetten érhető anakronizmusokra mutatott rá.¹¹⁷⁶

¹¹⁷⁰ Rychterová 2015: 13, 17.

¹¹⁷¹ Servant 1998: 301; Kořalka 2007: 172–174.

¹¹⁷² Servant 1998: 300.

¹¹⁷³ Servant 1998: 303.

¹¹⁷⁴ Idézi Servant 1998: 312.

¹¹⁷⁵ Rychterová 2015: 28.

¹¹⁷⁶ Kutnar–Marek 2009: 393.

II. 3. 3. A Goll-iskola

Jaroslav Goll (1846–1929), ellentétben az előző generáció meghatározó történész egyéniségeivel, tehetős családba született, amely nagy becsben tartotta a művelődést. Prágai gimnazista évei alatt még költő akart lenni (későbbi pályája során is írt verseket, németül is) a Károly Egyetemre kerülve azonban már a történelem mellett döntött. A Palacký tanítványának számító Václav Tomek ugyanúgy tanította és hatást gyakorolt rá, mint a Palackýval éles polémiákba kerülő Constanti Höfler. Höfler tanácsolta azt is Gollnak, hogy prágai tanulmányai után Göttingenben töltsön pár szemesztert.¹¹⁷⁷ Goll tudóssá formálódásában Göttingen bizonyult a legfontosabb állomásnak. Legfontosabb élménye a nemzetközi légkör megtapasztalása volt – később Gollt éppen azért becsülték a leginkább, mert úgyszólván „bevezette Európát” a cseh történelemtudományba.¹¹⁷⁸ Legfontosabb göttingeni tanára a prominens Ranke-tanítvány, Georg Waitz volt. Későbbi kiváló stílusban megírt, rövid, tömör, lényegre törő történelemelméleti munkáján is Ranke alapvető nézetei köszönnek vissza.¹¹⁷⁹ Ebben a történelemfilozófia kérdését értelmezhetetlennek minősítette: meglátása szerint a történelemben csak kauzalitást fedezhetünk fel, teológiai fejlődésvonalat nem. A történelmi személyiségek megítélését is kivonta a történészi feladatok köréből, csak annyit mutathat meg a történész, hogy az adott történelmi pillanatban milyen lehetőségek voltak, az erkölcsi mérleget azonban nem tiszte megvonni. Az egyetlen etikai elv, amelyet a történésznek követnie kell, az az igazsághoz való hűség, ami azonban mind az optimista, mind a pesszimista szemléletől megtagadja nézetrendszerük visszaigazolását.¹¹⁸⁰

Visszatérve Prágába, Goll 1875-ben docens lett, majd 1885-ben a cseh egyetem rendes tanárává nevezték ki. 1882-től tartotta híres szemináriumait, amelynek hallgatóságát lassanként a Goll-iskolaként kezdték emlegetni. Biográfusa, Jaroslav Marek szerint Goll generációjának legnagyobb pedagógus egyénisége volt.¹¹⁸¹ A professzor figyelmének köréből tanítványai az egyetem elhagyása után sem estek ki, mint azt említettem, többüket beajánlotta a bécsi *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung*ba. Az első professzionális cseh történelmi folyóirat, a *Česky Časopis Historický* megindításával is az volt egyik legfőbb célja, hogy tanítványainak publikációs lehetőséget biztosítson – egy jeles tantvány, Josef Šusta értékelése szerint vlaójában

¹¹⁷⁷ Plaschka 1955: 58. Goll életéről ld. Marek 1991.

¹¹⁷⁸ Vö. Šusta 1927.

¹¹⁷⁹ Goll 1888–1889.

¹¹⁸⁰ Vö. Plaschka 1955: 60–62; Kutnar-Marek 2009: 398–399.

¹¹⁸¹ Marek 1991: 181.

ezzel a folyóirattal jött létre hivatalosan a Goll-iskola.¹¹⁸² Mindazonáltal Goll nem volt a „tudós-üzletember” típus, akire egy ilyen vállalkozás megindításában szükség van. Ezért a folyóirat megalapításában jelentős szerep jutott a cseh Történelmi Társulatnak (*Historický klub*).¹¹⁸³ Ellentétben magyar megfelelőjével, a cseh történelmi társulatot fiatal történészhallgatók hozták létre az 1870-es években. Eleinte vagyontalan önképzőkörnek indult, ugyanakkor nagy jelentőséggel bírt: heti rendszerességű üléseivel cseh nyelvű szemináriumot biztosított akkor, amikor erre intézményi keretek közt nem volt lehetőség.¹¹⁸⁴ A cseh egyetem létrejöttével ugyan elvesztette legfontosabb funkcióját, 1904-ben viszont Josef Pekař – Goll legtehetségesebb tanítványa – tanácsára kiadóvá alakult és átvette a *Český Časopis Historický* kiadói feladatait – ezzel egyértelművé téve a folyóirathoz fűződő kapcsolatát.¹¹⁸⁵

Ahogy a *Századok*, a *Český Časopis Historický* is egyedülálló volt 1895-ös alapításakor, amennyiben kizárólag a történelemtudománynak biztosított fórumot. Előzményének tekinthető az Antonín Rezek által indított, de csak rövid ideig működő *Sborník Historický*. A *Český Časopis Historický* szerkesztői összetétele kevésbé volt mozgalmas, mint a *Századok*é. Az alapító Jaroslav Goll és egyetemi kollegája, Antonín Rezek szerkesztették 1898-ig. Mikor a politikai ambíciókkal is bíró Rezek jelentős történészi pályáját Bécs kedvéért otthagyta, Josef Pekař vette át a helyét. Gollal közösen szerkesztették a lapot 1918-ig, amikor a monarchiapárti Goll mind a közéletből, mind a tudományos életből visszavonult.

Az első számban Goll és Rezek rövid programot tett közzé. Ellentétben a *Századok* terjedelmesebb programszövegeivel, ez az írás alig tesz ki két oldalt. Benne a szerkesztők vázaltszerűen sorolják fel folyóiratuk célkitűzéseit. Mindenekelőtt függetlenséget hirdetnek valamennyi politikai erőtől, önálló, tudományos folyóiratként definiálva orgánumukat. Emellett a lehetséges tanulmányok körét igen tágan határozzák meg, a politikátörténeten kívül a történetírás más területei iránt is nyitottságot ígérve. A folyóirat felépítésére rátéve külön kiemelik a kritikai rovat jelentőségét. Végül kijelentik, hogy a folyóirat a nagyközönség figyelmére is számít.¹¹⁸⁶ Bár ez az aspektus nem olyan hangsúlyos, mint a *Századokban*, mégis árnyalja azt a képet, miszerint a történeti folyóiratok egyik lényegi eleme a nagy publikum szertartásos kizárása lenne.¹¹⁸⁷ Az igen szűkszavú írásból keveset tudunk meg a szerkesztők elképzeléseiről. A 10. évforduló alkalmából azonban, mikorra a *Český Časopis Historický*-t már

¹¹⁸² Šusta 1927: 426.

¹¹⁸³ Marek 1991: 183.

¹¹⁸⁴ Laruelle 2000: 106–107.

¹¹⁸⁵ Laruelle 2000: 110.

¹¹⁸⁶ Goll–Rezek 1895.

¹¹⁸⁷ Vö. Middel 1999.

az akadémia folyóiratának nyilvánította, Goll egy hosszabb írásban emlékezett meg alapításáról.¹¹⁸⁸ Ebben kiemeli a fiatal generáció fontosságát; a folyóiratot megelőző, követendő és elvetendő példákat Goll számára az különbözteti meg egymástól, hogy milyen teljességgel figyeltek a történeti irodalom legújabb fejleményeire. Emiatt elveti Josef Dobiáš hasonló című folyóiratát (*Historický Časopis*), mivel az csak hézagos lajstromot vezetett a történeti irodalom legújabb termékeiről.¹¹⁸⁹ Ezzel szemben a Rezek szerkesztette *Sborník Historický* legnagyobb erényének tartja a legújabb publikációkról tájékoztató rovatot, amelyet a *Český Časopis Historický*-ban úgy kívántak továbbfejleszteni, hogy a külföldi irodalom nagyobb hangsúlyt kapjon. Az új folyóirat címében is a *Sborník Historický* folytatása akart lenni, 1893-ban azonban *Sborník* néven irodalomtörténeti folyóirat indult.

Látható, hogy a szerzők kifejezett ambíciója volt, hogy folyóiratuk a lehető legteljesebb képet nyújtsa a hazai és külföldi történelemtudomány legújabb fejleményeiről – ez ugyanakkor gyakran csak a könyvcímek felsorolásából és pár soros ismertetőből állt. A recenziós rovat mindazonáltal összességében színvonalasabb, átgondoltabb és szélesebb körű volt, mint a *Századoké*. A kérlelhetetlen szakmai szigorral írt bírálat iránti igény egy általánosabb cseh kultúrtörténeti jelenségbe ágyazódott. 1895 a születési éve a *Česká Moderna* kiáltványának, amelyben a színvonalas kritika szükségessége mellett érvelnek a fiatal kritikusgeneráció tagjai. Kiállnak a kritika mint független, önálló értékkel bíró műfaj mellett, amelynek figyelemmel kell kísérnie a külföldi fejleményeket. Emellett a közélettel kapcsolatos általános megállapítást is tesznek, az üres patrióta szlogenek ugyanolyan hévvel utasítva vissza, mint a dilettantizmust. A kiáltvány a cseh kultúra és közélet megreformálására tett legfontosabb értelmiségi kísérlet volt.¹¹⁹⁰ Mindazonáltal nem semmiből született, a cseh irodalomkritikusok szerepe az 1890-es években fontosabb volt, mint maguk a prózai vagy verses alkotások.¹¹⁹¹ Doktori tézisében Catherine Servant meggyőzően mutatott rá az irodalmi kritika fontosságára a 19. század közepétől. Meglátása szerint a 19. század utolsó évtizedében a kritikai szellem az egész cseh társadalmat áthatotta – ami természetesen összefügg a kéziratbotránnal is.¹¹⁹²

A cseh történeti folyóirat fent kifejtett kritikai, szemlélő ambícióiba jól illett a környező országok történettudományát ismertető sorozat, amelyben egy-egy ország történetírásának legújabb eredményét tették mérlegre a szerzők. A magyar történetírás nagyon előkelő helyen, az első évfolyamban, a sorozat első darabjaként kapott helyet. Mindazonáltal terjedelmében

¹¹⁸⁸ Goll 1906.

¹¹⁸⁹ Goll 1906: 2.

¹¹⁹⁰ Graver 1978: 170.

¹¹⁹¹ Servant 1998: 24–27.

¹¹⁹² Servant 1998: 173.

jóval alulmaradt a későbbi daraboknál, különösen a lengyel történetírásról szóló munkánál.¹¹⁹³ A magyar történettudományról szóló beszámolót Jindřich Vančura írta. A szerző a cseh historiográfiai emlékezetben nem foglal el előkelő helyet. Összefoglaló historiográfiai munkájukban František Kutnar és Jaroslav Marek csak annyit említ róla, hogy a Goll-iskola akadémiai bírálóihoz tartozott – ami mutatja, hogy Goll olyan szerzőket is megtűrt folyóiratában, akik nem feltétlenül osztották nézetrendszerének minden pontját. Vančura az analitikus módszer ellenében megőrizte szimpátiáját a Palacký-féle szintetikus látásmód iránt – ez azon is látszik, hogy a szintén Palacký-párti Ernest Denis cseh történelmi munkáit ő fordította le csehre.¹¹⁹⁴ Mindemellett a későbbiekben még említendő Masaryk-vitában a filozófus mellett állt ki, cikket írt Masaryk érdemeiről a cseh történetírásban, amelyet először 1911-ben közölt,¹¹⁹⁵ majd a vita második hullámakor, az 1920-as években ismét publikált.¹¹⁹⁶ A cikk felépítése logikus: a forráskiadások és az alapvető intézmények felsorolásától halad az egyes monografikus feldolgozások értékelése felé. Leginkább Szilágyi Sándor, Pauler Gyula és Frankói Vilmos munkásságát méltatja, bár egy-két dicsérő szava szinte valamennyi jelentős történésszel kapcsolatban van. Szilágyitól különösen az Erdély történetével foglalkozó munkáját méltatja, kiemelve, hogy a történész nemcsak politikai, de kultúrtörténeti szempontok alapján is vizsgálta tárgyát. Pauler Gyulától az Árpád-korszakra kapcsolatos köteteit méltatja, amelyekben Pauler szerint ideálisan ötvözte a tudományos szigort a hazafiúi érzelmekkel; emellett kiemeli a történész levéltárnoki reformjait is. Elismeréssel említi továbbá a magyar történelmi társulat működését (még a társulat vidéki, levéltár-feltáró kirándulásaira is kitér), példaértékűnek ítéli meg annak a történelem népszerűsítése terén kifejtett munkásságát.¹¹⁹⁷ Vančura többször is hangsúlyozza, milyen „irigykedve” tekint a magyar történettudomány nagyfokú társadalmi támogatottságára. („De másként van ez nálunk!”¹¹⁹⁸) Elsősorban az arisztokrácia és a főpapság érdemeit méltatja e téren. Végkövetkeztetése szerint Magyarországon a történettudomány megszervezése hatékony, kiváló tudósok művelik és komoly anyagi és erkölcsi támogatást kap a társadalom minden részétől.¹¹⁹⁹

Meglepő a cikkben az a pozitív hangvétel, amellyel a szerző a millenniumi ünnepségekről szól. Egy cseh történésznek, aki ráadásul Palacký nézetrendszerének híve, minden oka meglett volna nemtetszését kifejezni a közelgő millenniumi ünnepségek és az

¹¹⁹³ Koneczny 1897.

¹¹⁹⁴ Kutnar–Marek 2009: 416.

¹¹⁹⁵ Vančura 1911.

¹¹⁹⁶ Brušák 1988: 91–106.

¹¹⁹⁷ Vančura 1895: 102–103.

¹¹⁹⁸ Vančura 1895: 104.

¹¹⁹⁹ Vančura 1895: 105.

általuk közvetített (és tőlük függetlenül is a magyar történészársadalom által vallott) magyar-centrikus történelemképpel szemben. A nemzetiségi kongresszus megfogalmazta az ünnepségek fő üzenetével szembeni ellenvetését.¹²⁰⁰ Már idézett kiáltványukban központi jelentőségű volt azon kifogás, miszerint a magyarok kisajátítják az ország történelmét. Jóllehet, ez csak a következő évben jelent meg, az ekkor felemlegetett történeti narratíva jóval korábbi nyilatkozatokban, vitairatokban is megjelent már. 1895-ben adták ki továbbá *A magyar nemzet története* első kötete, amelyben Marczali Henrik már kifejtette nézeteit a magyarság civilizátori missziójáról.¹²⁰¹ Mindezt azonban Vančura nem említi, a millenniummal kapcsolatban csak annak a forráskiadásra gyakorolt pozitív hatásairól beszél. A magyarországi nemzetiségek (köztük a szlovákok) iránti ilyenfajta közömbösség egyéb magyar munkák recenzióin is tetten érhető. Gyökeresen megváltozik azonban a helyzet a háború végére. 1918-ban egy névtelen szerző rövid bírálatot tett közzé Szekfű Gyula *Der Staat Ungarn* című (eredetileg németül írt, majd a szerző által magyarra fordított) könyvéről.¹²⁰² A recenzió egyszerűen silánynak nevezte a munkát, a magyar állami élet zsurnalisztikus, felületes elbeszélésnek látta. Leghevesebben azonban a munka alapkonceptiója ellen kelt ki, amelyet Szekfű már az előszóban világossá tett: „történeti tény, hogy a magyar államegyéniség [...] egész élete folyásán át *egyetlen* nemzet, a *magyar* nemzet produktuma volt [...] a mai napig, megszakítás nélkül a magyar nemzet adott tartalmat és formát a magyar államnak”.¹²⁰³ Ami Vančurát 1895-ben még egyáltalán nem zavarta, 1918-ra, a cseh és szlovák egyesülés idejében már látványos módon meghatározó tényezővé vált a magyar történelemtudomány megítélésében.

Magyarország kérdése mellett más közjogi témával kapcsolatos álláspont is kiolvasható a folyóirat recenziós rovatából. Feltűnő például az, hogy milyen eltérő alapkonceptió mentén kritizálják a *Századok* magyar szerzőihez képest a cseh folyóirat recenzensei Franz Krones és Alfons Huber birodalomtörténeti összefoglalóit. Míg a *Századok* szerzői mindkét munka kapcsán azt kifogásolják, hogy Magyarországot milyen nagy terjedelemben tárgyalják a történészek, holott ez a története jelentős részében a birodalomtól teljesen külön fejlődési utat járt be, a *Český Časopis Historický* szerzői éppen azt róják fel Hubernek és Kronesnek egyaránt, hogy Csehországot csak amúgy mellékesen, mintegy függelék gyanánt mutatják be, holott az

¹²⁰⁰ *A nemzetiségi kongresszus tiltakozása a millenniumi ünnepségek ellen* In: Pajkossy (szerk.) 2006: 729–733.

¹²⁰¹ „Ez a nép, a magyar megoldja az ezredéves geographiai és történeti problémát. Önálló birodalmat alapít, melynek itt a központja és ereje, és immár egy ezredév viszontagságai közt az örökös válságok e földjén nyugalmat állapít meg a népek torlódó hullámszámban és fejlesztí műveltséget.” – Marczali 1895: 4.

¹²⁰² ČCH 24. (1918) 363.

¹²⁰³ A magyar kiadásban: Szekfű 1917: 17–18. Kiemelés az eredetiben.

ország a birodalom életében ennél sokkalta jelentősebb szerepet játszott.¹²⁰⁴ Ez a hozzáállás, éles kontrasztot alkotva a magyarral, arra utal, hogy a szerzők a cseh területeket a birodalom integráns részeiként gondolták el, amelyeknek méltó helyre kell kerülniük a birodalomtörténeti munkákban. A kiegyezés történetét nagyon magas színvonalon megíró francia Louis Eisenmann könyvének és cikkének bírálatában szintén erre utaló nyomot találunk. A szerzők aggodalmukat fejezik ki Ausztria jövőjével kapcsolatban, leginkább Magyarország elszakadásától, valamint a pángermán eszméktől tartva.¹²⁰⁵ Eisenmann könyvének recenziójából azonban az is kiolvasható, hogy Ausztriát a cseh államjog érvényesülésével képzeltek volna teljesnek a szerzők. A Wertheimer Ede-féle Andrassy életrajzáról írott recenzióból is ez világlik ki. Ez az egyetlen korabeli magyar munka, amely komolyabb bírálatban részesül a *Český Časopis Historický*-ban méghozzá Wertheimer Andrassy irányába tanúsított elfogultsága miatt, aki a recensens szerint a cseh-német kérdés utolsó megoldási kísérletét akadályozta meg 1871-ben, holott ennek Magyarországra nézve alkotmányjogi következménye nem lett volna.¹²⁰⁶ Az iskola talán legprominensebb tagja, Josef Pekař egy 1917-ben írt memorandumában is a cseh államjog biztosítását javasolja a Monarchia válságának megoldása gyanánt.¹²⁰⁷

Talán a leginkább feltűnő különbség a cseh és a magyar történeti folyóirat között az, hogy előbbi programjában nem esik szó sem „nemzeti történelemről”, sem a „történelem értelméről” vagy a történész feladatáról.¹²⁰⁸ Ilyen témákat szintén hiába keresünk Goll 1906-os visszatekintő cikkében. A *Český Časopis Historický*-ban olvasottak (pontosabban nem olvasottak) ezúttal is hűen reprezentálják egy kulcsfontosságú jellemzőjét a Goll-iskolának: tagjai ugyan felülvizsgálták és esetenként lerombolták a nemzeti történeti önkép bizonyos elemeit, anélkül azonban, hogy újat adtak volna. Ez a korszakban állandó kritika forrásául szolgált az iskola ellen. Mint majd azt a következő fejezetben látni fogjuk, az iskola történészei a korszakban történeti szintézist sem tudtak felmutatni, amit 1927-ben egy Goll-tanítvány, Josef Šusta a cseh tudományos történetírás egyik legnagyobb hibájaként ismert el.¹²⁰⁹ Mindennek okát abban kereshetjük, hogy az egyetemi történetírásnak kikkel szemben kellett meghatároznia magát. Egyrészt a „múzeumi” történészek ellenében, akik Palacký elképzeléseit vallották a

¹²⁰⁴ Rezek 1896. Ebben Rezek mindezt Louis Leger munkájáról írt recenziójában fejti ki. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Krones kapcsán egy névtelen recensens: ČČH 6. (1900) 187–188.

¹²⁰⁵ Glücklich 1906; ČČH 14. (1909) 370–371.

¹²⁰⁶ Hoch 1911.

¹²⁰⁷ Plaschka 1955: 82.

¹²⁰⁸ Önmagában tehát nem sok minden következik abból a tényből, hogy a *Századok* címében nincs nemzeti megjelölés, míg a cseh folyóiratában igen. Vö. Hadler 1999: 145–159.

¹²⁰⁹ Šusta 1927: 434.

nemzeti történelemről és kitartottak a kéziratok hitelessége mellett. Másrészt Masarykkal szemben, aki több munkában fejtette ki a cseh történelem értelmét, amelyet a Goll-iskola elvetett anakronizmusa és a történelem instrumentalizálása miatt.

E jelenség megértéséhez véleményem szerint segítséget nyújthatnak Carl Schmitt gondolatai. Schmitt a „politikai” fogalmáról értekezve úgy látta, az saját kritériumokkal rendelkezik, csakúgy, mint az esztétikai, az erkölcsi, vagy a gazdasági. Valamennyi terület lényegét Schmitt az adott területre jellemző végső megkülönböztetésben látja: az erkölcs jó és rossz, az esztétika szép és rút, a gazdaság hasznos és káros (vagy rentábilis és nem rentábilis), a politikai pedig barát és ellenség kettősségében látja a világot. Ennek mintájára azt mondhatjuk, hogy a – gyakran használatos, faktológiaként értett – „pozitivist” történelemtudomány a profi és a kontár vagy profi és dilettáns kettősségében gondolkodik. Schmitt leírása szerint a jó–rossz ellentéte nem azonos a szép–rút vagy a rentábilis–nem rentábilis megkülönböztetéseivel és nem is redukálható rájuk. Ilyen a barát–ellenség megkülönböztetés is, amely fennállhat anélkül, hogy az erkölcsit vagy gazdaságit alkalmazni kellene.¹²¹⁰ Politikailag számíthat valami a barát kategóriába anélkül, hogy egyben rentábilis, jó vagy akár szép lenne és fordítva, egy gazdasági tekintetben rentábilis dolog politikailag az ellenség kategóriájába is sodródhat. Hasonlóképpen független a tudomány profi–dilettáns megkülönböztetése a politikai barát–ellenség ellentétpárjától. Példa gyanánt térjünk rá a Goll-iskola egy alapvető tapasztalatára: politikailag a barát kategóriába esik a grünbergi kéziratok hitelességének elfogadása, hiszen történetileg igazolja a cseh társadalom fejlettségét a némethez képest, emellett pedig a cseh nemzeti történelmi tudat egyik alapjává nőtte ki magát, nyilvánvaló hamisítványokat autentikusként tisztelni azonban tudományos értelemben a dilettáns kategóriájába esik. Így tehát már az iskola születésénél egy olyan tapasztalat áll, amelynek lényege a „politikai” és a „tudományos” fogalmainak kibékíthetetlen szembenállása volt.

Hamarosan pedig ismét egy ilyen természetű tapasztalaton esett át Goll tanítványaival. A tudományos megkülönböztetésről szólva nem véletlenül nem az autentikus–hamis ellentétpárját állítottam fel.¹²¹¹ Ez ugyanis csak egyik részhalmaza a profi–dilettáns ellentétnek.¹²¹² Gollék második konfliktusa nem hamisítókkal vagy hamisítványok tisztelőivel

¹²¹⁰ Schmitt 2002: 15–56.

¹²¹¹ És nem véletlenül nem az igaz és nem igaz (hamis) ellentétpárját, minthogy meglátásom szerint a profi–dilettáns ellentétpár jobban kifejezésre juttatja, hogy mindez az adott tudomány éppen az adott korban érvényben levő önképének és paradigmájának fényében érvényes, amelyeknek csak részét képezik az igaz és a hamis. Jó példa erre éppen a hamis és az autentikus posztmodern felfogása, amely nagyban szakít a 19. századi „pozitivist” észlettel. Ehhez: Bak M.–Geary–Klaniczay (eds) 2015.

¹²¹² Egyébiránt Gollék természetesen nem magukkal a hamisítókkal vitáztak (akik akkorra már nem is éltek), hanem a hamisítványok hitelességét hirdetőikkel, ami pedig egyértelműen egy dilettáns álláspont.

volt, hanem a cseh kérdés értelmét fürkésző Masarykkal, akinek nézetei telve voltak – a dilettantizmus egyik legsúlyosabb válfajának számító – anakronizmusokkal.

Olyan személlyel alakult ki konfliktus, akivel nem is olyan rég Goll még egy frontvonalon harcolt. A tudósok azon csoportja, amely leleplezte a kéziratokat, a győzelem után kettéoszlott. A nemzeti történelmi önkép egyik alapjának szétzúzása után a Goll-iskola a régi ideálok helyébe lépő új tudás fokozatos és lassú kiépítésébe fogott, míg Masaryk be akarta tölteni az űrt egy olyan eszmével, amely összekapcsolja a múltat, jelent és jövőt.¹²¹³ Az ennek eredményeként létrejött legfontosabb munkát, a *Česká otázkát* már bemutattam az első fejezetben. A filozófus nagyívű koncepciója, amely demokrata jegyekkel látta el a huszita mozgalmat és egyenes kapcsolatot állított fel a huszitizmus és a nemzeti újjászületés alakjai közt, nem meglepő módon váltotta ki a történészek ellenkezését. A Masaryk és a Goll-iskola közötti konfliktus azonban még hosszan lappangott a nyílt vita előtt. A filozófus támogatói által létrehozott közéleti lap a *Čas* például polemikus hangú kritikát közölt Goll egyik, Palacký születésének századik évfordulóján (tehát 1898-ban) elmondott beszédéről, amely a *Český Časopis Historický*-ban jelent meg. A főszerkesztő Jan Herben gunyoros hangvétellű rövid írásban kritizálta Gollt, aki „jelentéktelen tényecskékkel” „pepecsel”, és szem elől téveszti Palacký munkássága egészének jelentését. Bár ekkor még nem reagáltak, Goll és Pekař személyes levelezése arról tanúskodik, hogy folyamatosan téma volt köztük az, ahogyan a *Čas* a saját Palackýját igyekszik megteremteni.¹²¹⁴ Végül 1912-ben került sor nyílt konfrontációra Josef Pekař és Masaryk közt.¹²¹⁵ Pekař leginkább azt kifogásolta Masaryk elgondolásában, hogy a filozófus, mikor a huszitákról, Palackýról vagy akár Kollárról beszél, csak saját meggyőződéseit keresi a múlt hagyományaiban. Ezzel szemben a Pekař és az által képviselt történészek kizárólag a múlt kedvéért kutatják a múltat, hasonló szándékok nélkül. Rámutatott arra is, hogy a Masaryk által használt, világosan nem definiált, de a husziták és a Cseh Testvérek örökségének beállított „humanitás” fogalma zavarosan keveri a huszitizmust Herder filozófiai nézeteivel. Sem a husziták, sem a Testvérek nem hirdettek demokrata eszmét, minthogy a fennálló társadalmi rendet nem kérdőjelezték meg. Emellett Pekař rámutatott arra, hogy a Palacký és Masaryk által is alkalmazott nemzeti karakter koncepció tudománytalan: ugyan felfedezhető kontinuitás a nemzet életében, de alapvetően minden kornak megvan a maga világnézete és mentalitása.¹²¹⁶

¹²¹³ Plaschka 1955: 77–78.

¹²¹⁴ A levelezést közli: Klik (vyd.) 1941. Herben cikkét is itt idézi a kötet szerkesztője.

¹²¹⁵ Pekař 1912.

¹²¹⁶ Brušák 1988: 95–101; Plaschka 1955: 80–81.

A vita az első világháború után folytatódott érdemben, mikor, immár elnöki pozíciójából, Masaryk ismét felelevenítette a *Česká otázká*ban közzétett nézeteit. Ennek bemutatása itt nem lehet feladatom. A vita első szakaszának említésével arra szerettem volna rámutatni, hogy a Goll-iskola tapasztalata a nemzeti történelem átfogó koncepciójával kapcsolatban az volt, hogy az a profi-dilettáns ellentétpárban a dilettantizmus felé sodor: Palacký fő tételeit a kéziratok leleplezésével és a huszita kor alaposabb megismerésével korrigálták, megcáfolva annak lényegi elemeit. „A nemzet apja” szerepbe pedig, amelyet Palacký tudhatott magáénak, a Goll-iskola helyett egyre inkább Masaryk helyezkedett, aki átfogó képet nyújtott a cseh történelem értelméről, olyan áron azonban, amelyet a professzionális történetírás nem adhatott meg a profizmus megtagadása nélkül.

III. A szerzők és összefoglalók

Az alábbi fejezetben az elemzett összefoglalók szerzőinek életútját mutatom be. Erre a fejezetre is igaz, hogy az alkalmazott szemléletmód probléma centrikus: általános, alapadatok megadása mellett nem vállalkozom ezen életutak és életművek kimerítő értékelésére, hanem a dolgozat kérdésfeltevése szempontjából releváns mozzanatokra koncentrálok. Mint azt a bevezetőben említettem, jóllehet nem osztom a klasszikus esztétörténet szerző centrikus látásmódját, a szerzői életutakat sem negiláglok teljesen, mivel ezeket fontosnak tartom a beszélő pozíciójának meghatározásához, valamint a korszak légkörének és az intézmények működése megértéséhez.

III. 1. Fraknói Vilmos

A historiográfiai szakirodalom egyértelműen Fraknói Vilmost (1843–1924) tartja a függetlenségi gondolattal szemben álló, konzervatív, katolikus történelemszemlélet legjelentősebb egyéniségének. A zsidó családba Frankl néven született történész (apja halála után változtatta meg a nevét) papi és történészi hivatását mindig egybekötötte történészi munkájával. A hatvanas években tagja volt a Történelmi Társulat elődjének tekinthető Dunántúli Történetkedvelők Társaságának. Mély konzervativizmusa már ekkor megmutatkozott: azon nézetének adott hangot, miszerint a történetírás haszna abban keresendő, hogy a múlt feltárásával a népek alaposan megismerhetik azon eseményeket, amelyek az előző nemzedékeket forrongásban tartották, így ritkábban törnek majd ki forradalmak. Véleménye miatt Fraknói elszigetelődött a társaságon belül.¹²¹⁷ Mindazonáltal karrierje gyorsan ívelt felfelé. Középiskolai tanárként dolgozott, majd pappá szentelése után barátja, Ipolyi Arnold segítségével Pestre költözött, ahol a Szent István Társulat körében nyert megbízást. 1874-ben könyvtárosi állást kapott a Nemzeti Múzeumban, amit öt éven át töltött be. 1878-ban a nagyváradi káptalan stallumának elnyerése biztosította számára az anyagi függetlenséget, méghozzá úgy, hogy a történész helyhez kötöttsége is megszűnt. Eközben tudományos pozíciókkal is elhalmozták: 1870-ben az Akadémia levelező, három év múltán pedig rendes tagjának választották meg. 1879-ben az Akadémia titkára, majd tíz év múlva másodelnöke lett.

¹²¹⁷ R. Várkonyi 1961: 50.

Markáns konzervatív, katolikus és Ausztria-párti álláspontjának érvényesítésére mindazonáltal e hatalmi pozícióit sosem használta, sőt, olyan egyéniségek előmenetelét is segítette, mint Acsády Ignác, akivel egyébként történelemszemléletük különbözősége okán többször vitába keveredett.¹²¹⁸

Szilágyi Sándorról mondott emlékbeszédében Fraknói a következőképpen jellemezte az autodidakták helyzetét, amelyben osztozott elhunyt barátjával:

„Mesterek útmutatása, kellő előkészület hiányában a tudomány állása iránt kellően tájékozva, erőink megítélésére képesek nem lehettünk. Így tehát főadatunk megválasztásában a véletlen esélyei: kezünkbe akadt új források, kitűzött pályakérdések, szerkesztőktől kapott felszólítások, ünnepi alkalmak voltak mérvadók. Ebből sokféle hátrányok keletkeztek. [...] Gyakran olyanra vállalkoztunk, ami erőnket meghaladta, vagy olyan munkát végeztünk, a mire kár volt időt pazarolni. E mellett a legtöbbször az át nem hidalt átmenet egyik korszakról a másikra, a legeltérőbb tárgyakkal való foglalkozás, mondatnám: kapkodás megbénította munkaerőnk.”¹²¹⁹

A túlságosan is szerteágazó érdeklődés (amire Fraknói véleménye szerint a későbbiekben szemináriumi rendszer adott végleges megoldást) egész életművét jellemezte. Tulajdonképpen a középkortól egészen az első világháborúig ívelnek munkái. A világháború alatt kifejezetten aktuálpolitikai jellegű írásokat is közölt. Hasonlóan az autodidakta generáció más tagjaihoz (de korántsem mindenkire) ezt nem tartotta problematikusnak: „Szívesen ragadom meg az alkalmat annak bebizonyítására, hogy a történetíró a tárgyilagosságot, melyet rég letűnt századok alakjaival és eseményeivel szemközt elsajátított, a hatalom tényleges birtokosai irányában is képes érvényesíteni.”¹²²⁰ Rendkívül termékeny szerző volt, amit forráskiadások, életrajzok, tankönyvek, népszerűsítő művek, szakcikkek és kismonográfiák egész sora bizonyít, e munkák jelentős része pedig német nyelven is megjelent. A *Český Časopis Historický* recenziós rovata alapján azt is kijelenthetjük, hogy Fraknói volt a Goll-iskola által legjobban becsült magyar történész.¹²²¹

¹²¹⁸ Gunst 1961: 143.

¹²¹⁹ Fraknói 1901: 10.

¹²²⁰ Fraknói [1915]: 338.

¹²²¹ Tarafás 2016: 1190.

Az egyházzal szembeni pártosság kérdésére reflektálva Pázmányról szóló fiatalkori munkáiban kijelentette, hogy bár a katolikus egyházban „Isten művét, a szabadság és haladás, a fölvilágosodás és jólét elementyűjét” látja, ebből még nem következik, hogy „minden intézmény, törekvés és egyéniség, mely katolikus jelleggel bír, szent, helyes és kifogástalan s mind ami a kath. egyházon kívül áll, rossz, helytelen és átkos”.¹²²² Hasonló irányba mutató nézetet fejtett ki Kossuth Lajossal lefolytatott vitájában is, ami Martinovics alakja köré szerveződött. „A történetíró szerény nézetem szerint, legjobb belátása és lelkének sugallata szerint, *leplezetlenül* tartozik feltárni az igazat és a valót; még ha ezen kötelesség teljesítésében a nemzeti múlt hagyományaival is ellentétbe jő.”¹²²³ Mindennek ellenére munkáin egyértelműen érezhető a klerikális elfogultság, ami a Vatikánban eltöltött kutatómunka során erősödött: ekkoriban hajlamos volt a katolikus egyház szemszögéből szemlélni a hazai történelmet.¹²²⁴ A nemzeti függetlenségi mozgalmakhoz is általánosságba véve elmarasztalón viszonyult – főként, ha azok a protestánsok jogainak kivívásával párosultak.¹²²⁵

A következő fejezetben elemzett összefoglalóját még Frankl néven adta ki, abban a periódusban, mikor Ipolyi Arnold jóvoltából a Szent István Társulatnál jutott álláshoz. A Társulat eredetileg pályázatot írt ki egy olyan munkára, amely a „nagy közönség igényeihez mérve” adja elő a nemzeti történelmet, ez a pályázat azonban sikertelennek bizonyult, miután Fraknóit bízták meg a munka elkészítésével, aki ekkorra már akadémiai levelező tag volt és maga mögött tudhatta nagyszabású, kiterjedt kutatásokon alapuló Pázmány életrajzát. A szerző szándékai szerint szintézisével mind a „tudományos művek terjedelmességét és az iskolai kézikönyvek rövidletét” kerülni törekedett, elhagyva a kritikai fejtegetéseket.¹²²⁶ A katolikus egyházra azonban különös figyelmet fordított, minthogy „hazánkban elválaszthatatlanul összeforrt az állam és az egyház [...] Az egyház emlíni nőtt föl a magyar állam”.¹²²⁷ A három kötetes munka később elsikkadt a hatalmas életműben: emlékbeszédében Berzeviczy Albert vagy meg sem említette, vagy – Fraknói szándékaival ellentétesen – a szerző kiváló tankönyveihez sorolta, amelyekre külön-külön nem tért ki. Mindazonáltal dolgozatomnak egy rendkívül érdekes forrását jelenti: a korabeli magyar történetírás egyik központi egyéniségének történelemfelfogását közvetíti, aki markánsan konzervatív, Ausztria-párti álláspontot képviselt szemben Acsády függetlenségi narratívájával.

¹²²² Idézi Berzeviczy 1927: 29.

¹²²³ Fraknói 1877: 755. Kiemelés az eredetiben.

¹²²⁴ R. Várkonyi 1961: 233.

¹²²⁵ Berzeviczy 1927: 30.; Romsics 2011b: 130.

¹²²⁶ Frankl 1872: vi.

¹²²⁷ Frankl 1872: vii.

III. 2. Acsády Ignác

A magyar korpusz egyik legérdekesebb alakja Acsády Ignác (1845–1906), aki sok szempontból párhuzamba állítható az első fejezetből megismert Heinrich Friedjunggal. Mindketten zsidó származású történészek voltak, akik nagy erővel adták át magukat befogadó kultúrájuk nacionalizmusának. Mindketten újságíróként dolgoztak elsősorban, hatalmas vehemenciával vetve bele magukat közéleti kérdésekbe, ami a magánélet teljes hiányát is pótolta. Végül pedig mindkettejük történetírása innovatívnak tekinthető, Acsádyé a társadalom- és gazdaságtörténet területén, míg Friedjungé a *Zeitgeschichte* és az *oral history* vonatkozásában. Ezt a kortárs történészceh egyikőjük esetében sem üdvözölte osztatlan lelkesedéssel, azonban a 20. század során – különböző korszakokban – mindkettejük megítélésében reneszánsz következett be: Acsádyban a marxista történetírás ismerte fel saját előzményét bizonyos mértékben,¹²²⁸ míg Friedjungot a bécsi századvég egyik jeles szakértője korának legnagyobb osztrák történészének minősítette, jóllehet a korszakban ezt a címet sokkal inkább Alfons Hubernek, Franz Kronesnek vagy Alfred Arnehtnek volt szokás odaítélni.¹²²⁹

Az Adler néven zsidó családba született Acsády jogot hallgatott a pesti egyetemen, mindazonáltal már nagyon korán elkezdte látogatni az egyetem történelmi és filozófiai előadásait is, előbbiből főleg Kerékgyártót hallgatta. Emellett a különböző társadalmi kérdések is felkeltették az érdeklődését. 1869-ben végül döntésre jutott és otthagyta a jogász pályát. 1870-ben a Kemény Zsigmond által szerkesztett – és így a Deák párt orgánumának számító – *Pesti Napló*hoz került újságírónak.¹²³⁰ Ennek köszönhetően politikai nézeteinek fejlődését szorosan végigkövethetjük.

Közjogi nézeteit tekintve kezdetekben Deák Ferenc politikájának volt híve, ugyanakkor azok közé tartozott, akik a kiegyezés Magyarország javára történő módosítását remélték a közeljövőben. Már az 1870-es éve elején olyan nézeteknek adott hangot, miszerint a kiegyezés nem hozta meg a hozzá fűzött reményeket. Magyarország politikai önállósága még el nem ért feltételének azt látta, hogy véget kell vetni az Ausztriával szembeni gazdasági alárendeltségnek. Minthogy ezt az önálló vámterületől várta, szembekerült a vámuniót támogató Tiszával és

¹²²⁸ Vö. Gunst 1961.

¹²²⁹ McGrath 1974: 4.

¹²³⁰ Gunst 1961: 13–17.

Apponyi Egyesült Ellenzékéhez csatlakozott.¹²³¹ Ekkori munkáin egyébként meglátszik a Habsburg-ellenes függetlenségi hév enyhülése, ami a dinasztiahoz lojális Apponyi hatásának is betudható.¹²³²

A nemzetiségi kérdésre pályája során igen érzékenyen reagált. Valójában a nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontja nyomta rá bélyegét politikai meggyőződéseinek egy jelentős részére. A nemzetiségektől való félelme miatt szorgalmazta egy erősen központosított közigazgatást, valamint emiatt utasította vissza az általános választójog bevezetését is.¹²³³ Külpolitikai nézeteit is eköré szerveződtek: a pánszlávizmustól való félelemből ellenezte Bosznia-Hercegovina okkupálását, tartott ugyanis a magyarországi nemzetiségek számarányának növekedésétől, valamint Oroszország természetes ellenségének, Törökországnak a gyengítésétől.¹²³⁴

A történelem felé fordulása nem változást jelzett a közélet iránti érdeklődésében, hanem abból a meglátásból származott, hogy a jelen problémái előzményeinek és gyökereinek megértése szükséges e problémák megoldásához vagy legalábbis helyes észleléséhez. A múlt és jelen közötti folytonos párbeszéd tétele nagyban meghatározta történetírását: innovatív elemei és korlátai is visszavezethetők rá. Első történetírói munkája 1877-ben kiadott doktori disszertációja volt, amelyet áthatott a szerző korabeli függetlenségi irányultsága. Nem csak az a magyar közjogászok által ekkor is hangoztatott nézet jelenik meg ebben, miszerint Magyarország – ellentétben Ciszlajtánia egyes jogtörténészeinek felfogásával – nem olvadt be az 1804-ben létrehozott Osztrák Császárságba, de azt is hangsúlyozza, hogy a magyar királyi és a császári cím együttes birtoklása nem szerencsés Magyarország függetlenségére nézve.¹²³⁵ Emellett az egész Habsburg uralkodást éles kritikával illeti.

Minthogy Acsády a jelen problémái közt első helyen Magyarország társadalmi és gazdasági elmaradottságát látta, kutatásai is elsősorban erre irányultak. Felrótta kora történettudományának, hogy a parasztság, a „köznép” történetével nem foglalkozik, jöllehet a nagy egyéniségek és a politika története csak „külső” eseményeket jelentenek, a történelem tanítómesteri funkcióját csak akkor láthatja el, ha kiterjeszti körét a társadalom összes elemeire, az ismeretlen-névtelen tömegekre is, akik a mélyreható kulturtevékenység szereplői voltak. Az ebben az értelemben vett történelem szolgálhat a jelenkor szociális és politikai fejleményeinek

¹²³¹ Gunst 1961: 24–34.

¹²³² Gunst 1961: 64.

¹²³³ Gunst 1961: 38.

¹²³⁴ Gunst 1961: 36.

¹²³⁵ Acsády 1877: 4–8.

illetékes magyarázójául.¹²³⁶ Acsády egyértelműen szimpátiát érzett a társadalom ezen rétegei iránt és történetírása egyik legfontosabb feladatának tartotta a termelő réteg munkájának elismerését a történelmi vívmányok elismerésében. Mindazonáltal nacionalizmusa erre a szándékára is visszahatott, minthogy elsősorban a *magyar* jobbágy munkáját emelte ki: „A magyarság [...] [h]azájának polgárosítása ép úgy örökké ragyogó hőstettei közé tartozik, mint azok a háborúk, azok a szakadatlan véres erőlködések, melyeket megoltalmazásáért, határai kiterjesztéséért és biztosításáért vivott.”¹²³⁷

Történeti munkásságát egy hosszabb felkészülő periódus előzte meg: sokáig csak recenziók és ismertetések szerzőjeként találkozunk nevével, a korszak szakirodalmának legfontosabb hazai és külföldi termését szemlélte, amivel jelentős műveltséget épített ki. A Tagányi Károllyal indított, úttörő jellegű *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* programadó tanulmányának problémafelvetése párhuzamosan haladt a nyugat-európai fejleményekkel.¹²³⁸ Acsády legjelentősebb gazdaságtörténeti munkája az I. Ferdinánd uralkodása alatti magyarországi pénzügyeket bemutató monográfia.¹²³⁹ Rendkívül innovatívnak számítanak továbbá a történelmi demográfia terén végzett vizsgálatai – noha szinte valamennyi eredményét megcáfolták mára, Acsády egy addig teljesen ismeretlen terület feltárásába kezdett.¹²⁴⁰

A Magyar Birodalom története című történeti szintézisének megírásába – orvosi tanácsai ellenére – az századfordulón kezdett, az első kötet 1903-ban, a második a rákövetkező évben jelent meg. A munkát, mint azt a következő fejezetben látni fogjuk, meghatározzák Acsády függetlenségibe hajló közjogi nézetei, nacionalizmusa, valamint antiklerikalizmusa. Utóbbit kritizálta önálló kötetben Dudek János középiskolai igazgató, aki mintegy félezer oldalon igyekezett bizonyítani pontról-pontra, hogy Acsády milyen hamis képet mutatott az ország fejlődésében valójában elsőrangú szerepet vivő egyházzal. Dudek végül oda konkludált, hogy „Acsády jelen műve [...] nem haladást, hanem hanyatlást jelent; azért valóban kár volt a nagy fáradságért, melyet szerzője reá fordított. A tudománynak nem lesz belőle haszna.”¹²⁴¹ A munkát a radikális értelmiség fő orgánumban, a *Husadik Században* is szemlézték. A folyóirat köré szerveződő csoport, mint már korábbi fejezetekben is említettem, a korszak „céhbeli” történetírását metsző kritikával illette. Az Acsády munkájáról szóló cikknek is a felét azt teszi ki, hogy a szerző, Kepes Ernő a magyar történelemtudomány elmaradottságát ecseteli benne.

¹²³⁶ Idézi Gunst 1961: 101–102.

¹²³⁷ Acsády 1908: 5.

¹²³⁸ Kövér 2003: 282.

¹²³⁹ Acsády 1888.

¹²⁴⁰ Kovacsics (szerk.) 1997.

¹²⁴¹ Dudek 1904: 487.

„Az a secundär kultúra, a mellynek Magyarország oly kiválóan részese, nem kiméli nálnunk a történetírást sem. Sőt talán még erősebben nehezedik rá, mint egyéb tudományra.”¹²⁴² Amit Kepes leginkább hiányolt a történetírásból, az a materialista szemlélet érvényesítése volt, amit pedig nehezményezett, az az a meglátás, miszerint a királyok és egyes nagyurak alakítják a történelmet. Acsády munkája kapcsán a *Husztadik Század* köre hasonló dilemmával szembesülhetett, mint Grünwald Béla munkássága vonatkozásában. Egyrészt történelemfelfogásuk irányába mutató szemlélettel találkoztak, másrészt erős nacionalizmussal, amely nem ritkán a nemzetiségekkel szembeni kijelentésekben mutatkozott meg. Érdekes módon Kepes nem utóbbiakat kifogásolta, hanem azt, hogy Acsády a középnemesi „nemzeti párt” motivációiban csakis a nemzeti érdek szolgálatát látja, és nem veszi észre azokat az érdekmotivációkat, amit a főnemeseknél igen. Ez pedig arra mutat, hogy Acsády nem képes szabadulni „a régi standard jelszavaktól”. Bár üdvözli Acsády gazdaságtörténeti leírásait, összességében úgy látja, hogy a történész „egyike azoknak az embereknek, a kik sokat néznek, de keveset látnak” minthogy az osztályok alapos ismertetésén túl „nem helyezkedik az osztrályharcz alapjára”. Mindezzel együtt azonban a recenziens végső ítélete szerint „az ő magyar története a legjobb eddigi magyar történet, a mely azonban még mindig nem az igazi”.¹²⁴³

¹²⁴² Kepes 1905: 365.

¹²⁴³ Kepes 1905: 367–378.

III. 3. Szalay József, Baróti Lajos

Amikor Szalay József (1857–1885) mindössze 27 évesen elhunyt, a magyar történésztársadalom egyik legtermékenyebb és legígéretesebb fiatal tehetségét gyászolta. A „korán elhunyt jeles ifjú történetírónak” a Történelmi Társulat saját költségen állíttatott síremléket.¹²⁴⁴

A református lelkész gyerekeként született Szalay 1878-ban szerzett doktori címet a pesti egyetemen, majd az országos levéltárban fogalmazóvá nevezték ki. 1880-ban egyetemi magántanárrá nevezték ki.¹²⁴⁵ Az egyetemen Salamon Ferenc egyik kedvenc tanítványa lett, aki munkatársául fogadat Budapest történetének kutatásában. Szalay fő kutatási területe ezután a várostörténet lett. Doktori értekezése, amely a maga százötven oldalával terjedelmében meghaladta a korabeli átlagot (Acsádyé például mindössze 44 oldal volt) a 13. századi magyarországi városokról szólt. A korszakban a várostörténetet általában helytörténeszek művelték, akik igyekeztek minél teljesebb képet nyújtani településükről, oly módon azonban, hogy városukat mintegy önálló univerzumnak tekintve csakis a belső életre koncentráltak.¹²⁴⁶ Szalay ezzel szemben átfogó képre törekedett, bemutatva és összevetve a 13. századi magyarországi városok pénzügyeit, hadszervezetét, jogéletét, életmódját.¹²⁴⁷ A *Századok* névtelen szerzője méltatta a munkát „ép oly lelkiismeretes és alapos, mint sok tekintetben önálló felfogásra mutató dolgozat”.¹²⁴⁸ Szalay maga is a *Századok* állandó szerzője lett, leginkább recenziókat közölt, és egy hosszabb tanulmányt is megjelentetett a 13. századi magyarországi városok nemzetiségi viszonyairól.¹²⁴⁹

A Weizsmann Testvérek gondozásában megjelent történeti összefoglaló eredete körül kérdések merülnek fel: nem világos, hogy Szalayt menet közben bízták meg az írással, vagy a kiadó végig két- esetleg többszerzős megoldásban gondolkodott. A füzetekben megjelenő *A magyar nemzet története* kiadvány első darabjait, egészen Zsigmond király koráig Bodon József (1845–1908) írta. Bodonnak ezt megelőzően és ezt követően mondhatni semmi köze nem volt a történetíráshoz. Ügyvédként végzett, majd az 1870-es évek közepétől szépirodalmi műveket publikált különböző lapokban, önálló kötete is megjelent, 1877-ben pedig a Petőfi-társaság

¹²⁴⁴ *Századok* 21. (1887) 578. A síron álló rövid vers hosszú lefolyású betegségre utal.

¹²⁴⁵ Szinnyi 1909: 332.

¹²⁴⁶ Bácskai 2006: 246.

¹²⁴⁷ Szalay 1878.

¹²⁴⁸ *Századok* 12. (1878) 483.

¹²⁴⁹ Szalay 1880.

tagjává választotta.¹²⁵⁰ *Mulattató újság* címen „képes néplapot” szerkesztett 1878-tól, melynek elsősorban népnevelő céljai voltak: a színvonalatlan ponyvairódművet akarta ellensúlyozni. A lap még Kossuth Lajoshoz is eljutott, aki egy levelében nemes célnak minősítette a „ponyvairódműv méhelye” elleni fellépést és meg volt győződve róla, hogy a lapnak olyan áldásos hatása lesz, mint a „harmatnak a természetben”.¹²⁵¹ Bodon ugyanilyen népnevelő szándékkal fogott neki *A magyar nemzet történetéhez* is. A munka előszavában is ezt hangsúlyozta, történetíró ambíciókat egyáltalán nem fogalmazott meg – ami a szakmai előmenetel teljes hiányában érthető is. „Magyarország történetét már több kitűnő kézből bírja az olvasó-közönség. De ezekhez a nagybecsű munkákhoz csak kevesen férhetnek [...] Munkám ezen hiányon kívánna segíteni. Főszlyt fektette az elbeszélés egyszerűségére, világosságára; a hol tárgyam megengedte: a vonzóbb regényes előadást sem vettem el.”¹²⁵² Az, hogy nem vetette el, voltaképpen finom megfogalmazás volt. Az egész munka nyelvezete az elemi iskolás és a gimnázium alsó osztályainak szóló tankönyvek stílusát idézi, bár tagadhatatlan, hogy a szerző rendelkezett írói tehetséggel. Az is átérzik továbbá a szövegben, hogy maga Bodon nem egyfajta fölényes tudás legfontosabb tanulságait szűri le a „nép” számára közérthető stílusban.

Mint azt említettem, nem tudni, hogy pontosan milyen megfontolások mentén, de a kiadó a Nagy Lajos halála utáni részek elkészítésével már Szalay Józsefet bízta meg. Szalay egyébként maga is írt az elsősorban az ifjúságnak szánt népszerűsítő munkákat: ilyenek voltak a függetlenségi harcok hagyományos kultuszának megfelelő Rákóczi és Bocskai életrajzok.¹²⁵³ A váltás nagyban javított a kötetek megítélésén a *Századokban* is: „«A Magyar Nemzet Története» a vállalatnak előnyére szolgáló változáson ment át. A munka megírását az 5-ik füzetrel Szalay József vette át, egy tehetséges és jól készült fiatal író. A közelebbiről megjelent [...] füzeteket már ő írta, s ez meg is látszik a vállalaton, melyet *most már* ajánlhatunk a magyar népnek.”¹²⁵⁴ A folyóirat folyamatosan számolt be a munka megjelenő füzeiről, méltatva Szalayt, aki „alapos és magas képzettségű fiatal történész, kinek eleven s tanulmányon alapuló előadása máris meglátszik”,¹²⁵⁵ munkája ezért „teljesen megérdemli a pártolást, melyben részesül”.¹²⁵⁶ A teljes munka, melyről a *Századok* névtelen szerzője úgy tartotta, hogy „tévedések daczára is beccsel bír” 1884-ben az Akadémia pályadíjában részesült.

¹²⁵⁰ Szinnyei 1891: 1152–1153.

¹²⁵¹ A levelet közli: *Vasárnapi Újság* 27. évf. 12. sz. (1880) 185.

¹²⁵² Bodon 1879: o. n.

¹²⁵³ Szalay 1884; Szalay 1885.

¹²⁵⁴ *Századok* 13. (1879) 273. Kiemelés tőlem.

¹²⁵⁵ *Századok* 13. (1879) 187.

¹²⁵⁶ *Századok* 13. (1879) 711.

Mikor világossá vált, hogy a Szilágyi Sándor által szerkesztett sokszerzős történeti szintézis nem fog elkészülni a millennium évére, a Lampel Róbert Kiadó a Bodon-Szalay összefoglaló újrakiadását határozta el, az ünnepséghez méltó díszkiadásban. A Bodon által írt részeket azonban kiemelték a munkából és Baróti Lajost (1856–1933) bízták meg a honfoglalástól Zsigmond uralkodásáig tartó részek újraírásával. Baróti emellett arra is felkérést kapott, hogy kipótolja a munkát az 1815 után történetekkel, amelyekről Szalay József 1883-ban úgy gondolta, hogy „még nem a történeleméi”.¹²⁵⁷ Baróti máskor is kapott hasonló megbízást: az ő feladata volt az is, hogy Alfons Huber munkáját lefordítsa és a magyar részek kihagyása miatt szükségessé váló strukturális változtatásokat elvégezze – az eljárással egyébiránt ő maga nem értett egyet.¹²⁵⁸ Baróti középiskolás tanárként számos sikeres történelemtankönyv szerzője volt, melyeket általában Csánki Dezsővel közösen írt. Jelentősek voltak a Petőfi Sándor életével és költészetével foglalkozó tanulmányai, valamint helytörténeti írásai, mindemellett gyakran publikált a *Századokban*. Mai fogalmaink szerint Barótit talán nem neveznénk a történetész szakma oszlopos tagjának, ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy az intézményes történetírás még mindig viszonylag korai szakaszában a határok sokkal képlékenyebbek voltak. Először is a korszak olyan meghatározó történetész egyéniségei, mint Marczali Henrik vagy Angyal Dávid is pályájuk nagy részén középiskolai tanárként működtek. Ami még sokkal fontosabb: Baróti munkásságát a *Századok* szerzőgárdája elismerte,¹²⁵⁹ idézte, az Akadémia egy (Thallóczy Lajos, Pauler Gyula és Hajnik Imréből álló) bizottsága pedig a Baróti-Szalay mű színvonalát a Szilágyi-féle vállalkozáshoz (pontosabban addig a pontig megjelent köteteihez) hasonlította.¹²⁶⁰

¹²⁵⁷ Szalay 1883: 407.

¹²⁵⁸ Huber 1899: v–vi.

¹²⁵⁹ Pl. *Századok* 26. (1892) 598–600.

¹²⁶⁰ Hajnik–Pauler–Thallóczy 1896: 370–371.

III. 4. Marczali Henrik

A Marcaliban Morgenstein néven, egy rendkívüli műveltségű zsidó rabbi fiaként született Marczali Henrikkel (1856–1940) a dualista korszak vitathatatlanul legjelentősebb magyar történészéhez jutottunk el. Az előző fejezetben már felidéztük a történész visszaemlékezéseinek a magyar egyetemi történelemoktatás korabeli színvonalát minősítő passzusait, melyek szerint tanárai jobbára stilisztikai kérdésekkel foglalkoztak módszertan címén. Marczali azonban azon történészek egyike volt, akik a Trefort Ágoston által biztosított ösztöndíjjal külföldi tanulmányutat tehettek. Marczali főként Párizsba és Berlinbe látogatott el, ahol olyan egyéniségek tanították, mint Gabriel Monod, Theodor Mommsen, Karl Wilhelm Nitzsch, sőt, még Leopold von Rankéval is találkozott. Mindebből a magyar történelemtudomány egésze profitált: Marczalinak ugyanis jelentős szerepe volt a külföldön megtapasztalt szemináriumi rendszer meghonosításában, valamint ő volt az is, aki kitartóan sürgette a magyarországi forráskiadások lábjegyzetekkel és szakmai bevezetővel való kiegészítését.¹²⁶¹

Bár egyetemi tanári kinevezése már az 1880-as években felmerült, végül csak 1892-ben került sor rá, minthogy – apja emléke előtti tiszteletből – nem volt hajlandó áttérni.¹²⁶² Bár élete igazán a háborús vereséggel szenvedett törést, már a 20. század első évtizedében méltatlan támadások sora érte: forráshamisítással, plágiummal és egy doktori vizsga elcsalásával is megvádolták. Bár a történész ártatlansága mindhárom esetben bebizonyosodott, Marczalit (aki egyébként a szakmai vitáktól sosem zárkozott el) az esetek, különösen a jobboldali sajtó antiszemita támadásai, nagyon megviselték.¹²⁶³ Depresszióját a korszak politikai válságai is elmélyítették.¹²⁶⁴

Marczali sosem tett közzé olyan írást, amelyben lefektette volna történelemszemléletének alapjait. Különböző munkái alapján arra lehet következtetni, hogy elsősorban a német historizmus meghatározó egyéniségei voltak rá hatással. Bár hitt a történelmi fejlődésben, nem gondolta, hogy ez törvényekkel leírható lenne.¹²⁶⁵ Egyébiránt az 1867–1914 közötti magyar történetírást megtevesztő – comte-i értelemben – pozitivistának nevezni: ahogyan erre több historiográfus is rámutatott, a korszak történetírását leginkább a

¹²⁶¹ Gunst 1983: 83–85.

¹²⁶² Gunst 1983: 39–40.

¹²⁶³ Romsics 2011b: 269.

¹²⁶⁴ Vö. Marczali 2000: 215–217.

¹²⁶⁵ Romsics 2011b: 141.

forráséhség, a korlátlan adatgyűjtés jellemezte, valamint a német historizmus hatása.¹²⁶⁶ Még a pozitivizmusról kétrészes tanulmányt közlő Pauler Gyuláról is elmondható, hogy valójában Ranke maximáihoz állt közel és egyetlen olyan munkát sem írt, amely elméleti szempontból pozitivistának tekinthető.¹²⁶⁷ Természetesen mindemellett akadtak jelentős törekvések a történetírás horizontjának kitágítására a gazdaságtörténet vagy akár a történeti demográfia irányába, mint azt láthattuk az Acsády Ignác munkásságával foglalkozó korábbi alfejezetben. Marczali egyes munkáiban is kimutatható efelé való törekvés: II. Józsefről szóló munkájára például jelentős hatást gyakorolt Macaulay módszere a társadalom és a mindennapi élet leírásának vonatkozásában.¹²⁶⁸

A Magyarország története II. József korában című háromkötetes munka, amelyet a korszakban angolra is lefordítottak, Marczali gazdag életművének talán legfontosabb darabja, ami megalapozta vezető történészi státuszát. A tíz éven át készülő monográfia megszületésének közvetlen oka egy, a Történelmi Társulat által kiírt pályázat volt, amely Magyarország 18. századi történetének megírására adott megbízást. Marczali II. József korának megírására vállalkozott, ami a korszakban igen bátor elhatározásnak számított. Egyrészt a korabeli Magyarország arisztokrata és köznemesi uralkodó rétegének túlnyomó része a 17. század végén, és a 18. században nyerte el rangját, amelyet sikerrel mentett át 1848 utánra, és e neves ősök történeti megítélése érzékenyen érintette. A katolikus és református egyház korabeli szerepének megítélése szintén nagy tételt bírt.¹²⁶⁹ Mindemellett maga a forrásanyag áttekintése is többször akadályokba ütközött, minthogy a titkos anyagokat Marczali csak fárasztó engedélykérések után tekinthette meg, ha egyáltalán.¹²⁷⁰ A korabeli osztrák hatalom Józseffel kapcsolatos emlékezetpolitikáját pedig az első fejezetből megismert levéltár igazgató Alfred Arneth világította meg érzékletesen, mikor figyelmeztette Marczalit, hogy a Burgban „legszívesebben a felejtésnek adnák át [II. József] nevét”.¹²⁷¹ Mindennek ellenére Marczali óriási erővel vetette magát a munkába, saját bevallása szerint a három kötethez összesen mintegy 120 ezer aktát nézett át – bár a hatalmas számmal szebben többen szkeptikusak, a Marczali munkásságát kiválóan ismerő Gunst Péter nem tekintette túlzásnak.¹²⁷² Miként az gyakran előfordul ilyen hatalmas kutatásoknál, Marczali következtetései alapvetően kérdőjelezték meg a korszak hagyományos megítélésének értelmezési kereteit. Egyrészt

¹²⁶⁶ Gunst 1990: 278.

¹²⁶⁷ Romsics 2011b: 134.

¹²⁶⁸ Gunst 1990: 288.

¹²⁶⁹ Gunst 1990: 280.

¹²⁷⁰ Ezeket részletezi Gunst 1990.

¹²⁷¹ Marczali 2000: 137.

¹²⁷² Gunst 1990: 283.

megmutatta, hogy a függetlenség szempontjából hanyatlásként megítélt korszak gazdasági szempontból a fejlődés időszaka volt, elsőként mutatva rá a telepítések jelentőségére.¹²⁷³ Másrészt azonban az ország gazdasági viszonyait ezzel együtt is elmaradottnak ítélte meg, amiért az udvar „gyarmatosító” vámpolitikáját tette felelőssé.¹²⁷⁴ Ezt az ítéletet a munka előrehaladtával, a harmadik kötetben még markánsabban fogalmazta meg.¹²⁷⁵ Hasonlóképpen elmarasztaló ítéletet fogalmazott meg azonban a magyar nemességgel szemben is. Jóllehet az első kötetben még több helyen hagyományos toposzok mentén festi le a „hősies magyar nemest”¹²⁷⁶ a harmadik kötetben eltűnik minden fajta idealizmus, a nemességet többé nem a nemzet fenntartójának látja, hanem egy olyan rétegnek, amely kizárólag saját érdekeit védi az udvarral szemben.¹²⁷⁷

Marczali munkája jelentős sikert aratott, látható azonban, hogy benne a szerző mind a hagyományos „kuruc”, mind az aulikus történelemszemlélettel szembement: nemcsak egyes konkrét állításai ellenkeztek az egyik vagy a másik szemlélettel, de a korszakról alkotott felfogásának összetett volta egyszerűen nem adta meg magát e két sematikus értelmezési keretnek.¹²⁷⁸ Végül a kuruc oldal felől érte a szerzőt támadás: Lánczyval szemben írt, már idézett cikkében Thaly a munkát ahhoz a „veszedelmes irányhoz” sorolta, amelynek célja meglátása szerint „[a] régi, nemzeties szellemet megtagadva, átvinni a modern lágymeleg és folyvást alább-alább transigáló politika irányát a múltba; tömjénezní a bécsi udvari köröknek, dicsőíteni a reactiot s a clérust”.¹²⁷⁹

Marczali, aki, mint azt az első fejezet legelején említettem, szitokszóként használta a politikai röpirat fogalmát, soha nem is nyilvánult meg a műfajban vagy egyáltalán szorosan vett politikai kérdésekben az első világháború előtt. Azt valamennyi historiográfusunk bizton állítja, hogy a kiegyezést teljesen elfogadta, emellett Tisza Istvánnak is csodálója volt, akit személyesen is ismert. Visszaemlékezéseiből,¹²⁸⁰ amelyeket természetesen annak tudatában kell olvasni, hogy Trianon után születtek, mint azt az első fejezetben futtában említettem, az olvasható ki, hogy a függetlenségi érzelmeit gyerekkorára datálja, a kiegyezés szükségességét

¹²⁷³ Gunst 1990: 289.

¹²⁷⁴ Marczali 1885: 82.

¹²⁷⁵ Pl. Marczali 1888: 249.

¹²⁷⁶ Pl. Marczali 1885: 20.

¹²⁷⁷ Pl. Marczali 1888: 376. Vö. Gunst 1990.

¹²⁷⁸ Marczali visszaemlékezéseiben idéz egy, a munka angol nyelvű megjelenésekor publikált recenziót, melyen az látszik, hogy a monográfia egyéb klasszifikációs törekvéseknek sem engedett: „Mikor ez a könyvem a cambridge-i egyetem kiadásában angolul megjelent, egy katolikus folyóirat szerzője így jellemezte: igen liberális konzervatív vagy igen konzervatív liberális. Azt hiszem, eltalálta.” Marczali 2000: 130.

¹²⁷⁹ Thaly 1882: 479.

¹²⁸⁰ Marczali visszaemlékezéseit már többen alapos elemzésnek vetették alá, különböző szempontok mentén pl. Gyáni 2002; Kövér 2004; Baráth 2008.

és helyességét pedig már tanulmányai után, érett fővel látja tisztán. Marczali meghatározó emlékként beszéli el, hogy balpárti kollégiumában csak a történelem nagy tudású tanára állt Deák mellé: „Az egész kollégium balpárti, csak éppen a história tudós és nagy tekintélyű professzora, Bocsor István mert Deákhhoz állani.”¹²⁸¹ A kiegyezést Angyal Dávidhoz hasonlóan olyan történelmi formációnak tüntetik fel, melynek helyességét csak mély belátással rendelkező emberek érthetik.¹²⁸²

Marczali több helyen kitér a nemzetiségekkel kapcsolatos korabeli álláspontjára. Ennek az önvizsgálatnak természetesen a Trianoni békeszerződés okozta trauma az elsődleges oka. A nemzetiségek, pontosabban a szlovákság Marczali Párizsban töltött évei alatt tűnnek fel először az emlékekben. Ekkor visszaemlékezése szerint a történész a többiekkel ellentétben toleránsan lépett fel a magyarul csak hibás kiejtéssel beszélő szlovák diákokkal szemben, mi több, vigasztaló gesztusként Szent István toleranciára felszólító szavait idézte fel az *Intelmeiből*.¹²⁸³ A századforduló feszültségteljes politikai légkörét tárgyalva Marczali ismét visszatér a nemzetiségi kérdésre. Bevallása szerint mindig is az önkéntes asszimiláció pártján volt, amelynek szükségességéről szerinte a magyarságnak anyagi, szellemi és erkölcsi vonzerejével kell meggyőznie a nemzetiségeket. Az erőszakos magyarosítás pedig csak árthat, hiszen elmérgezi a kisebbségekkel való viszonyt.¹²⁸⁴ Ugyanakkor mindennek fényében furcsának hat az, hogy Grünwald Bélára emlékezve a történésznek csak elismerő szavai vannak.¹²⁸⁵ A visszaemlékezésekben egy ponton a csehek is feltűnnek, Marczali ábrázolásában ő ekkor is a toleráns és előrelátó álláspontot képviselte. Rieger 1890-es kiegyezési kísérletét (melynek során hasonló igényeket fogalmazott meg a cseh nemzeti párt, mint 1871-ben) eszerint a következő képen gondolkodott a tervezetről: „Többben meglehetősen lenézéssel tárgyalták a tervet; talán egyedül szóltam mellette, és pedig történeti alapon. A cseh külön nemzet, megvolt külön önállósága, alkotmánya. Azt a fehérhegyi csata után elvesztette. Nekünk legkevésbé van okunk, jogunk alkotmányuk felújítását elleneznünk, hisz az osztrákok szerint mi a mienket több ízben «verwirkoltuk»”.¹²⁸⁶

¹²⁸¹ Marczali 2000: 39.

¹²⁸² Angyal ironikusan emlékszik vissza gyermekkorának Kossuth-imádó környezetére: „A koronázás előtti években sokszor hallottam emlegetni Kossuth nevét. A szentesiek rajongással beszéltek róla. Az én képzeletemben Kossuth neve magnetikus kapcsolatba jutott a tejjúttal.” Angyal 1971: 38.

¹²⁸³ Marczali 2000: 82. A Marczali által itt használt verzió: Gyenge és törékeny az egynyelvű ország. (Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.) A mondásnak nagy karrierje volt a korszakban a nemzetiségi kérdés vonatkozásában. Nemcsak a nemzetiségekkel kapcsolatban a tolerancia pártján lévő szerzők idézték fel, de a homogén nemzetállam hívei is, próbálván a saját álláspontjuk szerint értelmezni Szent István *Intelmeinek* ezt a passzusát. (Például Baloghy 1908: 21–22.)

¹²⁸⁴ Marczali 2000: 255.

¹²⁸⁵ Marczali 2000: 160.

¹²⁸⁶ Marczali 2000: 162.

A millenniumi kötetek szerzőinek összeválogatásánál egyértelmű volt, hogy Marczali kapja a 18. század története megírásának feladatát. A hatalmas és – mint azt alább is megemlíjtük – néha egyenesen kaotikus képet mutató vállalkozásban azonban úgy alakult a szerzők fluktuációja, hogy végül Marczalira több kötet megírását is rábízta a főszerkesztő Szilágyi – ebben egyebek mellett Marczali legendás munkabírása játszhatott jelentős szerepet. Az 1911-ben megjelentetett összefoglaló munkáját egyetemi előadásainak anyagából írta, tehát ezekről is pontos képet nyerhetünk. Írás közben egyik meghatározó élménye volt egy Erdélybe tett látogatás, melynek során a történész a magyarul tudók számának apadása mellett a kulturális szint általános hanyatlását tapasztalta. Mint látni fogjuk ez a benyomás rányomta bélyegét a románság reprezentációjára a könyvben, amelyet már „a látottak és megértettek hatása” alatt készített el.¹²⁸⁷ Ezt a munkát a *Műveltség könyvtárába* írta meg; ellentétben művei többségével ez a könyv nem provokált komoly vitákat.¹²⁸⁸

¹²⁸⁷ Marczali 2000: 186.

¹²⁸⁸ „Csodálatos, de ebbe a könyvembe tudtommal senki nem kötött bele.” Marczali 2000: 186.

III. 5. Szilágyi Sándor és a millenniumi „tízkötetes”

A honfoglalás évfordulója előtt tisztelgő millenniumi ünnepségek részeként természetesen a történelemtudománynak is reprezentatív kiadványt kellett felmutatnia. Az Akadémia elnöke, a Történelmi Társulat és maga az oktatási miniszter is sürgetett egy, Magyarország történetének egészét bemutató könyvsorozatot. Már az 1880-as években elkezdődött egy ilyen típusú kiadvány tervezgetése.¹²⁸⁹ Ennek egyrészt fel kellett mutatnia az intézményesen kiépült történelemtudomány által elért eredményeket, valamint, hasonlóan a millenniumi ünnepségsorozat más nagy alkotásaihoz, nemcsak a honfoglalást, hanem a honfoglalástól a jelenkorig ívelő, kontinuus, önigazoló történelemképet is közvetítenie kellett. A korai tervezgetések és sürgetések után az ötlet elsikkadt és csak az 1890-es évek elején elevenítette fel azt az Athenaeum kiadó igazgatója Emich Gusztáv, abban bízva, hogy a millennium a történelem iránti érdeklődés fellendülését hozza majd el. Emich számára egyértelmű volt, hogy a vállalkozás irányításával Szilágyi Sándort (1827–1899) bízza meg.

Az kolozsvári születésű Szilágyi jogot végzett, az államhivatalnoki pálya ugyanakkor nem kötötte le, inkább újság- novella- és versírással foglalkozott. Az 1848-as események Pesten találják, 1849-ben átvette Jókai Mór helyét a *Pesti Hírlap* élén.¹²⁹⁰ Már Világos után közvetlenül írt az események történetéről, azzal a meggyőződéssel méghozzá, hogy pártatlanul szólhat az eseményekről: „Higgadtan fogtam a dolgozathoz [...] mintha századok előtt történetekről szólnék.”¹²⁹¹ A fővárosból való kényszerű távozása után évekig tanárként kellett dolgoznia. Ez idő alatt kezdett azonban kibontakozni történészi munkássága: tankönyvíróként világtörténeti összefoglalókat írt, a Repiczky János által lefordított török levelek alapján pedig a hódoltsági területek török kori története kutatásába kezdett, amit majd Salamon Ferenc vett át tőle. 1866-ban adta ki *Erdélyország története* című munkáját, amelyet Fraknói Vilmos Horváth Mihály műveihez hasonlított.¹²⁹² Mint arról már szó volt 1875-ben Szilágyi vette át a *Századok* szerkesztését a Társulat titkáráként és „kibékítő” egyéniségnek nagy szerep volt a folyóirat fellendülésében. Ezt hasonló szerkesztői megbízatások sora követte: 1878-ban a Történelmi Tár, 1885-ben a Magyar Történelmi Életrajzok szerkesztését bízzák rá.

¹²⁸⁹ Mann 1968b: 1117.

¹²⁹⁰ Fraknói 1901: 2–9.

¹²⁹¹ Idézi Fraknói 1901: 5.

¹²⁹² Fraknói 1901: 13.

Szilágyi kibékítő természetére nagy szükség volt a millenniumi kötetek szerkesztésekor, a felkért szerzők közül ugyanis többen korábban komoly konfliktusban álltak egymással. Ezek közül a szívesen vitázó és a polemizáló hangnemet sem mindig kerülő Marczalit érdemes kiemelni, aki végül a legnagyobb részt vállalt a munkából, és aki addigi pályája során szembekerült már Fraknóival, Pór Antallal, Acsádyval, sőt magával Szilágyival is. Ezen felül a szerzőgárda rendkívül eklektikusra sikerült mind szakmai előmenetel, mind ideológiai meggyőződés szempontjából. Ennek egyes következményeit látni fogjuk a következő fejezetben, például a nemzet fogalma értelmezésének vonatkozásában. Egyébiránt már a kortársaknak is feltűnt ez az eklektikusság, a munka születésének kezdetén, amit fel is róttak a főszerkesztőnek: „hiányozni fog a lélek, az egyöntetűég, az egyforma politikai felfogás” – figyelmeztetett az *Egyetértés* újságírója, különösen Thaly és Fraknoi történelemszemléletének kibékíthetlenségére utalva.¹²⁹³ A szerzők összeválogatásának, egyesek kisesésének, mások bekerülésének szövevényes történetének részletekbe menő bemutatását nem érzem dolgozatom feladatának. Ezt Mann Miklós egy igen alapos tanulmányban már megtette – sajnálatos módon azonban éppen arról nem tudunk meg semmi közelebbit, hogy Thaly Kálmán miért mondott le a Rákóczi-kor megírásáról. Mindazonáltal a tizedik kötet keletkezési körülményei a dolgozat kérdésfeltevésének szempontjából is érdekesek. Ebben az utolsó kötetben kapott helyet az 1848–49-es forradalom és önvédelmi háború, valamint Ferenc József uralkodásának a kiegyezésig tartó szakasza.

Ezen a ponton szükséges egy kitekintést tenni 1848–49 magyarországi emlékezetének egypár sajátosságára. A magyar társadalom számára, amelynek korábban elképzelhetetlenül széles rétegeit érték el 1848 vívmányai és eseményei elementáris erővel, a forradalom és önvédelmi háború rövid időn belül hagyománnyá vált, amit bukása is segített, mivel utat nyitott idealizálása felé.¹²⁹⁴ Mindezek alapján Gyáni Gábor véleménye szerint 1848–49 első számú emlékezhellyé vált a magyar társadalomban. Bár a Pierre Nora által megadott kritériumok alapján a besorolás jogos, megfontolandó, hogy – különösen a dualizmus korának vonatkozásában – 1848 értelmezésére nem szerencsésebb-e az *emlékezeti paktum* fogalmát használni. Minthogy 1848–49 eseményeiről és fejleményeiről csaknem fél tucat politikai párt nevezte el magát a korszakban és a megemlékezésére kijelölt ünnepnap dátuma heves vitákat váltott ki a parlamentben, érdemes a jelenséget nem egyfajta „stabil” helyként, hanem egy folyamatos alkudozások tárgyát képző paktumnak tekinteni.

¹²⁹³ Idézi Mann 1968b: 1123.

¹²⁹⁴ Gyáni 2000: 119.

Aki talán a leginkább magába sűrítette az emlékezeti paktum feszült alkudozásainak folyamatát, az Jókai Mór volt. Jókait „írófejedelmi” státusza és személyes érintettsége többször rákényszerítették arra, hogy 48-ról írjon és beszéljen, ami azért jelentett feszültséget számára, mert az Ausztriához fűződő kapcsolatnak is odaadó híve volt – mutatja ezt az a tény is, hogy elvállalta a Rudolf-féle *Kronprincwerk* magyar szerkesztőségének vezetését. „Megnevezetlen miniszternek” szóló magánlevelében fejtette ki dilemmáit 1848–49, kivált Kossuth Lajos történelmi örökségével kapcsolatban. „Az öreg Kossuth haldoklik [...] az élő Kossuth nem veszedelmes reánk nézve, de a halott Kossuth azzá lehet.” Jókai meglátása szerint a kormányzó halála nem az olyannyira várt történelmi távlatot hozná el, hanem az idealizálást tenné véglegessé, megkérdőjelezhetetlenné. „Minden ember csak az ideális alakot fogja látni benne, a ki a 48-i politikai átalakulást előidézte. [...] Ez a felfogás érvényesülni fog a társadalom minden terén.” Jókai csak egy lehetséges megoldást lát: a királytól vár szimbolikus gesztust, amivel semlegesíteni lehet Kossuth örökségét. Ha a király koszorút küldene a kormányzó sírjára egyfajta engedményt tenne a magyar nemzetnek a kettejük közt megkötött emlékezeti paktumban. „[Ö]rökre elpihentetné mind azokat a tagadó elveket, melyek Kossuthal [sic] együtt sírba szálltak; ez a koszorú felemelhetetlen súlyként feküdne az ellenfél sírján, míg a magyar nemzetet [...] örök időkre oda lánczolná a trón talapjához”.¹²⁹⁵

A helyzet komplexitását mutatja, hogy írásaiban éppen Jókai követi azt az eljárást, amit a magyar társadalomnak tulajdonít. Az élő Kossuthot még merte kritizálni, például kilencvenedik születésnapja alkalmából,¹²⁹⁶ a halotról azonban a szó szoros értelmében ódát zengett, melyben ő végezte el Kossuth és 48 vívmányainak egyenes azonosítását, amelytől levelében még óvott.¹²⁹⁷ A szabadságharc ötvenedik évfordulója alkalmából kiadott díszes kötet előszavában az író egyszerre ünnepelte a dicsőséges hadi eseményeket és keltette azt a benyomást, hogy az áprilisi törvények által elindított fejlődés szakadatlanul, ötven éve folyamatosan zajlik: „Teremtettünk népből nemzetet. S az újjászült nemzet csodáit mutatta fel ifjú erejének. Ötven év előtt dicsőséget szerzett a magyar névnek a harcmezőn; ötven év alatt elismerést a munka, az alkotás mezején.”¹²⁹⁸ Az ifjúságnak szánt *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkájának a szabadságharcot tárgyaló fejezet végén igen

¹²⁹⁵ Jókai Mór levele megnevezetlen miniszternek. MTA KT Ms 4749/161. Kiemelés az eredetiben.

¹²⁹⁶ Jókai itt a kormányzó nézetrendszerét egyszerűen idejét múltnak minősíti: „nem a törvény az, a mi őt hontalanná teszi, hanem a korszellem megváltozása. Kossuthnak vannak tisztelői táborszámra; imádói – egész dandár – de követője – nincs egy század.” Jókai Mór cikke Kossuth 90-ik születésnapja alkalmából. Budapest, 1892. szeptember 18. MTA KT Ms 5081/21.

¹²⁹⁷ Az ódában Kossuthot a „szabadság égi szülöttének nevezi” aki „egyenlővé emelte fel a honfit, a polgárt”. Jókai Mór: Kossuth 100.ik születése napján. MTA KT Ms 342/5.

¹²⁹⁸ Jókai 1898: 1.

szókimondó megfogalmazással találkozunk. Jókai ugyanis a függetlenségi nyilatkozat, az olmützi alkotmány, valamint a megtorlások és a neoabszolutizmus *elfelejtésére* szólítja fel olvasóit: „Az ápril. 14-iki függetlenségi nyilatkozat, Budavárának ostroma, olyan események, melyeket meg nem törtétté tenni jó volna: ellensúlyozva az osztrák részről történtek által: a márczius 3-iki összmonarchiai alkotmány tervvel, az orosz invázióval, Henczy vandalizmusával, Haynau kegyetlenkedéseivel: az örök feledség vak sötétje temesse el őket!”¹²⁹⁹

Valójában 1848–49 történetéhez szerzőt találni sokkal nagyobb feladatot jelentett a főszerkesztő számára, mint a neoabszolutista korszakhoz – erről ugyanis már a munka készülésének legkorábbi fázisaiban elhatározták, hogy – időbeli közelség miatt – ne történész, hanem publicista írja meg, a választás végül az első fejezetben már bemutatott Beksics Gusztávra esett. A forradalom és az önvédelmi háború majdnem hasonló sorsra jutott, Károlyi Árpád azt javasolta, hogy valami „mohos fejű politikusunk, ha lehet államférfiú” írja meg a kérdéses részt.¹³⁰⁰ Végül azonban Szilágyi történész felkérése mellett döntött. Elsőként Marczali Henrikre gondolt, aki válaszában úgy fogalmazott, hogy „Sándor bácsi talál mást, akárhányat, ki e feladattal meg mer birkózni; én nem merek”.¹³⁰¹ Később Marczali mégis elvállalta, mivel azonban már így is erőn felüli vállalásai voltak a sorozatban, visszakozni volt kénytelen. Szilágyi ekkor kérte fel a kolozsvári történész Márki Sándort, akivel baráti kapcsolatot ápolt. Márki első felindulásában pozitív választ adott, amit azonban naplója tanúsága szerint hamar meg is bánt.¹³⁰²

A tízkötetes azon szerzőit, akik a dolgozat szempontjából kiemelten releváns korszakokat dolgoztak fel (Acsády, Beksics, Fraknói, Marczali) már bemutatam. Márki Sándor (1853–1925) alakjára azonban még szükséges kitérni. Márki a pesti egyetem bölcsészkarára járt, ahol történelmet és földrajzot hallgatott. Az egyetem elvégzése után Aradon kapott középiskolai katedrát, az egyetemre csak a kilencvenes évek elejére került be, mikor Lánczy helyére vették fel a kolozsvári egyetemen. A román hatalomátvételig itt tanított és a helyi közéletnek is egyik meghatározó szereplőjévé vált.¹³⁰³

Márkit a historiográfiai szakirodalom a függetlenségi gondolkör plebejus-demokratikus irányzatához sorolja. Két nagy monográfiája mindenképpen ebbe az irányba mutat: a Dózsa-parasztfelkelésről írt munkájának Dózsa-képe radikálisan szakít a korábbi

¹²⁹⁹ Jókai 1904: 197.

¹³⁰⁰ Idézi Mann 1968b: 1123.

¹³⁰¹ Idézi Mann 1968b: 1132.

¹³⁰² „Nem voltam elég okos és vállalkoztam.” Márki 2018: 183.

¹³⁰³ Erdész 2018: 5–9.

interpretációs sémákkal, a parasztszert Kossuth és Petőfi előképévé téve.¹³⁰⁴ Ezzel a munkával egyébként később a progresszív jelzőt is kiérdemelte a marxista historiográfusoktól.¹³⁰⁵ Rákóczi életrajza pedig alapvonásaiban megtartja a Thaly-féle képet a fejedelemről.¹³⁰⁶ Naplóiban is több, Ferenc Józseffel szemben kritikus, a függetlenségi gondolat irányába mutató bejegyzésre akadhatunk.¹³⁰⁷ Ezt a képet némileg árnyalja 1907-ben megjelent életrajza a királyról. A közjogi válság közepette írt munkának vállalt célja az, hogy az ifjúság megértse belőle, „miért kell tisztelnie az ősz hajakat” amivel a királyra utal. A királyt ünneplő írásra Márkit a közjogi válság indíthatta, melyet az előszóban egyenesen az ötvenes évek állapotaihoz hasonlított: „Mondhatatlanul reménytelen időkben, 1851-ben *Szalay* László ezekkel a szavakkal adta az ifjúság kezébe halhatatlan művét, Magyarország történetét. Ifjú barátaim körébe én is mondhatatlanul nehéz időkben lépek könyvemmel”.¹³⁰⁸

Márkit foglalkoztatta a nemzetiségi kérdés a leginkább az itt elemzett historikusok közül. Életművében sokrétűen és változatosan tárgyalta ezt a problémát, ugyanakkor sajnálatos módon ezek az írásai még feltáratlanok.¹³⁰⁹ A nemzetiségi kérdést a korszak egyik legfontosabb társadalmi kérdésének ítélte meg. Ezt több olyan írása bizonyítja, amelyek szokatlanok és merészek a századforduló szellemi légkörében.¹³¹⁰ Legtöbbet, személyes okokból kifolyólag is, a románsággal foglalkozott. Érdeklődése a háború után is megmaradt, lefordította Xenopol Románia történetét (bár a francia kiadás alapján).¹³¹¹

¹³⁰⁴ Romsics 2011: 150.

¹³⁰⁵ Lederer 1969: 58.

¹³⁰⁶ Márki 1907–1910.

¹³⁰⁷ Például egy 1897. október 14-i bejegyzésben így ír:

„Kérdezi Pelcz, tudom-e, hogy magyarázza Szádeczky, miért állítat a király szobrot Bocskainak? (Tudtam, mert magam eszeltem ki, s most így kerül vissza hozzám, hogy aszondja Bánffy a királynak, Bocskait is be lehetne venni a tíz közzé. «Ja, wer war denn der Porskáj?» «Der Bocskai? Der war ajn Königlicher Rath!» «Ach, ein Königlicher Rath! Und was hat er doch gethan?» «Na, er hat gemakt die Wiener Friede!» «Ach, die Wiener Friede? Der war doch ein loyaler Unterthan. Er verdient eine Statue!» S bizony aligha szobrot nem kapna az, aki Badeniéknek megint megcsinálná a bécsi békét!» Márki 2018: 192.

¹³⁰⁸ Márki 1907: 5. A kötetben egyébiránt feltűnően gyorsan siklik át Ferenc József uralkodásának finoman szólva is ellentmondásos periódusain. Eljárásában az a maxima is irányíthatta, amelyet ő maga fogalmazott meg a történelemoktatás kapcsán, miszerint a „történettudomány ugyan a legkeményebb igazságokat is tartózkodás nélkül mondhatja el, sőt épen ezt a nyíltságot várjuk tőle; a történettanítás azonban büntetlenül sohasem szállhat szembe a nemzeti szellemmel”. Azzal a különbséggel, hogy jelen esetben a nemzeti szellem helyett az osztrák–magyar akkoriban rendkívül törékeny kapcsolat volt kérdéses. Márki 1902: 51.

¹³⁰⁹ Kemény 1974: 81.

¹³¹⁰ Legfőképpen Márki 1905.

¹³¹¹ Kemény 1974: 80.

III. 6. Franz Krones

Franz Krones (1835–1902) a morvaországi Ungarisch-Ostrau/Uherský Ostroh-ban született, a gimnáziumot már Brünnben járta ki, ahol meghatározó élménye volt az 1848-as forradalom, melynek során, hasonlóan generációja más tagjához, a birodalom törekénységére döbbsent rá. 1852-ben felvételt nyert a bécsi egyetemre, ahol filozófiát és történelmet tanult. Innen 1855-ben Thun ösztöndíjasaként az elsők között van, aki az újonnan alapított *Institut für die österreichische Geschichtsforschung* növendéke lehet. Itteni témavezetője az intézetigazgató Jäger két középkori témát jelölt ki számára: Szamo birodalmát, valamint Podjebrád György királyságát.¹³¹² Minthogy további ösztöndíjat nem kapott, gimnáziumi tanári állás után kellett néznie. Kassára került, ahol a tanárkodás mellett megtanult magyarul is, ezáltal elmélyültebb ismereteket szerzett az ország történetéről és általános állapotáról. Az októberi diploma, a közjogi körülmények változása azzal járt, hogy a történésznek távoznia kellett Kassáról. Grazban telepedett le, ahol eleinte gimnáziumi tanárként működött, mindazonáltal úgy találta, hogy a tanári feladatok nem hagynak elég időt számára a tudományos kutatásra, így kapva kapott az alkalmon, amikor a grazi egyetemen szabaddá vált egy docensi pozíció. Habilitációs munkája az Anjou- és a Přemysl-ház trónharcáról szólt. 1864-ben nevezték ki az egyetem rendes tanárává, ami mintegy negyven éves termékeny tudományos pálya kezdetét jelentette, melynek során az egyetem rektori pozícióját is több alkalommal betöltötte.¹³¹³ A hetvenes évek elején felmerült bécsi kinevezése, a korabeli oktatási miniszter azonban (Karl Ritter von Stremayr) nem támogatta.¹³¹⁴ Halálakor a jelentős történész mellett az egyetem egyik legjelentősebb pedagógus egyéniségétől is búcsúztak.¹³¹⁵

Krones munkássága igen szerteágazó volt mind a kutatott korszakok, mind a történetíró műfajok tekintetében. Elméleti és módszertani kérdésekkel azonban nem foglalkozott, Jäger tanítványaként a szorgalmas kutatást és a valósághű ábrázolást tartotta maximáinak. Ha ritkán egy-egy írásában szembesült a történelem elméleti kérdéseivel vagy a politikának a történetírással gyakorolt hatásának problémájával, hasonlóan elnagyolt jelmondatokat fogalmazott meg: kerülni kell a dicsőítést, csakis a tényleges megismerés alapján szabad ítéletet

¹³¹² Lhotsky 1954: 37.

¹³¹³ Tomberger 1954: 15–18.

¹³¹⁴ Lhotsky 1954: 148.

¹³¹⁵ Tomberger 1954: 29.

alkotni, az elfogulatlanságot a józan kutatással kell egyesíteni.¹³¹⁶ Kassai éve alatt, magyar nyelvű forrásokat is felhasználva foglalkozott a város történetének bizonyos aspektusaival, legfőképp a németiség beáramlásával és itt kifejtett „kultúrmunkájával”. Valamennyi munkáját itt nem feladatom felsorolni, a legfontosabbakat megemlítve: foglalkozott a tiroli Napóleon-ellenes mozgalmak, Stájerország történetével, valamint a grazi egyetem történetét is megírta. Ezekhez a területekhez kapcsolódóan forráskiadói tevékenysége is jelentős volt.¹³¹⁷

Krones élete során érdeklődést mutatott a napi politika iránt, ez azonban nem járt publicisztikai tevékenységgel. Egyes munkáiban azonban, leginkább biográfiáiban, tetten érhetők politikai értékrendjének fő vonásai. Ide tartozik Radetzkyról írott népszerűsítő életrajza, amelyben a birodalom iránti elkötelezettsége érhető tetten: célja e könyvecskével az volt, hogy Ausztria 1848-as megmentője, a Csehországban született, de a birodalomhoz feltétlenül hű, igazi *Österreicher* Radetzkynek méltó helyet biztosítson valamennyi *Österreicher* emlékezetében.¹³¹⁸ A tiroli felkelésről írt munkájában is hasonló tapasztalhatunk: Krones az első, aki a birodalmi patriotizmust hirdető Hormayr báró életútját részletesen bemutatta.¹³¹⁹ Moriz von Kaiserfeldről írt, kiváló, alapos életrajzából pedig világossá válik, hogy egyetértve az ebben a dolgozatban már bemutatott liberális államférfival, Krones – bár eleinte szimpatizált a német dominanciájú centralizmussal – teljes mértékben megbékélt a dualizmussal, elismerve annak szükségességét.¹³²⁰ Ez az azonosság Krones és Kaiserfeld nézetei közt már a kortársak számára is nyilvánvaló volt.¹³²¹ A föderalizmust azonban mereven elutasította, mivel meggyőződése volt, hogy az egyenesen vezetne a birodalom felbomlásához.¹³²²

Krones főműve saját, kortársai és későbbi elemzői meglátása szerint is az Ausztria történetéről írt grandiózus négy kötetes alkotás (az ötödik kötet csak tárgymutató tartalmazott) volt. A munka első kiadása 1876 és 1879 jelent meg, majd a következő években több kiadást is megért. Krones emellett fő megállapításait egyetlen vaskos kötetben összegezte az osztrák történelem alapjai címen, elsősorban tanárjelöltek számára.¹³²³ Kivonatolva pedig középiskolás tankönyvként is szolgált, több kiadásban. A nagy opus jelentős sikert aratott, ugyanakkor korántsem mindenki osztozott a lelkesedésben. A *Das Vaterland* című konzervatív, katolikus

¹³¹⁶ Pl. Krones 1862. Összefoglaló munkájának historiográfai fejezetében is hasonló olvashatunk.

¹³¹⁷ Ezeket a munkákat bemutatja: Tomberger 1954: 65–192.

¹³¹⁸ Krones 1891.

¹³¹⁹ Krones 1892.

¹³²⁰ Krones 1888.

¹³²¹ Vö. Wertheimer 1904: 12.

¹³²² Tomberger 1943: 31.

¹³²³ Krones 1882.

lap Kronest a Habsburgokat befeketítők sorába állította, főként a III. Ferdinánd ellenreformáció terén kifejtett tevékenysége elmarasztalása miatt. Emellett azt is kifogásolták, hogy saját hazájának történetét a szerző éppen Berlinben adta ki.¹³²⁴ A *Vaterland* aggályait azonban minden jel szerint a központi hatalom nem osztotta, minthogy Kronest 1879-ben lovagi címmel tüntették ki patrióta munkájának elismeréseként.¹³²⁵ A szakma is egyértelműen nagyra értékelte a munkát, amelyet majd csak Alfons Huber összefoglalója taszított le a trónról.¹³²⁶

Említettem már Krones munkájának – pontosabban annak egy kivonatos változata – cseh fogadtatását, amely kifogásolta a cseh területek tárgyalására szánt rövid fejezeteket. Mindazonáltal Josef Pekař Alfred Arneth és Alfons Huber mellett a legnagyobb osztrák történészként tartotta számon Kronest.¹³²⁷ A történész magyarországi recepciója nagy utat járt be: Krones „magyargyűlölő germanisátorból” vált az egyik legrokonszenvesebb osztrák historikussá. Előbbi megjelölést Rákóczi-ról szóló munkáival váltotta ki: Krones ugyanis hangot adott azon nézetének, miszerint Rákóczi és vezérei egyáltalán nem a nép szabadságát akarták kiharcolni, csakis önző érdekeik által vezérelve cselekedtek. Emellett a magyar Rákóczi-irodalmat szemlélve Thaly munkái kapcsán kifejtette, hogy még a legújabb magyar történetírás sem számolt le a korral kapcsolatos legendákkal és a néphagyományok nyomdokain halad.¹³²⁸ A *Handbuch* megjelenésére azonban a Rákóczi-könyvek által kiváltott ellenérzés elpárolgott a magyar szerzők részéről. Krones összefoglalóját elismeréssel mutatták be, azt kifogásolva – mint azt már említettem –, hogy a szerző Magyarországot is a birodalom részeként mutatta be. Magyarországi megbecsültségét mutatja, hogy Kronest az Akadémia külső tagjává választották és a Történelmi Társulatnak is tagja volt. A történész magyar kapcsolatainak komoly személyes vonzatai is voltak: Marczali Henrik részben Kronesnek és főleg a történész magyar tudásának köszönhette egyetemi tanári kinevezését. Krones ugyanis Marczali magyar munkáinak beható elemzése alapján írt szakvéleményt a magyar történelemről, amit végül a kabinetiroda is elfogadott.¹³²⁹ Emlékbeszédében Wertheimer Ede is főként azt emelte ki, hogy Krones megtanult magyarul és ezzel lehetségessé vált számára, hogy „a magyar nemzetnek léteért folytatott törekvésekről és küzdelmeiről élénkebb és helyesebb felfogásra tegyen szert”.¹³³⁰ Rákóczival kapcsolatban Wertheimer úgy látta, bár Krones szembement a Thaly által képviselt állásponttal, erényeként kell elismerni, hogy Thaly munkásságára felhívta a külföld

¹³²⁴ *Das Vaterland* 1887. január 1.

¹³²⁵ Tomberger 1954: 19.

¹³²⁶ Vö. Zeißberg 1886.

¹³²⁷ Pekař 1899.

¹³²⁸ Tomberger 1954: 173.

¹³²⁹ Gunst 1990: 283.

¹³³⁰ Wertheimer 1904: 1–2.

figyelmét.¹³³¹ Wertheimer emellett úgy látta, hogy noha Krones sem tagadta meg „magában az osztrákot” és Magyarországot az osztrák állam egyik tagjának ábrázolta, fontosabb ennél az, hogy a magyar nyelv megtanulásával több történészársának példát mutatott.¹³³²

¹³³¹ Wertheimer 1904: 9.

¹³³² Wertheimer 1904: 2.

III. 7. Franz Martin Mayer

Grazban Krones árnyékában fejtette ki jelentékeny munkásságát Franz Martin Mayer (1844–1914). Mayer a német kultúra legjelentősebb egyéniségei által gyakran látogatott Marienbad (Marinánské Lázně) közelében, a csehországi Planban (Planá) született háromgyerekes német család legidősebbjeként. A bécsi egyetemre nyert felvételt, ahol történelmet és irodalmat hallgatott. Ellentétben Kronesszel, aki lovaggá való kitüntetésekor a Ritter von Marchland címet vette fel és pár kisebb tanulmányt is szentelt Morvaország történetének, Mayer teljesen elszakadt szülőföldjétől.¹³³³ Mayert felvették az ekkor még Jäger vezette *Institut für die österreichische Geschichtsforschungba*, ahol Jäger mellett Lorenz és Sickel tanította. Utóbbi elsősorban rendkívüli szorgalmáért becsülte Mayert és később is tartotta vele a kapcsolatot.¹³³⁴

Mayer végül Grazban telepedett le gimnáziumi tanárként, később igazgatóként dolgozott. Doktori fokozatot 1871-ben szerzett, majd 1875-ben nyújtotta be III. Frigyes és Hunyadi Mátyás kapcsolatáról szóló dolgozatát a grazi egyetemen. Bár a bizottság elismeréssel szolt a munkáról (tagjai közt Kronesszel), Mayer végül sosem kapott tanszéket, csak *Privatdozent* minőségben oktatott az egyetemen. Ez feltehetően azért alakult így, mert Krones egyénisége nagyban meghatározta az egyetemet, és mellé nem tartották szükségesnek még egy osztrák történelemmel foglalkozó rendes tanár kinevezését. Emellett paradox módon Mayer kimagaslóan sikeres gimnáziumi igazgatói és tanári munkássága is közrejátszott, amennyiben nem akarták elvonni a tanári pályától.¹³³⁵ Bár 1900-ban felajánlottak számára egy tanszéket a csernovici egyetemen, Mayer visszautasította, mert az otthonának tekintett Grazból nem kívánt az ismeretlen Bukovinába költözni. Mindazonáltal Mayer emellett is folytatta tudományos munkásságát, bár az igazgatóként eltöltött években erre kevesebb ideje maradt. Leginkább kora újkori témákat választott: foglalkozott a reformációval és az ellenreformációval, Mária Terézia korával, valamint gazdaságtörténeti cikkeket is publikált, melyek közül legkiemelkedőbb Ausztria iparának kezdeteit mutatta be.¹³³⁶ Ezek mellett Stájerország történetét is összefoglalta.¹³³⁷

Mayer mind Kronesnél, mind Hubernél fiatalabb volt, mégis mindkettejük előtt írt szintézist Ausztria történetéről. Emellett a *Geschichte Österreichs* nemcsak egyértelműen

¹³³³ Renner 1969: 25.

¹³³⁴ Renner 1969: 19–20.

¹³³⁵ Renner 1969: 11.

¹³³⁶ Mayer 1882.

¹³³⁷ Mayer 1898.

életművének legfontosabb darabja, de egyben habilitációs dolgozata is volt. Ausztria történeti szintézisének megírásában már komoly gyakorlatra tett szert, nevéhez ugyanis számos kiadást megért gimnazista tankönyv fűződik. Ezeken átüt az egyértelmű pedagógiai célzatosság. A dinasztia és az osztrák állam köré szervezik Ausztria történetét, és a birodalom sokféleségének csodálatának, valamint az Ausztria és a császár iránti lelkesedésnek adnak hangot.¹³³⁸ Nem véletlen, hogy ezért a munkáért kitüntetésben is részesült, valamint Rudolf trónörökös is megköszönte a szerzőtől ajándékba kapott példányt.¹³³⁹ Látni fogjuk, hogy ez kontrasztot alkot majd az alapvetően a németiséget előtérbe toló történeti szintézisével. Ellentétben Kronesszel, aki előbb írt összefoglaló munkát, mint tankönyvet, ami az előbbi pusztá kivonatának is tekinthető, Mayer történeti művében hangnemet és bizonyos mértékben értékrendet is vált. Az összefoglaló első, 1874-es kiadásában ez még kevésbé feltűnő, a munka második majd – ennek szinte változatlan újranyomásaként tekinthető – harmadik kiadásában azonban annál inkább. A – vélhetőleg a tankönyvírói gyakorlatnak köszönhetően – egyszerű, érthető nyelvezettel megírt munka, amely éles kontrasztban áll Krones gyakran kissé veretes és Huber száraz stílusával, jelentős sikert aratott.

A második kiadásra azonban a századfordulóig várni kellett, ami mögött Mayer biográfusa szerint ismét Krones alakja áll, akinek ellenében a szerző vélhetőleg nem akarta újra kiadni saját munkáját. Az 1900-as kiadást Mayer jelentősen kibővítette. Az eseménytörténettel szemben itt már egyenrangú súllyal szerepelnek a társadalom és kultúrtörténeti szempontok, amivel egyértelműen úttörő munkát vitt véghez. Az első kiadásét is felülmúló siker után hamarosan jött a harmadik. A korszakban egy különös rajongója is akadt a munkának Otto Bauer személyében, aki az egyetlen használható történeti szintézisnek tartotta, saját bevallása szerint az eseménytörténetet és az uralkodók személyiségét háttérbe szorító koncepció miatt.¹³⁴⁰ Az elemző fejezetben látni fogjuk, hogy e szimpátiának vélhetőleg ennél több rétege is van. A munka első és második kiadása közötti különbségekben, kiegészítésekben a nemzeti feszültségektől vibráló periódus tapasztalata is detektálható. Ez a második kiadásról írt recenzióban is érzékelhető: az *Österreichisches Rundschau*-ban publikált hosszabb méltatás szerint Ausztria németjei számára e szintézis lehetővé teszi, hogy történetének alapjait megértse, ami éles fegyver a politikai harcokban, hiánya pedig végzetesen kiszolgáltatottá tehet

¹³³⁸ Pl. Mayer 1893.

¹³³⁹ Renner 1969: 43.

¹³⁴⁰ Bauer 1913: 5.

az ellenséggel szemben, ami Ausztria németisége számára élet-halálharca közepette végzetes lehet.¹³⁴¹

A korszak alatt a kötet szakmai körökben nem aratott olyan elsöprő sikert, mint Huber és Krones munkái, igaz, a szakma főként az 1874-es kiadást szemlélte. Minden jel arra mutat, hogy 1904-ben Wertheimer Ede sem ismerte a nagyban kibővített új kiadást.¹³⁴² A munka utóélete azonban meghozta az elismerést, sőt, Mayer munkája egyértelműen jobban kiállta az idő próbáját, mint Kronesé. Alfons Lhotsky és Fritz Fellner még a 20. század második felében is úgy tekintettek Mayer munkájának javított kiadásaira, mint hasznos kézikönyvekre.¹³⁴³

¹³⁴¹ Gunther 1901.

¹³⁴² Wertheimer 1904.

¹³⁴³ Lhotsky 1962: 201; Fellner 2002c: 284.

III. 8. Alfons Huber

A szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint Alfons Huber (1834–1898) tekinthető a korszak legjelentősebb osztrák-német történészének. Huber egy tiroli faluban született szegény parasztszülők gyerekeként. Tirolt a korszakban katolikus és a császár iránt különösen hű területként tartották számon. A keresztény „tiroli paraszt” egyszerű, tiszta és idillikus alakja az, amelyet majd a két világháború közt szembeállítanak a bécsi züllött, kozmopolita „zsidó világgal”.¹³⁴⁴ Már a korabeli jobboldali sajtóban is a régi keresztény és Habsburg hagyományok mentsváraként jelenik meg Tirol: a *Reichspost* ezt a „tiszta” világot állította szembe a „magyar zsidóság” által megszervezett pogány millenniumi ünnepségekkel.¹³⁴⁵

Huber az innsbrucki egyetem bölcsészkarára nyert felvételt. Itt az előző fejezetből megismert, a nagynémet-kisnémet történészvitában Ausztria képviselőjeként előlépő Julius Ficker tanítványa lett, aki ekkoriban az „innsbrucki történésziskola” vezető egyénisége volt. A professzor rövidesen legtehetségesebb és legszorgalmasabb tanítványai közt tartotta számon Hubert, még Leo Thun oktatási miniszternek is beszámolt ígéretes tanítványáról.¹³⁴⁶ Ficker nemcsak Huber szakmai érdemeit becsülte, de egész egyéniségét úgy ítélte meg, hogy az magán hordozza azokat a jegyeket, amelyek egy történész számára elengedhetetlenek.¹³⁴⁷ Ficker hívta fel Huber figyelmét az osztrák privilégiumok problémájára. A IV. Rudolf parancsára hamisított, Ausztria számára a Német-római Birodalomtól való teljes különállást biztosító *Privilegium Maius* hamis voltával már valójában a kortársak is tisztában voltak, Huber feladata a hamisítás pontos datálásában állt, amit a fiatal történész el is végzett. A svájci Habsburg uralom és Tell Vilmos problémájával foglalkozó munkájának köszönhetően már a legprominensebb Ficker-tanítványként kezdték emlegetni.¹³⁴⁸ Tirol Ausztriához csatolásának ötszázadik évfordulója alkalmából ismét visszatért IV. Rudolf korához, bemutatva a Habsburg uralom végleges megszilárdulását a régióban. Tirol megszerzése Huber meglátásában kulcsfontosságú volt Ausztria nagyhatalommá fejlődésében, mivel ezáltal megakadályozta a terület francia vagy itáliai befolyás alá kerülését.¹³⁴⁹ Ennek fényében érdekes lesz az, hogy összefoglalójában Tirolt már nem tekinti olyan nagy fontosságúnak, mint Csehországot vagy Magyarországot.

¹³⁴⁴ Vö. Romsics 2010.

¹³⁴⁵ *Reichspost* 1896. június 16.

¹³⁴⁶ Károlyi 1912: 345–346.

¹³⁴⁷ Mang [1953]: 8.

¹³⁴⁸ Mang [1953]: 6.

¹³⁴⁹ Mang [1953]: 11.

Miután 1859-ben megszerezte a doktori fokozatot, Thun Ficker közbenjárására ösztöndíjat biztosított Huber számára az innsbrucki egyetemen – e nélkül a teljesen vagyontalan Hubernek gimnáziumi állást kellett volna vállalnia. Az Innsbruckban töltött évek alatt a rektori címet is betöltötte. A hatvanas években szoros barátságot kötött Josef Helferttel és részt vett az *Österreichische Geschichte für das Volk* elkészítésében is, ahol ismét IV. Rudolf korával foglalkozott. 1867-ben levelező, 1873-ban rendes tagja lesz az Akadémiának. 1887-ben hívták meg a bécsi egyetemre a jénai egyetemre távozó Ottokar Lorenz helyére. Itt összeköttetést teremtett az innsbrucki Ficker-iskola, a császárváros egyeteme, valamint az *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung* között.¹³⁵⁰ Több jel mutat arra, hogy Huber komolyan magáénak érezte Ausztria fennmaradásának ügyét. Mint azt az előző fejezetben is láttuk, a történész volt az egyik fő sürgetője az Ausztria (és nem a Német Birodalom) története köré szerveződő jogász- és bölcsészhallgatók számára kötelező Reichsgeschichte kurzusnak. Az erre a kurzusra írt tankönyve egyik utolsó befejezett nagyobb lélegzetű munkája volt.¹³⁵¹

Ausztria történetének megírása már a hetvenes évek legelején felmerült benne.¹³⁵² Ekkor még sem Krones, sem Mayer munkája nem jelent meg. Az első köteteket még Innsbruckban fejezte be. 1887-ben, a másik kötet megjelenésekor a *Das Vaterland* című katolikus, konzervatív lap egy hosszabb cikkben marasztalta el a szerzőt. A cikk névtelen írója Huber munkáját azon próbálkozások sorába illesztette, ami a Habsburgok befeketítésére irányul. A szerző szerint Huber Ausztria-ellenességét bizonyítja, hogy könyvét Gothában adta ki, amely „halálos ellensége a Habsburgoknak és a katolicizmusnak”. Emellett azt is felrótta a történésznek, hogy olyan Ausztria-ellenes szerzőket idéz autoritásként, mint – az előző fejezetből valóban ekként megismert – Ottokar Lorenz „akitől szerencsére már megszabadultunk” és Heinrich von Treitschke. Végül rámutatott arra, hogy Huber kettős mércét alkalmaz az egyházzal szemben: míg az egyházellenes szereplők kapcsán helyesen meghirdeti azt a maximát, miszerint kortárs értékrendünket nem használhatjuk történeti személyiségek megítélésére, a katolikusokkal szimpatizáló uralkodók kapcsán megfélekedezik erről.¹³⁵³ A *Vaterland* cikke természetesen túlzó volt, annyi azonban megállapítható, hogy a pártatlanságra törekvő Huber a késő középkori egyház ábrázolásán biográfusa szerint is tetten érhető a szerző alapvetően liberális, antiklerikális nézetrendszere.¹³⁵⁴ A *Vaterland* elmarasztaló ítéletéért Hubert nagyban kárpótolhatta a szakmai elismerés, amelyet munkájával aratott. Az *Institut für*

¹³⁵⁰ Mang [1953]: 7.

¹³⁵¹ Huber 1895.

¹³⁵² Mang [1853]: 23.

¹³⁵³ *Das Vaterland* 1887. január 1. 4–6.

¹³⁵⁴ Mang [1953]: 29.

die österreichische Geschichtsforschung hivatalos folyóiratában Heinrich von Zeißberg a legszínvonalasabb összefoglalónak ítélte meg, magasan Krones és Mayer munkái fölé helyezve Huber opusát, amely megítélése szerint a legbehatóbban ragadta meg a szerteágazó, kiterjedt nyelvismeretet igénylő anyagot.¹³⁵⁵

Már említést tettem Huber munkájának eltérő cseh és magyar megítéléséről. A szerző személyes viszonyulása a két országhoz és történetírásukhoz szintén eltérő volt. Az innsbrucki egyetemen a kifejezetten csehellenes attitűd általánosan elterjedt volt,¹³⁵⁶ ugyanakkor Huber nem a hagyományos sovíniszta német szlogenek keretében gondolkodott a csehségről sem. Leginkább a cseh történeti mítoszok és az ezeket ápoló történészek ellen szólalt fel – igaz, ekkor igen konfrontatív hangnemben – amire Josef Ladislav Píč idézett kötete kapcsán már szintén láttunk példát. Ezek tehát nem a Goll-iskola, hanem éppen annak ellenfelei ellen irányultak. A *Český Časopis Historický*-ben Huber nekrológiát Josef Pekař írta, és az egyik legnagyobb osztrák történészként búcsúztatta a szerzőt.¹³⁵⁷

A magyarokkal való viszony ezzel szemben egyértelműen barátinak tekinthető. Huber a negyvenes éveiben tanult meg magyarul – még hozzá olyan sikeresen, hogy nemcsak a szakmunkák és források elolvasására volt képes, de a *Századok*ban egy magyar nyelvű recenziót is publikált Pauler Gyula egyik munkájáról.¹³⁵⁸ Emellett külső tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának és tajga a Magyar Történelmi Társulatnak. Több mint tucatnyi olyan magyar történelemmel kapcsolatos cikket jegyzett, amelyet a kortárs magyar történészek hiánypótlóként ismertek le. Ő mutatta ki például beható részletességgel azt, hogy II. András feleségének, Gertrudisnak meggyilkolása mögött politikai motivációk álltak és nem személyes bosszú.¹³⁵⁹

„Halála nagy veszteség volt a bécsi egyetemre – írta a tudósról Károlyi Árpád – [...] mégis – és ezt bizvást mondhatom – mi veszítettük benne a legtöbbet. Mert kitűnő bűvárokat folyton nevel a bámulatosan fellendülő német történettudomány, de hosszú idők fognak elmúlni, míg közülök valaki a magyar történetkutatásnak annyi és oly nagyértékű szolgálatot fog tenni, mint a minőkkel Alfons Huber bennünket lekötöleztetett.”¹³⁶⁰

¹³⁵⁵ Zeißberg 1886.

¹³⁵⁶ Oberkofler–Goller 1995: 34.

¹³⁵⁷ Pekař 1899.

¹³⁵⁸ Meglehet persze, hogy a recenziót a szerző németül írta és lefordították. Mindenesetre olvasta a legújabb magyar nyelvű szakirodalmat. Huber 1894.

¹³⁵⁹ Az Árpád-korral foglalkozó tanulmánykötete: Huber 1883b.

¹³⁶⁰ Károlyi 1912: 365.

Ez a nagy megbecsülés annak ellenére állt fenn, hogy „a magyar fület és szemet egyaránt sértő” módon birodalmi összefoglalóját *Ausztria története* címmel látta el, holott Magyarország szerepeltetése okán – Károlyi meglátása szerint – *Osztrák–Magyar Monarchiát* kellett volna írnia.¹³⁶¹ Erről azonban még legjobb magyar barátai sem tudták meggyőzni „Hunfalvy Pál, Szilágyi Sándor és Pauler Gyula figyelmeztették, hogy a mi hazánk históriája nem tartozik *Ausztria* történetéhez”.¹³⁶² Mint azt már említettem, Huber „hibáját” az Akadémia Könyvkiadó Bizottsága „korigálta”, úgy fordítatva le munkáját, hogy abból kivágták a Magyarország történetével foglalkozó fejezeteket. Mindemellett a történethez hozzátartozik az is, hogy a *Századok* szerzőgárdája a jelek szerint *Kákánia* egyik elnevezésével sem volt megelégedve: mikor a francia Louis Leger Ausztria–Magyarországot említett történeti munkájának címében, a *Századok* recenzense kifogásolta az eljárást, mondván, az elnevezés nem történeti, csupán egyetlen, bármikor megváltoztatható törvény hívta életre.¹³⁶³

¹³⁶¹ Károlyi 1912: 359.

¹³⁶² Károlyi 1912: 363. Kiemelés az eredetiben.

¹³⁶³ Beliczay 1881.

III. 9. Richard von Kralik

Richard von Kralik (1852–1934) alakjánál kissé hosszasan kell időznünk, mivel az is kérdésként merülhet fel, hogy történészként való szerepeltetése egyáltalán helyénvaló eljárás-e. Kralikot elsősorban költőként és íróként tartja számon a szakirodalom. A közelmúltban angolszász irodalomtörténészek főként azért idézték meg jobbra már elfelejtett alakját,¹³⁶⁴ hogy árnyalják a „századfordulós Bécs” irodalma által nyújtott kiegyensúlyozatlan képet, amely jobbra csak a „modernista” alkotókat és tudósokat vette észre. Ezek a munkák ugyanakkor figyelmen kívül hagyják Kralik jelentékeny történészi munkásságát, jóllehet Kralik a berlini egyetemen a kor legprominensebb historikusaitól tanult és több történeti tárgyú munkát publikált. Az osztrák historiográfia olyan jelentős szerzői, mint Fritz Fellner¹³⁶⁵ és Alphons Lhotsky¹³⁶⁶ is történészként tartják számon. A korszakban a történészceh sem zárkózott el munkái elől, minthogy az *Institut* folyóiratában bírálták azokat, emellett, mint azt említettem az első fejezetben, Hofmannsthal is felkérte a világháború alatti történeti tárgyú vállalkozásához. Kralik mindenekelőtt kulturtörténészként alkotott jelentőset, elsősorban Bécs kulturális életéről szóló munkáját érdemes kiemelni,¹³⁶⁷ de Ausztria történetéről írt patrióta szellemiségű szintézisének is legszínvonalasabb részei a kulturával és eszmetörténettel foglalkozó passzusok. A 17–19. század osztrák-német politikai irodalmában tájékozódni vágyóknak érdemes ebből a szempontból felütni Kralik munkáját ma is.

Kralikot nemcsak jogosan, de úgyszólván nagy örömmel vehetjük a történészek közé, a tudós-költő alakja ugyanis rendkívül izgalmas. Kralik aktívan részt vett a közéletben, korának jelentős szellemi és politikai mozgalmaira pedig gyakran reflektált. Élete ebből a szempontból jóval színesebb képet mutat, mint a már bemutatott három osztrák-német kollegájáé. Ezekről ugyanis annyit tudhatunk, hogy alapvetően liberálisok voltak, csak Krones egyes életrajzi munkáiban érhetők tetten nézeteinek bizonyos alapelemei, Mayernél és Hubernél ilyen természetű munkákkal nem találkozunk, utóbbi magánlevelezéséből egy olyan tudós képe tárul elénk, aki számára a politika nem több zajnál, amely olyan feszült periódusban, mint a Badeni krízis, túl hangossá válva zavarja a munkát. Egyébiránt Kralik történeti munkáinak vizsgálata azt a képet is korrigálja, amelyet irodalomtörténész elemzői, leginkább Geehr nyújtottak róla.

¹³⁶⁴ Beniston 1998; Geehr 2003.

¹³⁶⁵ Fellner szerepelteti átfogó történészlexikonjában. Fellner–Corradini 2006: 235.

¹³⁶⁶ Lhotsky 1962: 202.

¹³⁶⁷ Kralik 1912.

Geehr ugyanis kiemeli, hogy Kralik a „trón és az oltár” valamint a „német nemzet” feltétlen híve volt. Történeti munkáját elemezve azonban, amelyekben leginkább tetten érhető az Ausztria-problémával kapcsolatos nézete, látni fogjuk, hogy az eset Geehr ábrázolásánál jóval komplikáltabb.

Kralik a csehországi Eleonorenhainban (Lenora) született gazdag, üveggyár tulajdonos családba, hamarosan Linzbe költöztek. Kralik élete során szláv hangzású nevét igyekezett megmagyarázni (Nagy Károly korából eredeztette) oly módon, hogy kizárja azon spekulációt miszerint cseh felmenőkkel rendelkezne – hangsúlyozta, hogy ő német és semmi más, nem folyik egy csepp cseh vér sem az ereiben.¹³⁶⁸ A bécsi egyetemen jogot hallgatott, 1876-ban szerzett diplomát, a szakmába azonban nem kezdett bele, mert apja, aki jogász pályára irányította, a következő évben elhunyt. Az atyai örökség lehetővé tette Kralik számára, hogy a világot egyfajta Berghof szanatóriumnak tekintse, ahol a „fontos dolgokról” gondolkodhat. *Grand tour*t tett, melynek során a bécsi, bonni és berlini egyetem hallgatója is volt, utóbbiban a porosz iskola legjelentősebb történészegyeniségei is tanították, akik iránt azonban vegyes érzelmeket táplált. Mommsent tisztelte, mint tudóst, a kereszténység ellen kifejtett álláspontját ugyanakkor elítélte. Treitschke egyéniségét megvetette, ugyanakkor nem Ausztria-ellenessége miatt – ezzel kapcsolatban érdekes módon az volt a meglátása, hogy az ellenséges hozzáállás is elfogadhatóbb a közönnél.¹³⁶⁹

A világnézeti kérdéseket nagy szenvedéllyel élte meg. Vándorévei alatt komoly belső válságba került, amelyből elsőként a valláspótlékként megélt szocializmushoz vezetett az útja. Tagja lett az első fejezetben Heinrich Friedjung kapcsán bemutatott Pernerstorfer-körnek, ahol Richard Wagner feltétlen csodálójává vált. Kralik és a kör tagjai Wagner művészetén keresztül élték át a németiségnek azt az egységét, ami a politikában akkorra már visszafordíthatatlanul elveszett. A nagy váltás 1880 májusában következett be, ekkor egy Görögországban tett látogatása után úgy érezte, immár világosan érti, hogy miben áll missziója: a görög esztétikum és a kereszténység lényegének egyesítésében. A dinüszoszi művészetet akarta újjáéleszteni, de keresztény kereteken belül.¹³⁷⁰ Kralik a katolicizmushoz fordul éppen abban az időszakban, amikor ennek új politikai tartalma is kezdett kifejlődni, és Lueger mozgalmának egyik meghatározó ideológusává vált.

1891-ben katolikus, konzervatív, és a birodalomhoz hű értelmiségiek egy *Leo Gesellschaft* elnevezésű szervezetet hoztak létre (a név az antimodernista pápára, XIII. Leóra

¹³⁶⁸ Geehr 2003: 14.

¹³⁶⁹ Geehr 2003: 19.

¹³⁷⁰ Geehr 2003: 21–22.

utalt), melynek alapító elnöke az osztrák „nemzeti történelem” nagy teoretikusa, Josef Alexander Helfert volt. Az egyesület tagjai úgy látták, hogy az intellektuális életet a materializmus dominálja, és az a nézet, miszerint a keresztény világkép összeegyeztethetetlen a haladással, az egyetemekről az iskolákon keresztül a középosztály széles rétegeibe is leszivárgott. A tagok – köztük Kralik – azt remélték, hogy a folyamat még visszafordítható. Az egyesületnek több szekciója volt, köztük történelmi, filozófiai és jogi, idővel azonban főként az irodalomra koncentrált.¹³⁷¹

Kralik, aki a modernista kultúrában az 1860–70-es évek liberális elitjének örökségét látta, a *gemütlich* Béccsel szemben egy ellenkultúrát akart létrehozni, melynek alapja a katolikus értékrend, közvetítője pedig a dráma egy sajátos, a középkori keresztény misztériumjátékokat imitáló verziója volt. Kralik két éven belül három kiadást is megért Ausztria történetének megírásával hasonlóképpen egyfajta ellenkultúrát akart teremteni: olyan történetírást, amelyben az *Österreicher* magára ismerhet, amely végre nem Ausztria ellenségeinek szemszögéből beszéli el a történelmet.

„Sok eszköz van arra, hogy Ausztriát felemeljük és arra is, hogy ártsunk neki. A legerősebb eszköz a történetírás. [...] Meggyőződésem szerint az osztrák történészek egyes könyvei többet ártottak, mint valamennyi vesztes csata. Egy vesztes csata ugyanis csak akkor válik végzetessé, ha abból a történész Ausztria összeomlását konstruálja meg.”¹³⁷²

A századfordulóra az osztrák konzervatívok és keresztényszocialisták egyik mentorának számító Kralik munkája abból a szempontból is egyedülálló olvasmány, hogy olyan történész Ausztria-képét tárja elénk, aki alapvetően liberális (történelem) szemléletű kollegáival szemben teljesen máshogyan észlelte azt, hogy – Musillal szólva – merre van a „fent és a lent, az előre és a hátra”.

¹³⁷¹ Beniston 1998: 90–92.

¹³⁷² Kralik 1913: ix.

III. 10. Josef Pekař

A korpusz fiatal generációjához tartozó Josef Pekař (1870–1937) Csehország északi részén született, cseh-német kevert nyelvű régióban. Itt már fiatalon megtapasztalta a cseh-német konfliktust ugyanúgy, mint a békés együttélés lehetőségét. Élete során végig kiállt azon nézete mellett, miszerint mindkét nemzetnek egyenlő politikai és kulturális jogokat kell garantálni. Otthonról hozott konzervativizmusa mellett szintén egész életén át kitartott.¹³⁷³

Gimnáziumi tanulmányai után a Károly Egyetem bölcsészkarára iratkozott be. Első meghatározó tanára, aki tehetségére is felfigyelt, Antonín Rezek volt, aki azonban hamarosan Bécsre és a politikai pályát választotta. Így az analitikus módszer alapjait Pekař Gollnál sajátította el.¹³⁷⁴ A professzor és tanítványa között belsőleges kapcsolat alakult ki, amit rendszeres, személyes hangvételű leveleik mutatnak.¹³⁷⁵ Pekař első publikációja 1890-ben jelent meg és a kéziratvitához kapcsolódott. 1893-ban nyerte el a doktori címet, ezt követően Berlinben töltött két szemesztert. Ez a momentum kissé szokatlan az életpályán, minthogy Goll előszeretettel küldte tanítványait a bécsi *Institut für die österreichische Geschichtsforschung*ba. Visszatérve Németországból, rövid ideig gimnáziumban tanított, 1897-től azonban már a cseh Károly Egyetemnek is rendszeres előadója volt docensként, 1905-ben nevezik ki az egyetem rendes tanárává.¹³⁷⁶

Pekař első jelentős munkája a Wallenstein összeesküvésről szólt.¹³⁷⁷ Ennek alapötlete még egy Rezekhez írt rövidebb dolgozat volt, ami nem kisebb témával foglalkozott, mint Csehország harmincéves háború alatti történetével. Pekař ezt követően svédül is megtanult, hogy új forrásokat tudjon bevonni a kutatásba, az általa ekkor rajzolt, majd a háború után kiadott monográfiáiban még finomított Wallenstein-kép fő vonásai máig érvényben vannak.¹³⁷⁸ A munka megalapozta a történész hírnevét. Goll is lelkesen mutatta be a *Revue historique*-ban, a cseh történelemtudomány eredményeiről szóló rendszeres beszámolóinak egyikében: a könyv legfőbb erényét abban jelölte meg, hogy Pekař rámutatott arra, a cseh kérdés a harmincéves háború egésze alatt, a vesztfáliai békéig központi tényező maradt.¹³⁷⁹

¹³⁷³ Brušák 1988: 92.

¹³⁷⁴ Hanzal 1992: 8–9.

¹³⁷⁵ Klik (vyd.) 1941.

¹³⁷⁶ Pekař életét bemutatja Hanzal 1992 és Plaschka 1955.

¹³⁷⁷ Pekař 1895.

¹³⁷⁸ Brušák 1988: 93.

¹³⁷⁹ Goll 1899: 355.

Ellentétben a Goll-iskola számos tagjával, Pekař egyértelműen hajlamos volt felvállalni a *public intellectual* szerepét. Ennek első állomása 1897-ben, a Badeni válság alatt érkezett el, amikor a *Neue Freie Presse* Theodor Mommsen egy levelét közölte, amelyben a korszak – és talán az egész 19. század – egyik legjelentősebb német historikusa a „barbarizmus apostolainak” minősítette a cseh népet. Mommsen szolidaritását fejezte ki Ausztria németsege iránt, amelyet a *Gesammt-Nation* részének ismert el „Mozart és Grillparzer sírjai ugyanolyan németek, mint Schilleré és Goethéé”. Figyelmeztetett ugyanakkor arra, hogy Ausztria csak addig maradt nagy állam, amíg a németiség tartja egyben. Az osztrák-németeknek egységesnek és szilárdnak kell maradnia a csehekkel szemben, akiknek koponyája a történész szerint az értelem számára nem, kalapácsként azonban jól szolgál, és a félévezredes német munkát kulturálatlan barbarizmusuk szakadékába taszítja.¹³⁸⁰ A levelet Mommsen csak Th. M.-ként szignózta, ami miatt többen kételkedtek abban, hogy az újság által „az egyik legnagyobb német tudósként” megjelölt szerző valóban ő. Szerzőségét Mommsen ugyanakkor egyáltalán nem tagadta, ami minden kétséget eloszlatott. Visszaemlékezéseiben egyébiránt Marczali Henrik is beszámolt arról, hogy az általa nagyra becsült professzorban, akinek szemináriumait rendszeresen látogatta, megvolt „a német sovinizmus teljes teljében”.¹³⁸¹

Pekař a rövidke cikkekre egy hosszabb röpirattal válaszolt. Felmerül a kérdés, hogy egyáltalán miért fordított ekkora energiát egy *Neue Freie Presse* cikkekre, mikor az újság, mint azt említettem, rendszeresen a „történelem martalócaiként” hivatkozott a csehekre jóval a Badeni válság előtt és után is. A válasz Mommsen történész voltában keresendő: „a körülmény, hogy egy világhírű történész írta, sokat nyom a latba. Megvetéssel tudjuk ugyanis ignorálni az alsóbbrendűségünkről, barbárságunkról szóló nyilatkozatokat, *történelmünk büszke tudatában, amely senkinek sem engedi meg, hogy kulturális erőnkről és kulturmunkánkról lekicsinylően nyilatkozzon*”, ha azonban a kor egyik legnagyobb történésze tesz hasonló „dühödt nyilatkozatokat” az nem maradhat válasz nélkül.¹³⁸²

Pekař természetesen teljesen másban látta a cseh történelem lényegét, mint Mommsen: számára a csehség „egy nép, amely immár egy évezrede idegen elemek roppant túlsúlya közepette védi pusztá életét és emellett nagy kulturmunkát visz véghez”.¹³⁸³ Pekař röpiratának további részében a huszitizmussal foglalkozik. Egyértelmű lehetett számára, hogy a Mommsen

¹³⁸⁰ *Neue Freie Presse* 1897. október 31.

¹³⁸¹ Marczali 2000: 96.

¹³⁸² Pekař 1897: 3. Kiemelés az eredetiben.

¹³⁸³ Pekař 1897: 4.

által megidézett „barbarizmus apostola” toposz a huszita háborúk és ezek Habsburg-párti feldolgozásai révén ragadt a csehségre, amint azt az első fejezetben említettem.

A történész a huszitizmus és a német történelem legdicsőbb momentumának aposztrofált lutheri reformáció közötti szoros kapcsolatot elemzi. Meglátása szerint a huszitizmus például szolgálhatott a német reformáció számára, hiszen az első mozgalom volt, amely a katolikus Szent Német-római Birodalom egyik királyságában kegyetlen harcok árán kivívta vallási függetlenségét. „Nem azt akarom mindezzel mondani, hogy Husz nélkül nem lett volna Luther [...] de Luther Husz munkájában példát láthatott egy már végrehajtott és győztesen fennmaradt reformációra.”¹³⁸⁴ A lutheri reformáció továbbá, a történész ábrázolásában a „cseh-német szolidaritás csodáját” is létrehozta, ami olyannyira elmélyült, hogy a csehek hamarosan német királyt választottak meg. A harmonikus együttélésnek a fehérhegyi vereség vetett véget. Pekař meglátása szerint ekkor a nemzet reformmozgalma védelmében, amelynek egy évszázadon át egyedüli védelmezője volt, mindent feláldozott: „függetlenségünket, szabadságunkat, anyagi és kulturális javainkat, röviden mindent elvesztettünk, amivel egy nemzet bír azért, hogy nemzetnek lehessen nevezni”.¹³⁸⁵ A protestantizmusért hozott áldozat „az egyetlen forrása nyomorúságunknak”. A csehek és ezzel együtt a protestantizmus veresége helyezte hatalmi pozícióba a németeket a cseh országokban, és alapozta meg ausztriai túlsúlyukat, az államukban addig a pontig uralkodó pozícióban lévő, az államnyelvet is adó csehséget alávetett pozícióba taszítva.¹³⁸⁶

Pekař végig kerüli a Mommsen írásához akárcsak nyomokban hasonlítható konfrontatív hangnemet, mindazonáltal lényegében nem állít kevesebbet, mint azt, hogy az osztrák és csehországi németiség a német történelem legértékesebb eredményének leigázása révén tett szert hatalmi pozíciójára. Emellett azt is érdemes kiemelni, hogy bár Pekař természetesen nem láttatja demokratáknak a huszitákat, jóval pozitívabb képet fest róluk, mint elemzett összefoglalójában, vagy a húszas években megjelent, Žižkáról szóló nagy monográfiájában.¹³⁸⁷ A Goll-iskolától nem volt teljesen idegen az a gyakorlat, hogy azon nemzeti toposzokat, amelyeket „otthon” megkérdőjeleztek, felülvizsgáltak, szükség esetén le is döntöttek, a külföldi megnyilvánulás alkalmával egyáltalán nem támadtak olyan vehemenssen, vagy akár hallgatólagosan el is fogadták. Goll a *Revue Historique*-ba írt beszámolóiban az elismerés hangján szólt Palackýról, nem említve azon pontokat, amelyek kapcsán, jóllehet tisztelettel, de

¹³⁸⁴ Pekař 1897: 5–9.

¹³⁸⁵ Pekař 1897: 18.

¹³⁸⁶ Pekař 1897: 19.

¹³⁸⁷ Pekař 1927–1933.

ő maga, vagy kollegái felülvizsgálták a „nemzet apját”.¹³⁸⁸ A *Revue Historique* recenziós rovatában egyébiránt úgy láttatták Gollt, mint aki „méltóképp folytatja Palacký és Tomek dicsőséges iskoláját”.¹³⁸⁹

Pekař más közéleti jellegű írásait már említettem: ide tartozik az 1912-ben megkezdett (majd a két világháború közt ismét felélénkülő) vita Masarykkal, és az 1917-ben írt memorandum. Nem véletlen, hogy ez a közélettől sem idegenkedő történész írt összefoglalót, ha gimnazista tankönyv formában is. A nagyközönség már régóta igényt mutatott egy olyan munkára, amelyet az addigi nemzeti történeti önértelmezés támpontjait megkérdőjelező egyetemi iskola ajánl alternatívául. Ennek hiányában külföldi szerzők munkái pótolták ki Palacký 1526-nál félbemaradt szintézisét – ezek közé tartozott a már említett Ernest Denis munkája is.

Goll álláspontját ez ügyben Numa Denis Fustel de Coulanges inspirálta, aki szerint egy napi írást több év kutatómunkájának kell megelőlegeznie: a cseh történész úgy gondolta, hogy tanítványai hosszú és aprólékos munkája majd egy jó tollú történész vagy akár szerzők egész csoportja számára megalapozza egy a cseh nép történetéről szóló monumentális művet.¹³⁹⁰ Václav Novotný (1869–1932) kísérelte meg kielégíteni a nagyközönség igényeit, és egyben válaszolni is kívánt Adolf Bachmann Csehország történetére, amelyben a prágai német egyetem történésze Palackýval szemben kívánt német szemszögű szintézist nyújtani.¹³⁹¹ Novotný öt kötetesre tervezett (majd évtizedek alatt azt jóval meghaladó) munkájának első kötete 1912-ben jelent meg, a világháború idején csak a 15. század elejéig jutott el, nehézkes stílusa és a legapróbb részleteket is tekintetbe vevő alaposága azonban alkalmatlanná tették a népszerűsítő feladatra.¹³⁹² Minthogy Novotný éppen azokat a korszakokat nem érintette, amelyek a dolgozat kérdésfeltevése szempontjából a legizgalmasabbak és mivel munkája a jelenleg nem tárgyalt csehországi cseh-német konfliktusba illeszkedik a leginkább, eltekintek alaposabb bemutatásától. Mindenesetre annyit érdemes megjegyezni, hogy magát a munkát a Goll-iskola igen hidegen fogadta, legfőképpen azért, mert a huszitizmussal is elmélyülten foglalkozó Novotný Masaryk nem egy nézetével szimpatizált.¹³⁹³

Pekař szintézisét a *Historicky klub* számára írta. Ez a történésztársaság, amely az egyetem szétválasztása előtt fontos feladatot látott el, cseh nyelvű szemináriumokat nyújtva, a

¹³⁸⁸ Pl. Goll 1899.

¹³⁸⁹ Denis 1897: 390.

¹³⁹⁰ Odložilík 1952: 382.

¹³⁹¹ Bachmann 1899–1905. Amint azt több alkalommal tisztáztam, ebben a dolgozatban nem vállalom a csehországi német-cseh konfliktus tárgyalását, ezért a Novotný–Bachmann-vitára sem térek ki.

¹³⁹² Niederhauser 1995: 148.

¹³⁹³ Odložilík 1952: 384.

cseh nyelvű képzés létrejöttével értelmét veszítette. Végül Pekař tanácsára alakult át kiadóvá, tankönyvekre specializálódott, ami anyagilag is jó befektetésnek bizonyult. A korszak végén már a legtöbb gimnáziumban a Klub által kiadott tankönyvekből tanítottak.¹³⁹⁴ Pekař pályája során végig készült egy átfogó szintézis elkészítésére, ezzel magyarázható érdeklődésének széles köre, amely a korai cseh történelemtől kezdve a huszita korszakon át a harmincéves háborút is átfogta. Első tankönyvének nagy sikere után egy terjedelmesebb egyetemi tankönyv és egyben a nagyközönségnek is emészthető munka elkészítését tervezte, ebből azonban csak vázlatok maradtak.¹³⁹⁵ A történész elemzett könyve tehát középiskolai tankönyv, ugyanakkor mind terjedelmében, mind alaposságában felett áll az átlagnak: a szerző még historiográfiai vitákra is kitér benne. Pekař elemzői sem sablon alapján megírt tankönyvként tekintenek rá, hanem a történész nézeteit híven visszatükröző komoly munkaként.¹³⁹⁶

Már többször idézett kiváló tanulmányában Fritz Fellner felteszi a kérdést, hogy mégis mi alapján tekintünk „osztráknak” egy 19. század második felében alkotó történészt, és miért van az, hogy Gindelyt ide számítjuk, míg Pekařt nem, ő mindenki szerint cseh.¹³⁹⁷ A következő fejezetben eljátszunk ezzel a gondolattal: minthogy Pekař nem Csehország történetét, hanem birodalomtörténetet írt, az osztrák-német birodalomtörténeti szintéziseivel elemzem majd. A munka 1914-ben jelent meg, így elsősorban nem azért érdekes számomra, mert a kijelölt korszakban gyakorolt sokakra hatást, hanem mert a Goll-iskola legprominensebb tagjának nézetei közvetíti Ausztria történetéről. A könyv egyébként a háború után sem került a süllyesztőbe, Pekař a megváltozott körülményeknek megfelelően átdolgozta és a *Birodalmunk történetéből A csehszlovákia története* lett.¹³⁹⁸

¹³⁹⁴ Laruelle 2000: 110.

¹³⁹⁵ Odložilík 1952: 385.

¹³⁹⁶ Janowski 2004; Odložilík 1952.

¹³⁹⁷ Fellner 2002a: 41.

¹³⁹⁸ Pekař 1921.

IV. Nemzet, birodalom, civilizáció, gyarmat: a történeti összefoglalók elemzése

IV. 1. A „Grand récit” mint történeti műfaj

A történeti összefoglaló igen különleges történetírói műfajt képvisel, amelynek egy-két sajátosságára érdemes kitérni a részletekbe menő elemzés előtt. Népszerűsítés és tudományos igényesség határán állva ezek a munkák voltaképpen sem ide, sem oda nem tartoznak. Mindazonáltal olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek kifejezetten ideálissá teszik őket témám kutatására. Amint arra Pierre Nora rámutatott, az összefoglaló munkák minden esetben reprezentatív művek, amelyek a kollektív emlékezet közvetlen formálásának igényével készülnek.¹³⁹⁹ A kezdetektől a saját jelenükig tárgyalva a történelmet, teljes „nemzeti nagyregényt” nyújtanak, és a folytonosság, lezártág és egyediség képzetét keltik.¹⁴⁰⁰ A – faktológia értelemben vett – részproblémákat teljességre törekvő adatgyűjtéssel megoldani kívánó pozitivizmus nem is viszonyult ellentmondásmentesen a műfajhoz.¹⁴⁰¹ A történeti összefoglalók feladata átfogó képet és értelmet adni tárgyuknak, jelentéssel felruházni az adott közösség múltját. Ez az „értelme”: a „nemzet” vagy akár a „birodalom” missziója és történelmi szerepe nem következik az összegyűjtött tényanyag összességéből – e tényanyagot, hacsaknem sokszerzős munkáról van szó, az összefoglaló szerzőjének közvetlen módon nem is áll módjában felkutatni. A történész kötelessége felvázolni azt a fejlődési vonalat, amelynek követését méltányolnia kell, miként köteles elmarasztalni az arról való letérést. Ezáltal rákényszerül arra, hogy ítéletet alkosson az egyes eseményekről és történelmi személyiségekről. Jaroslav Goll rendkívül lényegre törően ragadta mag a kérdést egyik Palackýról szóló cikkében, egyben kifejezve ellenszenvét is a műfajjal szemben: „Amikor saját népünk történetét beszéljük el, sose békélünk meg annak megmutatásával, hogy mi volt. Szakadatlanul ítéletet mondunk és értékelünk: vagy azt mondjuk, hogy jó, hogy így volt, vagy azt mondjuk, kár, hogy így volt. Ez politizáló jelleget ad a történelemnek.”¹⁴⁰² Ezt a politikai töltetet Josef Šusta is kiemelte 1927-es írásában, mikor a Goll-iskola azon hiányosságát, hogy

¹³⁹⁹ Nora 1997b: 40.

¹⁴⁰⁰ Vö. White 1987: 71.

¹⁴⁰¹ Collingwood 1961: 130–133.

¹⁴⁰² Idézi Plaschka 1955: 66.

nem hoztak létre átfogó szintézist a cseh nép történetéről, szakmai okok mellett azzal magyarázta, hogy a „társadalmi és politikai problémák” lehetetlenné tették egy ilyen munka létrejöttét.¹⁴⁰³

A személyek és események megítélése problematikára jó példa Acsády Ignác esete. Gazdaságtörténeti főművében, a *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt* című munkában Ferdinánd uralkodását alapvetően pozitívan ítéli meg:

„Hatalma körét nem törekedett annyira kiterjeszteni, mint Hunyadi Mátyás tette, de a korona törvényes jogait nyomatékosabban, több erővel és sikerrel tudta érvényesíteni, mint a két Jagelló. [...] Uralkodása e tekintetben [ti. a pénzügyek] emlékezetes marad történetünkben, habár nagy elvi jelentőségű, radikális szellemű ujitások nem is fűződnek nevéhez.”¹⁴⁰⁴

Erről a munkáról Alfons Huber is nagy elismeréssel nyilatkozott, kiemelve, hogy a könyv nemcsak megalapozott, de objektív is.¹⁴⁰⁵ Alább látni fogjuk, mennyiben más képet találunk Ferdinánd uralkodásáról Acsády századfordulós összefoglaló munkájában. Bár magát Ferdinándot személyesen nem marasztalja el, uralkodása megítélésére rányomja az a bélyegét, hogy a szerzőnek Magyarország története egészéről alkotott koncepciójában hanyatlástörténet kezdődik a Habsburgok trónra kerülésével: egy 1526-tól 1867-ig tartó, alapjában véve homogénnek ábrázolt korszaka az idegen uralomnak ország brutális kizsákmányolásának. Mindezt pedig Acsády épp Ferdinánd trónra jutásánál járva fejt ki. „I. Ferdinándtól egész 1867-ig Magyarország [...] történetét végig kíséri az alkotmányos, felekezeti és gazdasági háború, mely sohasem szünetelt, időnkint meg az irtó harc jellegét öltötte.”¹⁴⁰⁶

Mindazonáltal a Goll által említett politikai dimenzió nemcsak ilyesfajta explicit kijelentésekben érhető tetten. Már maga a fogalomhasználat komoly politikai-ideológiai implikációkkal rendelkezik, akkor is, ha ennek a szerző nem is volt mindig tudatában. Az alábbi elemzés egy jelentős rész éppen ezt a vetületet vizsgálja: az első fejezetből megismert kulcsfogalmak használatát mutatja be, mint a nemzet, a *Gesamtstaat* vagy az *Österreich*. Ide tartoznak olyan kérdések is, minthogy mikortól nevezi egyáltalán a szerző „Auszritának” a tárgyát, vagy mikortól tekinti nemzetnek a magyar népet.

¹⁴⁰³ Šusta 1927: 434.

¹⁴⁰⁴ Acsády 1888: 28–29.

¹⁴⁰⁵ Huber 1892: 215, 35. lábjegyzet.

¹⁴⁰⁶ Acsády 1904: 189.

Nincs könnyű dolgunk, ha azt akarjuk felmérni, milyen hatást, olvasottságot tulajdoníthatunk e munkáknak. Vannak olyan adatok, amelyek nagy olvasottságról tanúskodnak: Krones munkája nemcsak nagy számban kelt el, de számtalan kivonatos változata is forgalomban volt; Kralik munkája rövid időn belül három kiadást is megért, a Szilágyi szerkesztette tízkötetes ország történetet pedig igazi *best sellernek* tekinthetjük, még ha többen szkeptikusan nyilatkoznak is a hazafias kötelességből megvett kötetek elolvasását illetően.¹⁴⁰⁷ E számokon túl még több tényezőt érdemes mérlegelni, amelyeket nehéz konkrét számokkal megmutatni: Marczali, Krones, Huber, és részben Mayer összefoglalói egyetemi előadásaik jegyzetanyagából készült, ami rögtön jelentő közönségre mutat. Emellett a politikai vitairódalmon is az látszik, hogy a szerzők elsősorban ezekhez az összefoglaló munkákhoz nyúltak történeti érveik kidolgozásakor.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁷ Például rögtön az egyik nagysikerű kötet szerzője, Angyal Dávid, aki visszaemlékezéseiben így írt: „Sokan vették, a vevők jó része nem is próbálta olvasni [...] megnézte a képeket s aztán elhelyezte az egész gyűjteményt az almárium föl, vagy más olyan helyre, ahonnan egykönnyen már nem volt levehető.” (Angyal 1971: 100.) Azt mindenesetre érdemes mérlegelni, hogy a nagybeteg Angyal visszaemlékezéseiben szinte semmivel kapcsolatban nem optimista. Egyébiránt pedig azt is feltételezhetjük ugyanígy, hogy a gazdag képi illusztráció arra ösztönözte a vevőt, hogy a kötetben utána olvasson annak, amit a szép képeken lát.

¹⁴⁰⁸ Pl. Bauer 1913; Beöthy 1900.

IV. 2. Nemzet és birodalom

IV. 2. 1. Nemzet

IV. 2. 1. 1. A magyar nemzetfogalom rétegei I.: magyar, cselekvő és főszereplő

A „nemzet” olyannyira központi kategóriáját jelenti a magyar történeti narratíváknak, hogy indokolt több szinten, különböző szempontok szerint is elvégezni elemzését. Ezt érdemes annak vizsgálatával kezdeni, hogy a szerzők ábrázolásában mi az, ami a magyarságot nemzetté teszi és hiányzik az ország többi nemzetiségéből. Anthony D. Smith, a nacionalizmus kutatás egyik legtermékenyebb szerzője szerint a 19. századi történészek a nemzet eredetét a perennializmus szerint gondolták el, melynek megfelelően a „nemzetek vagy legalábbis egyes nemzetek nagyon régóta léteznek, akármilyen okból kifolyólag is” Ez a meglátás nem azonos a primordializmussal, amely teljesen naturalista értelmezést jelent.¹⁴⁰⁹

A nemzetiségek reprezentációjának szempontjából érdemes közelebbről is megvizsgálni, hogy mi az az „akármilyen ok” amely egyes csoportokat nemzetté tesz szerzőink ábrázolásában. Ebből a szempontból két csoport különíthető el. Baróti és Fraknói azon perennialistákhoz tartoznak, akik a magyarságot létezése kezdetétől nemzetnek tekintik. Fraknói számára már a honfoglalás előtti magyarok és így a honfoglalók is nemzetet alkottak. Mi több, azok a magyarok, akik maradtak és a történész meglátása szerint „kezdetleges műveltségi állapotokban” voltak, szintén nemzetet alkotnak: „[Julian] csakugyan, két nap múlva a rokon-nemzet körében találta magát.”¹⁴¹⁰ A nemzet-volt nem függ az adott csoport kulturális vagy szervezetségi fokától: míg a hunok nemzetek minősülnek, az oláhok nem, holott Fraknói még átveszi – a korpusz többi szerzője által már elutasított – Anonymus azon véleményét, miszerint az oláhok Erdély egy részén szervezett népként éltek egy fejedelem regnálása alatt.¹⁴¹¹ Az ország területén „talált” más csoportok „népek” vagy „törzsek” a történész terminológiája szerint. Baróti Lajos számára is a magyarság nemzetet alkotott az államalapítás és a honfoglalás előtt is, míg a nemzetiségek szintű, mint Fraknóinál, „törzseknek”, „népeknek” vagy „bennszülötteknek” minősülnek.

¹⁴⁰⁹ Smith 2001: 49–50.

¹⁴¹⁰ Frankl 1872: 4.

¹⁴¹¹ Frankl 1872: 18–19.

E történészek nem reflektálnak azon okokra, amelyek miatt egyes csoportok nemzetnek tekinthetők, míg mások nem. A korszak politikai irodalmában azonban találunk olyan szerzőt, aki ezt a gondolatot explicit módon is kifejtette: a már korábban bemutatott Baloghy Ernő. Baloghy meglátása szerint a fő különbség a magyarok és az „itt talált népek”, a nemzetiségek közt az, hogy magyarok képesek voltak primordiumot alkotni, míg a nemzetiségek nem. A primordium alkotás képessége a nemzet-volt *sine qua non* feltétele, ehhez *nemzeti génusz* szükséges, amelyet nem lehet elérni deklaratív úton, ösztönösen jelen kell lennie. Ennek megfelelően Magyarország története az etnikai-nyelvi magyar nemzet története, amelyhez a nemzetiségek érdemben nem járultak hozzá, mivel nem alkotnak primordiumot, csak „nyers tömeget”.¹⁴¹²

A nemzettel kapcsolatban Fraknóinál és Barótinál tehát végső soron faji logikát találunk, de természetesen nem az ő hatásukról van szó, hiszen Baloghy könyve csak 1908-ban jelent meg. Mindazonáltal a gondolkodásmód egy az 1880-as évektől jelen levő, noha domináns szerepre ekkor még nem jutó szellemi áramlatba illeszkedett. Ugyanakkor e történészeknél ez nem vezet kirekesztő gondolkodáshoz, amennyiben az asszimilációt elfogadja megoldásnak, és ezért ismerik el ezek a történészek például azt is, hogy „[e]gy évezred alatt annyi sok néppel érintkezve, kereszteződve, művelődve, népünk eredeti mivoltából okvetlenül kivetkőzött.”¹⁴¹³

A másik csoportot Marczali Henrik és Acsády Ignác alkotják. Bár a nemzet szót néha alkalmazzák a honfoglalás előtti magyarságra utalva is, ezt inkább csak nyelvi okokból teszik, a szóismétlés kerülése végett. Szerintük a magyarok az államalapítás óta alkotnak nemzetet. Acsádynál ez a pillanat Szent István megkoronázásával jött el, szerinte a nemzet a történeti fejlődés egy magasabb fokán megjelenő formáció, ahová egy népnek fejlődni kell. Bár elvétele nemzetként hivatkozik a magyarokra az államalapítás előtti korszakokra vonatkozólag is, munkájának bevezetőjében kijelenti: „századok folyamán ez a kis nép hatalmas nemzetté nőtt”; az első Árpád-házi királyok eredményeit pedig a következőképpen összegzi:

„A kormányzat egysége megteremté az államélet egységét, törhetetlen érczkapcsokkal fűzte egymáshoz a legtávolabbi országrészeket (...) gyarapította az anyagi jólétet, a magyar katona-népet valóságos nemzetté idomította át, s megteremté a számára az anyagi és szellemi gyarapodás szükséges szerveit és közegeit.”¹⁴¹⁴

¹⁴¹² Baloghy 1908: 17–18, 31.

¹⁴¹³ Szalay–Baróti 1895: 91.

¹⁴¹⁴ Acsády 1903: 151.

Az istváni államalapításig a történész túlnyomórészt magyarokként vagy népként hivatkozik a magyarságra. Ugyanakkor, ha Acsádynak a nemzettel kapcsolatban más elképzelései voltak is, mint Baloghynak, a nemzetiségek vonatkozásában ugyanúgy a kisebbségek teljes asszimilálása és a magyar nemzetállam pártján állt, mint a publicista. A beolvasztó képességet eleve a legfontosabb magyar nemzeti karakterjegyek egyikének tekinti, amint az a 13. századi magyarországi társadalom értékeléséből is kiviláglik:

„Magyar volt itt nem csupán érzelmeire nézve minden [...] Az elmagyarosodás nyelvben, viseletben, szokásokban rohamos gyorsasággal haladt s valamint a sok nem-katholikus felekezet mellett a katolikus egyház az államra és társadalomra rányomta a maga kizárólagos jellegét, akképen a sok idegen daczára, a XIII. században a magyarság adta meg az államnak és a társadalomnak a maga kizárólagos jellegét. [...] [A] magyarság nemzeti valóját a tömeges idegen bevándorlás legkevésbé sem érintette.”¹⁴¹⁵

Marczali Henrik hasonlóan az államalkotástól gondolja nemzetnek a magyart, ugyanakkor szerinte ez már Szent István előtt, Árpád fejedelemmé választásával megtörtént, mivel Marczali számára egy fejedelem vezetése alatt élő szervezett nép már állami szervezetnek és így nemzetnek tekinthető. Marczali nemzetértelmezését következetesen alkalmazza a nemzetiségek vonatkozásában is. Szvatopluk birodalmáról mint a szláv nemzet birodalmáról beszél, mégpedig a millenniumi szintézisben.¹⁴¹⁶ A dákó-román kontinuitás kérdését ugyanezen logika mentén zárja rövidre: „Csak az a lényeges, hogy e földön sem honfoglalás előtt, még kevésbé azután, nem birhattak e töredékek politikai léttel.”¹⁴¹⁷ Ezt az állam- és nemzetfelfogását megerősíti 1911-ben kiadott munkájában is, amelyben az Árpád megválasztását tárgyaló fejezetnek *Az első állami szervezet* címet adta, a honfoglalásról szóló rész felvezetésében pedig a következőket olvashatjuk: „Árpád és a fejedelemség nem a békét jelentette, hanem a háborút. Csakhogy ezt már nemzetül viselték, nemzeti célokért.”¹⁴¹⁸ Az Anjouk uralkodásának végét tárgyalva, pedig ekképp összegzi a letelepülés óta eltelt évszázadokat: „Az Árpádok és Anjouk uralma alatt nagy utat tett meg előre a magyar nemzet. Törzsekből egységes, együttérző,

¹⁴¹⁵ Acsády 1903: 390.

¹⁴¹⁶ Marczali 1895: 111.

¹⁴¹⁷ Marczali 1896: 419, 1. lábjegyzet.

¹⁴¹⁸ Marczali 1911: 36.

gondolkozó, becsületét, hatalmát értő és féltő nemzet lett.”¹⁴¹⁹ Marczali egy 1905-ben tartott előadásban lényegében meghatározás formájában is összegezte az itt elemzett álláspontját a nemzetfogalommal kapcsolatban: „A nemzetség, a törzs, a község sokkal régebbi a nemzetnél, az országnál és mindenhol az állam az, mely ezeket a sokféle elemeket összeforrasztva nemzetet alkotott belőlük.”¹⁴²⁰

Maguknak a „nemzet”, „magyar nemzet”, „magyarok” szavaknak és szókapcsolatoknak a használata e munkákban igen következetlen és zavaró. Mindazonáltal figyelembe kell vennünk azt is, hogy ez a romanticizmus térhódításával beállt változásnak is betudható. A század eleji ország-leíró munkák nem tettek különbséget etnikum és nemzet között s természetesnek vélték, hogy az országban egyszerre több nemzet él egymás mellett. Erre a nézetrendszerre példa Magda Pál 1819-es munkája: „s midőn a tudatlan hazafi nationalizmussal ditsekedik, a’ meg világosodott s Hazáját esmérő Magyar patriotizmusát mutathatja. [...] Gyomromból utálok azon büszke *nationalismust*, melly darabokra szaggatja Magyar Országot.”¹⁴²¹ Csaplovics János 1829-es *Gemälde von Ungarn* című munkája pedig szintén ennek a gondolkodásmódnak egy késői terméke.¹⁴²² A másfél évtizeddel később alkotó Vahot Imrénél viszont már felbomlik a multietnikus hungarus-diskurzus, amelynek egyik jellemző példája az a mód, ahogyan Vahot a „magyar” fogalmat használja, mely nála egyszerre jelentheti az ország lakosságát vagy csupán a magyar etnikumot. Mikor azt írja, hogy a „magyarok, kivéve a zsidókat, mind keresztények” nyilvánvalóan az állam polgárait utal. Ugyanakkor más összefüggésben a magyarokon kizárólag magyar ajkúakat ért.¹⁴²³

Bár a dualista korszak legvégén még pedagógusok is felvetették annak igényét, hogy olyan fontos fogalmak, mint amilyen a nemzet, a természettudományos terminológiához hasonlóan konkrét meghatározást kell nyerjenek,¹⁴²⁴ vizsgált történeteszeink szóhasználata ugyanilyen ellentmondásos: jelentheti az ország valamennyi lakóját vagy csupán a magyar etnikai-nyelvi csoportot, akár ugyanazon bekezdésen belül is. Azon korszakokról van szó méghez, melyekkel kapcsolatban a szerzők elismerik, hogy különböző etnikai csoportok lakták az országot. Árpád haláláról beszélve Baróti megállapítja: „A fejedelem, ki nemzetének maradandó hazát szerzett, s ezzel örök hálára kötelezte, 907-ben elhunyt.”¹⁴²⁵ Ezen a ponton a

¹⁴¹⁹ Marczali 1911: 235.

¹⁴²⁰ Marczali 1905: 11.

¹⁴²¹ Idézi Czoch 2009: 29. Kiemelés az eredetiben.

¹⁴²² Ez a fajta nemzetfelfogás némely, a 19. század első feléből származó történelemtankönyvben is tetten érhető. Vö. Lajtai 2013.

¹⁴²³ Trencsényi 2011: 306, 318.

¹⁴²⁴ Fest 1917.

¹⁴²⁵ Szalay–Baróti 1895: 104.

„nemzet” a honfoglaló csoportra utal. Ugyanakkor, Szent István uralkodásáról beszélve a szerző „magyar nemzetről”, sőt, „magyar népről” beszél, jóllehet a kontextusból világossá válik, hogy az ország valamennyi lakójáról van szó.

„Mindjárt azután, hogy megkoronázták, István maga köré gyűjté az egyházi és világi főembereket s velök tanácskozott, hogy irányt szabjon a magyar nemzetnek, mikép éljen békében és tisztességgel és a vallási törvények mellé világi törvényt is állítson, mely megszabja minden bűnnek a büntetését. Úgy látszik, a magyar nép akkoriban különösen hajlott a verekedésre, mert ezt sújtja a király törvényeiben a legszigorúbban.¹⁴²⁶ Úgy látszik, a magyar nép akkoriban különösen hajlott a verekedésre, mert ezt sújtja a király törvényeiben a legszigorúbban.¹⁴²⁷

Ugyanakkor a szerző kijelenti a korszakról, hogy „[l]akosság tekintetében Magyarország az Árpádok korában ép oly tarka képet mutat, mint jelenleg”.¹⁴²⁸

Mindazonáltal nem feltétlenül hanyag fogalomhasználatról van szó. Csaplovics egyértelmű és Vahot furcsán kevert fogalomhasználatában is feltűnő, hogy Csaplovics munkájában a magyarok és a nemzetiségek egyaránt civilizálásra szorulnak, míg Vahotnál a magyarok elsőbbséget élveznek. A legtöbb történész ugyanígy világossá teszi, hogy Magyarország történelmének alakítója és főszereplője a magyar nyelvi-etnikai nemzet. Ennek leginkább explicit kimondására a honfoglalás időszakának tárgyalása alatt kerül sor, szoros összefüggésben az „itt talált népekkel” – azzal a ténnyel, hogy a magyarság nem légyeres térbe érkezett a Kárpát-medencébe. A nemzetiségek, miként azt korábbi fejezetekből láttuk, kontinuitást hirdettek az itt talált népekkel, erre alapozva aktuális önkormányzati, nyelvhasználati és egyéb igényeiket. A már említett nemzetiségi kongresszus kiadványa szerint ők voltak a legrégebb lakosai a területnek, így jogosan formálnak rá igényt, míg a magyarok agresszív hódítók voltak, akik megzavarták békés együttélésüket. Az 1867-es turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés hasonló elképzeléseket fogalmazott meg:

„Őskori történetünk s nemzeti hagyományainknak tanulsága szerint a Kárpátok által bekerített ezen földnek mi vagyunk legrégebb lakói. Még a magyarok

¹⁴²⁶ Szalay–Baróti 1895: 104.

¹⁴²⁷ Szalay–Baróti 1895: 143.

¹⁴²⁸ Szalay–Baróti 1895: 366.

bejövetele előtt őseink édes hazájoknak nevezték e földet: már akkor hosszú és véres harcokat vívtak itt, nemzeti függetlenségükért.”¹⁴²⁹

A román nemzeti mozgalom számára a Római Birodalommal való – eredetileg tiszta és egyenes, majd a dákokat is magába foglaló – kontinuitás bírt hasonló jelentőséggel.¹⁴³⁰ Ezeknek az elképzeléseknek mitikus alapjaik voltak, mindazonáltal a teljes cáfolatukhoz a történészeknek ugyanúgy a népi mitológiához kellett volna visszanyúlniuk, legalábbis olyan állításokhoz, melyeket a tudományos történelem módszereivel bizonyítani nem lehetett. Ilyen például a hunokkal való rokonság, amely szerint a magyarok csupán visszatértek egy olyan területre, amely egyszer már az övék volt. Mocsáry Lajos például ezt felemlíti, noha nem tulajdonít neki nagy jelentőséget.¹⁴³¹ A professzionális történetírásnak ugyanakkor az volt az ambíciója, hogy megmutassa, mi történt valójában a múltban, elválasztva mítoszt és valóságot. Mint láttuk, Ipolyi is felszólalt a nemzeti mítoszok ellen, szóvirágoknak minősítve azt. Mikó Imre pedig, a Magyar Történelmi Társulat elnöke úgy látta, hogy azt a népet, amely mítoszoknak hódol, ugyanúgy nem lehet nemzetnek tekinteni, mint férfinak azt a gyereket, aki lepkéket kerget.¹⁴³² Valamennyi itt elemzett történész nyíltan és egyértelműen szemben áll a történelmi mítoszokkal.¹⁴³³ Marczali a leginkább elutasító a mítoszokkal szemben: „Minden nemzet első kezdete homályba vész el, és ezt a homályt csak a mondák és hagyományok világa deríti föl némi fénnel, de többnyire ez is posványba vezet. [...] Nem követhetjük azokat, akik még az özönvíz előtt is tudnak a magyarokról; még azokhoz sem csatlakozhatunk, akik dogma gyanánt hisznek a szittyák, vagy legalább is a hunok magyar voltában.” A mítosznál még a bizonytalanság is jobb: „Elmondjuk az adatokat, és ha nem is jutunk bizonyos eredményre, legalább megjelölhetjük azt, ami még a legközelebb jár, ha nem is a bizonyossághoz, de a valószínűséghez.” Hasonlóan Mikóhoz, a mítoszok kizárása a történelmi tudásból Marczali számára is a nemzet érettségének fokmérőjeként szolgál: „Hiába: a nemzetek kultúrai fokát mi sem állapítja meg oly biztosan, mint történetírásuk, mint annak az igazságnak a mennyisége, melyet elbírnak és befogadni képesek.”¹⁴³⁴ Bár a történész munkájában számtalanszor előkerül

¹⁴²⁹ *A turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés felterjesztése az országgyűléshez* In: Kemény 1952: 28.

¹⁴³⁰ Cipoeş 2010: 33–35.

¹⁴³¹ Mocsáry 1858: 121.

¹⁴³² Mikó 1867: 13.

¹⁴³³ Frankl 1872: 1; Szalay–Baróti 1895: 74; Acsády 1903: 19–20.

¹⁴³⁴ Marczali 1911: 22. Egy korai cikkében Marczali arra is felhívta a figyelmet, hogy a mítoszokat a középfokú oktatásból is száműzni kell. „[...] egész szándékunk, mely oda irányul, hogy a magyar nemzetnek valódi történetét adjuk, minden mondai cicomázás nélkül, – nagyon könnyen tűnhet fel nemzetietlen, hazafiatlan színben. Pedig épen a történelmi oktatás első rangú fontosságánál fogva a hazafias és általában az erkölcsi ideák felkeltésére és ápolására nézve, szigorúan kell őrizkednünk mindentől, mi a legszentebb érzelmeket túlhajtás által megmetyelvezhetné.” Marczali 1876: 354.

a magyarság „szittyá szabadságszeretete” ez semmi esetre sem származásra, hanem a nemzeti karakterre utal.

A kimutatható stratégia, amelyet a nemzetiségi narratívákra adott egyfajta válaszként is értelmezhetünk, elválík a mítoszoktól, nincs is szüksége rá. Valamennyi itt elemzett munka honfoglalást tárgyaló fejezete egy viszonylag hosszú résszel kezdődik, amelyben a történészek felsorolnak minden egyes népet, amely vélhetőleg hosszabb-rövidebb ideig a terület bármely pontját uralta. A Szilágyi Sándor által szerkesztett millenniumi kiadványban ez az első kötet felét teszi ki, a harminckilencedik oldalon harmincegy nép van felsorolva, csupán a korai ókorra vonatkozólag.¹⁴³⁵ Noha más szerzők nem mennek ilyen messze, azt valamennyien kijelentik, hogy a terület nagyon színes és változatos volt története folyamán. Ezzel felhívják a figyelmet arra, hogy még a szlávok és a románok előtt is rengeteg különböző nép lakott már itt. Az olvasó viszont egyben azt is megtudhatja a különféle történeti összefoglalásokból, hogy ez érdemben nem jelent semmit, mivel egyik nép sem volt képes arra, hogy kihasználja a terület előnyeit, és ami a legfontosabb, hogy államot alapítson. Ennek illusztrálására álljon itt néhány idézet: az „ország” folytonosan „darabokra szakad”(Millenniumi összefoglaló).¹⁴³⁶ A sok nép „mind letűnt alig hagyva nyomot a népek országútján”, minthogy „senki nem volt képes akár erkölcsi súlya, akár anyagi hatalma által a többiek fölött magának fölényt kivívni” (Marczali).¹⁴³⁷ A terület egy „elhagyott ősvadon, lakatlan pusztaság” volt, amely „sírja lett az összes nemzetnek, melyek egymás után uralkodtak rajta. [...] Hiányzott a folytonosság, amit felépített az egyik, lerombolta a másik, hogy aztán hasonló sorsra jusson.”(Acsády)¹⁴³⁸

A történészek szerint a magyarság volt az, amely rendet hozott ebbe a káoszba, ahogyan Marczali fogalmaz: „ezt a történelmi átkot részben eloszlatta a magyar telepedés és államalkotás.”¹⁴³⁹ Ami ugyanis történeti perspektívában számít, az a historikusok szerint nem „az első foglalás” hanem az, hogy ki volt képes civilizálni a területet, ahogyan Acsády fogalmazott: „bárhol ringott bölcsője [...] erős, anyagilag, szellemileg virágzó birodalommal [változtatta] az eredetileg sivatag földet, melyen a honfoglaláskor megtelepedett”.¹⁴⁴⁰ Marczali szerint a magyarok rendet hoztak a népek vad hullámvászába, megoldva ezzel az ezeréves történelmi kérdést.¹⁴⁴¹ Baróti megfogalmazásában a magyar nemzet a kultúra fejlesztésével az

¹⁴³⁵ Frólich–Kuzsinszky–Nagy 1895.

¹⁴³⁶ Frólich–Kuzsinszky–Nagy 1895: vii.

¹⁴³⁷ Marczali 1895: 3.

¹⁴³⁸ Acsády 1903: 1.

¹⁴³⁹ Marczali 1911: 17.

¹⁴⁴⁰ Acsády 1903: 1.

¹⁴⁴¹ Marczali 1895: 4.

országot a nyugat határává fejlesztette.¹⁴⁴² Valójában ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg Fraknói Vilmos is, azzal a különbséggel, hogy a püspöknél keresztény értékek szerepelnek nyugatiak helyett.

Valamennyi történész azt is elismeri, hogy az „itt talált népek” fontos alapokat tettek le. Acsády szerint az őslakosok fogékonnyá tették a magyarokat a nyugati intézmények iránt. Ugyanakkor valamennyi történész azt is világossá teszi, hogy ezek csak primitív kezdetleges alapok voltak, a bennszülöttek semmi tartós értéket nem tudtak létrehozni, ez a magyarok érdeme. Acsády Ignác megfogalmazásában:

„Mélyebbre ez az idegen polgárosodás nem hatolt [...] ellenkezőleg, abból a kezdetleges, elemi polgárosodásból, melyet új hazája földjén talált, csupán a magyar teremtő szellem, politikai érték, szervező tehetség birt az idők folyamán maradandót alkotni”¹⁴⁴³

A civilizációs misszió gondolata, mint az „itt talált népekkel” szembeni felsőbbiséget legitimáló gondolat a legszembeötlőbb Fraknói Vilmos könyvében. A történész 1872-ben publikált munkájában még nagyban támaszkodik a többi szerző által már hiteltelennek vélt Anonymus Gestájára, ennek megfelelően elfogadja a hun-magyar kontinuitást, ugyanakkor ezt semmilyen kapcsolatba sem hozza a magyarok területi jogaival. Hasonlóképpen, a románságot fejedelmi rendszerbe szerveződött népként mutatja be, ám ez semmiben sem zavarja a magyar szupremácia gondolatát, hiszen ez nem az „első foglaláson”, hanem a magyarság „gondviselés-szerű” küldetésén alapul.¹⁴⁴⁴

A civilizációs misszió gondolata Szalay László 1852-es összefoglalójában már megtalálható.¹⁴⁴⁵ Utóélete is jelentős: nemcsak a dualizmus korában volt meghatározó, hanem a párizsi magyar béke delegáció érvelésében és a két világháború közötti revíziós retorikában is. Ennek legekleatásabb példája Apponyi Albert bevezetője az *Igazságot Magyarországnak!* című, a trianoni békeszerződés anomáliáit bemutatni kívánó kötetben. A magyar nemzet „gondviselés-szerű” küldetéséről beszélve, Apponyi explicit módon hivatkozik a *Pax Romana-*

¹⁴⁴² Szalay–Baróti 1895: 416.

¹⁴⁴³ Acsády 1903: 52.

¹⁴⁴⁴ Frankl 1872: 17.

¹⁴⁴⁵ „A’ feladás nagy volt, ’s megfejtésével a’ magyar fajt bírta meg a’ gondviselés. Első fellépésünk Európa’ színe előtt hatalmas szolgálat vala, melyet állodalmunk’ alkotása által a’ polgárisodásnak tevénk; ’s nagyobb hasznát senki nem vette e’ szolgálatnak mint a’ németiség, mely az általunk meghódított földön soha sem birt alkotó erővel, ’s melly a’ magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élősködött tehetetlen népségek’ romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett (...)” Szalay 1852: 3.

ra és a *Pax Britannica*-ára.¹⁴⁴⁶ A gróf szerint feladata elvégzéséhez Magyarország testének és lelkének épségére van szükség, értve lélek alatt a nemzetet, test alatt a területet, amelyet „a természet is egységgé alkotott és amely egy évezreden át az is maradt”.¹⁴⁴⁷ Zeidler Miklós szerint e gondolkodásmód negyedszázadon át kísérője maradt a hivatalos külpolitikának s közrejátszott abban, hogy a közgondolkodás és a külpolitika fő áramlata képtelen volt elszakadni a történelmi Magyarország ideáljától.¹⁴⁴⁸

Míg tehát a mesés eredetmítoszokat elavultnak minősítve elvetik, az így támadt űrt egy sokkal szofisztikáltabb mítoszképzéssel rögtön be is töltöttek. Az így kirajzolódó magyar-nemzetiségi felállást a szerzők nemzeti karakterjegyekkel is megerősítik. A magyarokat aktivitást jelentő karakterjegyek jellemeznek, úgymint a szittya szabadságszeretet (Marczali); a harcias szellem (Fraknoi); dicsvágy, becsület, hatalmas fellobbanások (Millenniumi összefoglaló); bátorság, önfeláldozás, fegyelem (Acsády). Mindez ugyanakkor nem jelenti a magyar karakter kritikátlan felmagasztalását, a hatalmas fellobbanásokkal például szemben áll a kitartás erényével, ami hiányzik a magyarságból.¹⁴⁴⁹ Ezzel szemben a nemzetiségeknek tulajdonított jellemzők passzivitást vagy dicstelen magatartást sugallnak: Baróti leírásában az avar uralom alatt a szlávok „ellepték” a területet, „mintegy suttyomban” terjeszkedtek, az oláh és orosz jobbágyok, éles ellentétben a magyarokkal „meghunyaszkodók”. Acsády ábrázolásában a szláv és avar bennszülöttek „türelmesen cserélték föl az egyik idegen uralmat a másikkal”. Marczali hasonlóképpen úgy látja, „a szláv megszokta a szolgaságot”, az „oláhság” pedig „beszivárogozott”.

A nemzetiségek passzivitása legszembeötlőbb az 1848–49-es események ábrázolásában. Gergely András meglátása szerint a 19. századi magyar történetírás Bécs és Szentpétervár által szított ellenforradalmi jellegű megmozdulásoknak minősítette a nemzetiségi mozgalmakat, e leegyszerűsítő magyarázattal mintegy „felmentve” a „megtévesztett” nemzetiségeket. Az összefoglalók szabadságharc-narratíváiban valóban a „titkos kéznek” tulajdonított szinte kizárólagos jelentőség a közös elem.

A nemzetiségi csoportok öntudatra ébredésében a történészek három tényező közrejátszását látják: az európai tendenciát, a pánszláv lázítást, a legfontosabb tényező azonban meglátásuk szerint a bécsi kormány közreműködése, mely nélkül ezek a mozgalmak jelentéktelenek maradhattak volna.¹⁴⁵⁰ Hasonló magyarázattal szolgálnak a szerzők a

¹⁴⁴⁶ Apponyi 1928: 6.

¹⁴⁴⁷ Apponyi 1928: 8.

¹⁴⁴⁸ Zeidler 2009: 84.

¹⁴⁴⁹ Beksics 1898: 471.

¹⁴⁵⁰ Szalay–Baróti 1896d: 403; Ballagi 1897: 444; Acsády 1904: 13; Marczali 1911: 631.

nemzetiségi felkelésekre: az esemény tudatos cselekvői a magyarok és a bécsi kormány. A nemzetiségek csupán a „titkos kéz” (a bécsi udvar) ármányai folytán lázadtak fel a magyarok ellen.

A „titkos kéz” valamennyi szerzőnél fontos tényező, Acsády munkájában azonban kizárólagossá válik. Szerinte a nemzetiségek lázadása már elő volt készítve, csak jelre vártak, így mind a nemzetiségek nemzeti kongresszusai, mind az erre adott magyar válasz elvesztik jelentőségüket.¹⁴⁵¹ A bécsi manipulációnak tulajdonított, néha kizárólagos jelentőség egyrészt ismét Baloghy és eszmetársai gondolatára rímel, amely szerint a nemzetiségek pusztán egy befolyásolható, fejletlen „nyers tömeget” képeznek, ugyanakkor egyfajta megbocsátó, felmentő attitűdöt is jelent a kisebbségek irányába. Ez leginkább Márki Sándornál, a negyvennyolcas eseményeket a millenniumi szintézisben megíró szerzőnél tapasztalható: „A szegény elámitott nép, ha jó bánással képessé teszik a dolgok felfogására, a nép, mely ma feszítsemeget kiabál, felvilágosítatva a legszebb jutalmat nyújtja: az elismerést és szeretet.”¹⁴⁵²

Mindazonáltal felfedezhetők különbségek a történészek között a nemzetiségek és a magyar kormány felelősségének megítélésében. Acsády és Baróti például a kisebbségek nacionalizmusának csak a destruktív elemeit hangsúlyozzák.¹⁴⁵³ Acsády megfogalmazásában: „[az udvar] csupán a magyaroktól félt, őket tartotta veszedelmeseknek, mert ők nem beteges agyrémekért lelkesültek, hanem szabadságot, jogegyenlőséget, alkotmányosságot kívántak”.¹⁴⁵⁴ Ezzel szemben Márki Sándor szerint a horvát és szerb mozgalom valódi eszméket követett,¹⁴⁵⁵ Marczali pedig a vonatkozó fejezetet azzal a kijelentéssel indítja, miszerint minden nemzeti mozgalmat tiszteletben kell tartani: „[m]inden nemzeti érzés kell, hogy tiszteletre méltó legyen előttünk”.¹⁴⁵⁶ Marczali továbbá bizonyos mértékben szakít az általános struktúrával is: ő nem a bécsi politika tárgyalásával kezdi a fejezetet, melynek csak *egyetlen* intézkedése a kisebbségek izgatása, hanem viszonylag hosszan tárgyalja a nemzetiségek helyzetét.¹⁴⁵⁷

A magyar kormány felelősségét a nemzetiségi helyzet ilyenén alakulása miatt szintén különbözőképpen ítélik meg a szerzők. Sem Baróti sem Acsády nem említi meg, hogy az áprilisi törvények elmulasztották a nemzetiségi kérdés behatóbb rendezését. Acsády az áprilisi törvényeket feltétlenül ünnepli, míg a szegedi rendelkezéseket meg sem említi. A történész voltaképpen semmilyen kritikával nem illeti a magyar kormányt, munkájában a nemzetiségi

¹⁴⁵¹ Acsády 1904: 735.

¹⁴⁵² Márki 1898: 307.

¹⁴⁵³ Szalay–Baróti 1898: 402.

¹⁴⁵⁴ Acsády 1904: 717.

¹⁴⁵⁵ Márki 1898: 88.

¹⁴⁵⁶ Marczali 1911: 630.

¹⁴⁵⁷ Marczali 1911: 627–633.

problémát egy befejezett epizódnak látja, egy olyan akadállynak, amelyet a magyar nemzet sikeresen vett, az egész világnak bizonyítva ezzel, hogy jogosan illeti meg a vezető szerep az országban:

„a magyar leverte összes belső ellenségeit s ezzel újra megmutatta a világnak, hogy mint ezer év óta, most is ő a magyar birodalomban az egyedüli tényező, mely számbeli és értelmi erejénél fogva az uralmat kezelni hivatva van.”¹⁴⁵⁸

Egészen más magyarázattal szolgál Márki Sándor. Meglátása szerint az áprilisi törvények, amelyeket természetesen ő is dicsőséges eredménynek tart, csak mellékesen érintették a nemzetiségi kérdést, noha ez a „legfőbbek közé” tartozott.¹⁴⁵⁹ Márki továbbá az egyetlen történész, aki nemcsak a nemzetiségek rémtetteit beszéli el, hanem magyar csapatok kegyetlenkedését is megemlíti.¹⁴⁶⁰ Mindemellett a szegedi törvények említése után (amelyben a románok azon igényüket is megfogalmazták, hogy ezentúl „románként” és nem „oláhként” nevezzék meg őket) a történész maga is románokként hivatkozik rájuk. Ezt az elfogadás gesztusának lehet tekinteni, hiszen úgy nevezi a csoportot, ahogyan az önmagát definiálja és nem külső kategóriát erőltet rá.¹⁴⁶¹

Marczali Henrik Acsádyhoz és Barótihoz képest differenciáltabb képet nyújt a nemzetiségi mozgalmakról. Nála a nemzetiségek nem egy tömböt képeznek, kiemeli, hogy a szlovákság („tótok”) „magyar érzésű volt minden ízében” és „nem csekély tényezője a szabadságharcnak”.¹⁴⁶² Ugyanakkor a románság reprezentációja mintha ellentmondana a történésznél eddig tapasztalt tendenciának. 1911-es munkájában a dáko-román kontinuitást nem a honfoglalást bemutató fejezetben tárgyalja, részleteiben cáfolva az elképzelést korabeli források alapján, mint tette azt a millenniumi szintézisben. Ehelyett a kérdés a reformkori nemzetiségi mozgalmak kapcsán jön csak elő és a történész annyit jegyez meg ezzel kapcsolatban csupán, hogy az elméletet papok találták ki és terjesztették el.¹⁴⁶³ A szabadságharc alatti román felkelés megjelenítése ugyancsak tőle szokatlan stílusban történik. Marczali szerint „a félvad oláh [...] szívesen elhiszi, hogy a magyar, kinek vérére, vagyonára áhítozik [...] ellensége”. Marczali stílusa visszavezethető az emlékirataiban említett, az 1911-es összefoglaló

¹⁴⁵⁸ Acsády 1904: 754.

¹⁴⁵⁹ Márki 1898: 68.

¹⁴⁶⁰ Márki 1898: 169.

¹⁴⁶¹ Vö. Koselleck 2003b: 242.

¹⁴⁶² Marczali 1911: 630.

¹⁴⁶³ Marczali 1911: 630–631.

Magyarország története egyik alapélményeként elbeszélte, mikor is erdélyi utazása során a románság térhódításával párhuzamos kulturális süllyedést tapasztalt.¹⁴⁶⁴

A nemzet azonban nemcsak a nemzetiségekhez képest cselekvő. Mint azt a politikai röpiratokat elemző fejezetből láttuk, az egyik központi jelentőségű strukturális különbség „hatvanhetesek” és „negyvennyolcasok” történelemértelmezésében az volt, hogy az adott szerző milyen jelentőséget tulajdonított a külső tendenciáknak a nemzeti történelem alakulásában. Míg a kiegyezéspártiak bonyolult hatalmi rendszerekről és egy külső erők hatása alatt sodródó nemzetről beszéltek, a függetlenségiek, a hasonló spekulációkat mellőzve, a nemzet eredendő, vitathatatlan jogairól. A vizsgált összefoglalók utóbbi gondolkodásmód felé tendálnak, amennyiben legtöbb esetben ábrázolásuk szerint a nemzet alakítja saját sorsát, ura az események alakulásának, akkor is, mikor azok katasztrófához vezetnek. Vegyük például a pogány magyarság európai integrációjának egy kulcsfontosságú állomását: a „kalandozások” beszüntetését, amelynek motivációjáról a történészek gyakorlatilag saját fantáziájukra vannak utalva. Valamennyi szerző szerint a magyarság önszántából, úgymond jobb belátásra térve szünteti meg hadjáratait a nyugati hatalmak ellen. Ebben csak árnyalatnyi különbségek mutathatók ki a szerzők között. Fraknoi Vilmos megfogalmazásában a nemzetközi visszahatástól való jogos, előrelátó félelem, végtére is azonban még éppen időben jött saját belátásról van szó: „Belátták, hogy folytatva eddigi kalandjaikat, a nemzet belső felbomlását készítik elő, vagy magokra vonják a külnemzetek egyesült támadását, melynek ellenállani nem leendének képesek.”¹⁴⁶⁵ Acsády megfogalmazásában azonban hangsúlyossá válik, hogy a nemzet nem rajta kívül álló erőknek engedelmeskedik:

„De még sem a külső események, nem a nemzetközi viszonyok kényszere, nem idegen ellenség vaskeze szüntették meg a külkalandozásokat. A fordulatot első sorban ama gyökeres változások okozták, melyek az idő folyamán a magyarság belviszonyaiban, egész társadalmi szerkezetében, minden egyes fiának gondolkodásában beállottak.”¹⁴⁶⁶

A nemzet központi cselekvő pozíciója a szerzők többségénél azon események ábrázolásában is megjelenik, amelyek a magyar történelem legtragikusabb epizódjait jelentik – a nemzet saját romlását is maga okozza. „A nemes és a pór, ha összetart, még megmentheti

¹⁴⁶⁴ Marczali 2000: 186.

¹⁴⁶⁵ Frankl 1872: 34.

¹⁴⁶⁶ Acsády 1903: 48.

talán Magyarországot – írja Marczali Henrik a Dózsa-felkelésről, a mohácsi katasztrófára utalva. – [...] Függetlenségünk akkor veszett el igazán, mi azután történt, csak megpecsétélése volt egy már kikerülhetetlen fátumnak.”¹⁴⁶⁷ Marczali hasonlóképpen a magyar vezető réteg felelősségének látja a Rákóczi-felkelés elbukását: „A forradalmat a vezetők viszálya és cselszövései, a főnemesi pompa fojtották meg; a német sereg csak végrehajtotta az ítéletet.”¹⁴⁶⁸ Fraknói is úgy látja, hogy Mohácsnál a nemzet nem II. Lajos hibájából, hanem „önfiainak romlottsága folytán” jutott a „sírjának szélére”.¹⁴⁶⁹ Baróti Lajos az 1849-es vereséget tulajdonítja a magyar vezetőség megosztottságának. „És kilátás lett volna a győzelemre, ha egyetértés lett volna a vezérlő emberek, főleg Kossuth és Görgei között. Fájdalom, ez hiányzott, s ez volt egyik főoka bukásunknak.”¹⁴⁷⁰ Lorenz von Stein kedvelt mondása szerint „az ember szívesebben téved megszokott gondolatmenetében, mintsem hogy valami szokatlanban igaza legyen”.¹⁴⁷¹ Kissé karikírozva a dolgot azt mondhatnánk, hogy hasonlóan talányos helyzettel szembesülünk e narratívákban: a nemzetet inkább saját romlásáért is felelőssé tesszük, mintsem hogy elismerjük külső erőknek való kiszolgáltatottságát.

¹⁴⁶⁷ Marczali 1911: 381.

¹⁴⁶⁸ Marczali 1911: 551

¹⁴⁶⁹ Frankl 1873a: 255.

¹⁴⁷⁰ Szalay–Baróti 1898: 495.

¹⁴⁷¹ Idézi Koselleck 2003c: 111.

A főszereplő és cselekvő nemzetnek etnikai vetülete mellett más implicit tartalma is van. A szakirodalom megállapítása szerint a reformkorban és az azt megelőző évtizedekben készült történeti szintézisekben a rendi nemzethez tapadó fogalmi keretet elkezdte szétfeszíteni a nemzet új koncepciója.¹⁴⁷² Horváth Mihály tankönyveiben majd szintéziseiben jelent meg a nemzet modern fogalma, immár teljesen elszakadva a rendi jelentéstől.¹⁴⁷³ Látni fogjuk azonban, hogy ez a rendi értelmezés, amely nemzetnek a kiváltságos, nemesi réteget tartotta, nem tűnt el teljesen a vizsgált, dualizmuskori összefoglalókból sem. Sokkal inkább egyfajta egymás mellett élés és sajátos keveredés jött létre a magyarországi/magyar népességet jelentő modern, valamint a nemességre, mindenekelőtt a köznemességre referáló nemzetfogalom között. Ezáltal a történelmi főszereplő nemzet a köznemesség képében lépett elő.

A kétfajta nemzet azonosításának árulkodó jele az Aranybulla születési körülményeinek ábrázolása. A reformkori szerzők hangsúlyozottan a *nemesi* kiváltságokat rögzítő okmányként tekintettek a törvényre.¹⁴⁷⁴ Fraknoi Vilmos munkájában ugyanakkor – bár példa erre is van a korábbi korszakokból – a *nemzet* jogait és kiváltságait rögzíti a dokumentum „[T]örvénykönyvet alkotott, mely hivatva volt a megingatott és fölforgatott jogi viszonyokat szilárd alapjaikra visszavezetni, a nemzet ősi jogait és szabadságait biztosítani.”¹⁴⁷⁵ Holott másutt a *nemzet* az egész népességet jelenti: „Mindazonáltal a nemzet összes szabad, nemes tagjai is birtak alkalommal befolyjni a közügyekre.”¹⁴⁷⁶ Bár Szalay Józsefnél az Aranybulla a nemesség és a király közötti kegyezés eredményeként jön létre,¹⁴⁷⁷ Endre a *nemzet* jogaira és kiváltságaira esküszik meg,¹⁴⁷⁸ jóllehet másutt a nemesség a nemzetnek csak egy szegmensét, annak szabad tagjait jelenti.¹⁴⁷⁹ A millenniumi szintézis vonatkozó részében Marczali is azt írja, hogy az Aranybulla alkotói a nemzet baját akarták orvosolni.¹⁴⁸⁰ Későbbi munkájában azonban az Aranybulla nemzeti jellege már arra vonatkozik, hogy a külföldi hatások mellett elsősorban a hazai viszonyokból született.¹⁴⁸¹ A millenniumi „tízkiöttesben” a nemesi nemzet szerepel

¹⁴⁷² Lajtai 2013: 154.

¹⁴⁷³ Heiss et al. 2010: 387.

¹⁴⁷⁴ Lajtai 2013: 491.

¹⁴⁷⁵ Frankl 1872: 119.

¹⁴⁷⁶ Frankl 1872: 175.

¹⁴⁷⁷ Szalay–Baróti 1895: 262.

¹⁴⁷⁸ Szalay–Baróti 1895: 247.

¹⁴⁷⁹ Szalay–Baróti 1895: 373.

¹⁴⁸⁰ Marczali 1896: 406.

¹⁴⁸¹ Marczali 1911: 146.

nemzetként további részekben is, például Hunyadi János kormányzósága kapcsán: „És másfél századdal utóbb a homályból, alacsony sorból imént kiemelkedett Hunyadit állítja az ország élére a nemzet.”¹⁴⁸²

Ez a nemzet nemcsak a korban előjogokkal nem bíró néprétegektől különül el, hanem „felülről” is, a „főurak” kasztjától. Erre, valamint arra, hogy a középnemesi réteg mikén válik mintegy észrevétlenül az egész nemzet reprezentánsává, jó példát ad Szapolyai trónharcának ábrázolása Szalay József könyvében. A harmadik kötet kilencedik oldalán Szapolyai megválasztását még csak a köznemesség akarja a főnemesség ellenében. „De a köznemességnek egészen más volt a felfogása. Ez az osztály, mely az ország bajainak orvoslását csakis nemzeti királytól várta, most örvendő találta magát céljánál.” A tizenharmadik oldalon azonban arról értesít a szerző, hogy „ha csak a nemzet rokonszenve döntötte volna, el, úgy kétségtelen, hogy Szapolyai János fogja Magyarország trónját bírni”.¹⁴⁸³ Arra is láthatunk példát, hogy Szalay a köznemesség rendi kategóriáját a modern polgári társadalom középosztály fogalmával azonosítja: „Végre Mátyás megválasztását javasolta a jobbára a középosztályból állott Hunyadi párt érdeke is, mert más jelölt kormányra jutásakor nem lett volna kilátása arra, hogy érvényesüljön.”¹⁴⁸⁴ A középosztály a modern társadalmakban fejlettségi szintmérő, a korszak publicisztikájában pedig úgy lépett elő, mint a magyar társadalom egyetlen, potenciális megmentője: „A magyar társadalom a polgári középosztály nélkül meg nem menthető. [...] Csak e polgári középosztály segítségével ömleszthetünk új vért társadalmunkba.”¹⁴⁸⁵ Fraknóinál, a millenniumi tízkötetesbe írt fejezetében hasonló irányba mutató kijelentéssel találkozunk: számára Mátyás megválasztása úttörő, demokratikus lépést jelent, ami a napóleoni kort idézi.¹⁴⁸⁶

Felmerül a kérdés, hogy a nemzet fogalom ilyenén használata, a köznemességnek a nemzet reprezentánsaként való szerepeltetése milyen korabeli társadalmi valóságra rezonál? Feltételezésem szerint mindez a „dzsentrí” alakjával áll összefüggésben. Az 1850-es években a középnemesi birtok bomlásnak indult. Míg az arisztokrácia képes volt a háttérbe vonulni és hatalmas birtokain élni, a középnemesi családoknak a jobbágyfelszabadítás érzékeny anyagi károkat okozott. A társadalmi származásukból eredő követelményeknek már csak a látszat szintjén megfelelni tudókat és azokat, akik vagyonukon és társadalmi pozíciójukon keresztül továbbra is biztosítani tudták meghatározó szerepüket, elsősorban nem gazdasági érdek

¹⁴⁸² Fraknói 1896: 4.

¹⁴⁸³ Szalay–Baróti 1897: 9, 13.

¹⁴⁸⁴ Szalay–Baróti 1896: 223.

¹⁴⁸⁵ Idézi Kövér 2006: 97.

¹⁴⁸⁶ Fraknói 1896: 4.

kapcsolta egymáshoz, hanem a közös értékek, a méltóság tudata és – kisebb mértékben – az életmód. Vermes Gábor Max Weber kategóriáit használva mutatott rá arra, hogy előbbi csoport nem osztályt, hanem státuszcsoporthoz tartozott, melynek helyzetét a társadalmi elismertség speciális formája határozta meg. E csoport – elhíresült nevén a dzscentri – igényt formált a nemzeti tradíciók és intézmények vezetésére és formálására; tagjait összefűzte a hit, hogy vezető szerepüket a liberális örökség és magyar szupremácia őreként a történelem legitimálja.¹⁴⁸⁷ Vécsey Tamás jogtudós Ferdinándy Géza közjogi munkájához írt előszavában méltatta akkor még fiatal kollegáját, amiért az eleget tett annak a feltételnek, miszerint „[a ki a] lerakott közjogi alapokhoz szólni akar, annak a magyar nemzet multját és szenvedéseit, intentioit és aspiratioit nem csak értenie, hanem éreznie is kell”. Ezt pedig azért gondolja szükségesnek Vécsey, mert „[c]sak így tudja a rokonszenvet ébrentartani a nemzet iránt akkor is, mikor az egyértelmű volt a nemességgel, mely büszke s gyakran önző politikát üzött”.¹⁴⁸⁸ Ezt a rokonszenvet tartja ébren Fraknói, valamint a Baróti-Szalay szerzőpáros összefoglalóikban és a millenniumi szintézis szerzői a tízkötetes bizonyos fejezeteiben: ez a dzscentri történelmi legitimációja.

A korpuszban azonban olyan történészek is akadnak, akik nem, vagy nem teljesen fogadták el ezt a nemzet értelmezést. A millenniumi szintézis eklektikusságát mutatja, hogy több nemzetértelmezés található benne. Schönherr Gyula, az *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung* neveltje egyértelműen definiálta a nemzet fogalmát, kizárva a fenti áthallásokat

„A földterület összessége teszi az országot; a kik e területet birják: a király, az egyház, a nemesség, a nemesi személyek jogaival felruházott királyi városok s mindazok a testületek, melyek tagjai személyenként vagy együttesen nemesi kiváltságokat élveztek, képezik a magyar nemzetet. E nemzet minden egyes tagja részesedik a politikai jogokban, részt kell tehát vennie az abból kifolyó kötelelességekben is.”¹⁴⁸⁹

Acsády Ignác a szintézis ötödik kötetében pedig a két nemzet fogalmát vezeti be, ami meglátása szerint a 16. században jelenik meg: „tényleg akkor két nemzet élt Magyarországon: az uralkodó és az elnyomott nemzet. Amaz a legkorlátlanabb szabadságot élvezte, mely gyöngé

¹⁴⁸⁷ Vermes 2001: 30–31.

¹⁴⁸⁸ Vécsey 1892: 3.

¹⁴⁸⁹ Schönherr 1895: 583.

királyok s a központi hatalom tehetetlensége idején féktelen szabadossáig fajult. Ez ellenben minden jogtól, nemcsak politikai, hanem emberi jogtól is meg volt fosztva, örök rabságra kárhoztatva hordotta nehéz igáját.”¹⁴⁹⁰ Nem kizárt, hogy a két nemzet koncepcióját Engelsnél olvasta a széleskörű műveltséggel rendelkező Acsády. Engels az 1848-as francia eseményeket elemezve jelentette ki, hogy a francia nemzet két nemzetre, a vagyonosos és a munkások nemzetére hasadt.¹⁴⁹¹ Ez az állapot Acsády meglátása szerint a „legsivárabb osztályharchoz” vezetett, holott „nemzeti polgárosodás” csak e két nemzet összetartásával valósulhat meg. Ez voltaképpen illik Ballagi Géza, a kilencedik kötet szerzőjének koncepciójába. Ballagi számára a nemzeti államalkotás a reformkort, a polgári egyenlőséget előirányzó korszakot jelenti.

Acsády meglátásait teljesebben kifejthette saját, *A magyar birodalom története* című szintézisében. Ennek bevezetőjében kijelenti, miszerint munkája a magyarság *teljes története* kíván lenni, így a „munkásosztályé” is, „melyek nem kevésbé dicsőséges munkát végeztek a maguk körében [...] ez az egyesült erő alkotta meg és tartotta fenn mind e mai napig a magyar birodalmat”.¹⁴⁹² Bár Acsády ismeretes módon innovatív módszertani munkákat hozott létre például a demográfia terén, a fenti kijelentése nem erre vonatkozik, nem társadalomtörténetet nyújt a szerző. Inkább kimerül abban, hogy folyvást hangsúlyozza az „alsóbb osztályok” fontos szerepét a nemzeti történelemben. Mi több, Acsády leírásából az derül ki, hogy a nem nemesi rétegben rejlik a nemzet valódi lényege. „A király [I. István] szerette papjait és katonáit, de tudta, hogy ez elemek magokban nem alkotják a nemzetet. A pap és a katona nélkülözhetetlen a társadalmi szervezetben, de nem maga a nép, s egyedül fönn nem tarthatja az államot, mely épp úgy rászorul a munkás tömegekre, mint reájok.”¹⁴⁹³ Az Aranybullát Acsády *nemesi* kiváltságokat rögzítő dokumentumnak tekinti, valamint élesen elutasítja a más összefoglalókban megjelenő Werbőczy-kultuszt is, a jogtudós nemest a „köznép engesztelhetetlen ellenségének” minősítve.¹⁴⁹⁴

Acsády munkájában azonban érezhető feszültség tapasztalható a szerző magyar nacionalizmusa és az alsó osztályok iránti szimpátiája között. Ennek leglátványosabb példája a parasztfelkelést leverő és kegyetlen módon megtorló, egyben azonban az „utolsó nemzeti királyként” számon tartott Szapolyai János ábrázolása. A Dózsa-felkelés megtorlójaként Szapolyai kegyetlenségét ecseteli: „A győző fél borzasztó kínzások közt végezte ki ezeket a

¹⁴⁹⁰ Acsády 1897: 186.

¹⁴⁹¹ Engels [1849]: 123.

¹⁴⁹² Acsády 1903: 2.

¹⁴⁹³ Acsády 1903: 102.

¹⁴⁹⁴ Acsády 1904: 79.

szerencsétlen foglyokat”.¹⁴⁹⁵ Mintegy hetven oldallal és 12 évvel később, a Ferdinánddal folytatott trónharcra, Szapolyai egyénisége jelentős fordulatot vesz: „telve volt nagyon nemes és tiszteletre méltó eszmékkel [...] Lelke egész hevével szerette hazáját, szíve vérével orvosolni igyekezett volna bajait [...]”¹⁴⁹⁶

A középnemesi nemzetfelfogás és történelemszemlélet nagy próbáját Mária Terézia és főként II. József uralkodása jelenti. Ekkor, e történészek számára egyértelmű módon (szinte ugyanolyan vitathatatlan ez mindenki számára, mint az, hogy a magyarság nem légtüres térbe érkezett a honfoglalás alkalmával), a nemesi privilégiumok lassanként tarthatatlanul akadályozzák a társadalmi fejlődés folyamatát, ugyanakkor azonban ugyanezen privilégiumok jelentik a „nemzet szabadságát”, az „ország önállását” is. A szerzők többségénél a nemzeti szempont dominál. Az egyébként viszonylagosan szenvtelen stílusban író Szalay József elismeri Mária Terézia maradandó alkotásait az intézmények terén, hosszasan elemzi azonban a királynő és a „nemzet” egymáshoz való közeledésének veszélyeit: a történész meglátása szerint Mária Terézia arra törekedett, hogy „a magyar előkelőket nemzetiségükből” kiforgassa: „annyira meggyökeresedett a németesség hazánkban, hogy még mindig nem hevertük ki az abból származott kárt”.¹⁴⁹⁷ József erőszakosságának nem szándékolt jótékony hatása az volt, hogy „mikor kenyértörésre került a dolog, a magyar nemzet ismét múltjához méltón viselte magát”.¹⁴⁹⁸ Ez József munkásságának legnagyobb hatása, rendeleteit a szerző fölöslegesnek is tartja bemutatni, mivel azok „amilyen gyorsan születtek, olyan gyorsan el is múltak. Csak fájó emléket képeznek nemzetünk történetében.”¹⁴⁹⁹ Fraknóinál is domináns József történelmi jogot figyelmen kívül hagyó intézkedéseinek elmarasztalása. A katolikus pap számára, aki a Szent István társulat kérésére írta munkáját, a kereszténység behozatala óta hivatalos nyelvként szolgáló latin eltörlése fontosabb, mint a német nyelv bevezetése.¹⁵⁰⁰ Fraknoi végső mérlege szerint „uralkodása eredményekben szegény, de tanulságokban gazdag [...] mily áldásos lett volna az, ha nemes szándékait meg tudja egyeztetni a törvény és jog iránti tisztelettel”.¹⁵⁰¹ Acsády munkájában Szapolyai mellett még József uralkodása megítélésénél látszódik élesen a feszültség a történész két meghatározó eszméje között. Végül Acsádynál is a nemzeti sérelmek dominálnak, bár elismeri a császár törekvéseinek humanitárius jellegét. Ezúttal is

¹⁴⁹⁵ Acsády 1904: 76. Továbbá: „De nem a fölkelés, hanem az, a mi utána következett, a mint a győztes urak a diadalt kiaknázták, tette, a kuruczmozgalmat századokra kiható nemzeti szerencsétlenséggé.”

¹⁴⁹⁶ Acsády 1904: 142.

¹⁴⁹⁷ Szalay–Baróti 1898: 153.

¹⁴⁹⁸ Szalay–Baróti 1898: 274.

¹⁴⁹⁹ Szalay–Baróti 1898: 260.

¹⁵⁰⁰ Frankl 1873b: 343.

¹⁵⁰¹ Frankl 1873b: 351.

hangsúlyozottan az alsó társadalmi rétegek azok, amelyek megvédik a nemzeti eszmét: nem az idegenné lett rendiség áll szemben József intézkedéseivel, hanem a jobbágyság. „Hogy [József] szándékai nemesek voltak [...] abban kételkedni nem lehet. Csakhogy mindaz, a mit alkotott vagy alkotni arakart [...] elvi ellentétben állt azon néprétegek legszentebb érzelmeivel, melyek az elfrancziásodott, elnémetesedett, ellatinosodott országban még mindig magyarok maradtak.”¹⁵⁰² A nyelvrendelet is a jobbágyság körében „anyanyelvünk e régi, hűséges őrzőjében” keltette a legnagyobb felháborodást.¹⁵⁰³

Nem meglepő módon a korszakról Marczali Henrik nyújtja a legárnyaltabb képet, kivált a millenniumi szintézisbe írt hosszú fejezeteiben. Marczali valamennyi fenti szerzőnél kiegyensúlyozottabb: nem törekszik József uralkodásának egyértelmű minősítésére a „haza” vagy a „haladás” szempontja alapján, hanem felfedi és elfogadja a korszak kibékíthetetlen ellentmondásait. Ellentétben azzal a kissé már idealisztikusnak ható képpel, amit Marczali ugyanezen összefoglaló második kötetében festett a középkori állapotokról,¹⁵⁰⁴ a 18. századhoz érve a „magyar alkotmány” által védettek körének szűkösségére hívja fel a figyelmet: „A boldoguláshoz, nem, a szabadsághoz, az emberhez méltó élethez első követelés itt az, hogy tagja legyen az ember a szent koronának. A ki nem nemes, annak sem élete, sem vagyona, sem becsülete, sem vallása és meggyőződése nincs megvédve.”¹⁵⁰⁵ Az alkotmány egy csekély kiváltságos osztálynak szolgál bástyául, amelyben a nemzet legnagyobb része nem talál helyet,¹⁵⁰⁶ az ilyen alkotmányt pedig előbb-utóbb kiveti magából a történelem: „jaj annak az alkotmánynak, melynek csak megtörésével állítható helyre az emberi méltóság [...] Ezt a szégyenfoltot le kellett törölni Magyarország ábrázatáról.”¹⁵⁰⁷ Másrészt azonban éppen ez a szégyenfolt az, ami az ország „önállását és függetlenségét” garantálja. Az alkotmány biztosítja az önállóságot, ehhez az alkotmányhoz pedig csak az a maroknyi szerencsés ragaszkodik, akiknek kiváltságokat nyújt. A magyar nemes „szűz válla” támasztja egyedül a nemzet függetlenségét és teszi egyben tönkre magát az országot: Magyarország gyarmattá válásának oka Marczali meglátásában a nemesi adómentesség – bár a gyarmatosító folyamatot magát jogtalannak és igazságtalannak értékeli.¹⁵⁰⁸ József Marczali ábrázolásában alapvetően elődeihez hasonlóan teljhatalma biztosítása érdekében hozza intézkedéseit, ugyanakkor ellentétben elődeivel, ezen intézkedések jótékonyak. Emellett az is megkülönbözteti

¹⁵⁰² Acsády 1904: 534.

¹⁵⁰³ Acsády 1904: 552.

¹⁵⁰⁴ Marczali 1896: 638.

¹⁵⁰⁵ Marczali 1898: 105.

¹⁵⁰⁶ Marczali 1898: 422.

¹⁵⁰⁷ Marczali 1898: 424.

¹⁵⁰⁸ Marczali 1898: 23.

felmenőitől, hogy a bécsi „kicsinyes politikáról” nem akar tudni.¹⁵⁰⁹ Mindazonáltal, minthogy „aligha tudhatta mi a nemzet” olyan intézkedéseket hoz, amelyek elfogadhatatlanok a magyarságnak. „József igazságot akart szolgáltatni Magyarországnak, de oly áron, melyet ez a nemzet sohasem adhat meg: a teljes beolvasztás árán.”¹⁵¹⁰ József nevezetes tollvonása után is megmarad azonban az alapvető dilemma: az ország nem fejlődhet a régi intézmények alatt, ezen intézmények nélkül azonban nincs védve függetlensége. Marczali meglátása szerint ez Géza és Szent István kora óta a nemzeti történelem legnagyobb válsága, amelyet végül a reformkor nemzedéke fog megoldani.

¹⁵⁰⁹ Marczali 1898: 404.

¹⁵¹⁰ Marczali 1898: 428.

IV. 2. 2. A birodalom

IV. 2. 2. 1. Ausztria: Gesamtstaat és nemzetek birodalma

A birodalom reprezentációjának vizsgálatát érdemes az *Österreich* fogalom használatának szemlélésével kezdeni, amely, mint azt a fogalomtörténeti fejezetben láthattuk, többretegű jelentéssel bírt a korszakban. E jelentésváltozatok közt számunkra a legfontosabb – és egyébként is a leginkább meghatározó tényező – a Magyarországgal megváltozott közjogi viszony lecsapódása az *Österreich* fogalomban. A nagy Mayer lexikon kapcsán láttuk, hogy míg az *Österreich* címszó alatt Ciszlajtániaként definiálták a fogalmat, *Österreichische Geschichte* alatt már az egész birodalom történetét értették, Magyarországot is beleszámítva. Az „osztrák” történeti összefoglalók is így jártak el: a szerzőknek nem okozott különösebb problémát a tény, hogy a kiegyezés hatására a birodalom neve is megváltozott.

Franz Krones, mint azt említettem Kaiserfeldről írt monográfiája kapcsán is, teljesen elfogadta a dualizmust, mint a lehető legnagyobb és szükséges engedményt, amelyet meg lehet adni Magyarországnak a Gesamtstaat eszméjének feladása nélkül. Krones fogalomhasználata azonban ebből a szempontból következetlen és reflektálatlan. A földrajzi viszonyokról szólva *österreichischen Staat*-ról beszél, jóllehet ebbe beletartozik Magyarország is,¹⁵¹¹ hasonlóképpen II. Józsefről megvont mérlegében a *Natur Österreichs* fogalmába Magyarország beleértendő,¹⁵¹² míg az 1848-as események előzményeinek tárgyalásakor *Österreich* és *Ungarn* két külön területet jelent.¹⁵¹³ Az elkülönítés természetesen indokolt a komplex eseménysor tárgyalásakor, mindazonáltal Krones, híven addigi eljárásához, használhatta volna a korban sokak által alkalmazott Nyugat- és Kelet-Ausztria megnevezést is, ha valóban, hangsúlyosan szembe akart volna szegülni az új felállással.

Alfons Huber munkájában látunk arról a gondolkodásmódról árulkodó példát, amelyet a szakirodalom, ahogyan azt egy korábbi fejezetben bemutattam, az általános osztrák felfogásnak tart Ausztria és Magyarország kiegyezés utáni viszonya kapcsán. Eszerint a két állam felett a közös ügyek révén egy közös összállam örökdik. Huber, történelmi párhuzamot

¹⁵¹¹ Krones 1879a: 87.

¹⁵¹² Krones 1879d: 540.

¹⁵¹³ Krones 1879d: 641.

vonva Habsburg Albert rövid életű regnálása és korának birodalma közt, „a jelenlegi *osztrák–magyar császárállamról (österreichisch-ungarischen Kaiserstaat)*” beszél.¹⁵¹⁴

Érdekes módon éppen egyedül Richard von Kralik reflektál fogalomhasználatára Magyarország vonatkozásában. A szerző világossá teszi, hogy nem akarja kétségbe vonni a dualista berendezkedés létjogosultságát, mikor munkája címének az *Österreichische Geschichte*-t adja, arról van csak szó, hogy tudományos szempontból ezt a fogalmat tartja célravezetőnek.¹⁵¹⁵ Történetileg tehát egységes Ausztriát lát. A munkában Kralik több *Österreich* fogalmat is használ. Az Albert rövid élettartamú egyesítő tevékenységével létrejött, „Ausztriát”, Magyarországot és Csehországot személye által összekapcsolt alakulatot Kralik *Großösterreich*nek hívja. Ennek szinonimájaként értékelhető a *Gesamtösterreich* fogalma a könyvben, amelyet I. Miksa 1515-ös, központi jelentőségű házassági szerződése kapcsán vezet be. Kralik korának *Großösterreich* fogalmára is utal – szarkasztikus módon jegyzi meg, hogy a magyar vezető réteg a *Pragmatica Sanctio* elfogadásának idején jobban ragaszkodott a Gesamtstaat alapjaihoz, mint a Großösterreich elkötelezettjei.¹⁵¹⁶

Valamennyi szerző a birodalmat nemzeteket tömörítő entitásnak látja. Mi több, természetes számukra, hogy a nemzet az emberi közösség alapegysége. Krones két lehetséges módját látja az állami szervezetek felépítésének: vagy egy nemzet, vagy nemzetek mozaikja alkotja az államot.¹⁵¹⁷ Huber számára egy birodalom természetes kifejlődésének folyamata azt jelenti, hogy egy erős nemzet harcok árán vezető szerepet vív ki magának, más népeket leigázva vagy asszimilálva. Meglátásában Ausztria ehhez képest egy sajátos képződmény.¹⁵¹⁸ Még a legelszántabb osztrák patrióta, Kralik is abban látja a birodalom lényegét, hogy „több, egymás számára idegen nemzetet egy egységes államba tömörítsen magasabb kulturális és politikai célok elérése érdekében”.¹⁵¹⁹ Ezen osztrák-német szerzők számára tehát a nemzet alapkategória volt abban az értelemben, hogy azt a világ egyik alapegységének gondolták el, abból a szempontból azonban nem, hogy egyfajta nemzeti ideológiát hirdettek volna. Az ő példájuk is megerősíti azt a kritikát, amit a fentebb már említett, a *national indifference* fogalma köré szerveződő történészek azon meglátásával szemben fogalmazott meg több kutató, miszerint a világot nemzetek sokaságának látó történészek mintegy automatikusan nacionalistáknak minősíthetők.¹⁵²⁰

¹⁵¹⁴ Huber 1888: 3. Kiemelés tőlem.

¹⁵¹⁵ Kralik 1913: v.

¹⁵¹⁶ Kralik 1913: 197.

¹⁵¹⁷ Krones 1879: I. 79.

¹⁵¹⁸ Huber 1885a: v.

¹⁵¹⁹ Kralik 1913: iii.

¹⁵²⁰ Vö. Stourzh 2010.

Mindenesetre már ebből is egyértelműen látszik, hogy a birodalomtörténeti összefoglalók szerzői Helfert nézetrendszerét, miszerint az „osztrák birodalom” önmagában egy hatalmas nemzetet alkotna, nem vették át. Sokkal inkább Chmel elgondolása irányába hajlottak, melynek megfelelően Ausztria nagysága épp a különböző nemzetek összebékítésében rejlik, a történetírás feladata pedig megmutatni az Ausztria által képviselt általános emberi értékek előbbre valóságát a nemzettel szemben. Ennek legfőbb oka lehetett, hogy noha Thun államtitkára erről haláláig nem vett tudomást, az eszmetörténet drasztikusan más irányt vett, mint Helfert 1853-ban publikált, majd kisebb röpiratokban ismételt gondolatai. Az osztrák-német történészek a századfordulón éppen azt igyekeztek bizonyítani, jobbra a porosz iskola szellemi örököseivel szemben, hogy a nemzet nem egyenlő az állammal. A történész Arnold Winkler egy 1914 végén írt, 1915 elején publikált könyvében amellet igyekezett érvelni, hogy a nemzetet, amely egy közös érzelmi és gondolati világot jelent, melynek egyik legfontosabb jele a nyelv, nem szabad összekeverni az állammal. Winkler meglátásában a nacionalizmus az a degenerált eszmerendszer, amely ezt a hibás társítást hirdeti, holott a valóságban egy állam alá egy nép (Volk), de több nemzet (Nation) tartozik.¹⁵²¹ Mindez, mondanom sem kell, teljesen ellenkezett a fogalom Magyarországon domináns értelmezésével.

Bár e történészek alapegységként tekintettek a nemzetre, e ponton túl jelentős különbségek mutathatók ki köztük. Krones számára a több nemzetből álló, ún. heterogén állam is természetes jelenség. Alfons Huber meglátása szerint ezzel szemben a nem nemzeti alapon kifejlődött állam természetellenes létező, mesterséges alkotás (*künstlerischer Bau*). „Ausztria nem egy fa, amely egy egyre erősödő ágacskából nőtt nagyra, hanem három, eredendően egymástól elválasztott terület egyesülése.”¹⁵²² Kralik vitába szállt Huberrel, bár nem nevezte meg a történészt, a *künstlerisch* kategória megidézésével egyértelművé tette, kire gondolt. Kralik nézete szerint mesterségesnek Ausztriát csakis a történeti gondolkodásra képtelen írók látják, míg a valódi történeti felfogás megérti, hogy Ausztria szükségszerű formáció, amely a világnak példát mutat arra, miként lehet különböző nemzetek együttélését biztosítani.¹⁵²³

Ausztria ábrázolását tekintve a jelentős meglátásbéli különbségek bemutatása előtt érdemes rámutatni az elemzett osztrák-német narratívák egy közös vonására : a tárgyalt terület kijelölésében német-Ausztriára, Magyarországra és Csehországra koncentrálnak. Így kimaradnak a Habsburg család által egykor birtokol egyéb területek, mint például Belgium. Alfons Huber magától értetődőnek látta, hogy azon területek, amelyek futólagosan vagy csak

¹⁵²¹ Winkler 1915.

¹⁵²² Huber 1885a: vi.

¹⁵²³ Kralik 1913: 51.

későn csatlakoztak Ausztriához, kiesnek a tárgyalási körből.¹⁵²⁴ Krones a spanyol vonalról megjegyzi, hogy a „Habsburgok testvérbirodalmából” semmi jó nem származott, csak lejtős utakra vezette az osztrák politikát.¹⁵²⁵ Németalföld pedig soha nem volt jelentékeny hatással Ausztriára nézve.¹⁵²⁶ De nemcsak a Habsburgok által egykor uralt, a 19. század második felére azonban már elveszett területek jutna erre a sorsa, de sokáig olyan nagyfokú önállósággal rendelkező régiók is, mint Tirol. A tirolai születésű és a régió történetéről hiánypótló munkákat publikáló Alfons Huber szerint Tirol nem olyan meghatározó része a birodalomnak, mint Magyarország vagy Csehország, mert nem játszott lényegi szerepet az osztrák történelemben. Ez utóbbi ugyanis többet jelent, mint különböző alkotórészeinek összességét.¹⁵²⁷ Mindazonáltal Huber az, aki még a legtöbbet foglalkozik Tirollal, több esetben eredeti kutatásokat közzétéve.

A többi szerző még mostohábban bánik a régióval – már ami a térségnek a narratív struktúrában elfoglalt helyét illeti. Mayer futólag említi meg Tirol kormányzását a 17. században, ekkor térve ki a régió kormányzásának korábbi történetére is. Krones a Tirolról szóló fejezet elején apró betűvel szedve írja le, hogy a területet addig a pontig miként uralták, míg Magyarország és Csehország történetével végig párhuzamosan halad.¹⁵²⁸ Számára is a fő alkotórészt német-Ausztria, Magyarország és Csehország jelenti. Hasonlóan Huberhez, Kralik szerint se lehet Ausztriát egyszerűen tartományai összességének tekinteni. Tirolt meglátása szerint egyesülése előtt is rég erős kulturális szálak fűzték az osztrák területekhez, az egyesülés már régóta a levegőben volt.

A szerzők a „három főalkatrész” 1526-os „egyesülését” tekintik *Österreich* beteljesedése momentumának, melyhez képest minden további fejlemény eltölpül. IV. Rudolf tevékenységei kapcsán se Tirol megszerzése a legfontosabb fejlemény, nagyobb hangsúlyt kapnak ennél a magyar és cseh trónra vonatkozó ambíciói, amelyek a későbbi egyesítést vetítik előre.¹⁵²⁹ A „három főalkatrész” történetét a szerzők a Helfert által javasolt „szinkronikus” módszer szerint beszélik el, párhuzamosan tárgyalva – legalább is 1526-ig – a három terület történetét. Hubert ez az eljárás leginkább az egyetemes középkortörténet szempontrendszerére emlékeztette.¹⁵³⁰ Bár e szerzők Magyarország és Csehország 1526 előtti történetének tárgyalását igyekeznek csak azon fejleményekre korlátozni, amelyek által e két terület hatással volt Ausztriára, ezeket a pontokat éppoly nehezen tudták világosan elhatárolni a két ország

¹⁵²⁴ Huber 1885a: vii.

¹⁵²⁵ Krones 1879a: 136.

¹⁵²⁶ Krones 1879a: 136.

¹⁵²⁷ Huber 1885a: vii.

¹⁵²⁸ Krones 1879c: 321.

¹⁵²⁹ Például Huber 1885b: 260.

¹⁵³⁰ Huber 1885a: vii.

általános történetétől, mint a Reichsgeschichte már említett szerzője. E séma alól kivételt jelent Richard Kralik, akinek nézőpontja egyedi, ami sajátos Ausztria fogalmából és felfogásából következik, amelyről alább bővebben is szó lesz.

Miként írják le e szerzők Ausztria fejlődéstörténetét, milyen mélyebb okokat látnak (vagy épp nem látnak), amelyek értelmessé és szükségessé teszik a birodalom létrejöttét? Franz Kronesnél és Richard Kraliknál mutatható ki egyértelmű, erőteljes törekvés arra, hogy mélyebb eszmét mutassanak ki Ausztria kialakulásában. Jóllehet Krones úgy látja, Ausztria története belső ellentmondásai és komplexitása okán nem tesz lehetővé igazi azonosulást a „Geschichtsfreund” számára, azt a véleményt illúzióként vet el, miszerint Ausztria szervezetlen képződmény lenne, egységes fejlődési folyamat nélkül.¹⁵³¹ Mint minden állami alakulatnál, Ausztria esetében is szükség van a föld, az emberek, a politikai számítás és a véletlen mellé egy mélyebben ható eszmére (*Idee*).¹⁵³² Ezt az eszmét pedig csakis egy mélyebb felfogás képes felismerni és megragadni.¹⁵³³ Ausztria történetének helyes elbeszélésében tehát Krones számára is az *Auffassung* jelenti a döntő tényezőt, csakúgy, mint Helfert gondolkodásában. Ezt az *Ideet*, ami csak a mélyebb felfogás számára tárja fel magát, Krones számára egyértelműen a munka kulcsfogalmává előlépő *Gesamtstaat* eszméje jelenti. A szerző számára nem kormányzatechnikai módszert jelent a *Gesamtstaat*, hanem a három fő részből álló, nagyhatalmú birodalom eszméjét. Téves nézet az, miszerint e birodalom fikció és pusztán mechanizmus lenne: ha meg is változott a nemzeti eszme hatására, valóságos és megnyilvánul az összetartozás érzületében. E patriotizmust Krones érvelése szerint a történelmi körülményeknek megfelelően hol élénkebben, hol ernyedtebben a közös érdek fűti: a birodalom népeinek azon érdeke, hogy egy nagy, alkotóképes egészhez tartozzanak.¹⁵³⁴ Ugyanakkor Krones ezt az eszmét egyenesen a dinasztiaiával azonosítja, amikor a birodalom történetének dinamikáját kell meghatározni. Ezt két ellentétes erő mozgásának látja: a *dinasztikus*, ami számára az állami szférát jelenti és a *nemzeti*, amely ettől elszakadni törekszik. Az állami test (*Staatskörper*) aszerint mozog, hogy melyik erő kerül túlsúlyba.¹⁵³⁵

A *Gesamtstaat* kialakulásához vezető történelem Krones ábrázolásában a következő módon strukturálódik. Születési dátumát 1526-ban jelöli meg. Az ezt megelőző periódus a *Bildungsgeschichte Österreichs*, melynek tárgyalásakor a három ország története külön fejezetekben fut párhuzamosan. a tendenciát rövid ideig Habsburg Albert/Albrecht (cseh és

¹⁵³¹ Krones 1879a: v.

¹⁵³² Krones 1879a: 79.

¹⁵³³ Krones 1879a: v.

¹⁵³⁴ Krones 1879a: 80.

¹⁵³⁵ Krones 1879a: 79.

magyar királynak I., osztrák hercegnek V.) bontja meg, aki, bár rövid ideig, de az első Habsburg, aki a három területet egyesítette. Ezen a ponton a struktúra is azt a benyomást kelti, hogy Ausztria, Magyarország és Csehország immár teljesen egybe tartozik – az egyes területeken zajló különböző történések nem bomlanak külön nagy fejezetekre, mint korábban.¹⁵³⁶

A *Bildungsgeschichte* egészen 955-ig nyúlik vissza – a magyar csapatok visszaszorításával vált ugyanis Krones szerint lehetségessé Ausztria építése. Az ezt megelőző kaotikus periódus az osztrák történelem *Vorhalleja*.

A második kötet az 1526-os egyesítéssel ér véget, a *Gesamtstaat* felállásával, melynek vitathatatlan jelentőségét Krones épp egy Droyentől vett idézettel érzékelteti:

„Így fejlődött 1526 óta a *hármás tagolású Nagyállam*: Német-Habsburg, Csehország, Magyarország: Ausztria univerzális értelemben. És a fennmaradás ígéretét nyújtotta, amint azt korunk egyik jelentős, a Habsburgok iránti pártossággal igazán a legkevésbé sem vádolható történésze kifejtette: «Nem egyedül a szerencse emelte fel a Habsburgokat. Értették a módját, hogy amit akarnak merészen megragadják és nem sajnáltak fáradságot annak védelmére, és mindannak ellenére, ami útjukat állotta, céljukat állandóan szem előtt tartották, így minden szerzeményben egy új feladatot és új lendületet láttak, ami a szerencsét tartósan házukhoz láncolta.»¹⁵³⁷

Ennek az eredménynek egyik kulcselőzménye természetesen I. Miksa 1515-ös házassági szerződése, amely nemcsak Közép-Európa jövőjét határozta meg, hanem a *boldog Ausztria házasodj!* mondás alapjául is szolgált, amely magába sűrítette mindazon „előítéletet és tévhitet” amelytől a Kroneshez hasonló gondolkodók meg akarták védeni a birodalmat. Miksát Krones a *Gesamtstaats-Geschichte Österreichs* előkészítőjének tekinti.¹⁵³⁸ Meglátása szerint nem a házasságok fontosak, hanem az az *universalmonarchische* tervezés, amelynek Miksa mindvégig tudatos, látnoki végrehajtója volt.¹⁵³⁹ 1526 után jelentős korszakhatárt Magyarország felszabadítása jelent az oszmán uralom alól.

¹⁵³⁶ Krones 1879b: 333. skk.

¹⁵³⁷ Krones 1879b: 657.

¹⁵³⁸ Krones 1879b: 493.

¹⁵³⁹ Krones 1879b: 608.

Krones úgymond „nem bízta a véletlenre”, hogy olvasója a bemutatott történelem legfontosabb tanulságait egyedül a narratívából vonja le. Az első kötet elejére egy igen hosszú bevezető fejezetet illesztett, amelyben historiográfiai és földrajzi kitekintés mellett a további négy kötetben prezentált történet fő tanulságait is összefoglalja. Eljárását mindenekelőtt azzal indokolja, hogy a történelem helyes szemlélete a múltbéli eseményeknek az állam jelenével és jövőjével való összevetésből indul ki. Krones egy olyan földrajzi leírást nyújt, amely azt bizonyítja, hogy a Habsburgok által jelenleg uralt közép-európai terület egységes földrajzi szükségszerűség is, nem pusztán politikai akarat és esetlegességek együttállásának eredménye. Ellentétben a magyar történeti összefoglalókban tapasztaltakkal, a szerző amellet érvel, hogy az egyes országok történelmi-politikai határai nem esnek egybe a természetesekkel, együtt azonban egészet alkotnak.¹⁵⁴⁰

A Gesamtstaat fogalma igen sajátos Krones értelmezésében. Bár koncepciójában Ausztria történetének lényegét jelenti, nem olyan értelemben, mint ahogyan a magyar közjogi irodalomban, ahol valóságos szitokszóként szerepel. Kaiserfeldről szóló munkájában egyetértően szól Magyarország történeti jogainak tiszteletben tartásáról. Általában véve a szerző tiszteli a birodalom nemzetiségeit/nemzeteit. Az is mutatja ezt, hogy a földrajzi leírásnál a kevert nyelvű lakosú helységneveket általában a legnagyobb helyi nyelvek valamennyien megadja – hasonló gesztusra nagyjából a már említett a *national indifference* fogalmával fémjelzett irányzatig várni kell. „Csak akkor lehet kiforrott véleményünk az osztrák államról – írja továbbá –, ha azt sokszínű népességének művelődéstörténetére alapozzuk és így a múltra vetett, elfogulatlan pillantással dolgozhatunk a jelenen.”¹⁵⁴¹ Krones számára a népesség sokszínűsége, nemzetekre oszlása a birodalom lényegi jellemzője, nem elhallgatni vagy letagadni való dolog és semmiképpen sem változtatandó meg kényszer alkalmazásával. Meglátása szerint, jóllehet Ausztria neutralizálni akarja a nemzeti törekvéseket, ezt semmiképpen sem germanizálás útján akarja elérni¹⁵⁴² – kivételt jelentenek II. József ambíciói, aki ezek miatt komoly bírálatban is részesül a szerzőtől. Annak érdekében, hogy elválassa a Gesamtstaat eszméjét az Ausztria történetében mégiscsak tagadhatatlanul megnyilvánuló germanizáló tendenciáktól – amelyeket sokan hajlamosak a Gesamtstaat eszméjéből eredeztetni – Krones bevezeti az *Einheitstaat* fogalmát, amely másoknál, mint például a fentebb említett Winkler munkájában, a Gesamtstaat szinonimájaként szerepel.¹⁵⁴³ Az *Einheitstaat* egyfajta

¹⁵⁴⁰ Krones 1879a: 82–87.

¹⁵⁴¹ Krones 1879a: 99.

¹⁵⁴² Krones 1879d: 635.

¹⁵⁴³ Krones 1879d: 483.

kulturális homogenizációra való törekvésre utal Krones felfogásában. II. József ezt akarta elérni a történelmi jogokat semmibe vevő centralizációval. De ugyanígy *Einheitstaat*nak értékeli a szerző a forradalmi magyar kormány azon intézkedéseit, melyek a magyar nyelvet részesítik előnyben, ami jogosan váltja ki a nemzetiségek ellenállását.¹⁵⁴⁴ Az 1850-es évek centralizációs, germanizáló törekvéseit szintén az *Einheitstaat* iránti meddő törekvésként értékeli a szerző.¹⁵⁴⁵

Természetesen a legszenvedélyesebb osztrák patrióta, Richard von Kralik számára is Ausztria egy *Idee*, amely folyamatosan bontakozik ki a történelem során.¹⁵⁴⁶ Kralik meglátásában Ausztria létrejöttének szükségességét egyenesen a világtörténelem logikája írja elő és valósítja is meg – ha néha kerülőutakon is. A Gesamtstaat fogalma a szerző számára is egy eszmét és nem kormányzatechnikát jelent: ékes bizonyítéka ennek, hogy meglátása szerint az *Einheitstaat*, a föderalista állam és a dualizmus csak variációi a Gesamtstaat eszme kibontakozásának.¹⁵⁴⁷ Minthogy egyenesen üdvözli József germanizáló törekvéseit, amelyeket a Gesamtstaat érdekében tett lépéseknek lát, az *Einheitstaat*ot a Gesamtstaat szinonimájaként használja.¹⁵⁴⁸

Kralik, ellentétben Kronesszel, valamint a korpusz többi osztrák-német történészével, és összhangban a Josef Alexander Helfert által támasztott követelményekkel, Ausztria gyökereit, a terület politikai egyesülésére irányuló predesztinációt az ókorban is igyekszik kimutatni. Az idézőjelbe tett Österreich a régió valamennyi nagy ókori egyéniségének a célja. Cézár korában már megjelenik egy politikai középpont a régióban: Marboduus, a markomann király, aki törzsszövetséget hozott létre a germánok közt, a római fenyegetés ellenében, Kralik megítélése szerint már az osztrák közvetítő, kiegyenlítő természet (*vermittlungsnatur*) egy korai példájának értékelhető. A dák birodalom egy Erdély központú „Österreich” megalkotására való kísérlet. Ezt Trajanus akadályozza meg, akinek híres oszlopa így egy osztrák hőseposznak tekinthető.¹⁵⁴⁹ Attila hun birodalma, amelynek magját a későbbi magyar területek alkották, már egyenesen *großösterreichische Herrschaft*nak minősül. Ezt Kralik a monarchia tanulságos előképének látja, mivel germánok, szlávok, hunok együttélésén alapult. Emellett pedig ábrázolásában a birodalom két, többször konfliktusba kerülő „osztrák” és „magyar” csoportra oszlott.¹⁵⁵⁰ A szerző Theodorik vizigót király birodalmát is az *österreichische Gesamtstaatsidee* megnyilvánulásának látja, amelyből Ausztria Itália politikáját is eredezteti. Ezen a ponton válik

¹⁵⁴⁴ Krones 1879d: 641.

¹⁵⁴⁵ Krones 1879d: 645.

¹⁵⁴⁶ Kralik 1913: v.

¹⁵⁴⁷ Kralik 1913: iv.

¹⁵⁴⁸ Kralik 1913: 253, 261.

¹⁵⁴⁹ Kralik 1913: 5.

¹⁵⁵⁰ Kralik 1913: 7.

nyilvánvalóvá, hogy Kralik messze túllőtt a célon. Nemcsak rámutatott Ausztria ókori eredetére, de olyan sok formációban meglátta azt végül, hogy Ausztria gyakorlatilag egy, a történelem elejétől fogva meglévő entitásként lép elő, amely etnikai karakterétől, politikai formájától és végül már territoriális kiterjedéstől is független. Ausztria fogalma ezen a ponton gyakorlatilag teljesen kiüresedik. Mindemellett érdekes, hogy Kralik éppen Szamo birodalmában nem lát előzményt. Szamo birodalma elsősorban a cseh történeti gondolkodás számára volt fontos, amely az első szláv államalakulatként értelmezte azt.¹⁵⁵¹ Ez a birodalom területi kiterjedését tekintve is természetesen jobban egybevág Ausztria körvonalaival, mint a vizigót királyság, és Helfert számára is fontos Ausztria-előképet jelentett.

Kralik munkájának struktúrája nagymértékben különbözik a többi munkájától: a dinasztiaától független *österreichische Idee* kibontakozását írja le. Az „Ostmark” alapítását Nagy Károlynak tulajdonítja, melynek lényegét a fentebb felsorolt „Ausztriákhoz” képest német és európai karakterében látja.¹⁵⁵² A „születés” után rövid epizódot jelent a *Doppelherzogtum* kora, amelyet a *Böhmische Episode* követ. Utóbbi a csehországi Ottokár kísérletét jelenti egy „cseh Ausztria” létrehozására. Kralik meglátása szerint a kísérlet azért nem sikerülhetett, mert mesterséges alkotás „*künstlicher Staatbau*” volt nem pedig természetes szükségszerűséget teljesített be. *Künstlerisch* volta abban rejlett, hogy az önkény és erőszak hozta létre. Maga a szó nem véletlenül szerepel Kralik munkájában: Alfons Huberre utalhatott ezzel, aki Ausztria lényegét *künstlerisch* voltában látta – ezt a gondolkodást Kralik történetietlennek minősíti.¹⁵⁵³ A „cseh epizódot” a „magyar epizód” követi, ami Mátyás nyugati hódításait jelenti, végül Kralik számára is 1526-ban alakul meg immár a *végleges* Ausztria (*Endgültige Österreich*). Az osztrák történelmet ezután meghatározó események közé Magyarország visszafoglalása, a harmincéves, valamint a poroszokkal vívott háború számítanak.

Kralik történetének megvannak a maga nagy hősei. Ilyen IV. Rudolf, akinek *Privilegium maius* hamisítása, amelyet valamennyi történész felidéz, meglátása szerint csak a modern korban okoz megbotránkozást, saját korának értékrendje szerint csupán államjogi kommentárnak tekinthető.¹⁵⁵⁴ Ugyanígy fontosak V. Albert, I. Miksa, valamint Mária Terézia. Mindazonáltal a Gesamtstaatot, amely központi fogalma a kötetnek, Kralik nem azonosítja a dinasztiaival. Míg Krones az államot a dinasztiaival egylényegűnek ábrázolta és Ausztria

¹⁵⁵¹ Pohl 2013: 27.

¹⁵⁵² Kralik 1913: 15.

¹⁵⁵³ Kralik 1913: 51.

¹⁵⁵⁴ Kralik 1913: 56.

történetének dinamikáját a dinasztia és nemzet közötti feszültségben látta, Kralik a dinasztíát kihagyja a birodalmat alakító fő tényezők sorából. Szerinte ezt a *Gesamtstaatsidee*, a nemzeti eszme és a történelmi struktúra hármasa alkotja.¹⁵⁵⁵ I. Rudolf Ottokár feletti győzelmét, így a Habsburgok ausztriai hatalmának megalapozását nem minősíti nagyjelentőségű alapítási momentumnak, jóllehet ábrázolásában Rudolf tudatos képviselője a *gesamtösterreichische Staatsgedankennak*.¹⁵⁵⁶ Rudolf hatalomra jutásával is csupán következő fázisába lépett a már meglévő osztrák államgondolat. A belső szükségszerűség az, ami számít.

„Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, – írja például Kralik Miksa 1515-ös házassági szerződéséről szólva, amelyet egyenesen az 1815-ös bécsi kongresszushoz hasonlít jelentőségében – hogy ez a kongresszus egyáltalán nem az egyetlen jogalapja volt a későbbi Nagy Ausztriának [Großösterreich]. Egyike volt csupán az osztrák összállami eszme [österreichischen Gesamtstaatsidee] szükségessége számos tanúbizonyságának. Nem azért jött létre Összausztria [Gesamtösterreich], mert a Habsburg-ház jogot szerzett Csehország és Magyarország trónjára akkoriban vagy máskor, hanem azért kellett a Habsburgoknak e jogot megszerezniük, mert Összausztria eszméjének világtörténelmi szükségszerűsége így rendelte. Az uralkodócsalád formális joga egyedül sohasem lett volna elég erős ahhoz, hogy egy mesterséges államalakulatot [künstliches Staatengebäude] konstruáljon meg a történelem értelmével szemben.”¹⁵⁵⁷

Még Mária Terézia kapcsán is domináns ez a gondolkodásmód. Az uralkodó nagysága abban rejlik, hogy a Gesamtstaat eszméje testesül meg benne, a magyar vezető réteg látványos felajánlása pedig nem – mint ahogyan azt gyakran ábrázolják – a bajban lévő királynőnek szól, hanem a birodalmi eszme iránti elköteleződés kifejezése. Kralik, akit a szakirodalom lelkes rojalistakén tart számon, egészen odáig elmegy az uralkodóház jelentőségének relativizálásában, hogy kijelenti, miszerint a világtörténelmi osztrák eszme győzelmét még az uralkodók hibái sem tudták megakadályozni.¹⁵⁵⁸

¹⁵⁵⁵ Kralik 1913: 558.

¹⁵⁵⁶ Kralik 1913: 58.

¹⁵⁵⁷ Kralik 1913: 80.

¹⁵⁵⁸ Kralik 1913: 469.

Éles kontrasztot alkot a fent bemutatott két szerzővel Franz Martin Mayer, aki a korszak talán legnépszerűbb összefoglalóját írta és többszöri átdolgozások után még manapság is hasznos tankönyvként tartják számon.¹⁵⁵⁹ Mayer nem lát *Ideet* Ausztria létrejötte mögött. Ábrázolásában Ausztria történelmi előzmények nélküli, pusztán a Német Birodalom határvédelmi feladatainak ellátására jött létre, nem egyfajta belső szükségszerűségből.¹⁵⁶⁰ A munka struktúrája uralkodók szerint halad egészen 1526-ig, majd nagyobb események alkotnak fejezeteket, mint pl. a harmincéves háború. Az eseménytörténeti fejezeteket egy-egy „kultúrtörténeti” rész követi, amelyekben a szerző azon ambíciójának igyekszik megfelelni, hogy társadalomtörténeti leírást adjon, kitérjen a mindennapi élet jellemzésére, valamint a számára kiváltképp fontos, más történeti munkákban meglátása szerint elhanyagolt alsóbb társadalmi rétegek történetére is.

A *Gesamtstaat* fogalmát Mayer kormányzatechnikai értelemben használja, amihez Bidermann korábbi fejezetekben már említett munkáját idézi. Bidermann koncepcióját Richard Kralik nem tartotta megfelelőnek Ausztria eszméjének közvetítésére, mivel az, amellet, hogy merőben az adminisztráció centralizációjára koncentrál, az uralkodó szándékának tudja be mindeme centralizációs tevékenységet.¹⁵⁶¹ A *Gesamtstaat* olyannyira merőben funkionalista értelmezést kap Mayernél, hogy nem is szerepel magában a történeti narratívában. A szerző ehelyett a *Verwaltungot* bemutató, az eseménytörténettől különálló blokkban szereplő alfejezetben tárgyalja azt – a bidermanni koncepciónak megfelelően az 1526-os egyesítés után. Mayer úgy látja, a *Gesamtstaat* voltaképpen az uralkodó személyét jelentette, amely egyedülként kapcsolta össze a különböző, egyébként egymástól független területeket.¹⁵⁶² Mindazonáltal egy ponton a szerző, Metternich tevékenységét kritizálva mérlegeli a *Gesamtstaat* mint eszme kérdését is: implicit módon elismeri egykori létezését, de csak akkor, mikor már a Metternich ténykedése miatti eltűnésére mutat rá. „A kancellár uralma alatt az összállam [Gesamtstaat] iránti minden öröm, melegség és büszkeség eltűnt. Minden tehetség, minden energia a hatalom ellenségeinek táborába állt, és minden nemzetiség külön életet akart magának.”¹⁵⁶³

Kulcsesemények és kulcsszereplők pozicionálása és tárgyalása hasonlóképpen nehezen kelti Ausztria szerves kifejlődésének benyomását és így távol áll Kronos és Kralik munkáinak szellemétől. Mátyás nyugati politikája nem egyfajta Ausztria-előkép, csak agresszív

¹⁵⁵⁹ Fellner 2002c: 280.

¹⁵⁶⁰ Mayer 1909a: 42.

¹⁵⁶¹ Robert 1933: 30.

¹⁵⁶² Mayer 1909b: 339.

¹⁵⁶³ Mayer 1909b: 639.

terjeszkedés; Albert első birodalmi egyesítése nem a későbbi Ausztriát vizionáló, látnoki politika, sokkal inkább Zsigmond ügyeskedése, aki a husziták leverésére próbál magának minél több szövetséges gyűjteni.¹⁵⁶⁴ Az oklevél hamisító IV. Rudolf tevékenysége még kevésbé bizonyul nagyformátumú politikának. Bár Miksa kapcsán a szerző megjegyzi, hogy adminisztrációs szervezőmunkája által az akkori osztrák területek „egybetartozás-érzését” erősítette, házassági szerződését a Jagellók szempontjából kiindulva mutatja be és nem ítéli meg látnoki politikai tettnek. Az Osztrák Császárság 1804-es proklamálásával kapcsolatban hasonló stílus tapasztalható. Az eseményt egyébiránt Kralik is kissé rezignáltan kezelte: mivel Ausztria világtörténelmi szükségszerűségét igyekezett végig bizonyítani, nem tulajdoníthatott elemi jelentőséget ennek az epizódnak. Ugyanakkor régóta érlelődő történések értelmét kifejező momentumnak látja.¹⁵⁶⁵ Mayer ábrázolásában ezzel szemben az egész csak egy esetlegesség: Napóleon tevékenységének, tehát egy merőben külső körülménynek az eredménye, amelyhez nem fűz további magyarázatot.¹⁵⁶⁶

Alfons Huber a szakmai konszenzus szerint a korszak legszínvonalasabb összefoglalóját írta, ugyanakkor a halál megakadályozta abban, hogy munkáját befejezze – erre a háború után tanítványa, Oswald Redlich vállalkozott. A Huber által írt részek 1648-cal végződnek, minden elemzés megállapítását tehát ennek fényében kell kezelnünk.

Huber számára az 1526 előtti történelem tárgyalása nem azért szükséges, hogy bemutassa Ausztria eszméjének előzményeit, bizonyítva meglétét akár az ókorra visszamenőleg is, hanem pusztán a történeti megértést akarja szolgálni ezzel. „Aki Ausztria 1526 óta zajló fejlődését meg akarja érteni, annak mélyebbre kell ásni, ki kell kutatni, hogy az egyes államok, amelyek akkor egy laza egységbe kötöttek, miként jöttek létre és miként fejlődtek.”¹⁵⁶⁷ Kezdőpontként Huber a 10. századra mutat, mikor is Magyarország és Csehország „Einheitliche Reiche” formáját veszik fel és az „Ostmark is feláll”. Huber ábrázolásában Ausztria történetét több esetben esetlegességek és szerteágazó motivációk alakítják. IV. Rudolf törekvését arra vonatkozólag, hogy a hatalma alatt álló területeket (a majdani Ausztria egy jelentős részét) teljesen függetlenítse a német-római császártól, azzal magyarázza, hogy Rudolf nem felejtette el a családi örökségét, amely korábban a birodalom élén állt.¹⁵⁶⁸ Ferdinánd pedig valójában eredetileg Nyugat- és Dél-Európa iránt érdeklődött, a

¹⁵⁶⁴ Mayer 1909a: 373.

¹⁵⁶⁵ Kralik 1913: 307.

¹⁵⁶⁶ Mayer 1909b: 531.

¹⁵⁶⁷ Huber 1885a: vi.

¹⁵⁶⁸ Huber 1885b: 261.

birodalom keleti felének kérdéseivel csak kényszerűségből kezdett foglalkozni Jagelló Lajos halála után.¹⁵⁶⁹

Ugyanakkor Ausztria józan, előrelátó, tehetséges politikusok döntései és tudatos tervezés nyomán születik meg. IV. Rudolf a végső mérlegben zseniális politikusként lép elő, – a történész egyébként elsőszülött fiát is Rudolfnak nevezte el – Tirol megszerzése, a bécsi egyetem megalapítása és kivált az Anjoukkal és Luxemburgokkal kötött (végül meghiúsult) örökösödési szerződés révén, amellyel Rudolf „az osztrák, magyar és cseh területek egyesítése előtt egyengette az utat”.¹⁵⁷⁰ Ugyanilyen fontos politikai gondolkodónak minősül Albrecht is, akinek immár, ha rövid időre is, ténylegesen hatalma alá került Ausztria, Magyarország és Csehország.¹⁵⁷¹

A Rudolf ábrázolásával kapcsolatos problémák érzékletesen mutatnak rá arra, hogy egy olyan egyéniség, mint Huber, aki őszintén hitt a történetírás államtudatot kinevelő funkciójában, de emellett olyan tudományos ethosszal is bírt, amelyből nem volt hajlandó engedni, milyen fajta dilemmákkal szembesülhetett. Mint azt említettem, Huber első jelentős, hírnevét megalapozó munkája, Rudolfról és a parancsára hamisított Privilegium Maius történetéről szólt. A hatvanas évek közepén az ekkor még fiatal történésznek számító Huber részt vett az *Österreichische Geschichte für das Volk* megírásában, melynek főszerkesztői munkálatait egy bizottság élén Josef Alexander Helfert végezte, akivel Huber jó kapcsolatot ápolt. Hubert szakterületével, IV. Rudolf korának megírásával bízták meg. A hamisított *Freiheitsbriefe* kapcsán azonban konfliktus támadt a Helfert által képviselt szerkesztőbizottság és a fiatal tudós közt. Huber a *Privilegium*ról szóló részben kifejtette, hogy „Rudolf a [többi fejedelméhez hasonló] függetlenséggel nem elégedett meg, hatalmának teljes és korlátlan elismerését akarta a császártól és mentsvárát a forráshamisításban látta, egy olyan eszközben, melyet azokban az évszázadokban egyháziak, laikusok, fejedelmek és testületek egyáltalán nem ritkán alkalmaztak”.¹⁵⁷² Ezt a megfogalmazást a szerkesztőbizottság, különösen Johann Hoffinger túl tiszteletlennek ítélte, a birodalom egyik alapítójának tekintett Rudolffal kapcsolatban (aki elsőként gondolt egy, a Német-római Birodalomtól teljesen független Ausztriára, megszerezte Tirolt, és a korabeli cseh és magyar királyi családdal kötött örökösödési szerződésében már a három terület egyesülését vizionálta). A szerző felé Helfert által közvetített javaslatban az állt, hogy Huber azzal egészítse ki a mondatot, hogy a privilegium

¹⁵⁶⁹ Huber 1885b: 538.

¹⁵⁷⁰ Huber 1885b: 288.

¹⁵⁷¹ Huber 1885b: 288; Huber 1888: 4.

¹⁵⁷² Huber 1866: 194.

egy olyan „forrás, amelynek eredetére sötét árnyék vetül, és amelyről egyesek úgy gondolják, hogy a [hamisítás] szomorú szokásának [terméke]”. Huber nem volt hajlandó eleget tenni a kérdésnek. Mint válaszlevelében megírta, korábbi munkáiban „matematikai bizonyossággal” állapította meg, hogy a hamisítás 1356 és 1359 között keletkezett, és stílusa illik a „fiatalos és törekvő Rudolf karakteréhez” így az esetre semmiféle sötét árnyék nem vetül. Ha a bizottság javaslatához akár hasonlót is leírna, jellemtelennek mutatná magát. A válaszlevelben feltűnő módon tetten érhető a tudományos közösség normatív erejébe vetett hit is, Huber ugyanis figyelmezteti a „tisztelt bizottságot”, hogy a „külvilág, nevezetesen a tudományos körök” nem egy névtelen bizottságot, hanem a nagyon is nevesített szerzőt fogják számon kérni a munka tartalmáért.¹⁵⁷³ Végül Huber álláspontja győzött, a bizottság engedett.

Saját összefoglaló munkájában a *Privilegium*ról szóló rész gyakorlatilag ezzel megegyezik: a nagy ambíciójú Rudolf alatt hamisítják az oklevelet, ami egyébiránt bevett gyakorlatnak tekinthető a 14. században és mindennek ellenére Rudolf nagyformátumú államférfi. Huber tehát nem engedett, nem volt hajlandó beállni a történetileg megcáfolt privilégiumokat tisztelő patrióták sorába, de emellett lojális maradt Ausztriához, és képes volt ezt a történeti anyagon is megmutatni. Ha Ausztriát nem is vetítette vissza az ókorba, Mátyás nyugati hódításaiban a birodalom egyfajta előképét, IV. Rudolf és Albrecht politikai gondolatának követését látta. „Az eszmét, miszerint német, cseh és magyar területekből Nyugat- és Kelet-Európa közt egy hatalmas birodalmat kell alapítani, az eszmét, amely elsőként IV. Rudolf előtt derengett fel, majd átmeneti jelleggel V. Albert alatt valósult meg, úgy tűnt, a büszke Hunyadi ereje által végre létrejön.”¹⁵⁷⁴ Huber a birodalom kialakulását erős földrajzi determinációra is visszavezette. Meglátása szerint a „mai osztrák–magyar császárállamot” (e terminológiát már más kontextusban felidéztem) alkotó területek „bár egész jellegükben különböznek egymástól, mégis a talajalakulás révén egymásra vannak utalva”.¹⁵⁷⁵

A *Gesamtstaat* fogalmát Huber a biedermanni értelemben használta (idézve is a szerzőt), tehát kormányzatechnikát értett rajta. Tekintve, hogy alig száz évvel jutott csak túl az 1526-os egyesítésen, a *Gesamtstaat* kibontakozásának kérdését már nem tudta mérlegelni. Tanítványa, Oswald Redlich, Mayerhez hasonlóan, arra a megállapításra jutott, hogy még a 17. században sem beszélhetünk osztrák államról vagy ennek eszméjéről. Redlich ugyanakkor mindezt a birodalom bukása után, a húszas években fejtette ki, mikorra már a kérdésnek nem maradt tétje.

¹⁵⁷³ Helfert levele és Huber válasza: Oberkofler–Goller (Hg.) 1995: 245–247.

¹⁵⁷⁴ Huber 1888: 266.

¹⁵⁷⁵ Huber 1888: 3.

Ezen a ponton érdemes kitekintést tenni a korpusz egyetlen cseh szerzőjére, hiszen esetében is birodalomtörténettel van dolgunk. Josef Pekař munkájában, bár párhuzamosan fut egymás mellett a három terület történetének elbeszélése, Csehország kitüntetett figyelemben részesül. Mennyiségi szempontból ezt követi Ausztria történetének bemutatása, míg Magyarország története marginális pozícióba szorul, ugyanakkor a legfontosabb fejlemények tárgyalása ez esetben sem marad el. A birodalmat Pekař számára is nemzetek alkotják. A történész a nemzet fogalmát (*národ*) valamennyi elemzett szerzőhöz képest tágabban értelmezi, munkájában még az avarokat is nemzetként jelöli meg.¹⁵⁷⁶ Ennek oka a cseh nemzetfogalom történetében keresendő, amelyet Jiří Kořalka elemzett. A kiváló cseh történész meglátása szerint a 19. század elején kialakuló *národ* fogalmat úgy kell elképzelni, hogy jelentése a német *Nation* és *Volk* fogalmak között helyezhető el. Josef Jungmann klasszikus és a nemzeti ébredés szempontjából kulcsfontosságú szótárában mind a *Nation*, mind a *Volk* szavak jelentéseként a *národ*ot adta meg. A *národ*nak ezt a tág jelentését egy történelmi és egy nyelvi körülmény is megerősítette. Egyrészt a cseh nemzeti mozgalom ellenfelei a cseheket következetesen pusztán *Volk*ként jelölték meg, hangsúlyozandó politikátlan etnikum voltukat, másrészt pedig a *lid* (nép) szóból nem lehet többes számot képezni, így a *népek* fogalmat a cseh a *národ* többes számával, a *národyval* fejezi ki.¹⁵⁷⁷

Ausztriát Pekař nemcsak nem vetíti vissza az ókorba, de hangsúlyozza a későbbi osztrák területek fragmentált voltát egészen az 1526-os egyesítésig. Bár megemlíti, hogy 996-ban megjelenik az *Oesterreich* megnevezés, a fejezetcímekben ezután is *zemí alpských* megjelölés szerepel és nem *země Rakouské*-ként hivatkozik a területre.¹⁵⁷⁸ Az osztrák magterületeket egyébiránt nem egyfajta belső szükségszerűség hozza létre. Érdekes módon Pekař ábrázolásában mind Ausztria magrégiójának, mind a cseh államnak a megszervezése a magyarok megjelenésének következménye. Ebben természetesen a „vad, nomád nemzetként” megjelölt magyarok nem a tudatos cselekvő szerepét játsszák. Pekař egyfajta kihívás-válasz modell szerint ábrázolja a történeteket: miután a magyarok éket vertek a szlávok közé, „az államalapító cseh törzs” előtérbe került a nyugati szlávok közül.¹⁵⁷⁹ Ezt követően pedig szintén a magyarokkal szemben szerveződtek meg az őrgrofságok a birodalom határai mentén.¹⁵⁸⁰

A *všerakouskou* fogalma, amely összosztrákot jelent, és talán legközelebb áll a *Gesamtstaat* fogalmához, nem kerül központi helyre Pekař kötetében. A fogalom amúgy is,

¹⁵⁷⁶ Pekař 1914: 8.

¹⁵⁷⁷ Kořalka 1991: 23–25.

¹⁵⁷⁸ Például Pekař 1914: 36.

¹⁵⁷⁹ Pekař 1914: 18.

¹⁵⁸⁰ Pekař 1914: 29.

hasonlatosan a magyarországi fejleményekhez, az egyes tagok egyéniségét nem tisztelő birodalmi homogenizáció gondolatát sűrítette magába a cseh történészi szóhasználatban.¹⁵⁸¹ A birodalom létrejöttének egyetlen kulcsdátumát 1526 jelenti, a tehetséges, de „betegesen dicsvágyó”, privilégiumhamisító IV. Rudolf nem lép elő a későbbi birodalmat vizionáló nagy államférfiként.¹⁵⁸² Az 1526-tal megvalósuló birodalom centralista kormányzati formát léptet érvénybe és jóllehet jogilag perszónálunió áll fenn a három rész közt, a valóságban reálunó jön létre a centralizáció által.¹⁵⁸³ A centralizáció tehát a birodalom egyik fő jellemzőjeként jelenik meg, hasonlóan a *Gesamtstaat* fogalmát kormányzatechnikaként ábrázoló osztrák-német szerzőkhöz.

¹⁵⁸¹ Vö. Rezek 1896.

¹⁵⁸² Pekař 1914: 45.

¹⁵⁸³ Pekař 1914: 83.

IV. 2. 2. 2. A német kérdés

Mint azt a fogalomtörténeti fejezetben is láttuk, a német kérdés, úgymint az Ausztria eredendően német voltára, illetve a Német Birodalommal való kapcsolatára vonatkozó kérdések meghatározó tényezők voltak az birodalomhoz való korabeli viszonyulásban. Jellemző, hogy e dilemmára az Ausztria iránt két leginkább elkötelezett szerző reflektál explicit módon: Franz Krones és Richard von Kralik.

Krones munkájának már említett, a „fontos kérdéseket” előre tisztázó bevezető fejezetében tér ki a témára. Mindenekelőtt a német egység problémáját tisztázza. Itt is látszik, hogy Krones számára Ausztria egyet jelent a dinasziával. A német egység kérdését ugyanis a Hohenzollern és a Habsburg-ház közötti rivalizálás kérdésének látja. Meglátása szerint a két uralkodóház története közt analógia áll fenn, így a német vezetésért kirobbanó küzdelmük eleve elrendeltetett. Krones megítélése szerint Ausztria nem német területei miatt kellett, hogy beálljon a fordulat, óhatatlanul a Hohenzollernnek javára.¹⁵⁸⁴ A porosz vezetésű német egység szükségszerűségének tételét magában a narratívában is megismétli,¹⁵⁸⁵ jóllehet, hasonlóan a többi szerzőhöz, magán az 1848-as frankfurti parlament fejleményein, valamint az 1866-os háborún, Krones is igyekszik szenvtelenül áthaladni. A szerző megítélése szerint Ausztria vagy keletre figyel vagy a német kérdésre – ha mindkettőt egyszerre akarja kezelni, azt csak II. József *Einheitsstaat*ra irányuló sikertelen kísérlettel teheti, ami előbb-utóbb bukással végződő germanizáló törekvéssel jár.¹⁵⁸⁶ Egy esetleges nagynémet egység önfeladással járt volna mind porosz, mind osztrák részről.¹⁵⁸⁷

Krones élesen visszautasítja a pángermán eszméket, melyek Ausztria német területeinek árán akarják kikerekíteni Németországot. A tervet elve elvetéltnek ítéli, minthogy ellene munkál mind az osztrák-németek Ausztria iránti lojalitása, mind a Poroszországgal ápoltság jó kapcsolat.¹⁵⁸⁸ A Porosz-Németországgal (*Preußen-Deutschland*) való jó kapcsolatot az 1879-ben író Krones számára erősíti a közlő „világháború” kilátása is, ami egymásra utalja a két országot.¹⁵⁸⁹ Feltűnő mindazonáltal, hogy Krones Poroszországgént hivatkozik a kisméretű egység által létrejött államalakulatra és nem *Deutschland*ként.

¹⁵⁸⁴ Krones 1879a: 128.

¹⁵⁸⁵ Krones 1879d: 655.

¹⁵⁸⁶ Krones 1879d: 657.

¹⁵⁸⁷ Krones 1879a: 129.

¹⁵⁸⁸ Krones 1879a: 129.

¹⁵⁸⁹ Krones 1879d: 658.

A szerző munkája második kötetének elején azon elhatározásának is hangot ad, miszerint véget kell vetni annak a történetírási eljárásnak, melynek megfelelően a „német” történelem nemcsak háttérként szolgál, hanem a történetírás fókuszpontjává válik, háttérbe szorítva az osztrák történelmet.¹⁵⁹⁰

A munkában a német vonatkozású fejlemények feltűnően nincsenek előkelő helyen. A már sokat emlegetett V. Albrecht esetében legfontosabb, „nagyjelentőségű pillanat” a később a Habsburgok kelet-európai birodalmát alkotó korona országok első egyesítése, és kisebb figyelmet kap az a tény, hogy az uralkodó egyben hosszú idő óta az első Habsburg volt, aki elnyerte a német-római császár címet, miután az többé nem is került ki a család kezéből.¹⁵⁹¹ A Német-római Birodalomról Krones egyébként sincs túl jó véleménnyel. A birodalmat egész története során fragmentált alakulatnak látja, ami soha nem volt az európai államok életének szabályozója.¹⁵⁹² Ezt a véleményt egyébiránt Alfons Huber is osztotta, akinek meglátásában a harmincéves háború, amelyet *Bruderkrieg*-nek minősít, nem vezetett a Német-római Birodalom széteséséhez, minthogy a birodalom már előtte is csak elméletben létezett.¹⁵⁹³

Mária Terézia konfliktusa Poroszországgal Krones meglátásban elkerülhetetlen volt. Az osztrák örökösödési háború kulcseseményként jelenik meg a munkában. Ez az az epizód, melynek során Ausztria megszemélyesítve lép elő, elsőként jelenik meg a mi államunk *unsere Staat* kifejezés, amely hasonló azonosulást tesz lehetővé, mint a magyar narratívák megszemélyesített *nemzet* fogalma.

„Államunk számára ez a harc jogáért és létezéséért folyt, egy belső megtisztulási folyamat és újjászületés volt: meg kellett találnia, összegyűjtenie és érvényesítenie erejét; meg kellett tanulnia legyőzni sokrétű gyámoltalanságát, és végül az önsegély kényszere, az önismeret keserű, de jótékony gyógyszere megmenekülésének és további fennállásának forrásává váltak.”¹⁵⁹⁴

A németiséggel kapcsolatos másik kulcskérdést Ausztria lényegileg német voltáról azonban csak a kötet végén fogalmazza meg. Krones válasza azt mutatja, hogy a német kultúra kiemelt jelentőségébe vetett meggyőződése nem került konfliktusba Ausztria sajátos, soknemzetiségű voltának már fentebb idézett tiszteletével. „*Német* állam-e Ausztria? Ez teljes

¹⁵⁹⁰ Krones 1879b: iii.

¹⁵⁹¹ Krones 1879b: 312.

¹⁵⁹² Krones 1879b: 322.

¹⁵⁹³ Huber 1896: 250.

¹⁵⁹⁴ Krones 1879d: 179.

joggal egyesíti a nem németek hatalmas tömegét (...) *Ausztria éppen Ausztria* különböző elemek kiegyenlítése [Neutralisierung] a dinasztia és az érdekek hatalmán keresztül”. Német jellege csak annyiban van a birodalomnak, hogy eredendően német alapokon jött létre.¹⁵⁹⁵

Richard Kralik, mint azt a Gesamtstaat eszméjével kapcsolatban is tapasztaltuk, Kroneshoz jóval szókimondóbb és szenvedélyesebb. Hosszú bevezetőjében már figyelmezteti az olvasót, hogy ne várjon lelkesedést Poroszország 1866-os győzelme felett és általában ne várjon porosz szemléletű értelmezést a konfliktusok elbeszélésében. Ugyanakkor emellett is hitet tesz, hogy sem Ausztria sem Poroszország (ami az ő szóhasználatában is *Preußen* és nem *Deutschland*) számára nincs más helyes politika, mint egymás szövetsége. A meghatározó különbség Kroneshoz képest az, hogy Kralik meggyőződéses nagynémetnek (azaz a nagynémet egység hívének) vallja magát.¹⁵⁹⁶ A porosz-osztrák konfliktust ugyanúgy visszavetíti az antikvitásba, mint magát Ausztriát. A nyugat-germániai Arminius, és a kelet-germániai Marbodius konfliktusát Ausztria és Poroszország rivalizálása előképeknek tekinti.¹⁵⁹⁷ Poroszországgal szemben mindazonáltal nem üt meg konfrontatív hangot, leszámítva azt a megjegyzését, miszerint a poroszok agresszív nacionalizmusa abból származik, hogy voltaképpen germanizált szlávok.¹⁵⁹⁸ Emellett rejtettebb utalásnak tekinthető például az a momentum, amikor Habsburg Miksát Nagy Sándorhoz hasonlítja, akinek alakját Droysen is megidézte, csak ő a porosz vezetéssel megvalósuló Németország kapcsán.

Mindazonáltal Kralik nem hagy kétséget afelől, hogy Ausztriát látja a vezető német nagyhatalomnak. Nemcsak azt a bevett nézetet vallja, miszerint Ausztria Németország bástyája – bár ez is hangsúlyos szempont érvelésében.¹⁵⁹⁹ Habsburg Rudolf Ottokárral szembeni győzelmét korszakalkotó fejleménynek látja az egész németiség történetében, szerinte ez a „német szellem” győzelmét jelenti.¹⁶⁰⁰ Meglátása szerint, ha Rudolf nem vonja fennhatósága alá Ausztriát, akkor Németország Lengyelország sorsára jut, a nemesi anarchia áldozatává válik. Összességében, meglátása szerint Németország nagyságának feltétele Ausztria nagysága volt: „Németország csakis azért maradt nagy, mert Ausztria nagy volt. Ausztria egyedül tartotta fenn a hatalmat a Rajna mentén évszázadok során Franciaország ellenében.”¹⁶⁰¹ (Nem a véletlen műve, ha e sorok olvasatán Ficker azon megállapítása jut eszünkbe, amelyet a történész Sybel ellenében fogalmazott meg, miszerint a német állam azért omlott össze, mert a császárság is

¹⁵⁹⁵ Kroneshoz 1879d: 658. Kiemelés az eredetiben.

¹⁵⁹⁶ Kralik 1913: vi.

¹⁵⁹⁷ Kralik 1913: 3.

¹⁵⁹⁸ Kralik 1913: 65.

¹⁵⁹⁹ Kralik 1913: ix.

¹⁶⁰⁰ Kralik 1913: 43.

¹⁶⁰¹ Kralik 1913: 232.

összeomlott, nem utóbbi fennállása miatt.) Ugyanígy Kralik meglátása szerint Németországnak a jelenben is erős, öntudatos Ausztriára van szüksége „Ausztria ügye egész Németország ügye”.¹⁶⁰²

Kralik mindemellett a „páratlan német kultúra és irodalom” felsőbbbségéről is meg volt győződve.¹⁶⁰³ Éppen ezért a germanizáló törekvéseket sem ítélte el, minthogy ezeket meglátása szerint nem is a hatalom kényszerítő ereje rendeli el, hanem természetes kulturális folyamat diktálja.¹⁶⁰⁴ Ez a rendkívüli kultúra Ausztria nagyságának kulcsa,¹⁶⁰⁵ és, ami talán még ennél is fontosabb, ez a kultúra valójában Ausztriában bontakozik ki leginkább. A „nemzeti élet” központja a 13. században ábrázolása szerint Ausztriában volt,¹⁶⁰⁶ I. Miksa pedig nemcsak a német, hanem az egész európai kultúra központjává tette Ausztriát, „Bécs túlszárnyalta Párizst”.¹⁶⁰⁷ Kralik voltaképpen Ausztriában látja a *wahren Deutschtumot*, ami, mint azt egy korábbi fejezetben láttuk, az 1866-os vereségre adott egyik legelterjedtebb válaszreakció volt a korabeli sajtóban és egészen az *Anschlussig* meghatározó része maradt az osztrák önképnek. Arra, hogy a *wahren Deutschtum* Ausztriában található, a megszállott Wagner rajongó Kralik számára nem meglepő módon a legékezebb bizonyítékot az jelenti, hogy a Nibelung ének osztrák földön született. „Az osztrák Nibelung ének [...] a német kultúra talpköve, mint a homéroszi költemények Görögország számára. Más német területen [übrigen Deutschland] soha semmi ehhez fogható nem jött létre.”¹⁶⁰⁸

Mint azt az osztrák történelemtudomány intézményesüléséről szóló fejezet nagynémet-kisnémet vitáról szóló alfejezetében említettem, a német kérdés teljesen egybeforrt a protestáns-katolikus ellentéttel. Történelmi szempontból Ausztriának az ellenreformációban játszott szerepe sűrítette magába a kérdést. Azok, akik nem reflektáltak explicit módon a német problémára, ezen fejleményről kifejtett véleményükben valamennyire mégis tetten érhető az álláspontjuk.

Mielőtt azonban ezeket a szerzőket vizsgálánk, nézzük azon történészek álláspontját, akik explicit módon kifejtették véleményüket Ausztria német voltának és Németországhoz fűződő viszonyának kérdéséről. Ebben is alapvető különbség fedezhető fel Franz Krones és Richard Kralik között. Krones több ízben elítéli az ellenreformációt. Meglátása szerint ez

¹⁶⁰² Kralik 1913: 629.

¹⁶⁰³ Kralik 1913: 64.

¹⁶⁰⁴ Kralik 1913: 65.

¹⁶⁰⁵ Kralik 1913: 154.

¹⁶⁰⁶ Kralik 1913: 45.

¹⁶⁰⁷ Kralik 1913: 82.

¹⁶⁰⁸ Kralik 1913: 32.

végzetes politikai hiba volt, ami befeketítette az osztrák uralmat.¹⁶⁰⁹ A magyarországi németeket az antiklerikalizmus karjaiba lökte és megkönnyítette elmagyarosodásukat.¹⁶¹⁰ Ezzel szemben Kralik nemhogy menthetőnek, de egyenesen szükségszerűnek látja az ellenreformációt. Míg Krones inkább szeretné megszabadítani a Gesamtstaatsidee-t az ellenreformáció terhes örökségéről, Kralik egyenesen azonosítja a kettőt: „Az úgynevezett «ellenreformáció» valójában megakadályozta, hogy Ausztria politikailag összefüggéstelen nemesi köztársaságok halmazává essen szét. Ebben a mozgalomban az osztrák összállami eszme [Gesamtstaatsidee] érvényesült, nem egy dinasztia gyakorlati hatalma.”¹⁶¹¹ Ausztria katolikus volta emellett német mivoltának szempontjából is fontos volt: egy protestáns Ausztria képtelen lett volna megtartani a császári koronát, és nem fűzték volna többé olyan erős kötelékek a német birodalomhoz.¹⁶¹² Kralik az 1855-ös konkordátumról is támogatólag nyilatkozik, míg a többi szerző élesen kritizálja azt. Krones szerint például megakasztotta az oktatás fejlődését.¹⁶¹³ Mayer megítélése szerint a konkordátum példátlan lépés volt az állam részéről: annyi jogot és hatáskört adott át egy „idegen hatalomnak” (ti. az egyháznak) mint más állam soha.¹⁶¹⁴ Kralik meglátása szerint azonban a konkordátum egységben állt Ausztria szellemével. Míg itt egyértelműen merev katolicizmusa mutatkozik meg, arra is látunk példát, hogy a Gesamtstaat eszméje fontosabb számára klerikalizmusánál: II. Józsefnek az „einheitliche Gesamtstaat” kiépítésére irányuló törekvéseit a katolikus egyházzal szembeni lépései sem árnyékolják be.¹⁶¹⁵

A protestantizmus vallási, spirituális tartalma ugyanakkor senkinél sem válik érdemi elemzés tárgyává, valamennyien társadalmi, politikai, gazdasági tényezőkre vezetik vissza, és még az ellenreformációt leginkább elutasító Mayer sem lát a reformációban spirituális értéket. „Az osztrák országok politikai és társadalmi viszonyai hasonlóak voltak a németországiakhoz, ezért a reformáció Ausztriában is termékeny talajra talált.”¹⁶¹⁶ Huber explicit módon is kifejti, hogy a vallási kérdések mögött politikai erővonalak húzódnak meg.¹⁶¹⁷ Ez a gondolkodásmód a végső soron liberális beállítottságú történészeknél nem meglepő. Emellett azonban a keresztényszocialista Kralik számára is elsősorban politikai kérdést jelent a reformáció-ellenreformáció ellentét: a *Gesamtstaat* érvényesülése múlik rajta.

¹⁶⁰⁹ Krones 1879c: 433.

¹⁶¹⁰ Krones 1879a: 126.

¹⁶¹¹ Kralik 1913: 109.

¹⁶¹² Kralik 1913: 109.

¹⁶¹³ Krones 1879d: 648.

¹⁶¹⁴ Mayer 1909b: 679.

¹⁶¹⁵ Kralik 1913: 253.

¹⁶¹⁶ Mayer 1909b: 21.

¹⁶¹⁷ Huber 1892: 120.

Alfons Huber az ellenreformációt több szempontból, minden lehetséges szinten elveti. A török fenyegetés miatt felelőtlenségnek látja az erőlekötést, amivel az ellenreformáció végrehajtása járt.¹⁶¹⁸ Bár II. Ferdinánd intézkedéseivel kapcsolatban úgy látja, az uralkodó viselkedése megfelelt a kor normáinak és a protestánsok sem tanúsítottak nagyobb toleranciát, intézkedései mégis hosszútávon vetették vissza Ausztria fejlődését, amiben a legfontosabb szempont Ausztria fokozatos elidegenedése volt a német birodalomtól. Kralikkal szemben tehát Huber úgy látta, az ellenreformáció nemhogy közös német kulturális térben való megmaradást, hanem éppen az ebből való kizárást szolgálta.

„Akárhogyan is gondolkodik valaki a kérdésről, el kell ismernie, hogy Belső-Ausztria rengeteget veszített szellemi és anyagi tekintetben legtehetősebb és legelevenebb eszű lakosainak kivándorlásával. [...] Még ennél is fontosabb, hogy az eddigi szoros összeköttetés Németországgal, az élénk szellemi és személyes kapcsolat a birodalommal a protestantizmus irtása által szétépetett. Ekkor kezdődött meg Ausztria szellemi kiválása a német birodalomból, amely végül a politikai szakítást is maga után vonta.”¹⁶¹⁹

Franz Martin Mayer számára is az ellenreformáció legfontosabb hatása a németiséggel való kapcsolat hanyatlása. 1900-as munkájában Huber fenti sorait szó szerint idézi hosszabban, ami a tiroli történész tekintélyét is mutatja. Mayer meglátása szerint az ellenreformáció legkárosabb hatása a jezsuiták megjelenése volt Ausztriában, akik németellenes szellemet terjesztette el a birodalomban. „A jezsuiták a protestantizmussal a humanizmust is kiirtották. [...] Sok jezsuita tudományos munkával vált híressé, ugyanakkor a jezsuita írások túlnyomó része nem állt tudományos alapon, hanem némettelen szellem [undeutscher Geist] lebegte be őket, ami miatt a jezsuitákat a nép soha nem is szerette.”¹⁶²⁰ Ez a szellemi visszafejlődés megakadályozta azt is, hogy a felvilágosodás Németországban virágzó kulturális vívmányai eljussanak Ausztriába is.¹⁶²¹ A reformációról és ellenreformációról alkotott képnek Mayer munkájában érezhető hatása van bizonyos magyar fejlemények megítélésére is. Bocskai István felkelését elsősorban felekezeti és nem közjogi konfliktusnak ábrázolja, Bocskai pedig kifejezetten pozitív megítélés alá kerül, a Habsburg udvarhoz képest toleráns vallási

¹⁶¹⁸ Huber 1892: 447.

¹⁶¹⁹ Huber 1892: 354.

¹⁶²⁰ Mayer 1909b: 360.

¹⁶²¹ Mayer 1909b: 478.

intézkedései okán.¹⁶²² Hasonló tendencia tapasztalható Bethlen Gábor megítélésében is. Mindemellett Buda visszafoglalása után, a szerző meglátása szerint lehetséges lett volna javítani Magyarország népének viszonyulását az uralkodóházhoz, megnyerve bizalmukat, ezt a lehetőséget azonban a bécsi udvar elmulasztotta azzal, hogy a katolicizmus feltétlen szolgálatába állva, a protestánsok üldözését tekintette legfontosabb feladatának.¹⁶²³

Jóllehet Mayer rövid, merőben technikai jellegű előszavában kijelentette, hogy a jelenkor fejleményeit igyekszik szárazon és szenvtelenül előadni, ezt az ígértét szerencsére nem tartotta meg minden esetben. Bár 1866 kapcsán valóban szinte csak az események puszta felsorolására hagyatkozik, értékelésében megjelenik a *Mutterland* fogalma és az ebből való kitaszítottság tétele. „Az 1866-os háború által a németek a legsúlyosabb csapást szenvedték el, mivel kitepték őket az anyaföldből [Mutterland] és elvesztették hatalmukat Németországban [Deutschland]”¹⁶²⁴ Az ausztriai németek Taaffe kormányfősége alatti helyzetéről igen lesújtó képet alkot Mayer. Ábrázolásában a korszak hanyatlástörténetként jelenik meg, mivel a „szlávok és klerikálisok” ellenében a németiség egyre inkább kiszorul a hatalomból – történt mindez éppen akkor, amikor Ausztria szoros szövetséget kötött a Mayer által „Deutsche Reichként” hivatkozott Németországgal.¹⁶²⁵ A szerző arra is figyelmezteti olvasóit, hogy a dualizmus csak az ausztriai német szupremácia megmaradásával tartható fenn. „A deáki dualizmus előfeltétele az volt, hogy a németek a birodalom nyugati felében ugyanazt a szerepet játsszák, mint a magyarok a keletiben. Ezt többé nem tartják be [nálunk], ezzel a dualista alkotmány fennállását veszélyeztetve.”¹⁶²⁶ E nézete ismét nagyban befolyásolja a magyarországi fejleményekről alkotott ítéletét. Míg az 1848–49-es magyar eseményeket tárgyalva elítélte a magyar kormány „magyarizáló törekvéseit”, melyek logikus és jogos következményének tekintette a nemzetiségi felkeléseket, az 1868-as nemzetiségi törvényről már úgy ír, hogy az, elismerve bármely nemzetiség tagját a magyar állam egyenlő állampolgárának, mégis megadva a magyar nyelvnek az államnyelv státuszt, jóval „okosabban és előrelátóbban” járva el, mint 1868-as ausztriai megfelelője.¹⁶²⁷

Mindennek fényében érthető, hogy miért éppen Mayer összefoglaló munkáját dolgozták át, megszabadítva a magyar és cseh részekről, kizárólag *Deutsch-Österreichra* koncentrálva, az 1930-as években, az osztrák történelemtudomány össznémet orientációjának korában.

¹⁶²² Mayer 1909b: 85–86.

¹⁶²³ Mayer 1909b: 221.

¹⁶²⁴ Mayer 1909b: 708.

¹⁶²⁵ Mayer 1909b: 737.

¹⁶²⁶ Mayer 1909b: 739.

¹⁶²⁷ Mayer 1909b: 720.

Valamint azt is láthatjuk, hogy miért volt Mayer munkája Otto Bauer kedvenc szintézise, pontosabban az egyetlen összefoglaló munka Ausztria történetéről, amit a szociáldemokrata politikus elfogadhatónak ítélt – ahogyan azt saját, rövid Ausztria történetében kifejtette.¹⁶²⁸ Mayernél megtalálható egyfajta, Bauernél is tapasztalt közömbösség Ausztria iránt, a német szupremácia fontossága, a német kulturális térrel való kapcsolat előtérbe helyezése, valamint érdeklődés és empátia a történelmet név nélkül elszenvedők iránt.

¹⁶²⁸ Bauer 1913: 5.

IV. 2. 2. 3. A politikai lojalitás fogalmai

A fentiekben már volt szó kulcsfontosságú fogalmak használatáról az osztrák-német szerzőknél. Ilyen a *Gesamtstaat*, amelynek világosan el lehetett különíteni egy „eszmei” és egy „funkcionális” jelentését, ami szoros összefüggésben állt azzal, ki mennyire tartja fontosnak egy birodalmi ideológia közvetítését. Mindazonáltal az egyértelműen erősen német érzelmű Franz Martin Mayer még munkájának első kiadásában sem használta a *Gesamtstaat* fogalmát abban az értelemben, hogy azt egyenesen az osztrák németiség érdekeivel azonosította volna, ami, miként azt a fogalomtörténeti fejezetből láttuk, a korszak első felében bevett módszer volt a németiség szupremáciájának megerősítésére. Kralik azonban mintha efelé a gondolkodásmód felé hajlana II. József uralkodásának leírásában: itt ugyanis a germanizáció az *einheitliche Gesamtstaat* érdekében történik.¹⁶²⁹

A nemzet és az Ausztria (*Österreich*) fogalmak használatáról is esett szó. Utóbbihoz kapcsolódik az *Österreicher* fogalma. Ezt Kralikon kívül alig használják a történészek. Kralik bevezetőjében munkája célját eleve abban határozza meg, hogy az *Österreicher* világos, érthető, praktikus *Bürgerkundét* nyerjen, melynek hatására lehetővé válik számára az állampolgári tudat kifejlesztése.¹⁶³⁰ A szerző jelmondata, amelyet könyve fő üzenetétül szán: „Osztrák polgár [*Österreicher*], ismerj magadra!”¹⁶³¹ Magában a narratívában olyan nagy egyéniségek minősülnek igazi *Österreichernek*, mint I. Miksa.¹⁶³² Kronesnél nem szerepel az *Österreicher* a birodalmat alkotó népek felsorolásában – természetesen a német, magyar, cseh stb. mellett nem is szerepelhetett, hiszen a korban nem is etnikai csoportként gondolták el, ugyanakkor Krones, a valamennyi népcsoportot átfogó, birodalmi alattvalóságot kifejező kategóriaként sem vezeti be. A szó Mária Terézia korának leírásában jelenik meg a munkában: „Az osztrákok [*Österreicher*] hangulata, mindenekelőtt a bécsieké, már eleve a női trónöröklés láttán nyomott volt, Mária Terézia lotharingiai házasság után még kedvezőtlenebbé vált”.¹⁶³³ Itt az *Österreicher* minden bizonnyal csupán Ausztria német nyelvű lakosságát fedi le. Egyébiránt érdekes módon a magyar történeti összefoglalókban az *osztrák* megjelölés, mint történeti cselekvő korábban fordul elő, mint magukban az osztrák szintézisekben. Marczali Henrik például 1911-es összefoglalójában írta a következőket Freisingi Ottó krónikája kapcsán:

¹⁶²⁹ Kralik 1913: 253.

¹⁶³⁰ Kralik 1913: vi.

¹⁶³¹ Kralik 1913: x.

¹⁶³² Kralik 1913: 77.

¹⁶³³ Krones 1879d: 172.

„Minden érdekessége mellett tendenciózus és gyűlöletes előadás, mely mutatja, hogy a fischai verség mennyire fellobbantotta a németekben, különösen az osztrákokban, a régi haragot.”¹⁶³⁴

A fogalomtörténeti fejezetben felvázolt, a politikai lojalitást kifejező szavak, melyek legfontosabbjai a *Vaterland* és a *Patriotismus* Ausztriával kapcsolatban nem kerülnek elő az összefoglalókban. Az egyetlen kivétel ismét Kralik, aki mindkét szót a birodalom vonatkozásában használja: „A méltányosság, amellyel saját hazámnak [meinem eigenen Vaterlande] tartozom annak belátására indít, hogy mind Ausztria, mind Poroszország számára nincs más természetes politika, mint a legszorosabb barátság és a leghűségesebb szövetség.”¹⁶³⁵ Mindazonáltal a *Vaterland* fogalma nem kerül olyan központi helyre, mint ahogyan a magyar szerzők a nemzet és haza fogalmát emelik történetírásuk főszereplőjévé.

A többi szintézisben a *Vaterland* és a *Vaterlandsliebe* fogalmai Ausztria vonatkozásában nem jelennek meg, hanem csakis egy másik ország (általában Cseh- és Magyarország) lakóinak saját hazájukkal kapcsolatos attitűdjük leírásakor. „Zápolyát a felkelés után barátai úgy dicsőítették, mint hazájuk megmentőjét [Retter des Vaterlands].”¹⁶³⁶ „[Szapolyai] későbbi szerepe mély árnyékot vet a nagyúr tisztességességére és hazaszeretetére [Vaterlandsliebe].”¹⁶³⁷ Ennek megfelelően a patrióta sem az *österreichische Vaterland*, hanem az adott ország iránti lojális viselkedést jelöli: „[...] még a hazafias magyarok [patriotisch gesinnte Ungarn] is helytelenítették, hogy Mátyás még Podiebrad György halála után is folytatta a harcot a cseh trónért”.¹⁶³⁸

A *Mutterland* fogalma, mint azt fentebb láttuk, Mayer munkájában jelenik meg olyan értelemben, miként a kortárs publicisztikában, tehát a közös német kulturális teret jelöli, amelyből Ausztria kiszorulni látszik az 1866-os vereség alkalmával.¹⁶³⁹ Noha a szó megjelenik Kronesnél is, itt inkább pusztán Magyarország német lakosainak származási helyét jelöli.¹⁶⁴⁰

A *Vaterland* szerepét betöltő fogalmat Krones számára az állam (*Staat*) jelenti, leginkább birtokos alakban (*unsere Staat*). Krones megfogalmazásában Ausztria polgárai nem a *Vaterland*hoz ragaszkodnak, hanem az osztrák *Staatswesen*hez. Ezt az olvasót a legfontosabb Ausztriát érintő kérdésekben egyértelmű válaszokkal tájoló függelékben jelenti ki a német kérdés kapcsán. „A népek végtelen és jogos ragaszkodással csüggnék több évszázados

¹⁶³⁴ Marczali 1911: 118.

¹⁶³⁵ Kralik 1913: vi.

¹⁶³⁶ Mayer 1909a: 424.

¹⁶³⁷ Krones 1879b: 656.

¹⁶³⁸ Huber 1888: 224.

¹⁶³⁹ Mayer 1909b: 708.

¹⁶⁴⁰ Krones 1879b: 654.

államalakulatukon [Staatswesen] és azon a rangon [Stellung], melyet ebből nyernek.”¹⁶⁴¹ Legközelebb azonban az *unsere Staat* fogalma, mint azonosulást lehetővé tevő fogalom csak a Mária Terézia korát tárgyaló részben jelenik meg, csakúgy, mint az *Österreicher*. Ezúttal is a német kérdés vonatkozásában kerül elő az osztrák örökösödési háború során, amelyet Kroner, mint azt említettem, kulcsélménynek lát Ausztria történetében: „Államunk számára [für unseren Staat] ez a harc jogáért és létezéséért folyt, egy belső megtisztulási folyamat és újjászületés volt (...).”¹⁶⁴² Ezután csak a munka zárógondolataiban jön elő újra az állam fogalma, mint ami betölti a *Vaterland* helyét. „Az állami gondolat [Staatsgedankens] erejének ezen megnyilvánulása: a kéz és a szellem becsületes munkája, mindenki áldozatkészsége az alkotmány védelme alatt és a múlt felhasználása a jelen és a jövő feladatainak megoldásában, tartósan garantálni tudják Ausztria üdvösségét.”¹⁶⁴³

¹⁶⁴¹ Kroner 1879a: 129.

¹⁶⁴² Kroner 1879d: 179.

¹⁶⁴³ Kroner 1879d: 660.

IV. 3. Civilizátor. Magyarország és Csehország birodalmi szemmel

A vizsgált osztrák-német történészek a magyar narratívákat tárgyaló alfejezetben bemutatott nemzetfogalom mindkét aspektusát éles kritika alá vették: mind a dzsentrí alakját „legitimáló” középnemesi osztályvetületet, mind az etnikai-nyelvi magyarságot előtérbe toló történelemképet. Ezt végül is e szerzők könnyen megtehették, hiszen, mint arról fentebb szó volt, a *Nation* fogalma éppen azon kevesek közé tartozott, amelyet az osztrák németiség nem akart kisajátítani, szupremáciáját általa legitimálni, mint történt az az *Österreicher* vagy a *Patriot* fogalmával. Ez alól a tendencia alól kivételt jelent azon igyekezetük, hogy a nemzet *Staatsvolkkal* való azonosulást elkerüljék: nemcsak, hogy nem valósult meg a Koselleck által a Német Birodalomban azonosított amalgamizálódás, de egyenesen küzdöttek ellene.

Fogalmi szinten a középnemesi történelemszemlélettől való elhatárolódás jelenik meg, leginkább Franz Krones és Franz Martin Mayer munkáiban. Mindkét szerző reflektál a nemzetfogalomra. Mayer a nemzet fogalmát idézőjelben használja, mivel az meglátása szerint magyar szóhasználatban csak a nemességet jelöli és nem az egész népet.¹⁶⁴⁴ A nemzet szabadsága csak egyetlen osztály szabadságát és elnyomó hatalmát jelenti. „Állandóan az úgynevezett «nemzeti szabadság» visszaállítását követelték, ami csakis a nemesség szabadságát jelentette, a kiváltságosok számára minél teljesebb féktelenséget, a nép elnyomott osztályai számára minél teljesebb rabszolgaságot akartak [...]»¹⁶⁴⁵ A „nemzet szabadsága” Mayer meglátása szerint ennek megfelelően a haladás és a civilizáció megtagadását jelenti:

„A nemesség és a klérus privilegizált osztályai ezalatt [ti. a nemzet szabadsága] minden, a közállapotok javítására irányuló és civilizált országokban már rég érvényesülő törekvés éles visszautasítását, saját előjogaik fenntartását, valamint az adófizető népnek a nemesség és az egyháziak önkénye alatt tartását értették.”¹⁶⁴⁶

Franz Krones, aki az elemzett szerzők közül leginkább veszi át magyar kollegáinak hazájuk történelméről vallott alapvető nézeteit, kevésbé konfrontatív módon, de szintén elhatárolódik a magyar nemzetértelmezéstől. A magyar vonatkozásban felidézett nemzet

¹⁶⁴⁴ Például Mayer 1909b: 199.

¹⁶⁴⁵ Mayer 1909b: 269.

¹⁶⁴⁶ Mayer 1909b: 459.

fogalmánál mindig jelzi, hogy a *Natio in politischen Sinne*-ről van szó, ami csak a nemességet fedti le.¹⁶⁴⁷ A fogalmilag nem reflektáló szerzők is ennek szellemében értelmezik olyan, a magyar történeti önértelmezés számára mérőkövetőnek számító fejleményeket, mint az Aranybulla, vagy Werbőczy *Tripartituma*. „A korona és a nemesség közt – írja Alfons Huber – egy kiegyezés jött létre, melynek eredménye az Aranybulla lett 1222-ben. Ez a forrás, amely ettől fogva a legújabb időkig alaptörvénye volt a magyar birodalomnak, világosan mutatja, hogy mennyit fejlődött a nemesség hatalma az utolsó évtizedek alatt.” Kralik így ír az Aranybulláról: „Politikailag András király uralmát az 1222-es Aranybulla teszi jelentőssé, ami a magyar nemesség javát szolgálta. [...] A magyar jogviszonyok sajátossága csak abban állt, hogy itt sokáig, részben mind a mai napig, a magyar nemességnek sikerült megőrizni oligarcháját az állam és a nép felett.”¹⁶⁴⁸

Az így értett „magyar nemzet” természetesen nem is válhatott azzá a történelmi főszereplővé, amivé a magyarországi narratívákban. Ez a nemzet nemcsak nem azonos a magyar *Vaterland*-dal, de folyamatosan romlásba vezeti azt. A középkori magyar állam fennállásának idején a királyság hatalmát ássa alá, a Habsburg fennhatóság alatt pedig hátráltatja a központi hatalom civilizációs törekvéseit. A nemzeten esett sérelmek pusztán az uralkodó osztály sérelmei, amely csak saját privilégiumait védi a köznép érdekében eljáró udvarral szemben. A „nemzeti eszme” így az elavult és igazságtalan középkori társadalmi rend védelmét jelenti. Kralik a józsefi nyelvrendeletek nyomán kialakult heves ellenállást azzal magyarázza, hogy a nemesség ragaszkodott a latin nyelvhez, mert nem akart lemondani arról az éles határról, amelyet a holt nyelv a „nemzet” és a nép közé emelt.¹⁶⁴⁹ Az oszmán hatalomtól elszenvedett vereség előtti, majd a privilégiumait hathatósan védő Magyarország az osztrák-német szerzők meglátása szerint egy *Adlesrepublik*. Ehhez Franz Krones esetében némi pozitívum is kapcsolódik: ábrázolásában a nemesség egoizmusához lovagias ösztön is társul.¹⁶⁵⁰ Mindez tehát a magyar nemzettörténeti önkép nyílt ellenkánonját jelentette: leképezve a magyar kánon szerkezetét, valós alternatívák kínálnak.

Hasonló ábrázolási stratégiát találunk a „cseh nemzet” esetében is. Mind Krones, mind Mayer munkájában a cseh történeti emlékezet számára meghatározó nemzeti tragédiának számító fehérhegyi vereség és az azt követő megtorló intézkedések voltaképpen a feudális kiváltságok uralmát, a parasztok jogfosztott állapotát szüntették meg. „Így ez a csehországi

¹⁶⁴⁷ Például Krones 1879b: 91.

¹⁶⁴⁸ Kralik 1913: 32–33.

¹⁶⁴⁹ Kralik 1913: 239.

¹⁶⁵⁰ Krones 1879d: 247.

feudális uralom – állapítja meg Mayer –, amely az alattvalók valamennyi jogát, a polgárokét, a parasztokét, durván bántalmazta, és ezen jogokra csak a szükség pillanatában emlékezett látszólagos jóakarattal, ez az uralom, amely csak azért részesült szimpátiában, mert a protestantizmussal szövetkezett, végül földre taszított és összetöretett.”¹⁶⁵¹ A nagy „nemzeti vereség” valójában ezúttal sem az egész nemzetet ért sérelem: „Sem a polgárok, sem a parasztok nem gyászolták meg a privilegizáltak feudális önkényét”.¹⁶⁵² Krones, bár elítéli az udvar reakciójának kíméletlen módszereit,¹⁶⁵³ szintén úgy látja, hogy nem valami általános szabadságeszmény volt az 1618–20 közötti cseh megmozdulások célja, hanem kizárólag a nemesség harca volt az idejemúlt feudalizmus visszaállításáért. A fehérhegyi vereség és az azt követő változások csak a *Nation im politische Sinne* eltűnését hozták. „[A rendek] harca a monarchia ellen nem védekező háború volt a zsarnoksággal szemben, amelyben a nép általános, szent joga érvényesült, hanem valójában *időszerűtlen egyedüli jogállásáért* folyt – ezért ért olyan gyors, lesújtó véget.”¹⁶⁵⁴

A magyarországi nemzetiségpolitika szintén kritikában részesül az osztrák narratívákban, ez azonban nem fogalmi szinten jelenik meg, így nem fejlődik nyílt ellenkánonná. A korpusz történései sem tesznek következetesen különbséget a politikai értelemben vett magyar és az etnikai értelemben vett magyar között. Ez a különbségtétel, mint láttuk, nemcsak a magyarországi nemzetiségeknek volt fontos, de a kérdéssel foglalkozó olyan német nyelvű munkákban is megjelent, mint Karl Renner vagy Aurel Popovici írásai. Olyan etnográfiai munkára is van példa, amely témamegjelölése szerint a magyarországi nemzetiségekkel (*Ungarische Nationalitäten*) foglalkozik, melyek közül a magyarok (*Magyaren*) csak egyetlen, a többiekével egyenrangú kategóriát képeznek. Az oszták-német történészek ezzel szemben következtelenek. A honfoglalás korára vonatkozóan az osztrák-német szerzők általában *Magyaren*-t említene, ¹⁶⁵⁵ Krones a kalandozásokhoz érve egyrészt „Magyareneinfälle”-t említ, ami számára azonos az „Ungarnschrenkenkel” az oldal alján pedig az Itáliába betörő csapatokat „Ungarn”-ként jelöli. Kralik is felváltva beszél *Ungarische Stände*-ről és *die Adelsrepublik der Magyaren*, tehát a magyarok nemesi köztársaságáról.¹⁶⁵⁶ A „Magyaren” kifejezés akkor jelenik meg hangsúlyosan, mikor az adott szerző Magyarország többnemzetiségű voltára kívánja felhívni a figyelmet, melyen belül a magyarság csak egyet tesz

¹⁶⁵¹ Mayer 1909b: 136.

¹⁶⁵² Mayer 1909b: 265.

¹⁶⁵³ Krones 1879c: 432.

¹⁶⁵⁴ Krones 1879c: 431. Kiemelés az eredetiben.

¹⁶⁵⁵ Krones 1879a: 120; Kralik 1913: 16. „[D]er Landnahme Ungarns durch die *Magyaren*”.

¹⁶⁵⁶ Vö. Kralik 1913: 110, 79.

ki a sok közül, de ennek ellenére nemzeti homogenizációra törekszik. Az 1844-es nyelvtörvényt például így értékeli Mayer: „Ez a törvény azt mutatja, hogy a magyarok [Magyaren] arra törekedtek, hogy Magyarország más nemzeteit [übrigen Nationen], a szlovéneket, a horvátokat, a szerbeket, a németeket és az oláhokat elnyomja és önmagát gyarapítva Magyarországot [Ungarn] magyar országgá [Magyarien] tegye.” Mayer szóhasználata azért is érdekes, mert munkájának első kötetében, a magyarság legelső felbukkanásakor még arról tájékoztatja olvasóit, hogy a „Magyar” egyszerűen csak a magyarok (Ungarn) önmegnevezésére utal.¹⁶⁵⁷ Ugyanígy vélekedik Alfons Huber is, aki csak a kalandozások alatt hivatkozik a magyarokra *Magyarenként*.¹⁶⁵⁸

Josef Pekař munkájában érdekes megoldással találkozunk. A szerző számára a cseh szóhasználatnak megfelelően *Uher* az etikumok feletti magyar államot jelenti, míg a *mad'ari* a nyelvi-etnikai magyarságot jelöli, ugyanakkor a történeti cselekvő általában *Uherként* jelenik meg, Pekař pedig nem érzi szükségét megjegyezni, hogy az ország a *mad'ari* uralkodó réteg vezetése alatt állt.

A magyar történeti felfogással szembemenő nemzetiségi eredetnarratívák közül a dákoromán kontinuitás elmélete volt az, amit a bécsi akadémia is részletesen tárgyalt 1871-ben. Az akadémia végül azt az álláspontot fogalmazta meg, miszerint a románok csak a középkorban jelentek meg Erdély területén.¹⁶⁵⁹ Szerzőink közül Krones reflektált a kérdésre. Meglátása szerint se lehet a románság római kori eredetéről beszélni, a csoport minden bizonnyal már a magyarok birtokaira telepedett le. Ugyanakkor Krones megfogalmazása ezúttal is óvatos, és megenged bizonyos gyenge, római kori előzményeket.¹⁶⁶⁰

Krones a cseh területek őslakossága tekintetében is óvatosan jár el. E kérdés a korszakban, kiváltképp olyan feszültségek alkalmával, mint amelyet a Badeni rendeletek generáltak, parlamenti viták alkalmával is előkerült. Krones kizárja annak lehetőségét, hogy németek lennének a csehországi területek őslakosai. Érvelése szerint épp privilegizált pozíciójuk bizonyítja, hogy a 13–14. századi kolonizáció során telepedtek le.¹⁶⁶¹ A szerző általában igyekszik relativizálni az őslakosság a „ki volt itt előbb” kérdésének fontosságát és egyáltalán tudományos jellegét, rámutatva arra, hogy a történelemtudomány számára gyakorlatilag hozzáférhetetlen a kérdés.¹⁶⁶² A magyarok eredetére vonatkozóan felidézi a mind

¹⁶⁵⁷ Mayer 1909a: 37.

¹⁶⁵⁸ Huber 1885a: 114.

¹⁶⁵⁹ Pohl 2013: 24.

¹⁶⁶⁰ Krones 1879a: 123.

¹⁶⁶¹ Krones 1879a: 99.

¹⁶⁶² Krones 1879a: 145.

hun származással kapcsolatos hagyományt, mind a nyelvtudomány eredményeit, egyértelműen azonban nem foglal állást a kérdésben. Krones mindemellett annak kérdését is gyakorlatilag nyitva hagyja, hogy Szamo, a régióban a 7. század során rövid életű birodalmat alkotó uralkodó szláv eredetű volt-e.¹⁶⁶³ A korpusz többi osztrák-német szerzője frank-germán eredetűnek látja Szamot. A kérdés tétjét az adta, hogy e birodalmat a cseh nemzeti kánon úgy ünnepelte, mint az első szláv államalkulatot, ami ezáltal független államszervező képességüket bizonyította.

A magyarosító politika mindvégig érvényben volt a történelem során Krones ábrázolásában: a Sziget várát védő horvát származású Zrínyi már egy sikeres magyarosító politika eredménye volt.¹⁶⁶⁴ A szerző a magyarosítást a germanizáló tendenciák relativizálására használja: meglátása szerint valójában előbbi harapózódott el igazán a 16. századtól és prédájává váltak az agresszív rekatolizáció miatt az udvartól elfordult helyi németek.¹⁶⁶⁵

A többi szerzőnél a magyarországi nemzetiségi kérdés két alkalommal kerül elő. Kisebb mértékben a honfoglalás korában, majd tartalmasabban az 1848–49-es eseményeket tárgyaló fejezetben. Mayer és Krones méltatják a Kárpát-medencei őslakosság és a különböző hadjáratok során ejtett foglyok magyarokra tett jótékony, az európai integrációt segítő hatását.¹⁶⁶⁶ Alfons Huber nem fogalmaz meg nagyívű állításokat civilizációs kérdésekről vagy az első foglalás problematikája kapcsán. Ugyanakkor vitatja Hunfalvy nézetét, miszerint a szlovákok a Magyarországra menekülő husziták leszármazottjai lennének, nem pedig őslakosság.¹⁶⁶⁷ A magyarság eredetének kérdésével kapcsolatban utal a Hunfalvy–Vámbéry-vitára, ezúttal előbbinek adva igazat. Feltűnő mindemellett, hogy a krónikások legfantasztikusabb leírásait a pogány magyarság vadállati kegyetlenkedéseiről a történész idézi, holott általában szkeptikusan viszonyul az ilyen fajta beszámolókhöz. Richard Kralik és Franz Krones a magyar önértelmezéssel nagyban egyező kijelentést tesznek, mikor úgy értékelik a honfoglalást, hogy a magyarságnak, annyi más nép elvetélt kísérlete után, végre sikerült különböző népek egybefogásával tartós birodalmat alkotni.¹⁶⁶⁸ Egyébiránt összességében valamennyi osztrák-német szerző a magyar honfoglalásképpel többé-kevésbé összeegyeztethető képet fest a magyarok Kárpát-medencei letelepedéséről. Mint láttuk az „őslakosságnak” a magyarságra gyakorolt hatását a magyar történészek is elismerték, mi több, egy cikkében Marczali Henrik egyenesen úgy fogalmazott, hogy e hatás széles körű

¹⁶⁶³ Krones 1879a: 252.

¹⁶⁶⁴ Krones 1879a: 122.

¹⁶⁶⁵ Krones 1879a: 121.

¹⁶⁶⁶ Mayer 1909a: 45; Krones 1879a: 60.

¹⁶⁶⁷ Huber 1885a: 124.

¹⁶⁶⁸ Kalik 1913: 16.

elismerésével lehet kielégíteni a „múltra vonatkozó” nemzetiségi igényeket.¹⁶⁶⁹ Ami Hunfalvy azon nézetét illeti, amely tagadta a szlovákság őslakos voltát: ez valójában nem számított a már fentebb bemutatott, egyfajta civilizációs misszióval érvelő szerzőknek, hiszen ennek legitimációs ereje független attól, hogy a szlovákok éppen mikor jelentek meg a területen.¹⁶⁷⁰

A szláv őslakosság magyarokra gyakorolt hatását Josef Pekař emeli olyan szintre, ami vélhetőleg azonban már kiváltotta volna nemcsak a magyar, de az osztrák-német szerzők ellenkezését is. A cseh történész szerint István anyja szláv volt, felesége német, és ez az a *kettős* alap, amelyen létrejöhetett a magyar állam.¹⁶⁷¹ Emellett Pekař a pogány magyarság keresztény megtérése kapcsán a cseh elemet a német mellé emeli a nyomásgyakorlás folyamatában: ábrázolása szerint a magyarság a *cseh-német* szorításban látja be, hogy a keresztény kultúra befogadása és tisztelete jelenti európai túlélésének egyetlen lehetséges útját.¹⁶⁷² Érdekes ezen a ponton kitérni arra is, ahogyan Pekař az ősi szlávtságot ábrázolja. Külön bekezdésben tér ki a Palacký által közvetített szláv kép cáfolatára – Palackýt azonban nem nevezi meg. Meglátása szerint a szlávok békés, demokratikus földművesekként való ábrázolásának szellemi gyökerei Rousseau és Herder munkáiban keresendők, akik vajmi kevés konkrét történeti tudással rendelkeztek e korszak vonatkozásában, ez azonban nem gátolta meg a romantika szerzőit abban, hogy téves nézetüket életben tartsák. Mindemellett azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a germánok és szlávok közötti fejlettségi különbség egyedüli magyarázata az, hogy előbbiek hamarabb váltak a Római Birodalom szomszédává, hamarosan tömegesen letelepedtek a birodalom határain belül és nem váltak mintegy szezonálisan különböző nomád csoportok prédájává, mint a szlávok.¹⁶⁷³

Visszatérve a magyarországi nemzetiségi kérdésre, a másik nagy gócpont, 1848–49 kapcsán az osztrák-német szerzők a magyar vezetés agresszív magyarosító politikájáról beszélnek, amelyet élesen elítélnek és a radikalizmus azon megvetendő fajtájához sorolják, amelyhez meglátásuk szerint Kossuth Lajos is tartozik. Krones már említett nézete szerint, azok a radikálisok kerültek hatalomra Magyarországon, akik magyar *Einheitsstaat*ot akartak, ami miatt érthető módon kerültek ellentétbe a magyarországi nemzetiségekkel.¹⁶⁷⁴ Franz Martin Mayer meglátásában a márciusi forradalom célja eleve a teljes magyarizálás volt, míg a „többi

¹⁶⁶⁹ Marczali 1876: 348.

¹⁶⁷⁰ Az egyik legharsányabb magyar sovinizta, Baloghy Ernő érvelése szerint sincs Hunfalvy elméletének semmilyen relevanciája a magyar szupremáciával kapcsolatban – ez ugyanis egyedül abból fakad, hogy a magyar nemzet képes volt „primordiumot” alkotni, míg a többi hazai nemzetiség nem.

¹⁶⁷¹ Pekař 1914: 33.

¹⁶⁷² Pekař 1914: 32.

¹⁶⁷³ Pekař 1914: 13.

¹⁶⁷⁴ Krones 1879d: 641.

nemzet” a föderációban látta a megoldást, saját nemzetiségük védelmére.¹⁶⁷⁵ Mindazonáltal kevesebb, mint száz oldallal később Mayer már nem a nemzetiségek szempontjából beszélte el az – általuk akkor is ellenzett – 1868-as magyarországi nemzetiségi törvényt. A történész üdvözli a törvény intézkedéseit, különösen az államnyelv meghatározását, és sajnálatát fejezi ki amiatt, hogy az osztrák németiség elmulasztotta a németet megtenni államnyelvnek Ciszlajtánia nemzetiségi törvényében.¹⁶⁷⁶ Érdekes módon a korpusznak az 1848–49-es eseményeket tárgyaló nem magyar szerzői közül egyedül éppen a cseh Pekař nem marasztalja el a magyar kormány a forradalom és önvédelmi háború alatti nemzetiségi politikáját. Bár megemlíti a nemzetiségi felkeléseket, azok okait érdemben nem magyarázza.¹⁶⁷⁷

Valamennyi osztrák-német szerzőnél a német *Kultur* (vagy *Bidlung*) a legmagasabb civilizációs tényező, amely a birodalom magterületéről terjed át Magyarországra és Csehországra, ami a birodalom létét és – a németiség vezető szerepét jelentő – hatalmi struktúráját legitimálja. Miként azt már egy korábbi fejezetben említettem, a liberális hagyományban e *Kultur* egyetemes civilizációs fokot jelölt és csak fokozatosan nyert hangsúlyt német volta. A korpuszban változó, hogy a szerzők mennyire hangsúlyozzák a *Kultur* németiségét. Ausztriának Cseh- és Magyarországgal való kapcsolata vonatkozásában tételszerűen Richard Kraliknál jelenik meg Nyugat és Kelet bináris oppozíciójában, Ausztria világtörténelmi jelentősége pedig érvelése szerint éppen abban áll, hogy ezt a reménytelen ellentétet képes kiegyensúlyozni.

„A világtörténelem a Kelet és Nyugat közötti dialektikus folyamat. [...] Az ingadozás e két erő közt, egyik vagy a másik túlsúlya: ez határozza meg a világtörténelmet, ez a világtörténelmi események fő tartalma. A politikai és vallási pártok ellentéte mind nyugaton, mind keleten erre az ellentétre vezethetők vissza. [...] Ausztria teljes joggal áll középen, mint a két erő kiegyensúlyozója. Ausztria Magyarországgal! Innen származik Összausztria [Gesammtösterreich] veszélyes és problematikus volta.”¹⁶⁷⁸

A birodalom által a magyarok felé közvetített civilizációs javak, a *Kultur* legfontosabbika természetesen maga az állam. Ugyanakkor e mindenki által elismert tény

¹⁶⁷⁵ Mayer 1909b: 650–651.

¹⁶⁷⁶ Mayer 1909b: 720.

¹⁶⁷⁷ Pekař 1914: 148.

¹⁶⁷⁸ Kralik 1913: 87–88.

megállapításában jelentékeny különbségek mutathatók ki a szerzők közt. Alfons Huber gyakorlatilag német *segítségéről* beszél, kiemelve a Géza által behívott, majd Gizellával növekvő számban betelepülő németiség fontos szerepét István uralkodása alatt, aki a történész számára a leginkább tiszteletre méltó magyar uralkodóként lép elő, mivel országát európaivá tette. Ezzel szemben Mayer és Kralik jóval konfrontatívabb hangot üt meg. Mayer úgy fogalmaz, hogy „a magyarok nem alkották meg saját alkotmányukat”, ez ugyanis német eredetű.¹⁶⁷⁹ Kralik pedig egyenesen német államalapításról (*Gründung*) beszél Cseh- és Magyarország vonatkozásában.¹⁶⁸⁰ Jóllehet Franz Krones is hangsúlyozza a német hatást, a leginkább ő közvetíti a magyar önképet: az eredetileg Pulszky Ferenc által megfogalmazott és széles körben átvett sémát ismétli a külső hatásokat magyarrá átalakító és ezáltal egyéniségét megtartó, de egyben fejlődő magyarságról. István királyságát így értékeli: „német állami formákra támaszkodott, ugyanakkor megvédte önállóságát és e formákat saját népére alkalmazta.”¹⁶⁸¹ Általános szinten is ezt tekinti a magyarság legnagyobb erényének:

„[A magyaroknak] sikerült itt megvetniük a lábukat és a nyugat-európai civilizáció segítségével egy erős, maradandó államalakulatot alapítani, anélkül, hogy nyelvük vagy nemzetiségük kárt vallott volna. Ez a legékeesebb bizonyítéka a magyarok alkalmazkodó képességének, valamint erejének és öntudatának.”¹⁶⁸²

A *Kultur* hatása azonban egyáltalán nem merül ki az államban. A német bevándorlók *Kulturarbeitja* a városoktól a kisebb falvakig áthatja az országokat. Feltűnő, hogy a legkedvezőbb elbírálás alá azon cseh uralkodók esnek, akik a német kapcsolat minél teljesebb elmélyítésén munkálkodtak. A *Kultur* kérdése talán az egyetlen alkalom, amikor Franz Krones teljesen szembemegy a magyarországi narratívákkal: Kollonich Lipót magyarországi tevékenységét pozitívan ítéli meg, minthogy az érsek véleménye szerint a *Gesamtstaat*ot képviselte, félreismerése pedig csakis abból fakadt, hogy szervezett és jótékony intézkedéseit despotizmusnak tekintette a „zilált magyar kormányzat”.¹⁶⁸³ Marczali éles kritika alá veszi – Kronest konkrétan meg nem nevezve – az „osztrák történészek” által alkotott hamis képet Kollonichról.¹⁶⁸⁴

¹⁶⁷⁹ Mayer 1909a: 48.

¹⁶⁸⁰ Kralik 1913: 17.

¹⁶⁸¹ Krones 1879b: 67.

¹⁶⁸² Krones 1879a: 120.

¹⁶⁸³ Krones 1879d: 26.

¹⁶⁸⁴ Marczali 1911: 538.

II. József uralkodása az a történelmi pillanat, ahol ez a tendencia némileg megakad. József tevékenysége a korszakban eleve vitatott volt. I. Ferenc uralkodása óta mind a konzervatív, mind a liberális erők felhasználták a király alakját elképzeléseik legitimálására.¹⁶⁸⁵ Ennek eredményeként II. József alakja olyannyira vitatott volt még a dualista korszakban is, hogy a trónörökös visszautasította Marczali Henrik kérését, aki II. Józsefről szóló munkáját Rudolfnak akarta ajánlani.¹⁶⁸⁶ Krones, mint azt már említettem, kedvezőtlen elbírálásban részesíti Józsefet, szerinte *Einheitstaats* létrehozására irányuló törekvéseit, amelyek ellenkeztek Ausztria többnemzetiségű, e nemzetiségek békés együttélésén alapuló természetével. Mayer szerencsétlennek ítéli József intézkedéseit, jóllehet kevésbé elemi szinten: megfogalmazása inkább arra utal, hogy az császár politikáját időszerűtlennek tartja.

„Szerencsétlenség volt, hogy József reformjait nem a nép akaratával összhangban, hanem épp ennek ellenében vezette be. A történelem azt tanítja, hogy a felülről jövő reformok, az abszolutizmus leereszkedő törvényei nem tartósak és nem sikeresek; csak a nép akaratából származó reformok lehetnek azok. Legelőször a nép intellektuális erejét kel megalapozni az oktatás útján, ekkor a reformok iránti vágy magától előáll.”¹⁶⁸⁷

Josef Pekař meglátása leginkább Mayer ábrázolásával egyezik. József a francia természetjogi gondolkodás „hideg” racionalista követője, aki ugyan szabadságot adott az addig elnyomott rétegeknek, alábecsülte azonban a történelmi és nemzeti tradíciókat. Richard Kralik mindezzel szemben feltétlenül ünnepli Józsefet, aki meglátása szerint uralkodása minden intézkedésével a *Gesamtstaat* eszméjét akarta szolgálni. Kralik ezáltal a Józseffel kapcsolatos konzervatív-liberális dichotómiát is igyekszik felülírni.

„Mi a *Josefinizmus* magja? [...] Paul von Mairrotanoff úgy látja, hogy [József] Janus-arcú volt: összekapcsolta a felvilágosodást az abszolutizmussal, tehát két ellentétes elvet, egy haladót és egy konzervatívot. Ám József császár valójában sem felvilágosodást, sem despotizmust nem akart pusztán önmagukért. Egész egyszerűen az osztrák összállami eszme [Österreichischen Gesamtstaatsidee]

¹⁶⁸⁵ Boyer 1981: 5.

¹⁶⁸⁶ Gunst 1990: 282.

¹⁶⁸⁷ Mayer 1909b: 502.

érvényre jutását akarta segíteni. Felvilágosodás és abszolutizmus csak szükségszerű eszközül szolgáltak ehhez.”¹⁶⁸⁸

A *Bildung* vagy *Kultur* jelentős konfrontációk árán kénytelen kibontakozni: a nemzeti érzés jelenik meg úgy, mint az a destruktív erő, amely akadályozza a civilizációs intézkedések érvényre jutását és irracionális ellenségeskedést szül, jobbra a szlávok és a magyarok részéről, a németiség ellenében. Huber ábrázolásában a csehek „fanatikus nemzeti gyűlölködése” vezetett a németiséggel való konfrontációhoz.¹⁶⁸⁹ Kralik számára a cseh nemzeti érzés túltengése abból a frusztrációból származik, hogy valójában szlavizált németek.¹⁶⁹⁰ A német nemzeti érzés ezzel szemben ritkán jelenik meg destruktív nacionalizmusként. Érdekes módon épp Kralik jelent kivételt, aki elítélő módon szól a poroszok frusztrációkból származó agresszív nacionalizmusáról. A németiséget is magába foglaló *kölcsönös* nemzeti gyűlölködésről leginkább a huszita háborúk alatt van szó.

Minthogy az egyetemes civilizációs értéket képviselő *Bildung* legalábbis áthallásosan német, a nemzeti érzésből fakadó németellenesség, ugyancsak áthallásosan egyben a civilizációs haladás ellensége is, ami leginkább az erősen német érzelmű Mayer munkájában érhető tetten, aki mint azt már fentebb idéztem, a magyar nemzeti érzést a középkorias társadalmi struktúra konzerválásának, a civilizált országokhoz való felzárkózás akadályozása ideológiájának tekinti. Hasonlóképpen a cseh nemzeti érzés mélyén is a németek elleni irigységet fedezi fel: „Husz állt a nemzeti mozgalom középpontjában. Táborába sok cseh kisiparos és kisnemes volt, akik irigységgel tekintettek a jómódú német polgárságra”.¹⁶⁹¹ Emellett Mayer ábrázolásában a németellenesség az – ezúttal magyar – *Vaterland* számára is ártalmas: ez az, ami magyar történelem sorsdöntő epizódjánál, Nándorfehérvár eleste után az ország vesztéhez vezet:

„A magyarok ezt az időt véletlenül se arra használták, hogy megerősítsék államukat. A nemesség, pártokra szakadva, folyvást a németek kiűzését követelte az országból. Ebből a vágyból állt politikai bölcsességük egésze. Ez minden hazaszeretet [Vaterlandsliebe], minden közösségi érzet nélkül való volt.”¹⁶⁹²

¹⁶⁸⁸ Kralik 1913: 261.

¹⁶⁸⁹ Huber 1896: 52.

¹⁶⁹⁰ Kralik 1913: 65.

¹⁶⁹¹ Mayer 1909a: 355.

¹⁶⁹² Mayer 1909a: 432.

Alfons Huber is a németellenes nemzeti szenvedélyt látja annak okának, hogy a magyar vezetőréteg nem vette elég komolyan a török fenyegetést. „Csakhogy a magyarok [Ungarn] ismét olyan nemzeti felindulásban voltak, hogy a németekkel szembeni ellenszenvükben nem mérték fel a kívülről fenyegető veszélyt. Már Albert első budai tartózkodása során 1438. március 18-án, a nemzeti gyűlölet orgiát tartott.”¹⁶⁹³

A felekezeti konfliktusok mélyén is a nemzeti érzés destruktív ereje munkál. A felekezeti ellentétek azon a ponton válnak jelentős társadalomszervező és konfliktust kiváltó erővé, mihelyt nemzeti eszme vegyül beléjük. „Husz megégetésének híre – írja például Huber – Csehországban rettenetes nyugtalanságot okozott. Nem pusztán egy ártatlan személy elítélését, a szentéletű és igazhitű pappal való jogtalan bánásmódot látták ebben, hanem halálos sértést a cseh nemzet [čechische Nation], sőt, az egész szlávtság ellen.”¹⁶⁹⁴ A három nagy liberális történész: Mayer, Krones és Huber a vallás társadalomszervező képességében már nemigen hisz, ezek mögött inkább politikai és társadalmi erők működését látja, melyek közül a legfontosabb a nemzeti érzés – amiben viszont e történészek feltétlenül hisznek. Struktúrájában a huszita mozgalom ábrázolása nagyban megegyezik Constantin Höfler felfogásával, mindazonáltal a huszitizmust gyakorlatilag a nemzeti eszme, a katolicizmust a civilizáció váltotta fel.

¹⁶⁹³ Huber 1888: 10.

¹⁶⁹⁴ Huber 1885b: 445.

IV. 4. Gyarmatosítók. Ausztria magyar szemmel

Az Ausztriával való viszony vonatkozásában általánosan elmondható, hogy a szerzők azt az országra nézve káros tényezőnek látják. Még a kifejezetten Habsburg-párti szerzőre, Fraknói Vilmosra is igaz ez. A történész nemcsak olyan, egyébként is ellentmondásos személyiséget marasztal el, mint Szapolyai, Ferdinánd mellett állva ki, akinek trónra kerülését az adott hatalmi viszonyokból következő szükségszerűségnek is látja,¹⁶⁹⁵ de egyenesen a Habsburg-párti magyar államférfiak tiszteletére szólít fel, akik „a fölkelésekhez nem csatlakoztak, sőt azok ellen küzdöttek [...] válságos pillanatokban szavok súlyát a nemzeti érdekek mérlegébe vetették” amiért „hazafiúi hűségét és erkölcsi bátorságát a történelem hálás emlékezettel őrzi”.¹⁶⁹⁶ Mindazonáltal Fraknói is úgy látja, hogy a birodalommal fennálló kapcsolat mind Ausztriát, mind Magyarországot megbénította, mindkét fél stagnálásához vezetett:

„De ezen törekvés egyfelől [ti. a németesítés], s másfelől az ellenzéki állhatatosság folyvást fennmaradt; minek következménye lőn az országnak s vele a birodalomnak stagnatioja, [...] s nem fejlődhetett ki azon nyugodt, biztos állapot, mely a haladást s az egy uralom alatt élő nemzetek közeledését és nemzetközi szövetkezését lehetővé tette volna.”¹⁶⁹⁷

Szalay József szerint az Ausztriával való kapcsolat kezdettől fogva az ország kiszivattyúzásával járt és az ország elhárító pajzsként való használatát jelentette a török ellen.¹⁶⁹⁸ A birodalom már az 1526-os állandósuló kapcsolat előtt is baljós, átok-szerű tényezőként veti árnyékát Magyarországra Marczali Henrik 1911-ből származó ábrázolásában, aki az Albert halála utáni bonyodalmakat – amelyekhez magának a Habsburg uralkodónak már semmi köze nem volt – hozza kapcsolatba a későbbi Habsburg uralommal: „Mindaddig a magyar birodalom lélekben egységes. Rendek, nemzetiségek egyaránt meghajolnak a szent korona eszméje, a király személye előtt. [...] Szinte fátumszerű, hogy ezen páratlanul szilárd szerkezet a Habsburgok első uralomrajutásával indul bomlásnak.”¹⁶⁹⁹ Emellett Marczali meglátásában a magyarság többet szenvedett egyetlen Habsburg uralkodó (I. Liópt), mint

¹⁶⁹⁵ Frankl 1873b: 90.

¹⁶⁹⁶ Frankl 1873b: 265.

¹⁶⁹⁷ Frankl 1873b: 92.

¹⁶⁹⁸ Szalay–Baróti 1898: 192.

¹⁶⁹⁹ Marczali 1911: 313.

bármely török szultán alatt.¹⁷⁰⁰ Marczali az 1687-es országgyűlés Habsburg követeléseit alapvetően jogosnak ítéli, mivel meglátása szerint a korszakban amúgy is csupán két birodalom volt választó királyság, a Német-római Birodalom és Lengyelország, és mindkettő dűledezett. Az abszolutizmus valójában mindenhol napirenden volt Európában, a nagy különbség abban keresendő, hogy „nálunk az állami hatalomnak a központosítása nem az ország érdekét volt hivatva szolgálni, hanem ellenkezőleg (...) Koldussá is kellett tenni Magyarországot”.¹⁷⁰¹

Acsády Ignác festi le a legsötétebb színekkel a Habsburg uralmat. Már munkája struktúrája is utal erre: Mátyás halálával ér véget az első kötet, ami egy, az önállóság jegyében telt, felfelé ívelő nemzeti történelmet zár. A Jagellók uralkodásával kezdődik a második kötet, Acsády előszavában ugyanakkor ezt már a Habsburgok korának nevezi, így egyértelműen az uralkodócsaláddal azonosítja a hanyatló periódust. Az Ausztriával, pontosabban a „németességgel” való ellenségeskedés már munkájának első kötetében is folyvást jelen van. „A német nép örömmel fogadott minden oly vállalkozást, – írja az István-kori német támadásról – mely a többé már nem rettegett, de annál inkább gyűlölt magyarság leigázására irányult.”¹⁷⁰² A „német és a török császárt” a 16. század elejéhez érve pedig Magyarország „két ősi ellenségének” minősíti, kik közül az előbbi „titkos aknamunkával” rombolja az ország nemzetközi tekintélyét.¹⁷⁰³ I. Ferdinánd hatalomra kerülésénél járva Acsády kifejti véleményét az egész Habsburg uralomról, amelyet 1867-ig teljesen homogénnek lát.¹⁷⁰⁴ A szerző ábrázolása szerint nemcsak, hogy önkényes módon, a császári rendszer és nem saját törvényei szerint kormányozták az országot, de ennél sokkal mélyrehatóbban is tönkretételén dolgoztak. Acsády voltaképpen a vasbér törvény sémája szerint gondolja el Magyarország és Ausztria viszonyát: az osztrák kormányzat annyira és éppen csak annyira gondoskodik magyarországi alattvalóiról, hogy azok kitermeljék a szükséges adót és újoncszámot. „Érdekeiket csak annyiban oltalmazta tehát, hogy éppen adót fizessenek s katonát adhassanak [az udvar] telhetetlen hódításvágya kielégítésére.”¹⁷⁰⁵

Mindez nem az uralkodók egyéni döntései, preferenciái, egyáltalán tulajdonságai miatt alakult így. Az uralkodók – talán egyedül I. Lipót kivételével – még rokonszenvesek is lehetnek. Acsády Ferdinándja, akivel a fent idézett folyamatok kezdődtek, aki alatt a magyar társadalom kizsákmányolása és egymásra uszítása megindult „tanult, művelt, szeretetre méltó”

¹⁷⁰⁰ Marczali 1911: 547.

¹⁷⁰¹ Marczali 1911: 536.

¹⁷⁰² Acsády 1903: 81.

¹⁷⁰³ Acsády 1904: 89.

¹⁷⁰⁴ Acsády 1904: 188–189.

¹⁷⁰⁵ Acsády 1904: 188.

egyéniiség.¹⁷⁰⁶ Marczali Albertje, akinek hatása, mint említettem, fátumszerűen indul meg a magyar vezetőréteg züllése, személyesen tapasztalt és bölcs.¹⁷⁰⁷ Schönherr Gyula a millenniumi szintézisben Albert jellemzéséhez Kronest és Hubert idézi – azon passzusokat természetesen kihagyva, melyek a három terület egyesítését nagy politikai gondolatnak láttatják, mi több, Schönherr úgy látja, Albert azzal a meggyőződéssel foglalta el a magyar trónt, hogy Magyarországot teszi meg hatalmas birodalma központjává.¹⁷⁰⁸

A rendszer hibáiért a magyar történészek általában a tanácsadókat, az udvart teszik felelőssé, akik Acsády meglátása szerint eleve oly módon nevelik a majdani uralkodókat, hogy tanácsadóikkal szemben gyenge akaratúak maradjanak.¹⁷⁰⁹ Pedig a szerzők azt is elképzelhetőnek tartják, hogy ha a Habsburgok Magyarország nagyságnak idején veszik át a trónt vagy akár a „nemzeti mozgalom” élére állnak, „nemzeti királyokká” válhattak volna. „Ha a Habsburgok a nemzeti állam föllállításáért folytatott küzdelem élére állnak, ép oly nemzeti királyokat adnak Magyarországnak, mint az Anjouk s a magyar nemzet úgy lelkesedett volna értük, mint Mátyásért.”¹⁷¹⁰ Ezt a nézetet alapjában véve Acsády is osztja: „Nem lehetetlen, – írja a Jagellók uralkodását tárgyalva – hogy ha a Habsburgok ekkor szerzik meg a szent koronát [...] Magyarországot teszik uralmuk középpontjává s legalább egyik águk úgy elmagyarorsodik, mint az Anjou és Luxemburgok ideszakadt nemzedéke.”¹⁷¹¹ A tanácsadók azok, akik Magyarország romlásának tényleges előidézői: „Ferdinánd a magyar ügyeket is osztrák tanácsosaival intézte. Ezek pedig csak tartományt láttak Magyarországon, melyből meggazdagodhatnak s mellyel hatalmukat éreztethetik; de nagysága, jóléte őket aligha érdekelte.”¹⁷¹² Ez a tanácsadói kör kifejezetten bécsiként jelenik meg a munkákban. Marczali a millenniumi szintézis nyolcadik kötetében III. Károly „elfogulatlanságának” okát abban látja, hogy Károly nem Bécsben nevelkedett, ahol „alig volt képzelhető más kormány, mint olyan, mely provinciát lát hazánkban”.

Ez az ősi toposz nemcsak felmenti magukat az uralkodókat, de eleminek és nagyon nehezen megváltoztathatónak mutatja be Ausztria és Magyarország együttélésének mételyező jellegét. A probléma a bécsi körök hosszú időtartamba íródó politikai kultúrájában rejlik, amit nem oldanak meg biológiai tényezők, mint egy-egy elviselhetetlen uralkodó esetében.

¹⁷⁰⁶ Acsády 1904: 152.

¹⁷⁰⁷ Marczali 1911: 286.

¹⁷⁰⁸ Schönherr 1895: 614.

¹⁷⁰⁹ Acsády 1904: 88.

¹⁷¹⁰ Beksics 1898: 405.

¹⁷¹¹ Acsády 1904: 7.

¹⁷¹² Marczali 1911: 399.

„Legbelsőbb valójából folyt a nemzet jogának és az egyes országok önállóságának megtörése.”¹⁷¹³

Bécs Magyarországot „kiszipolyozó” politikájának leírására a valamennyi szerző a „gyarmat” fogalmát használja. Marczali Henrik kiváló monográfiájában is megfogalmazta azt az ambivalens képet, mely Mária Terézia és II. József uralkodását egyszerre láttatta a gyorsütemű fejlődés és a gyarmatosító törekvések korának. „Igy tette ez a rendszer – írja immár saját összefoglalójában – gazdasági tekintetben jogtalan gyarmattá hazánkat.”¹⁷¹⁴ A millenniumi összefoglalóban rá bízott fejezetek egyikében a történész hasonló véleményt fogalmaz meg: „Az ausztriai arisztokratia és különösen a tisztviselők és udvari emberek, körübelől úgy nézték akkor hazánkat, mint a spanyol conquistadorok korában Amerikát.”¹⁷¹⁵ Bár elismeri a „nemesi szűz váll” szerepét a helyzet kialakulásában, jogtalannak és diszfunkcionálisnak minősíti az udvar politikáját.¹⁷¹⁶ Mária Terézia korában az egyébként – mint az lejjebb is még látni fogjuk – leginkább Habsburg-párti szerző, Fraknói Vilmos szerint is „hazánk mintegy gyarmati viszonyban maradt az ausztriai tartományokkal”.¹⁷¹⁷ Acsády meglátásában azonban a gyarmati státusz egészen I. Ferdinánd óta fennállt, minthogy Ausztria viszonyulását Magyarországhoz 1526-tól egészen 1867-ig változatlan viselkedés jellemzi.¹⁷¹⁸ Szalay József is hasonló véleményt fogalmazott meg:

„Ha valamiben, úgy épen ebben, átok gyanánt nehezedett a nemzetre az a mód, a hogy hazánk össze volt kapcsolva Ausztriával I. Ferdinándtól kezdve állandóan gyakorolták az osztrák tartományok kormányai [...] Magyarországnak kiszivattyúzását.”¹⁷¹⁹

Mindemellett az Ausztriával való kapcsolat megítélésére az is rányomja bélyegét, hogy a szerzők ítélete szerint a legnagyobb értéket a nemzet függetlensége jelenti. „Nemzetre nincs nagyobb kincs függetlenségénél” – írja Marczali 1911-es munkájában, ahol különösen nagy hangsúlyt nyer e gondolat.¹⁷²⁰ A függetlenség, mint alapvető érték, nemcsak Ausztria vonatkozásában jelenik meg, hanem a korábbi korszakok értékelésében is elsőrendű

¹⁷¹³ Acsády 1904: 87.

¹⁷¹⁴ Marczali 1911: 570.

¹⁷¹⁵ Marczali 1898: 94.

¹⁷¹⁶ Marczali 1898: 323.

¹⁷¹⁷ Frankl 1873b: 333.

¹⁷¹⁸ Acsády 1904: 189.

¹⁷¹⁹ Szalay–Baróti 1898: 192.

¹⁷²⁰ Marczali 1911: 675.

szempontként lép elő. Acsády meglátása szerint „István király monarchikus alkotásának épen legfőbb, legélesebben kidomborodó jellemvonása az önállóság”.¹⁷²¹ Ez a gondolat az egész Árpád-kor megítélésében is elsőrendű: „A király [...] adta azokat a vezéreszméket, melyek csakhamar áthatották s szolgálatukba helyezték a társadalom minden rétegét. Ezek sorában legelől áll a nemzeti önállóság, a politikai függetlenség gondolata”.¹⁷²² A Habsburg kor ábrázolásában természetesen a függetlenségi gondolat még nagyobb tétellel bír. Érdekes módon a kuruc-labanc ellentét meghaladására törekvő Marczali Henriknél találkozhatunk igen éles megfogalmazásokkal. A történész lépten-nyomon világossá teszi, hogy az ideális fejlődési út nem is egy Ausztriával kötött méltányosabb kapcsolat lett volna, hanem a teljes elszakadás. „Nagy momentum volt ez Kelet Európa történetében – írja II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata kapcsán – [...] még egyszer úgy lehetett volna az ügyeket intézni, hogy Magyarország lengyel szövetségben, Ausztriától függetlenül fejlődhesse”.¹⁷²³ Még az ónodi trónfosztást is „nagy momentumnak” minősíti: bár „a magasztos szónak nem felelt meg a tett” mégis, „a függetlenség álma legalább szóban megvalósult”.¹⁷²⁴ A Rákóczi felkelésről mondott végső ítélete is ebbe az irányba mutat. A mozgalom eredeti és helyes céljaként a teljes elszakadást jelöli meg, nem az Ausztriával való viszony méltányossá alakítását:

„Bárminő szomorú volt a forradalom vége, lefolyása mégis erőt mutatott és eredménye nagy javára vált a magyarságnak. [...] *Nem bírta ugyan elszakítani Magyarországot Ausztriától* [...] de Magyarországnak mégis nemcsak nyugalmat szerzett, hanem oly közjogi állást is, melyből visszafoglalhatta nagy részét annak, ami elveszett.”¹⁷²⁵

A függetlenség nemcsak a történész ítéletének legfontosabb szempontja, de ábrázolásában az általa felelevenített történeti cselekvők értékrendjének is legfontosabb eleme, amely felülír vallást, osztályt és származást. A millenniumi szintézis második kötetében, a magyarság és az újonnan felvett vallás, a kereszténység vonatkozásában Marczali így elmélkedik: „Szemökben eleinte csak a nevek, a külsőségek változtak; a lényeg: a nemzet hatalma és függetlensége, az Árpádház uralma [...] nem is forgott kérdésben.”¹⁷²⁶ A pogány

¹⁷²¹ Acsády 1903: 76.

¹⁷²² Acsády 1903: 388.

¹⁷²³ Marczali 1911: 482.

¹⁷²⁴ Marczali 1911: 551.

¹⁷²⁵ Marczali 1911: 554. Kiemelés tőlem.

¹⁷²⁶ Marczali 1896: 32.

lázadás motivációt pedig a következő módon magyarázza: „Azzal a kérlelhetetlen egyszerű logikával, melylyel a nagy tömegek gondolkoznak, egész Magyarország levonta a következtetést az utolsó félszázad történetéből. Míg pogány volt a nemzet, független, hatalmas volt, ellenségeinek réme.”¹⁷²⁷ „Most úr és köznép egy közös cél elérésére egyesülhet, mert a haza függetlensége szent volt mindenki előtt.”¹⁷²⁸ Acsády Ignác munkájában a függetlenséghez való ragaszkodás az egyik legelemibb magyar karakterjegyként jelenik meg. „A másik meg a szabadságszeretet, vagyis az állami önállósághoz, nemzetközi függetlenséghez való történelmi ragaszkodás, mely ezer év viharaiban sem ingott meg és olthatatlanul él benne mind e mai napig.”¹⁷²⁹

Aki talán a legnagyobb igyekezettel próbálta menteni a birodalommal való kapcsolatot e lesújtó Ausztria kép ellenére, az Beksics Gusztáv, a kiegyezéspárti publicista, a történelmi érvelés ikonikus alakja volt. A tízkötetes millenniumi szintézisben Beksics vállalta az 1849-től a jelenig ívelő korszakot, amelyet a főszerkesztő, a korszak közelsége miatt jobbnak látott nem történészre bízni. A kötet kiadói előszavában Emich Gusztáv a Beksicsre bízott fejezeteket „kétségtelenül a legnehezebb résznek” látta.

Beksics a hatáskörébe nem tartozó korszakokra is visszaütal néha terjedelmes fejezetében. Az 1848–49-es események utáni, az egy pillanattig sem mentegedett, legfeljebb csak a „gonosz tanácsadókra” hárított megtorlásokat például szembeállítja Ausztriának a Rákóczi-felkelés utáni politikájával.

„Bécs nem volt minidg kegyetlen és nagyravágyó, a midőn a magyar nemzet fegyvert fogott igazainak védelmére és midőn sikerült az alkotmányvédő nemzetet legyőznie. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcza után a bécsi politika nemes szivre és lángésztre való irányt mutatott.”¹⁷³⁰

Beksics mindemellett – összhangban röpiratainak történelemképével – a „közép-dunai”, „szorosan egységes” birodalmat történelmi szükségszerűségnek látja, mely „csak úgy állhat fenn külső ellenséggel szemben, ha erős, s úgy nem bomlik szét belső bomlasztó erői következtében, ha szorosan egységes”. Ez a Habsburgok tetteire is magyarázatot ad, amennyiben e „világtörvény” hatása alatt cselekedtek. Mi több, a mások által démonizált

¹⁷²⁷ Marczali 1896: 38.

¹⁷²⁸ Marczali 1896: 39.

¹⁷²⁹ Acsády 1903: 33.

¹⁷³⁰ Beksics 1896: 416.

„Bécs” is új megvilágításba kerül: nem gyűlölte soha a „magyart mint nemzetet” hanem csakis úgy, mint a világtörvény érvényesülését akadályozó tényezőt. Még a jogeljátszás elméletére is érvényes ez a tétel: „A magyar alkotmány nem azért koboztatott el, mintha Bach gyűlölte volna az alkotmányosságot, hisz ő is küzdött a nép jogaiért. A jogvesztés elméletének alapjára azért állott át úgy ő, mint utóda Schmerling, mert ez felelt meg a centralisation érdekének.”¹⁷³¹ Mindazonáltal ez a meglátás nem vezeti el a szerzőt a magyar függetlenségi mozgalmak időszerűtlenségének, civilizációellenességének gondolatához. Ezek ugyanis nem az öncélú, önfenntartási ösztönöket követték, hanem voltaképpen „ugyanazon kényszerítőerőnek” engedelmessé váltak, mikor a Mohács előtti Magyarország – tehát egy szintén erős közép-dunai hatalom – visszaállítását célozták. Nem a Habsburgokat gyűlölték, hanem a „birodalmi eszmének” azon következményét, hogy a „közép-dunai” birodalom súlypontja immár nem Magyarországra esik.¹⁷³²

A szerző szerint a Habsburgoknak két választásuk van a birodalmi centralizáció megszervezésére: vagy Magyarország által vagy annak ellenében. Bár elismeri, hogy az uralkodóház rendre a második alternatívák választotta, a közös történelem mégsem teljesen egynemű ábrázolásában, mivel azt is megjegyzi, hogy „koronként révedezett egyes tagjainak szeme előtt az alternatíva első része”. Bár a közleműlt megírásával bízták csak meg, Beksics ezt nem tudta maradéktalanul teljesíteni anélkül, hogy a Habsburg-magyar háromszáz éves együttélés tanulságát ne fogalmazná meg. Beksics kettős tanulságot lát „felfelé” és „lefelé”: előbbi, a „Bécsnek” szóló arra int, hogy a beolvasztó törekvések nem sikerülhetnek, utóbbi pedig a forradalmi irányt figyelmezteti arra, hogy az elszakadásra való törekvések sem sikerülhetnek.¹⁷³³ A „nagy probléma békés megoldását” a kiegyezés: a centralizált birodalmi eszme a magyar nemzeti állam gondolatával való összeforrasztása jelenti.¹⁷³⁴ Ennek megkövetelése Beksics szerint „Ferenc József a nemzettel egyetértve fátyolt vetett a szomorú múltra”.¹⁷³⁵ A szerző múlt alatt valószínűleg a megtorlások korszakát értette, de érthette volna az egész háromszáz éves kapcsolatot is, amelynek magyar ábrázolásából nem következett az Ausztriával való együttélés szükséges vagy jótékony volta.

¹⁷³¹ Beksics 1896: 405.

¹⁷³² Beksics 1896: 404–405.

¹⁷³³ Beksics 1898: 451.

¹⁷³⁴ Beksics 1898: 405.

¹⁷³⁵ Beksics 1898: 517.

IV. 5. Lázadók – szabadságharcosok

Lássuk immár konkrét események reprezentációit vizsgálva a fent bemutatott tendenciák érvényesülését.

A huszita mozgalom ábrázolásában az osztrák-német birodalmi összefoglalók igen egységesnek bizonyulnak. Amint arról már szó volt, nemzeti mozgalomnak látják a huszitizmust: egy olyan nemzeti gyűlölködési folyamat robbanását látják benne, melynek alapjai még Husz fellépése előtt, IV. Károly és fia, Vencel uralkodása alatt fejlődtek ki. „A teológusok veszekedéseiben, – írja Krones – a németek és csehek közti egyre szenvedélyesebb vitában erőre kapott a gyalázatos *nemzeti gyűlölködés* és az ellenszenv Németországgal szemben, amely Vencel trónra kerülése óta a *király felfogásában* is szövetségesre talált.”¹⁷³⁶ Huber meglátása szerint Husz prédikációi és eszméi nem gyakoroltak volna olyan mély hatást, ha nem vonultatnak fel nemzeti jelszavakat, amelyekkel képes volt a nép széles rétegeit is bevonni.¹⁷³⁷ Kralik a huszitizmusban a nemzeti és a vallási *Hyperidealismus* egyesülését látta, amelyek megítélése szerint „félreismerték mind a nacionalizmus, mind a vallás alapjait”, ami általános kulturális hanyatláshoz vezetett. Mayer, mint már fentebb más kontextusban már idézett szavaiból kitűnik, a huszitizmust alapvetően szintén nemzeti mozgalomnak látta, amelyhez a csehek a németekkel szembeni irigységből csatlakoznak.¹⁷³⁸

A huszita háborúkat a kultúra pusztulásaként írják le. Valójában e rombolást inkább magának a „cseh nemzeti mozgalomnak” róják fel, mintsem egy kétoldalú, többszereplős konfliktusnak. Kralik meglátásában „a felülről támogatott nemzeti radikalizmus, amely a vallási radikalizmussal egybefonódott, sajnálatos módon örökre megkárosította Csehország csodálatos kultúráját.” Így a husziták ellenségei a kultúra makulátlan védelmezőivé léphetnek elő a szerző ábrázolásában: „Albert herceget tekinthetjük a kultúra egyedülálló élharcosának a fenyegető barbarizmussal szemben.”¹⁷³⁹ Mayer, bár a harcok kezdetein a husziták morális fölényének tulajdonítja Zsigmond hadserege feletti győzelmet,¹⁷⁴⁰ hasonlóképpen a legnagyobb

¹⁷³⁶ Krones 1879b: 234. Kiemelés az eredetiben.

¹⁷³⁷ Huber 1885b: 427.

¹⁷³⁸ Mayer 1909a: 355.

¹⁷³⁹ Kralik 1913: 66.

¹⁷⁴⁰ „Cséphadaróval és szöges buzogányokkal felfegyverkezve harcoltak ezek a csapatok hitért, nemzetért és hazáért [Vaterland], győzniük kellett azon fegyelmetlen keresztessékekkel szemben, akiket Zsigmond ellenük vezényelt és akik nem egy eszméért harcoltak.” Mayer 1909a: 372.

rombolást a „fanatikus táboríták” tevékenységének tulajdonítja, akik nemre és korra való tekintet nélkül irtják a németeket.¹⁷⁴¹

Husz és a huszitizmus ábrázolása az a terület, amelynek kapcsán egyértelműen tetten érhető Josef Pekař szellemi műhelyének, a Goll-iskolának konfliktusos viszonyulása a Palacký majd Masaryk által közvetített Husz-kultuszhoz. Bár Pekař is meghatározónak tartja a huszita konfliktus nemzeti vonatkozásait, ezek nála kibogozhatatlanul összegabalyodnak különböző gazdasági motivációkkal. Bár a szerző nem tesz általános megállapítást a nemzeti érzés és a nemzeti konfliktusok alapvetően társadalmi-gazdasági motiváltságáról, ábrázolásában a cseh iparosok azért üldözik a túlnyomóan német többségű városok német iparos- és vezetőrétegét, mert vagyonukra és pozícióikra kívánnak szert tenni, ez az alapvető társadalmi érdekkülönbség pedig mintegy egybeesik azzal, hogy e feltörekvő, huszita réteg csehül, a városi vezetőség pedig németül beszél.¹⁷⁴² A huszitizmus kultuszára nézve még ennél is súlyosabb megállapítás azonban az, hogy Pekař meglátása szerint egyáltalán nem beszélhetünk egységes programról a mozgalom kapcsán, a Bibliára mint egyedüli autoritásra való hivatkozás ugyanis egy szempillantás alatt véleménykülönbségekhez vezetett – ami valamennyi eretnekmozgalom általános tünetének tekinthető. Még az alapvető tételek értelmezésében is szakadéknyi különbség mutatkozott társadalmi csoportok szerint, például a legradikálisabb táboríták és az egyetemi polgárság között.¹⁷⁴³ Ez az ábrázolás egyértelműen kizárta egy olyan értelmezés lehetőségét, miszerint a huszitizmus a cseh nemzet lényegének kifejezője lett volna, amihez a nemzeti ébredés kívánt visszatérni a 19. század elején, és amelynek újraélése a mindenkori cseh társadalom legfontosabb feladata.

A harmincéves háború cseh szakaszában, mint az említettük, Mayer és Krones az elavult, feudális társadalmi rend képviselőinek utolsó erőfeszítését látták, idejemúlt és méltatlan hatalmuk fenntartására. Mayer ábrázolásában feltűnő, hogy a konfliktus cseh főszereplői kizárólag a cseh *rendek*. E rendek megszűnése pedig nem is az eseménytörténeti részben kerül alaposabb bemutatásra, hanem a különálló társadalomtörténeti fejezetben. Kralík az 1618–1620-as cseh eseményekben csak a huszita kor feszültségeinek újrarobbanását látja. Minthogy a korabeli cseh állapotokat szerinte a rendek jogtalan túlhatalma jellemezte, amely a koronát szinte csak pusztá formálitássá degradálta, a mozgalom leverése utáni megtorló intézkedések

¹⁷⁴¹ Mayer 1909a: 373.

¹⁷⁴² Pekař 1914: 63.

¹⁷⁴³ Pekař 1914: 64.

megítélése szerint a jogos állapot visszaállítását jelentették, nem annak bosszúból való megszüntetését vagy a múlt eltörlését.¹⁷⁴⁴

Josef Pekař természetesen nem a romantika korának „a nép erkölcsi hanyatlására” építő magyarázó sémájával beszéli el a cseh mozgalom verségének történetét, és nem is az önös érdekei mentén cselekvő cseh nemességet okolja, mint Josef Kalousek, akinek meglátása nagyban hasonlít a fent idézett osztrák-német szerzőkéire. Pekař meglátásában a konfliktus kiváltó oka a cseh protestánsoktól való félelemre nevelt Ferdinánd, akinek hatalomra jutása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy *mindkét táborban* azok a radikálisok kerüljenek előtérbe, akik ellenfelük teljes megsemmisítésre törekedtek. A verség utáni pusztítás Pekař totális rombolásnak írja le, amely „teljesen megbénította a nemzet kulturális életét”.¹⁷⁴⁵ A történész e munkájában még nem emeli ki a barokk kultúra jótékony hatásait, amelynek elemzésével a háború után nagyban árnyalta a fehérhegyi verség utáni teljes nemzeti hanyatlásról alkotott elképzelést. A magyar nemesi felkeléseket Pekař csak futólag említi, ami mélyebb elemzést nem tesz lehetővé.

A magyar történelem vonatkozásában az első jelentős Habsburg-magyar konfliktust Szapolyai János és I. Ferdinánd trónharca jelenti. Az osztrák-német szerzők egységesek a konfliktus megítélésében. A leginkább konfrontatív megfogalmazással ezúttal is Mayer él: Szapolyait eszerint az oszmán szövetség teszi menthetetlenné. „Zápolya szövetsége az oszmánokkal Magyarország és Európa keresztény kultúrájának elárulása volt. A Habsburgok a keleti barbárságtól védő mentsvárként tűntek fel.”¹⁷⁴⁶ Krones, munkája általános kibékítőbb hangnemének megfelelően a „gyenge szívű Zápolyával” kapcsolatban is finomabb megfogalmazással él, ugyanakkor ő is elítéli a főnemest, amiért a szultán „vazallusává” vált.¹⁷⁴⁷ Míg Krones implicit módon azonos kategória alá sorolja Szapolyait Ferdinánddal (*die beide Gägenkönige*), és János rendek általi támogatottságát egyenrangúként mérlegeli a Habsburg uralkodónak az örökösödési szerződésre hivatkozó jogigényével,¹⁷⁴⁸ Alfons Huber már Szapolyait is azon „magyar urak” körébe sorolja, akik „nagyravágyásukban” az állam élére akartak állni. Ezzel már eleve kizárja annak lehetőségét, hogy Szapolyait bármilyen királyként tartsa számon az olvasó.¹⁷⁴⁹

¹⁷⁴⁴ Kralik 1913: 129.

¹⁷⁴⁵ Pekař 1914: 93–94.

¹⁷⁴⁶ Mayer 1909b: 13.

¹⁷⁴⁷ Krones 1879c: 191.

¹⁷⁴⁸ Krones 1879c: 189.

¹⁷⁴⁹ Huber 1892: 8.

Éppen ekként tekintenek azonban Szapolyaira a korpusz magyar szerzőinek túlnyomó többsége. A valamikori erdélyi vajda a magyar narratívákban igen fontos helyet foglal el. A szerzők ugyanis az elkövetkezendő százötven vagy akár háromszáz évet meghatározó döntő mozzanatot látnak a trónharcban – mint láttuk, Acsády Ignác e konfliktust tárgyalva fejti ki a Habsburg uralom egészét meghatározó, legfontosabb jellemzőket.

A korpusz legkorábbi munkája, Fraknói Vilmos összefoglalója az egyetlen, amelyben egyértelműen Ferdinánd-párti nézettel találkozunk. A szerző meglátása szerint Szapolyai trónkövetelő, aki ha nem is hajlandó teljesen feláldozni az országot hatalomvágya kielégítése érdekében, mégis hazája javát kockáztatja a hatalomért.¹⁷⁵⁰ Ferdinánd, a nagyhatalmú V. Károly öccsének győzelme kétségtelen volt, amit Szapolyai és hívei elmulasztottak „hidegen megfontolni”. Bár a polgárháborút *mindkét fél* hajthatatlansága idézi elő, a kettő közül a magyar nemesnek kellett volna tehát látnia ügyének reménytelenségét. Szapolyai makacs ragaszkodása a hatalomhoz a törökkel való szövetséghez vezetett: „oly elhatározás, mely hazánkra nézve százados szenvedések kútforrásává lőn.”¹⁷⁵¹

A többi szerző nem osztja ezt a véleményt. Mint azt más kontextusban idéztük, Szalay ábrázolásában „a nemzet” Szapolyait akarja, ami legitimálja törekvéseit. Marczali hasonlóképpen a nemzet „bálványának” tekinti Szapolyait, ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a vajdának politikailag vajmi kevés perspektívája volt. A Szapolyai pártján álló nemességet pedig „kulturális szempontból” a 11. század pogány lázadóihoz hasonlítja, ugyanakkor úgy látja, előbbiek viselkedését nem menti vallási, vagy nemzeti fanatizmus, mint egykor.¹⁷⁵²

Acsády Ignác az, aki a legélesebb kontrasztot alkotja Fraknóival. Mint az fentebb említettem, Szapolyai a Ferdinánddal való küzdelem idejére Acsády ábrázolásában a megtorlások szörnyetegéből nemes érzelmű emberré válik, aki a nemzet vágya, reménye, „mindenki” őt akarja királynak. E – hirtelen jött – nemes tulajdonságai ellenére mégsem az a „gondviselés szerű” alak, akire szükség lett volna, mégis érezhetően Ferdinánd felett áll. Utóbbit csak egy maroknyi, Pozsonyba szakadt nagyúr képviseli, akik „kívül állnak a nemzeten” és Acsády ábrázolásában gyakorlatilag hullarablók: azért szegődtek csak Ferdinánd mellé, hogy megkapják a Mohácsnál elesett birtokosok javait.¹⁷⁵³ Az ország feldarabolásához, Fraknóival éles ellentétben, Acsády szerint Ferdinánd politikája vezetett el – a Habsburg

¹⁷⁵⁰ Frankl 1873b: 2–3.

¹⁷⁵¹ Frankl 1873b: 11.

¹⁷⁵² Marczali 1911: 395.

¹⁷⁵³ Acsády 1904: 143.

félreállása esetén ugyanis János biztosítani tudta volna az ország egységét.¹⁷⁵⁴ A millenniumi szintézisbe szintén Acsády írta a vonatkozó fejezetet. Bár kevésbé éles megfogalmazással él, mint későbbi művében, és hiányzik a Ferdinánd apropóján megfogalmazott elmarasztaló ítélet is az egész háromszáz éves magyar–Habsburg kapcsolatról, Szapolyai igaza egyértelmű marad. Az irgalom és emberszeretet emberének látja, akinek fontossága abban rejlik, hogy a „nemzeti vérből való utolsó király”, akivel sírba száll az önállóság és függetlenség.¹⁷⁵⁵ Ez már önmagában tiszteletre kötelezi az utókort, ha voltaképpen sok jót Acsády sem ír a vajda javára: ábrázolásában Szapolyai sem tartja tiszteletben a rendeket, *de magyar*, erőtlen, *de legalább nem idegen*.¹⁷⁵⁶

Akadtt egy olyan felkelés, amely, mint ahogyan azt az ifjabb Andrassy munkájában is láttuk, a kiegyezés egyfajta előképéül is szolgálhatott: Bocskai István mozgalma. Két magyar történész munkájában találkozhatunk kimondottan ilyen vagy erősen erre tendáló ábrázolással: Marczali Henrik és – a fentiek fényében talán meglepő módon – Acsády Ignác műveiben. Acsády ugyanakkor csak a millenniumi szintézisbe írt fejezetében nyújt ilyesfajta ábrázolást. Explicit módon ebben sem nevezi a felkelést lezáró békét a kiegyezés előképének, ugyanakkor leírásában nehéz nem észrevenni az áthallásokat. Bocskai az „egész nemzetet képviselni tudja”, „sohasem volt loyálisabb forradalmár, mint ő; sohasem volt igazoltabb felkelés, mint az övé”, mindvégig, „a háború alatt fölzaklatott szenvedélyek közepette” is az uralkodócsaláddal való békés megegyezés híve, még akkor is, mikor a nép körében már elterjed a gondolat, miszerint „német király egyáltalán nem kell”.¹⁷⁵⁷ Voltaképpen Bocskai csak azért kezdte meg felkelését, hogy kiegyezhessen – e kiegyezést pedig felkelésének többi vezetőjével együtt végig tudatosan tervezi. Gyökeresen véget vetni „az elmúlt évek rémuralmának” és visszaadni „Magyarországot a magyaroknak” jelentik azt a minimumot, „melyet katonai sikerek közepette sem emeltek, melyből azonban a legkedvezőtlenebb viszonyok közt sem akartak engedni”.¹⁷⁵⁸ Századfordulós munkájában szintén fontos egyéniségként lép elő Bocskai, ekkor azonban a hangsúly arra kerül, – összhangban e munka már fentebb elemzett tendenciájával – hogy Bocskai a hajdúk bevonásával egyfajta harmóniát hozott létre a különböző osztályok között: „A kóbor, hajléktalan, fosztogató köznép szövetkezése [sic] volt ez az uralkodó társadalommal,

¹⁷⁵⁴ Acsády 1904: 151.

¹⁷⁵⁵ Acsády 1897: 144.

¹⁷⁵⁶ Acsády 1897: 161–162.

¹⁷⁵⁷ Acsády 1897: 607.

¹⁷⁵⁸ Acsády 1897: 607.

a haza megmentésére. Ez a szövetség a magyar szabadság hőseivé avatta a hontalan hajdúságot”.¹⁷⁵⁹

Marczali 1911-es szintézisében már egyértelműen *első kiegyezésről* beszél, ezt azonban nem az Acsádyéhoz hasonló ábrázolási technikával támasztja alá. A történész szemében a felkelést lezáró béke annyiban tekinthető a kiegyezés előképének, – és egyben ez Bocskai „államférfiúi belátásának legfőbb emléke” is – hogy a magyar szabadságjogok biztosításba az osztrák örökös tartományokat is bevonta, és szövetségre lépett az udvari politika ellen szintén állandó küzdelmet folytató lajtántúli rendekkel is.¹⁷⁶⁰

Szalay József számára Bocskai felkelését nemzeti jellege teszi nagy eseménnyé, a megkötött békét nem hozza kapcsolatba a kiegyezéssel. Fraknói általános jelleggel elutasítja a Habsburg-ellenes felkeléseket – kivételt a Rákóczi vezette mozgalom jelent, de ez is inkább Rákóczi személyisége miatt. Ha magukhoz a felkelésekhez érve nem is szól elmarasztaló jelleggel az egyes szereplőkről, magáról a jelenségről igen lesújtó a véleménye: úgy látja, hogy azért szilárdulhatott meg a török uralom, mert az – addig, mint említettem, egy és oszthatatlan főszereplőként ábrázolt – nemzet egy része segítségül hívta törököt és ennek eredményeképpen annak uralma immár nemzetközi szerződésekben is biztosított.¹⁷⁶¹

Az osztrák-német szerzők közül egyedül Kralik munkájában számít a Bocskai felkelését lezáró bécsi béke a kiegyezés előképének, pontosan ugyanazon okból, mint Marczali Henriknél: „Ez a *bécsi béke* az első osztrák–magyar *kiegyezés*, minthogy benne a magyar rendek új kiváltságaikat nemcsak királyuk, a császár, hanem Ferdinánd stájerországi főherceg, és a csehországi, morvaországi, sziléziai, lausitzi, felső- és alsó-ausztriai, valamint a stájerországi rendek által is garantálta.”¹⁷⁶²

Alfons Hubernél Bocskai egyike azoknak a nagy ambíciójú nagyuraknak, akikről még Szapolyai küzdelmeit tárgyalva megállapította, hogy hiúságukat a török megtalálja és kihasználja, ezáltal tud ugyanis csak bármi veszélyt jelenteni Ausztria számára. Voltaképpen tehát a török a cselekvő, aki könnyen kiaknázza a felkelések vezetőinek emberi gyengeségeit.¹⁷⁶³ Bocskai kapcsán ismét érdekes példáját láthatjuk annak, hogy e szerzők miként olvasták és idézték egymást. Huber így elmélkedik Bocskai lehetséges motivációiról: „Becsvágya volt, vagy a császár magyarországi és erdélyi eljárása feletti ingerültség, ami végül

¹⁷⁵⁹ Acsády 1904: 247.

¹⁷⁶⁰ Marczali 1911: 460.

¹⁷⁶¹ Frankl 1873b: 85.

¹⁷⁶² Kralik 1913: 110. Kiemelés az eredetiben.

¹⁷⁶³ Huber 1892: 6.

arra indította, hogy kitűzze a felkelés zászlaját? Nem tudjuk.”¹⁷⁶⁴ A szerző, aki kiválóan megtanult magyarul, e gondolatmenethez Szilágyi Sándornak a *Monumenta comitalia regni Transylvaniae* ötödik kötetébe írt előszavát hivatkozva. Ugyanakkor ebben Szilágyi, jóllehet korántsem fogalmaz olyan pátoszosan Bocskaival kapcsolatban, mint 1866-os *Erdélyország története* című munkájában,¹⁷⁶⁵ a Huber által nyitva hagyott kérdést megválaszolta, nem hagyva kétséget a főúr értékrendje felől: „bármily híve volt is ő Rudolf kormányának, nem volt hiva azon pontig, hol a király iránti hűség a hazafi kötelességével összeütközésbe jött.”¹⁷⁶⁶ Huber tehát a tényanyagot úgy vette át Szilágyitól, hogy a magyar történész mesternarratíváját nem tette magáéva, hanem a sajátjához idomította az adatokat.

A szakirodalom egyik általános megállapítása szerint az „osztrákok” nagy előszeretettel írtak a magyarországi függetlenségi mozgalmakról, éles kritika tárgyává téve és teljes mértékben elítélve azokat.¹⁷⁶⁷ Erre természetesen valóban bőven akad példa még a napi sajtóban is – ebben nem volt igazán különbség a keresztényszocialista *Reichspost* és nagy riválisa, a liberális *Neue Freie Presse* közt.

Azonban történész szerzőinkre vonatkozóan az egyértelmű elítélés tétele nem feltétlenül állja meg a helyét. Franz Krones szintézisében például nem Bocskai tevékenységére kerül a hangsúly, hanem Rudolf kormányzásának anomáliáira. Az apró betűs részben bemutatott, dörzsöltnek és elővigyázatosnak ábrázolt Bocskai csupán egy racionálisan, önös érdekeinek megfelelően cselekvő szereplő, aki logikusan reagál a Habsburg udvar káoszos működésére – az egész helyzet nagyjából arra emlékeztet, ahogyan az óvatlan ember megbetegszik.¹⁷⁶⁸ Franz Martin Mayer ábrázolásában pedig érdekes módon szinte kedvező véleménnyel találkozunk az „okos és tetterős” Bocskai vonatkozásában. Ez azért lehetséges, mert a német kultúrterülettől is elszakító ellenreformáció fontosabb történelmi folyamatot jelent számára a magyarországi fejleményeknél. Így a protestáns, felekezeti viszonylag toleráns Bocskai és Bethlen pozitív elbírálás alá kerül, holott Mayer egyéb megnyilvánulásaiból kiindulva a széles néprétegeket elnyomó ideológiaként azonosított *Freiheit der Nation* képmutató élharcosainak „leleplezését” várnánk.

Bár megbontja az időrendet, érdemes itt kitérni egy másik potenciális kiegyezés-előkép, a *Pragmatica Sanctio* megítélésére. Magyar részről Marczali Henrik az egyetlen, aki a

¹⁷⁶⁴ Huber 1892: 458.

¹⁷⁶⁵ Szilágyi 1866: 48. „Bocskaival, ki buzgó protestáns és jó hazafi volt, s kinek az utolsó események éppen e két érzelmét sértették. Az eredmény megmutatta, hogy ez volt a leghelyesebb választás. Oh bizonynyal rettenetes dolgok voltak azok, melyek a császárnak oly rendületlen s erős jellemű hívét az ellentáborba korbácsolták.”

¹⁷⁶⁶ Szilágyi (szerk.) 1879: 293.

¹⁷⁶⁷ Vö. Erős 2015: 356.

¹⁷⁶⁸ Krones 1879c: 353–360.

rendelkezésről úgy nyilatkozik, hogy az a dualizmus előzménye, mi több, kezdete lenne. Marczali ennek vonatkozásában természetesen nem a rendelkezés *Indivisibiliter ac inseparabiliter* kitételét idézi, hanem Magyarország külön kormányzandóságának tételét. „Azt, hogy Magyarország területi épsége és az elv, hogy nem kormányozható az örökös tartományok módjára, még a király és a rendek megegyezésével sem változtatható meg, tehát sarkalatos alaptörvény marad mindenkorra. [...] Történetileg véve, ez a törvényes dualizmus kezdete.”¹⁷⁶⁹ Az idézet Marczali 1911-es munkájából származik, a millenniumi összefoglalóban, jóllehet, természetesen rá bízták a fejezetet, nem fogalmaz meg ilyen egyértelmű azonosítást. Inkább azt hangsúlyozza, hogy „a törvény szövegének minden látszólagos alázatossága mellett mennyire fenntartja Magyarország önállását” minthogy Marczali meglátása szerint az ország „egyéb közösséget, mint a dynastiának és az uralkodónak azonosságát” nem ismert el.¹⁷⁷⁰ Mindemellett pedig a törvénnyel épp Magyarország járt jól, mivel a török fenyegetés ellen biztosítékot nyert „önállásának” feláldozása nélkül.

Osztrák-német szerzőink közül senki nem láttatja a *Pragmatica Sancti*ót a dualista berendezkedés történelmi előzményének. Franz Krones és Richard Kralik az, aki külön foglalkozik a leszármazási kapcsolat kérdésével, melynek fennállását mindketten tagadják. Krones szerint a törvény korszakos fontosságú, mivel kimondja a területek egybetartozását, ugyanakkor sem reáluniót, sem perszónaluniót, sem dualizmust nem jelentett, ezek bármelyikének legitimálására használni téves eljárás.¹⁷⁷¹ Kralik leírása a magyar vezető réteg szándékairól és motivációiról teljes ellentéte a Marczali és más magyar szerzők által nyújtott képnek. „A magyarok közvetlen kapcsolatot akartak a többi tartománnyal, nemcsak a király személyén keresztül, hanem a közös megegyezés által létrehozott összuralmát [Gesammtregelung] akarták a belépésükkel oszthatatlanná és elválaszthatatlanná váló összterületeknek [Gesamtgebildes] – tehát a dualizmus egyenes ellenkezőjét akarták.”¹⁷⁷²

II. Rákóczi Ferenc felkelését leginkább Kralik és Mayer marasztalják el. Kralik leginkább a felkelés osztályvetületét veszi kritika alá és a már megidézett, jól bevált módon mutat rá arra, hogy a nemzeti szabadság voltaképpen csak a felső réteg javát jelenti: „A harc a magyar [ungarische] szabadságért folyt, mialatt a magyar nemesség mindenekelőtt a hagyományos adómentességét értette. A vallásszabadság is csak ürügy volt [...]” Mindazonáltal lejjebb már az egész magyar faj (*magyarischen Rasse*) azon törekvéséről beszél,

¹⁷⁶⁹ Marczali 1911: 555.

¹⁷⁷⁰ Marczali 1898: 222.

¹⁷⁷¹ Krones 1879d: 394–395.

¹⁷⁷² Kralik 1913: 193.

hogy független, semmilyen jogviszony által nem korlátozott testet alkosson – tehát osztálytól független, egységes célt is lát a felkelésben.¹⁷⁷³ Ezzel szemben Franz Martin Mayer a különböző rétegek céljainak szerteágazását hangsúlyozza: „Kétféle résztvevője volt e pusztító felkelésnek, amit a magyarok [Magyaren] dinasztijuk örökös ellenségének pénzéből, épp akkor kezdtek meg, amikor az szorongatott helyzetben volt”. Míg empatikusan szól a „vallás- és lelkiismereti szabadságért küzdő” polgárságról és parasztságról, elítéli az „egoista” vezető réteget, amely kizárólag saját kiváltságait féltette. Ezen ítéletéhez Mayer Horváth Mihály 1851 és 1855 között, Pesten, németül megjelent munkájának vonatkozó fejezetét idézi, miszerint e réteg „csak saját magával törődött és a nép szomorú sorsára a legújabb időkig nem fordított figyelmet.”¹⁷⁷⁴ Valójában nemcsak a reformkori Horváth látta ezt így, Marczali Henrik 1911-es munkájában is hasonlóan elmarasztaló ítéletet találunk a felkelés vezető rétegéről: „A forradalmat a vezetők viszálya és cselszövései, a főnemesi pompa fojtották meg; a német sereg csak végrehajtotta az ítéletet. Most sem volt másképp mint Mohácsnál.”¹⁷⁷⁵ Valójában a Rákóczi személyét érintő kritika az a pont, ami Mayer előadásából a leginkább megbotránkoztató a magyarországi értelmezés szemszögéből. A fejedelem igen együgyű alakként jelenik meg, aki semmit nem fog fel a nagypolitika működéséből és teljesen felül a ravasz francia királynak. „Lajos király végre elérte Magyarországon, amire törekedett; így hát beszüntette a segélypénzeket, Rákóczinak volt oka panaszkodni, úgy kiszívták, mint egy narancsot, aztán elhajították.”¹⁷⁷⁶ Mayer kitér arra is, hogy Rákóczi franciaországi száműzetésében Párizsban kártyabarlangot üzemeltett.¹⁷⁷⁷ Ennek az epizódnak a felelegetése pár évvel később Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című munkájában nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a fiatal történészt heves támadások érték.

Krones a felkelés kapcsán az ország megosztottságát hangsúlyozza „messze nem állt egész Magyarország a felkelés zászlaja alá”. Ábrázolásában a trónfosztást csak az ónodi terrorral tudta kierőszakolni a vezetés. Rákóczinak a szerző önámítását rója fel, és igyekszik bizonyítani, hogy legnagyobb tisztelői félreismerték a fejedelem jellemét. A memoárjaiban Rákóczit kedvező képben lefestő Saint Simon például „nem merült el Rákóczi zárkózott lelkiületének mélységeiben; nem ismerte gyötrő nagyravágását, a férfi elpusztíthatatlan reményét arra, hogy még egyszer diadalmaskodjon veszett ügye”.¹⁷⁷⁸

¹⁷⁷³ Kralik 1913: 182.

¹⁷⁷⁴ Horváth 1855. II. 379. Mayerra is igaz, hogy a világképével harmonizáló nézeteket előszeretettel idézi Horváth munkájából, figyelmen kívül hagyja azonban azokat, amelyek nem illenek a magyar történelemről – kiváltképp a magyar nemzetfogalomról – alkotott elképzeléseibe.

¹⁷⁷⁵ Marczali 1911: 551.

¹⁷⁷⁶ Mayer 1909b: 243.

¹⁷⁷⁷ Mayer 1909b: 244.

¹⁷⁷⁸ Krones 1879d: 115.

Rákóczi személyének bírálata éles kontrasztot alkot a magyarországi narratívákkal, amelyekben a mozgalom minden bevallott tévedése és végső bukása mellett Rákóczi személyének kiválósága, mi több, kifejezetten szeretetre méltó volta jelent biztos pontot. „II. Rákóczi Ferenc – írja a függetlenségi romantikával semmiképp sem vádolható Fraknói Vilmos – nemcsak politikai tevékenysége, hanem személyének rokonszenves tulajdonai és életpályájának részvétet keltő fordulatai által is, az újabb hazai történelem legfigyelemreméltóbb alakjai közé tartozik.”¹⁷⁷⁹ A történész láthatóan nem gondolja úgy, hogy a fejedelmet félreismerték volna méltatói: „Rákóczi szerény és nemes föllépése, magas műveltsége és szeretetreméltó tulajdonai által köztiszteletet vívott ki a francia udvarnál.”¹⁷⁸⁰ Acsády számára, hasonlóképpen éles ellentétben az osztrák-német szerzők meglátásával, a felkelés különlegessége éppen abban rejlik, hogy a tömegek kezdeményezik, hazahívják Rákóczit, aki „nemzetivé teszi” mozgalmukat. Átlátja „nemesség korcs állapotát” és sose felejt el, hogy a tömegek hívták haza.¹⁷⁸¹ Végül a parasztok őrzik meg Rákóczit jó emlékezetükben, míg az „uralkodó osztály” hamar megbélyegzi.¹⁷⁸² A fejedelem legfőbb erényei valójában ebben rejlenek, a felkelésben nyújtott teljesítménye korántsem kifogástalan: „Békés időben Rákóczi Ferenc a jeles uralkodó mintaképe lett volna. De [...] ez a kor gyors elhatározású, vaskezü katonát kívánt, Rákóczi pedig inkább az érzés embere volt”.¹⁷⁸³

A trónfosztás az öt összefoglalóból csak két munkában részesül különösebb figyelemben. Fraknói, Szalay, de még századfordulós munkájában Acsády is csupán megemlíti az eseményt, annak különösebb értelmezése nélkül. Szalay megfogalmazása szerint Rákóczi és társai „elszámolták magukat” a trónfosztással, külső tényezők miatt: a francia királynak ugyanis ekkorra már nem állt módjában elismerni Magyarország függetlenségét.¹⁷⁸⁴ Ahol e fejlemény komolyabb elemzés tárgya lesz, ott is elhibázott lépésnek ítélik meg. A millenniumi szintézisben Acsády úgy látja, az ónodi gyűléshez fűzött „magas szárnyalású remények” hiúnak bizonyultak. A trónfosztás, ellenjelölt híján, átgondolatlan volt, az udvart megegyezésre biztató tengeri hatalmakra pedig „elkédvtelenítőleg” hatott.¹⁷⁸⁵ A tízkötetes szintézis a trónfosztás megítélésében egységesnek bizonyul: ellentétben már idézett példákkal, ahol bizonyos események ábrázolásával ellentétes véleményt fogalmaznak meg olyan szerzők, akik visszautalnak ezekre, a trónfosztást az 1849-es függetlenségi nyilatkozattal párhuzamba állító

¹⁷⁷⁹ Frankl 1873b: 231.

¹⁷⁸⁰ Frankl 1873b: 529.

¹⁷⁸¹ Acsády 1898: 584.

¹⁷⁸² Acsády 1898: 683.

¹⁷⁸³ Acsády 1898: 586.

¹⁷⁸⁴ Szalay–Baróti 1898: 25.

¹⁷⁸⁵ Acsády 1898: 642.

Márki Sándor szintén hibának látja. Mindkettő a szenvedélyek és az idealizmus elhatalmasodásának köszönhető létrejöttüket.¹⁷⁸⁶ Ugyanakkor Acsády természetesen nem Bécs „lángészre” és „nemes szívre” utaló tetteként értékeli a békét – ez ábrázolásában inkább Károlyi Sándor érdeme.¹⁷⁸⁷ Fentebb már lényegében bemutattuk Marczali ítéletét a trónfosztással kapcsolatban, ami nagy vonalakban megegyezik Acsádyéval: fontos momentumnak látja az eseményt, minthogy a „függetlenség álma legalább szavakban megvalósult”, a nemes szavakat ugyanakkor a vezető réteg hibájából nem követték a tettek. Érdekes mindazonáltal, hogy Marczali, ahogyan fentebb már láthattuk, a mozgalom elsőrendű céljának az Ausztriától való teljes elszakadást jelölte meg, míg éppen a Habsburgokkal szemben általában ellenséges Acsády – századfordulós munkájában megfogalmazott – véleménye szerint, miként Bocskai, Rákóczi is csak azért fog fegyvert, hogy kiegyezzen Ausztriával.¹⁷⁸⁸

Az 1848–49-es események történeti reprezentációja természetesen a fent tárgyalt, szintén konfliktusos eseményeknél is sokkal problematikusabb volt, amint azt részletesebben is elemeztem az előző fejezetben. A korpusz magyar szerzői közül egyedül Márki Sándor reflektált munkájában explicit módon 1848–49 történeti reprezentációjának problémáira. A szerző előszava ugyanakkor azt a benyomást teszi, mintha Márki csak annyiban látná 1848–49-cet problematikus tárgynak, amennyiben a tudomány megállapításai sérthetik a szabadságharcról alkotott idealizált elképzeléseket – tehát nem az Ausztriával való viszony miatt. A történész egyébiránt teljesen optimistának mutatja magát: kibékíthetőnek, mit több, egyenesen egymásból következőnek látja a hazának tett szolgálatot és a tudományos kritikát. Ugyan kijelenti, hogy „közzellem, melyet hazaszeretet ébreszt és történelmi kritika, melyet a tudomány követel, gyakran járnak különböző utakon”, ez nem jelenti azt, hogy a hazaszeretet és a történelmi kritika ne férnének meg egymás mellett. Egyszerűen arról van csak szó, hogy érdemes a realitásokat tisztelni mitikus képek helyett. „Semmi sem ront az események dicsőségén, ha részeseiben félistenek helyett emberekre ismerünk.” Az olvasó számára ismerősek lehetnek e sorok: a második fejezetben bemutatott Lánczy Gyula szinte ugyanezzel a gondolattal próbálta egy ponton visszautasítani Thaly Kálmán támadását, aki Rákóczi felkelése emlékének meggyalázásával vádolta őt. Úgy tűnik, hogy a hasonló vádaktól való félelem Márki számára meghatározóbb volt, mint az 1848–49-es események Ausztriával kapcsolatos problematikus aspektusai. A szerző emellett úgy látja, hogy ötven év elteltével „a

¹⁷⁸⁶ Márki 1898: 285–287.

¹⁷⁸⁷ Acsády 1898: 683.

¹⁷⁸⁸ Acsády 1904: 416.

legóvatosabb történetírás is tartózkodás nélkül nyilatkozhatik”.¹⁷⁸⁹ Ez az optimizmus hatja át Kossuth-ábrázolását is, melynek alapvető problémáit Márki számára épp az oldja meg, amitől Jókai tartott: „Kossuthot míg élt, valóban körülvette az ellentmondások köde, melyben gyöngé mécsvilágként pislákol a múltó vélemény, de a halál zord szellője szétfűtta a ködöt, eloltotta az apró lámpát s fölkelt a történelem napja.”¹⁷⁹⁰ A kötetet recenzáló Hegyesi Márton a *Századokban* megjelentett kritikájában szintén a bűvös ötven évre hivatkozva tartja lehetségesnek a szabadságharc történeti feldolgozását. Összességében Márki munkáját ítéli a tárgyban született első valódi tudományos teljesítménynek, a szerző tárgyilagosságát Hegyesi szerint leginkább az bizonyítja, hogy „mindenki megkapja a magáét”.¹⁷⁹¹

Látható, hogy mind Márki, mind Hegyesi reflexiói megmaradtak az általánosságok szintjén, a szabadságharcnak azon konkrét fejleményeire, amelyek megítélése az emlékezeti paktum problémás pontjait jelentették, nem tértek ki. Egy ilyen, éppen Márki korában komoly vitákat provokáló kérdés az volt, hogy mely napot válasszák a forradalomra való megemlékezés hivatalos dátumának: az Ausztria-ellenes érzelmektől sem mentes március 15-ét, vagy a polgári átalakulást jelentő törvények április 11-i királyi szentesítését. Az eredeti indítvány, melyet Kossuth Ferenc nyújtott be, az élő hagyománynak megfelelően az előbbi dátumot jelölte meg, míg a szabadelvű kormány április 11-ét javasolta. Zsigárdy Gábor egyrészt igyekezett történeti indoklást adni, miszerint „nemzetünk a múltban mindig, még legválságosabb idejében is, a legnagyobb fontosságot törvényeinknek tulajdonította”, legfontosabb érve az áprilisi dátum mellett azonban az volt, hogy ez korona és nemzet „nélkülözhetetlen összetartása és egyetértése” kifejezője. Kossuth azzal érvelt a felvetés ellen, hogy a márciusi napba sűrűsödik minden, ami az 1848–49-es eseményekből értéket jelent; az ezt a napot átható alkotmányos elvek király általi szentesítése pedig merő formaiság volt, hiszen valóban alkotmányos király a törvények szentesítését nem tagadhatta meg.¹⁷⁹² Végül, ismeretes módon a szabadelvűek javaslata győzött.

A vizsgált munkák közül kettőben érhető tetten állásfoglalás a kérdésben. Egyikőjük ismét Márki Sándor. Március 15. eseményeiről Márki négy oldalon keresztül, részletesen beszámol, de végig kerüli az egyébként rá gyakran jellemző pátoszos stílust. A legnagyobb eredménynek a véröntés elkerülését és a sajtószabadság kivívását tartja. Azt is megjegyzi, hogy a híres tizenkét pont kettő kivételével a Kossuthék által éppen ugyanekkor Bécsbe vitt

¹⁷⁸⁹ Márki 1898: 6.

¹⁷⁹⁰ Márki 1898: 285.

¹⁷⁹¹ Hegyesi 1899: 739.

¹⁷⁹² *Képviselőházi Napló* 1896–1901. XIV. kötet, 1898. március 11. ülés, 8–10.

javaslatokkal teljesen megegyeznek.¹⁷⁹³ Így a legfontosabb vívmány lényegében megegyezik a mérsékelt, a királlyal konzultálni kívánó küldöttség eredményeivel. Az események részletes bemutatása ellenére pontosan érzékelhető, hogy a szerző nem 15-én ünnepel, hanem az áprilisi törvények szentesítésének évfordulóján, amit a magyarság és egyben az uralkodóház egyik legfényesebb napjának tart. Ezúttal nem szorítkozik a múlt eseményeinek méltatására, hanem egyértelműen kimondja abbéli meggyőződését, hogy az 1848–49 eseményeinek legnagyobb érdeme a vérontás nélküli jogkiterjesztés s ezért helyénvaló az ezt jelképező napot megtenni ünnepnek. „S most, az ötvenedik évforduló küszöbén, a nemzet és király külön törvényezikben kegyelettel és hálás érzelemmel emlékezik meg az ország történetében korszakot tevő 1848. évi törvényhozás azon alkotásáról, melyek az alkotmányos jogokat a nemzet minden osztályára kiterjesztették.”¹⁷⁹⁴ Mindemellett a törvények részletes bemutatásakor pedig hangsúlyozza a dualizmus törvényeivel való kontinuitást, amelyek ábrázolásában mintegy beteljesítik az áprilisi törvényeket.

Marczali Henrik megítélésében március 15. eseményei mérföldkövet jelentenek: számára ez az a pillanat, amikor a nemzeti eszme tökéletes összhangba kerül a „haladás általános eszméjével” és az ifjúság készen mutatkozik küzdeni és jelentős áldozatokat is hozni érte.¹⁷⁹⁵ Mindazonáltal ez csupán egy „szép nap”, a történelmi kulcseseményt a hosszan bemutatott áprilisi törvények szentesítése jelenti. „Hivatalos ünnepnapja ez nemzetünknek és méltán: léte egy magasabb fokra jutását ismerte el. Mint március 15-ike az ifjúságnak, úgy ez a meglettek komoly ünnepe.”¹⁷⁹⁶ Az „ifjúság” szembeállítása a „meglettekkel” nem csupán arra utal vissza, hogy fentebb Marczali az ifjúság tetterekészségét értékelte az aznapi eseményekben. Mint azt korábban láttuk, a gyermek és felnőtt szembeállítása általános retorikai fordulat volt a dolgozat által érintett valamennyi területen: a „gyermeki” nemzetiségek a magyarság vezető szerepére szorultak, a függetlenségek irracionális illúziókban hívó gyermekek voltak a hatvanhetesek ábrázolásaiban, de ugyanígy lepkéket kergető gyermeknek minősültek a tudomány eredményeivel szemben a magyarság mesés eredetmítoszainak hívei. A „meglett” felnőtt ugyanígy érett belátással fogja fel április 11. elsőbbségét az ifjúság hevességének imponáló március 15-vel szemben. A „március-április dilemmára” reflektáló két szerző tehát egyértelműen áprilisban „ünnepel”, ami, miként maga a törvény is, szembement a korszak hagyományaival. Ezt az is mutatja, hogy az osztrák kapcsolat megőrzésére törekvő Jókai is az

¹⁷⁹³ Márki 1898: 39.

¹⁷⁹⁴ Márki 1898: 5.

¹⁷⁹⁵ Marczali 1911: 652.

¹⁷⁹⁶ Marczali 1911: 656.

évfordulós kötetben március 15. eredményének értékelte az áprilisi törvények rendelkezéseit,¹⁷⁹⁷ a már szintén idézett, gyerekeknek szóló „regényes” történeti összefoglalójában pedig olyannyira március 15-be sűríti bele a forradalom valamennyi vívmányát, hogy az áprilisi törvényeket meg sem említi.¹⁷⁹⁸

Mint azt már a nemzetiségek történeti reprezentációjával foglalkozó alfejezetben bemutattam, szerzőink a nemzetiségi felkeléseket, noha különböző mértékben, de általános jelleggel „Bécs” mételyező, bujtogató „titkos keze” művének tekintik. Általában, Bécs viszonyulása a magyar fejleményekhez tökéletesen illik a háromszáz éves kapcsolat egésze alatt tapasztaltakhoz: „Egyszerűen ismétlődött az, mi történelmünkben elég gyakori, Bécs erősebbnek érezte magát s korlátlan uralma alá akarta vetni az országot.”¹⁷⁹⁹ A bécsi kamarilla ártalmas működése mellett azonban Ferenc József is meglepően előtérbe kerül. Meglepő, mert a munkák kiadása korában épp regnáló, törvény által védett uralkodóról van szó, és meglepő, mert az uralkodó akkoriban mindössze tizennyolc éves volt. „Ferenc József – írja Acsády – nyomban trónra lépett, s atyját Ferencz Károly főherceget Pétervárra küldte, hogy a csár támogatását biztosítsa részére, mi eléggé jellemzé az új uralkodó politikai végcéljait.”¹⁸⁰⁰ Még a millenniumi szintézis utolsó kötetében sem játszik jelentős szerepet a „jó uralkodó rossz tanácsadók hatása alatt” toposz – már ami a Márki Sándor által jegyzett részét illeti a munkának. Az előszóban már megjelenik a császár, aki „trónját nem a szabadságból merítette” s „mintegy félmillió fegyverest küldött a szabadságát és függetlenségét védő nemzetre.” A beolvasztási kísérleten kívül Ferenc József megkerülhetetlen a megtorlások bemutatásakor. Márki nem mentegeti az uralkodót, aki „kegyelmet csak szűk körrel gyakorolt, egyébként ezt Haynaura ruházta át” és „népei iránt való szent kötelességeire hivatkozva elutasító választ adott Paszkijevics levelére, melyben az a szabadságharcz részesei számára kegyelmet kért”.¹⁸⁰¹ Első látásra úgy tűnik tehát, hogy még a „jeruzsálemi király” is megkapja a magáét a professzionális történetírástól. Márki azonban nem megy el szótlánul azon tény mellett, hogy ugyanaz a személy, aki leverte a függetlenségét védő nemzetet, most uralkodik felette. A szerző szükségét érzi annak, hogy már az előszóban kitérjen a kérdésre, s noha kívül esik monográfiájának keretein, a kiegészítést is felvázolja. A szabadságharc leverése után az elnyomás évei következtek s a „magyarok kivonultak a hegyre”, Deák Húsvéti cikke azonban az uralkodó

¹⁷⁹⁷ „Ezen a napon vált szabaddá a föld, és a szellem [...] Minden búzakarász, melyet Magyarország földje terem, 1848 márczius tizenötödikének emlékét dicséri.” Jókai 1898: 33.

¹⁷⁹⁸ „Tartsátok tiszteletben e napot, melyen a nép szava először megszólalt. Márczius 15-ike az, írástok föl szivetekbe és el ne feledjétek! A magyar nemzet szabadsága e naptól kezdődik.” Jókai 1904: 197.

¹⁷⁹⁹ Acsády 1904: 743.

¹⁸⁰⁰ Acsády 1904: 748.

¹⁸⁰¹ Márki 1898: 388

szívéhez szolt, így a negyvennyolcas úton továbbhaladva megalkották az 1867/XII. törvényt, s teljesen kibékült a nemzet Ferenc Józseffel és fejére tette Szent István koronáját.¹⁸⁰²

Marczali Henrik ábrázolásában a bécsi uralkodó köröket terheli a felelősség az új uralkodó és a magyar vezetőréteg közötti viszony elmérgesedéséért.

„[A trónváltás] végrehajtásának módja nagy, súlyos sérelem volt Magyarország és így az ifjú uralkodó ellen is. [...] Ha alkotmányosabban járnak el és az ifjú fejedelem az ünnepélyes alkalommal elismeri Magyarország jogait, Magyarországon egyszerre megerősödik és uralkodóvá válik a törvényhez ragaszkodó párt. Ezért a mulasztásért és annak következeseiért tehát Schwarzenberget és ministertársait kell felelőssé tenni.”¹⁸⁰³

A függetlenségi nyilatkozat megítélésében szembeötlő különbségek mutathatók ki a szerzők közt. Mindnyájan az olmützi oktrojált alkotmánnyal hozzák azt kapcsolatba, amelynek kiadásában egyébiránt Ferenc József senkinél sem vétkes. „De fontos politikai következményei is voltak a márczius 4-iki manifesztumnak – írja immár Baróti Lajos Szalay József összefoglalójának kiegészítő fejezetében – Az országgyűlés ugyanis április 14-én Kossuth indítványára a debreczeni református nagytemplomban kimondta az ország függetlenségét [...]”¹⁸⁰⁴ Baróti a reakciót érthetőnek látja, ugyanakkor súlyos politikai következményeket tulajdonít neki: az orosz intervencióért a nyilatkozatot, amely emellett megosztotta a vezetőséget is, kiváltképp Görgeyt és Kossuthot. A függetlenségi nyilatkozat ez utóbbi következménye annál is súlyosabb, mivel a szerző szerint még az orosz beavatkozás közepette is lehetett volna kilátás a győzelemre, ha Görgey és Kossuth közt egyetértés van.¹⁸⁰⁵ Maracsalinál voltaképpen az alapvető feszültséget tekintve hasonló képet találunk: a függetlenség kimondása jogos, ugyanakkor politikai hiba. Az olmützi alkotmány a történész meglátása szerint a trónváltás alatt tapasztalt bécsi politika logikus következménye. A függetlenségi nyilatkozatot az alkotmány és a tavaszi hadjárat győzelmei együtt magyarázzák. „Sok ember szíve dobban ekkor hangosabban. Nemzetre nincs nagyobb kincs a függetlenségénél és a dinasztia tanácsosainak és vezéreinek viselkedése az utolsó évben, ha nem is igazolta, de megmagyarázta a legteljesebb elítélést is.”¹⁸⁰⁶ Amellett azonban, hogy a

¹⁸⁰² Márki 1898: 4–5.

¹⁸⁰³ Marczali 1911: 668–669.

¹⁸⁰⁴ Szalay–Baróti 1898: 492.

¹⁸⁰⁵ Szalay–Baróti 1898: 493–495.

¹⁸⁰⁶ Marczali 1911: 675.

legmélyebb nemzeti vágy kifejezője, a függetlenségi nyilatkozat „minden ízben” politikai hiba is. Bár a történész határozottan tagadja, hogy az orosz intervenció okának tekinthető, úgy látja, sem erkölcsi, sem anyagi erőfölényt nem jelentett, jogilag pedig aggályos volt: „Igenis komoly közjogi kifogást lehetett tenni Ferenc József trónfoglalása ellen, de a Habsburgok uralma ellen nem.”

Márki Sándor egyértelműen elmarasztalja a függetlenség kimondását. Bár ő is a – természetesen szintén élesen elítélt – olmützi alkotmány következményének látja az április 14-i nyilatkozatot, törvénytelen jellegét tekintve egymás mellé állítja a két fejleményt: „Az olmützi államcsínyre a debreczeni államcsíny következett.”¹⁸⁰⁷ A különbség legfeljebb abban áll, hogy az osztrák kormány „kezdte” a jogtalanságot. Márki azt a nézetet sem osztja, hogy a függetlenségi nyilatkozat a nép legbelsőbb vágyát fejezte volna ki. „A magyar ember nemhogy antimonarchikus nem volt, de még antidynastikus sem volt egészen, a «jeruzsálemi királyt», ahogyan az osztrák császárt nevezték, mint őszintén alkotmányos magyar királyt még mindig visszafogadta volna.” Mindazonáltal a szerző nem fogadja el azt a magyarázatot, mely szerint a képviselőket a népharag fenyegetése tartotta volna rettegésben, emellett azt is leszögezi, hogy az orosz intervencióért nem indokolható a nyilatkozat.¹⁸⁰⁸ A függetlenség kimondásáról mindemellett nemcsak egyfajta *Realpolitik* józanságával nyilatkozik, hanem empatikusan tekint a benne megnyilvánuló, jóllehet reménytelen szenvedélyt Zrínyi kirohanásával állítja párhuzamba.¹⁸⁰⁹

Acsády Ignác ábrázolásában az ország „meghajolt a határozat előtt s sok helyen hálaisztentisztelettel ünnepelte”. Miután megállapította a függetlenségi nyilatkozat országos támogatottságának tényét, a többi szerzővel ellentétben Acsády semmit nem helyez a mérleg másik serpenyőjébe, minthogy úgy látja: „Politikai szempontból célszerű volt-e kimondani a függetlenséget [...] arról utólag vitatkozni fölösleges” mivel „az április 14-diki nyilatkozat semmivel sem járult az események további alakulásához”.¹⁸¹⁰ Az orosz intervenciót ugyanis Aácsdy meglátása szerint nem a függetlenségi nyilatkozat vont maga után, az általa okozott megosztottság a vezető rétegben pedig már semmit nem változtatott az események kimenetelén: „ekkor már nem a két vezető egyéniség személyes viszonyától függött az ország sorsa”. A nemzet cselekvő volta ezen a ponton már nem érvényes: „A magyar szabadságharcz ügye már

¹⁸⁰⁷ Márki 1898: 266.

¹⁸⁰⁸ Márki 1898: 277–280. Ezt a megállapítást recenziójában Hegyesi tévesnek ítélte.

¹⁸⁰⁹ Márki 1898: 287.

¹⁸¹⁰ Acsády 1904: 754–755.

az április 14-diki határozat előtt s tőle függetlenül eldőlt. Eldöntötték azt a világpolitikai események [...].”¹⁸¹¹

Az osztrák-német szerzőknél mindenekelőtt feltűnő, hogy az eseményt igen röviden tárgyalják csak, ami azonban több oldalról is magyarázható. Először is magától értetődő szempont az esemény időbeli közelsége. Krones esetében, munkája utolsó kötetének első megjelenésekor éppen csak harminc év telt el a forradalom óta. Mayer összefoglalójának első közzétételekor még ennyi sem, ugyanakkor a szerző a későbbi kibővítés során a forradalmi események leírását is kiegészítette. A szintén ekkoriban alkotó Fraknoi Vilmos 1825-nél zárta le történeti munkáját. Másrészt pedig 1848 közel sem foglalt el olyan központi helyet, olyan összetett módon az osztrák történelemben, mint a magyarban.

Mint láttuk, a magyar „emlékezeti paktum” mintegy központilag kodifikált „engedménye” épp az volt, hogy az április törvények király általi szentesítésének napját, az Ausztriával való békés együttélés momentumát tette meg hivatalos emléknappá. Mayer és Krones szintéziseiben ugyanakkor már e törvények magukba foglalják az eseménysor legradikálisabb fordulatát is, az Ausztriától való teljes elszakadás deklarálását. A konfrontációt kerülő Franz Krones szinte végig csak apró betűs részben számol be az eseményekről. Mindazonáltal, a korábban Helfertnél olvasottakkal összhangban, a szerző úgy látja, az áprilisi törvények egyenesen vezettek az elszakadás igényéhez, a függetlenségi nyilatkozathoz, mivel megengedték a perszonáluniós kapcsolatot. Krones ábrázolásában a radikálisok, akik szempillantás alatt átveszik a hatalmat nemcsak a konzervatívoktól, de az alkotmányos reformpárttól is, az *Eiheitsstaat* megteremtését irányozzák elő, ami ellenállásra provokálja a nemzetiségeket. Kossuth bár „démoni szónoki erővel bír, hiányzik belőle az a mély államférfíúi gondolkodás”, ami a mérsékelt Batthyány és Széchenyiben, valamint a forradalom „makulátlan” alakjában, a már ekkor kiegyezést sürgető Deák Ferencben megvolt.¹⁸¹² Mindazonáltal érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a korabeli osztrák szerzők Kossuth képe összehasonlíthatatlanul kiegyensúlyozottabb A. J. P. Taylor demonizált Kossuth-alakjánál.¹⁸¹³ Hasonló módon Franz Martin Mayer már magukat az áprilisi törvényeket végzetes tévedésnek látta. Véleménye szerint ezek tarthatatlan állapotot hoztak létre, amely szükségszerűen vagy a birodalom felbomlásához, vagy Magyarország teljes politikai alávetéséhez kellett, hogy vezessen. Ugyanakkor az áprilisi törvények ilyesfajta minősítését Mayer csak munkája 1900-as kibővítése során emelte be. A magyar kormány a szerző meglátása szerinti „totális

¹⁸¹¹ Acsády 1904: 755.

¹⁸¹² Krones 1879d: 641–643.

¹⁸¹³ Vö. Taylor 1960.

magyarizálásra” irányuló politikáját viszont már az 1874-es kiadásban is elítéli. A második kiadásban ítéletét még megtoldja azzal a gunyoros megjegyzéssel, miszerint a magyar vezetőség az egész világtól elvárta volna, hogy tanuljon meg magyarul. Csakúgy, mint a magyarok, Mayer a csehek vonatkozásában is jóval agresszívebb hangnemet üt meg munkájának második majd ezt követő kiadásiban. Ezekben a csehnek kifejezetten németellenes politikát tulajdonít: „[A] cseh tervek megvalósítása a szudétanémetek politikai halálát jelentette volna, a szlavizálás keresztülvitelét jelentette volna és Ausztria egész németiségének alávetését [...]”.¹⁸¹⁴ Krones ezzel szemben egyszerűen csak döntésképtelennek ábrázolja a cseh vezetőket, akik mind a konszolidáció, mind a pánszláv program következetes végrehajtására képtelenek.¹⁸¹⁵

Richard Kralik ábrázolásában elsőként a strukturális eltérések figyelemre méltók. Míg a fent idézett két munkában a magyarországi konfliktus egy blokkot alkot, Kraliknál a *Vormärz und Revolution* címet viselő fejezet csak a bécsi forradalom végleges leveréséig és Ferenc József trónra jutásáig tart. Noha ekkor még a magyar seregek letörése jócskán hátravan, ez csak a *Zentralismus* fejezetben kap helyet. Az áprilisi törvények Kraliknál nem vezetnek el egyenesen a függetlenségi nyilatkozathoz. A létrejött perszónáluniós kapcsolat gondolatán Kralik meglátása szerint egyszerűen *túljutnak* az uralkodói körök, amelyek egy centralizált rendszerben kívánják megvalósítani a forradalmi vívmányokat. Így Kralik visszatérhet a civilizációs javakat az annak ellenálló Magyarországra közvetítő Ausztria jól bevált sémájához – jóllehet Magyarország épp most kodifikálta a polgári átalakulás alapjait. A harcot elhúzó magyar vezetés ugyanis, szól az érvelés, épp a reformok elterjedésének emeltek akadályt. „Az elhúzódó harcok Magyarországgal nem a szabadság érvényesülését szolgálták, hanem azokét, akik a népet megrabolni akarták a szabadságtól.”¹⁸¹⁶

Ez a nép, amelyet megrabolni akarnak a szabadságától természetesen a magyarországi nemzetiségeket is jelenti. Kralik meglátása szerint a nemzetiségek nemcsak a magyar *Einheitsstaat* törekvések ellen küzdenek, de kifejezette a *Gesamtsaat*ért is. A szerző ábrázolásában a függetlenségi nyilatkozatot az olmtüzi alkotmányra adott válaszként, a nagy katonai győzelmek hatása alatt fogalmazza meg – hangsúlyozottan – Kossuth Lajos.¹⁸¹⁷ Kralik az áprilisi törvényekkel való leszármazási kapcsolat helyett tehát inkább a függetlenségi nyilatkozat *ad hoc* jellegét emeli ki, valamint igyekszik egy emberre hárítani létrejöttét. Ez

¹⁸¹⁴ Mayer 1909b: 653.

¹⁸¹⁵ Krones 1879d: 641.

¹⁸¹⁶ Kralik 1913: 469.

¹⁸¹⁷ Kralik 1913: 476.

voltaképpen közelebb áll a magyar értelmezéshez, mint Krones és Mayer ábrázolása, de természetesen semmi esetre sem jelent bármiféle felmentő attitűdöt a szerző részéről. Ellenkezőleg, a függetlenségi nyilatkozat által éppen a magyar kormány szakít az addig oly sokat hangoztatott törvényességgel – ezzel saját hadvezetése előtt is megtépázva hitelességét.¹⁸¹⁸ A megtorlásokat Kralik rémesnek látja, mindazonáltal felhívja a figyelmet arra, hogy egy történésznek nem erre kell figyelni, hanem a fajsúlyosabb, történelmi jelentőségű mozzanatokra. Ezeket azon civilizációs munkák jelentik, amelyeket csak a magyar vezető réteg megtörése árán vihetett véghez Ausztria. „A komoly politikus és történész számára azonban sokkal fontosabb a nagyszerű szervezőmunka, amely csakis a császár ügyének győzelméhez kapcsolódott. Ez a munka csak az úgynevezett magyar alkotmány elavult szellemének kiszorításával vált lehetségessé.”¹⁸¹⁹

Josef Pekař 1848 ábrázolása kapcsán már említettem, hogy meglepő módon a szerző nem tárgyalja a különböző magyarországi nemzetiségi felkelések motivációit. Ugyanígy a függetlenségi nyilatkozatot sem említi meg. A hangsúly arra kerül, hogy 1848-ban a központi hatalom megadta Magyarországnak az államjogot, amelyet 1526-ban teljesen elvesztett. Ezzel szemben a cseh korona országai provincia maradtak az új osztrák alkotmány szellemében, és még a radikális bécsi megmozdulások sem tettek lépéseket a cseh államjog irányába.¹⁸²⁰ Pekař szemében ez egyértelműen méltánytalan lépés, minthogy ábrázolása szerint – és ez az egész munkán végigvonul – a cseh korona országai minden lehetséges szempontból egyenrangúak Magyarországgal. Ezen a munkán is egyértelműen visszatükröződik tehát a Goll-iskola kapcsán beazonosított közjogi nézetrendszer, amely nem épít a szláv testvériség tételére (így a szlovákság nem is nagyon tűnik fel e történészek horizontján), hanem a cseh államjogra helyezi a hangsúlyt, amit történetileg igazolható, jogos követelésnek lát.

¹⁸¹⁸ Kralik 1913: 476–477.

¹⁸¹⁹ Kralik 1913: 481.

¹⁸²⁰ Pekař 1914: 146.

Következtetések

A kutatás eredményeinek összegzéséhez tekintsük át az egyes fejezetek fő megállapításait. Az első fejezet mellett, hogy bemutatta a politikai vitairatok történeti diskurzusát és az önazonossággal kapcsolatos legfontosabb fogalmakat, a három terület alapvető politikai viszonyait is igyekezett felvázolni, annak érdekében, hogy ezekre a továbbiakban gond nélkül lehessen visszautalni. Ennek tudható be az elemzések egyszerűbb, lineáris szerkezete, amely kontrasztban áll a másik nagy elemző fejezet, a negyedik stílusával.

Ami a különböző politikai csoportosulások történeti vízióit illeti, a következő megállapításokat tehetjük. Magyar részről a hatvanhetes és a negyvennyolcas vitairatokban egyértelműen beazonosítható volt két, egymással szemben álló mesternarratíva. A „hatvanhetesek” történeti érvelésében a nemzetközi erőviszonyok dominálnak, a történeti szereplők megítélésének zsinórmértékét pedig az adja, hogy mennyiben ismerték fel a nemzetközi tendenciákat és voltak képesek ennek tanulságait megvalósítani a nemzet irányításában. Ezzel szemben az elemzett függetlenségi gondolkodók számára a történeti értékelés kiindulópontja a nemzet cselekvő volta, az a nézet, miszerint a nemzet saját sorsát irányítja és ez egyben legelemibb törekvése is. Elvitathatatlan jogai melletti kiállása pedig a felkelések esélyeitől függetlenül igazoltak. Ezek a függetlenségi mesternarratíva alapelemeinek tekinthetők, amelyek megtalálhatók a mérsékeltebb Beöthy Ákosnál szintúgy, mint a felségsértő Kalmár Antalnál. Természetesen akadnak olyan elemei is a hatvanhetes, illetve negyvennyolcas mesternarratíváknak, amelyek közös pontot jelentenek: ilyenek a nemzetet kitüntető alkotmányos tradíciók, a történelmi Magyarország egysége és maga a nemzet fogalma is.

Az egyes „osztrák-német” pártok tagjainak vagy szimpatizánsainak történeti diskurzusait vizsgálva jóval töredezettebb képet találtunk. Ezekben ugyanis nincs olyan biztos közös pont, amely valamiféle állandóságot jelenthetne, többek Ausztria létjogosultságát is megkérdőjelezi. A birodalom iránt olyan elkötelezett gondolkodók, mint a konzervatív, *altösterreicher* Josef Helfert, vagy a szociáldemokrata Karl Renner számára az „Ausztriát” alkotó területek már jóval a Habsburgok ténykedése előtt is egyesülésre törekedtek, a birodalom saját jogon létezik, külön missziót teljesít, léte történelmi folyamatok által determinált és nem esetlegesség. Az Ausztriával szemben közömbös vagy éppen ellenséges szerzők ezzel szemben Ausztria esetlegességét hangsúlyozzák, a birodalom létrejöttét olyan, merőben külső

tényezőkkel magyarázva, mint a Német-római Birodalom védelmi érdekei, vagy a Habsburg család magánügynek ábrázolt ügyeskedései.

Ha az osztrák-német vitairatokat vetjük egybe a magyarokkal, olyan jelenséget találunk, amely az emlékezeti paktum lehetőségét igencsak csökkenti. Azt látjuk ugyanis, hogy az osztrák-német víziók abban az esetben kompatibilisek a magyaroknál tapasztalt történeti önértelmezés legelemibb alapjaival (legyen az hatvanhetes vagy függetlenségi), amennyiben a Magyarországgal való szakítás programját hirdetik meg. Bár Heinrich Friedjung azon megjegyzése, miszerint a Magyarországgal való kapcsolatnak csakis addig volt értelme, amíg gyarmati függésben lehetett tartani a területet, nyilvánvalóan ellenségesnek tekinthető, mégis, a történész-újságíró úgy tekintett Magyarországra, mint aminek függetlenségi aspirációit Ausztria sohasem volt és sosem lesz képes elnyomni, és gyakorlatilag nemcsak független, de a dualista rendszerben Ausztriát domináló állam. A szintén Magyarország leválását szorgalmazó Otto Bauer hangsúlyozta, hogy a magyarság nem történelem nélküli nemzet és a Habsburg gyarmatosító politika olyannyira elidegenítette Ausztriától, hogy a birodalomtól való függetlenedés igénye az osztályérdekeket is képes felülmúlni. Ezzel szemben a Magyarországot megtartani kívánó és a birodalom újjászervezését sürgető Karl Renner gyakorlatilag történelem nélküli nemzetnek minősítette a magyarságot, főként azért, hogy az oszmán hódítást totális cezúrának állította be, amellyel véglegesen megszűnt a magyar állam és gyakorlatilag a magyarság is; Renner emellett mintegy a nemzetiségek felé tett gesztusként azt is kétségbe vonta, hogy Magyarország egyáltalán magyar országnak tekinthető. A Renneréhez hasonló törekvéseket megcélzó Aurel Popovici pedig egyenesen magát a történelmet akarta teljességgel kizárni a birodalom struktúrájának újragondolásakor. Kivételt jelenthetne Adolf Fischhof, aki egyszerre tartotta fontosnak a Magyarországgal való kapcsolatot és ismerte el a magyar állam alkotmányos jogait – ezt ugyanakkor valamennyire beárnyékolja a gondolkodó azon megjegyzése, miszerint a dualizmus idővel – történelmi szükségszerűségnek engedelmessé – végül a Gesamtstaat újjászületéséhez vezet el.

A kitekintés szintjén szerepeltetett cseh közírók körében František Palacký személyében olyan gondolkodót ismertünk meg, aki számára Ausztria léte fontos értéket képvisel, ugyanakkor csak abban az esetben, ha világtörténelmi feladatát megfelelően teljesíti. Ennek megfelelően a birodalmi területek „egymás felé gravitálását” nem egy pontosan meg nem határozott, koraközépkori időponttól eredezteti, mint Helfert vagy Renner, hanem 1526-ban jelöli meg Ausztria kezdetét, mikor is az oszmán hódítások adtak számára világtörténelmi küldetést. Ezt a missziót Palacký saját korára vonatkozólag a nemzeti egyenjogúsításban jelöli meg. Palacký a cseh államjog hangsúlyozása mellett a birodalom más szlávjaival is szolidaritást

vállalt, ami a magyar nemzettörténeti értelmezések dekonstrukciójához vezette el. Ezt még konfrontatívabb hangnemben tapasztalhattuk Josef Ladislav Pič munkájában, míg a kizárólag a cseh államjogot szem előtt tartó Josef Kalousek számára ez nem volt fontos tényező.

A fejezetben e történeti víziók mellett olyan kulcsfontosságú fogalmakat vizsgáltam a magyar és az osztrák-német diskurzusban, amelyek performatívoknak számítottak, olyan fogalmakat tehát, amelyek pusztán használata már önmagában állásfoglalást jelentett egyes csoportok vagy régiók létezésével kapcsolatban. Magyarországon a nemzet, illetve a nemzetiség fogalma tagadhatatlanul ilyen jelentőséggel bírt. A nemzetfogalom vizsgálatánál úgy találtam, hogy a politikai nemzet fogalma már magában hordozott ún. etnicizáló kiskapukat, ez tehát egyáltalán nem a teljes asszimilációt sürgető gondolkodók találmánya volt. Mindemellett azonban kimutatható a politikai nemzet fogalmának hungarus-tudatba hajló, valamint egy ezzel szembenálló, homogén nemzetállami értelmezése, a kettő közötti szemléletbeli különbség pedig Magyarország történetének értelmezésében egyértelműen beazonosíthatónak bizonyult. Ciszlajtániában hasonló jelentőséggel bírtak az *Österreich*, a *Gesamtstaat*, *Vaterland*, és *Mutterland* fogalmak, amelyek használata Ausztria és Magyarország viszonyával, valamint a birodalom létével kapcsolatos állásfoglalást implikált. A *Vaterland* valamint az ehhez kapcsolódó *Patriotismus* bizonyultak a birodalom iránti lojalitást kifejező legfontosabb fogalmaknak. A *Nation* fogalmával kapcsolatban pedig a Magyarországon tapasztalt fejlemények ellenkezőjét láthattuk: Helfertet leszámítva a fontosabb gondolkodók etnikai értelmezését adták a fogalomnak, és annak bizonyítására törekedtek, hogy egyetlen állam alá több nemzet is tartozhat.

A második fejezetben a történelemtudomány intézményesülésének alapfeltételei bemutatásán túl az első fejezetben tárgyalt politikai kérdések lecsapódását vizsgáltam a három történelemtudomány ideológiai programjaiban, valamint mindennapos gyakorlatában. Magyar részről ezt a függetlenségi és hatvanhetes dichotómia, valamint a nemzetiségi kérdés jelentette. Hasonlóan a közéletben tapasztaltakhoz, a nemzetiségi kérdésben csupán árnyalatnyi különbségek voltak kimutathatók, míg a közjog terén éles szembenállást lehetett azonosítani. A korszak elejéről származó programadó beszédekben és írásokban hatvanhetes szemlélet detektálható, mindazonáltal a függetlenségi Thaly Kálmán tekintélye a történész közösség tagjai által pontosan észlelt szakmai gyengesége mellett is töretlen maradt, ami jól mutatja a korabeli közélet „sikzofréniájának” jelentkezését a történelemtudományon belül.

A Lajtán túli történelemtudománynak módszeresen kifejtett, a birodalmi egységet szolgáló ideológiai programot még a birodalmi értelmiségpolitika paradigmaváltása idején adott a konzervatív Josef Alexander von Helfert. Bár e program alapján egy történészképző

intézet is létrejött, az 1867-es közjogi változással, valamint az igazgatóváltással az „osztrák nemzeti történelem” művelésének feladata háttérbe szorult. Jóllehet a történetírásban is jelentkeztek az Ausztria-ellenes, poroszbarát hangok, ezek nem bizonyultak olyan dominánsnak, mint azt Friedrich Heer, vagy a politika új hangnemét űző pártokat elemző irodalom sejteti: komoly intézményes próbálkozások történtek az osztrák-német történészek részéről a birodalmi tudat megerősítésére: ilyen erőfeszítésnek tekinthető a *Reichsgeschichte* kötelezővé tétele valamint a *Kommission für Neuere Geschichte Österreichs* felállítása.

A cseh történetírás kapcsán a Goll-iskolára koncentráltam. A kéziratbotrány, valamint Tomáš G. Masaryk fellépésének következtében ezt a történész közösséget nagyfokú apolitikusság jellemezte, amivel bizonyos mértékben magyarázható az is, hogy az iskola nem termelt ki átfogó szintézist a cseh területek történetéről. Mindazonáltal központi folyóiratuk, a *Český Časopis Historický* recenzióiból kiolvasható a cseh államjog iránti elköteleződés, ugyanakkor a szláv szolidaritás kevésbé, erre utal az, hogy a magyarországi történetírásról írt beszámoló maradéktalanul pozitív hangvétellű, a magyar történelemszemlélettel szembeni nemzetiségi tiltakozások és ellennarratívák említés szintjén sem jelennek meg.

A harmadik, egyben legrövidebb fejezet célja az volt, hogy megmutassa, az elemzendő szintézisek szerzőinek életútjában miként csapódtak le az előző két fejezetben bemutatott közéleti és intézményes sajátosságok. Láthatóvá vált, hogy a magyaroknál igen széles skálát sikerült befogni az elkötelezett aulikus Fraknóitól a függetlenségi érzelmű Acsády Ignácig. Az osztrák-német történészek körében a liberális felfogású historikusok dominálnak a keresztényszocialisták egyik fontos ideológusának számító Richard von Kralik kivételével. Josef Pekař személyében pedig a Goll-iskola egy olyan ritka képviselőjét láttuk, aki a közéleti szerepléstől sem riadt vissza, aminek ékes bizonyítéka a Theodor Mommsennel lefolytatott vita, amelyben a német és a cseh történelemértelmezés különbségeinek alapelemei lelhetők fel.

A negyedik fejezet tekinthető a dolgozat legfontosabb részének, minthogy itt valamennyi, a korábbi fejezetekben bemutatott tényező úgymond „játékba jön” a történeti összefoglalók fogalomhasználatának és ábrázolási technikáinak elemzésekor. E fejezet eredményeinél ezért érdemes hosszabban is elidőzni. A történeti összefoglalókban a magyarországi nemzetiségi kérdés kapcsán az egységes magyar nemzetállamban gondolkodó közíróknál tapasztaltakhoz hasonlóan azt láthattuk, hogy a nyelvi-etnikai értelemben vett magyar nemzet a történelemcsináló főszereplő, aki Magyarország területén a történelem során minden jelentős tettet véghezvitt, civilizálva a passzív nemzetiségeket. A nemzetiségeknek tulajdonított passzivitás, amelyet a „nemzeti karakterekkel” is érzékeltetnek a szerzők, nemcsak

legitimálja, hanem történelmi szükségszerűséggé teszi a magyar szupremáciát.¹⁸²¹ Ez általános értelmezési keretnek tekinthető, amelyen belül bőven megférnek egymással az egyes nemzetiségi csoportok megítélésében megmutatkozó árnyalatnyi különbségek. Ugyanígy szintén alapvetése a történeti összefoglalóknak a nemzet, mint cselekvő, saját sorsát irányító főszereplő – még a nemzeti tragédiák alkalmával is. Ez az aulikus Fraknóira éppúgy igaz, mint a függetlenségibe hajló Acsádyra. Ebből a szempontból tehát egyértelmű, hogy a függetlenségi mesternarratíva alapeleme érvényesül az összefoglalókban a hatvanhetessel szemben. Ehhez még hozzávéve az összefoglalókban tetten érhető, fentebb elemzett értékrendet, amely a függetlenséget helyezi a középpontba, némileg szemben kell helyezkednünk a historiográfiai irodalom azon megállapításával, miszerint alapvetően a korszak magyar történészei teljesen elfogadták az Ausztriával való viszonyt. Legkiválóbb Marczali-tanulmányában már Gunst Péter is felvetette azt a gondolatot, miszerint „ellentétben a historiográfiai közfelfogással a kiegyezés elfogadása és igénylése a történetírók kezét nem kötötte meg visszamenőlegesen, a magyar történelem korábbi szakaszait illetően”.¹⁸²² Ha a kiegyezést magát pozitív történelmi fejleménynek ítélték is meg a maga helyén, a történeti összefoglalók egyéb pontjain, értékítéletében a függetlenségi mesternarratíva alapelemei érvényesülnek.

Rátérve az osztrák-német szerzőkre, mindenekelőtt a korpusz szerteágazása szembeötlő, pedig mindössze négy szerzőről van szó. Jóllehet a magyar történészek körében is különböző beállítódású egyéniségekkel találkoztunk, az alapvető jelentőségű értékrend és fogalomhasználat, mint azt láttuk, nagyrészt megegyezett. Ez nem mondható el az osztrák-német szerzőkről, akiknél alapvető fogalmakkal kapcsolatban sincs konszenzus. Egyesek számára Ausztria organikusan kifejlődött formáció, másoknak mesterséges alkotás. A *Gesamtstaat* egyeseknél egy eszmét, Ausztria lényegét kifejező fogalom, másoknál pusztán kormányzatechnikára utal. Az *Einheitstaat* Franz Krones számára Ausztria természetét és hivatását megtagadó homogenizációs törekvésekre utal, így elmarasztalandó jelenségként tűnik fel, míg a korabeli közbeszédben (mint azt Richard Kralik vagy Arnold Winkler példáján láttuk) a *Gesamtstaat* szinonimáját jelentette. Amiben egyezés mutatkozik, az az a meglátás, miszerint Ausztriát öntudatos nemzeti közösségek alkotják. Ez azonban – bármi is lesz végül az ebből levont következtetés az adott szerzőnél – elsősorban a birodalmat érő kihívást jelent, nem annak létét legitimálja. Mint arra már utaltam az előző fejezetben, a Josef Helfert által kidolgozott

¹⁸²¹ Vö. Jenkins 1994. Jenkins meglátása szerint, amikor egy etnikum egy másik csoport karakterét, jellegzetességét meghatározza, az nem a kategorizáltak valós jellegzetességeiről, hanem sokkal inkább a kategorizálóknak az adott csoporttal való szándékairól tanúskodik.

¹⁸²² Gunst 1990: 291.

nézetrendszer nem érvényesül a birodalomtörténetekben, Kralik kivételével pedig olyan kulcsszavak alkalmazása is hiányzik, mint az *Österreicher* vagy a *Vaterland*. Így összességében Walter Pohllal szemben¹⁸²³ nem arra helyezném a hangsúlyt, hogy e birodalmi ideológiát közvetítő Ausztria-történetek bukásra voltak ítélve, „csakúgy, mint a Monarchia”, hanem sokkal inkább arra, hogy nem is beszélhetünk egységesen közvetített birodalmi ideológiáról. Mindazonáltal nyílt Ausztria-ellenességet sem látunk még Franz Martin Mayer esetében sem. Mayernél sokkal inkább azt tapasztalhatjuk, hogy Ausztria nem jelent neki abszolút értéket, számára ez ugyanis a németiség; a történész szimpátiáját az bírja, aki az ausztriai németiség javát szolgálja. Ausztriával szemben inkább egyfajta közöny tapasztalható munkájában.

Josef Pekař Ausztria-képe nagyban megegyezik azzal, amivel Palacký röpiratában találkoztunk. Csakúgy, mint Palacký, Pekař is úgy látta, Ausztria 1526-tal született, előtte nem létezett. Ebben a meglátásban tetten érhető Palacký és a cseh elit jelentős részének azon nézete, mely szerint Ausztria nem képvisel abszolút értéket, csakis addig állhat fenn, amíg van történelmi küldetése – ezt 1526-ban a török jelentette, a 19. század második felében pedig a nemzeteinek egyenjogúsítása. Utóbbiból azonban Pekař számára érezhetően csak a cseh államjog fontos, a magyarországi nemzetiségek olyasfajta pártolása, amit Palacký vagy Pič röpiratában találhattunk, nem merül fel.

Vegyük szemügyre a különböző narratívák egymáshoz való viszonyát. Mint azt fentebb említettem, a magyar narratívák egyfajta nyílt kánonának tekinthető a nemzet egységes, magyar cselekvőként való ábrázolása, egyeseknél közép-nemesi áthallásokkal. Emellett szintén a nyílt kánon része a történelmi Magyarország földrajzilag determinált egységének képe. Mindkettővel szemben az osztrák-német narratívák nyílt ellenkánonokat fogalmaznak meg: kidolgozott, valós alternatívát kínálnak a magyar kánonnal szemben, hűen leképezve annak szerkezetét.¹⁸²⁴ Krones és Huber meglátásában Ausztria (az Osztrák–Magyar Monarchia) jelent földrajzilag determinált teljes egységet – Krones azt is kiemeli, hogy külön-külön az egyes régiók ebből a szempontból csonkák. A nemzetfelfogás vonatkozásában legmarkánsabb ellenkánont Mayer fogalmazza meg, aki a magyar „nemzeti szabadság” fogalmát a nemesi réteg civilizálatlan, elnyomó hatalmának megerősítésével azonosítja. Krones szintén világosan leválasztja a „politikai értelemben vett nemzetet” a magyarság egészéről. Huber pedig a kora újkori függetlenségi mozgalmak elemzése során a magyar nemzettől a cselekvő, kezdeményező szerepet tagadja meg, amennyiben ábrázolása szerint az oszmán hatalom csak kijátssza Ausztria ellen egyes magyar nagyurak nagyravágyását. A magyar kánon nemzetiségi vonatkozásaival

¹⁸²³ Vö. Pohl 2013: 49.

¹⁸²⁴ Vö. Gyáni 2015: 27.

szemben ilyen koherens ellenkánon nem mutatható ki, hiszen az osztrák-német szerzők sem ragadják meg fogalmi szinten a kérdést. Az 1848–49-es nemzetiségi polgárháború okai magyarázatának osztrák-német verziójában „Bécs”, a „titkos kéz” egyáltalán nem lép elő szereplőként, a nemzetiségek önként és jogosan láznak fel a méltatlan magyar politika miatt; Kralíknál pedig kifejezetten a Gesamtstaat védelmében. A magyarság civilizációs missziója tekintetében sem tapasztalhatunk kifejezetten ellenkánont: Huber, Krones és egy ponton Kralík is elfogadják a magyarság jelentős szerepét a régióban, bár hangsúlyozzák a németiség jótékony hatását az országra, amit viszont a magyar szerzők sem tagadtak. Kralík ugyanakkor egy ponton úgy fogalmaz, hogy mind a magyar, mind a cseh állam német alapítású. Mayer pedig kiélezett helyzetek bemutatásánál (pl. nemesi felkelés alkalmával) fogalmaz meg olyan elmarasztaló véleményt, miszerint a magyar nemzeteszmé a civilizációs vívmányok kibontakozását hátráltatja.

Pekař munkájában azt tapasztalhatjuk, hogy a szerző a csehségnek a magyarok és osztrák-németek mellett kíván helyet biztosítani minden tekintetben. Ezért emeli ki a csehek és németek egyenrangú szerepét a magyarság európai integrációjában, valamint ezért hangsúlyozza munkája egészén, hogy a cseh fejlődés párhuzamosan haladt a magyarral. A legkiélezettebb szembenállást az osztrák-német és a cseh szerzők közt a huszita háborúknál várhatnánk. Pekař azonban ezen a téren követi szellemi műhelyének, a Goll-iskolának hagyományait és minden nemzeti idealizálástól mentesen mutatja be a korszakot, felhívva a figyelmet arra is, hogy a huszitizmust nem tekinthetjük egységes eszmerendszernek. Mindazonáltal Pekař számára a husziták természetesen nem a barbár elvakultságot képviselik a németekkel szemben, miként azt az osztrák-német beszámolók kívánják beállítani. Ironikus módon a legnagyobb konszenzus a szerzők között éppen azzal a történelmi személyiséggel kapcsolatban mutatható ki, aki, miként arra utaltam már, az egyik leginkább vitatott volt a korszakban: II. József. Kralíkot leszámítva, valamennyien úgy ítélik meg, hogy az uralkodó céljai nemesek voltak, eszközei azonban elfogadhatatlanok, minthogy teljesen figyelmen kívül hagyta a hagyományok erejét.

Mindennek fényében az biztosan megállapítható, hogy a birodalomtörténetek nem szolgáltak mesternarratívaként a magyar és cseh szerzők számára. Ehhez a vizsgált történészek múltértelmezései túlságosan különbözőek voltak, alapvető kérdésekben ütköztek egymással. Azt is látnunk kell, hogy az emlékezeti paktum lehetősége kapcsán is negatív választ kell adnunk, sokkal inkább egymást kizáró múltértelmezésekkel vagy esetenként ellenkánonokkal találkozunk, mintsem paktummal. Ez alól még a magyarokkal szemben legkevésbé konfrontatív, kifejezetten óvatos szerzőnek tekinthető Franz Krones narratívája sem tekinthető

kivételnek. Hiszen például éppen ő az, aki – összhangban az ókonzervatív Helferttel – úgy látja, hogy az áprilisi törvények már magukban hordozták azt a radikalizmust, amit az 1849-es függetlenségi nyilatkozat teljesített be később. Pedig éppen az áprilisi törvények voltak azok, amelyeket a magyar fél később az Ausztriával való összhang epizódjának tekintett, szemben az Ausztria-ellenesség jegyeit is magán hordozó március 15-i eseményekkel, így egyfajta engedmény értékű gesztusként értékelhetők a Lajtán túllal kialakítandó emlékezeti paktumban. Emellett azt is érdemes kiemelni, hogy a dualizmus előképeként vagy eredeteként is értelmezhető események és fejlemények, mint a Bocskaival kötött béke, a Pragmatica Sanctio vagy akár Mária Terézia kora csak nagy ritkán nyerne ennek megfelelő ábrázolást.

Nem kívánok túlságosan messze mutató következtetéseket levonni a disszertáció megállapításaiból, azt azonban megemlíteném, hogy mindez, különösen az osztrák-német történeti összefoglalók ellentmondásos fogalomhasználata, az egységesen közvetített birodalomtörténeti ideológia hiánya úgyszólván nem vet jó fényt a birodalom működőképességére. Pieter M. Judson remekül demonstrálta azt, hogy a mindennapokban miként volt jelen a birodalom lakóinak életében. Ebben a disszertációban, egy merőben más szintet vizsgálva, azt tapasztaltuk azonban, hogy mindez még olyan elemi szinten sem tudott egyértelműen artikulálódni, mint a történeti összefoglalók. A bizonyos szinteken és helyzetekben kimutatható birodalmi identitást meglátásom szerint nem szabad abszolutizálni. Hiszen ez igen sérülékeny, ha az alapjául szolgáló ideológia képtelen világosan meghatározni, hogy merre van a „fent és a lent, az előre és a hátra” – éppen akkor, mikor a nacionalizmus képében olyan kihívója akad, amely karakán, egyértelmű választ ad ezekre a kérdésekre.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

A) Kéziratos források

MTA KT:

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár

Ms 342/5. Jókai Mór: Kossuth 100.ik születése napján.

Ms 5081/21. Jókai Mór cikke Kossuth 90-ik születésnapja alkalmából. Budapest, 1892. szept. 18.

Ms 4749/161. Jókai Mór levele megnevezetlen miniszternek.

B) Sajtó források

Das Vaterland

Die Presse

Neue Freie Presse

Reichspost

Vasárnapi Újság

C) Nyomtatott források

Acsády Ignác 1877: *Az osztrák császári cím és Magyarország 1804–7*. Budapest.

Acsády Ignác 1888: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodás alatt. 1526–64*. Budapest.

Acsády Ignác 1897: *Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608*. Budapest.
(A magyar nemzet története 5.)

Acsády Ignác 1898: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Budapest. (A magyar nemzet története 7.)

Acsády Ignác 1903: *A magyar birodalom története I*. Budapest.

Acsády Ignác 1904: *A magyar birodalom története II*. Budapest.

Acsády Ignác 1906: *A magyar jobbágyság története*. Budapest.

Andrássy Gyula 1896: *Az 1867-iki kiegyezésről*. Budapest.

Andrássy Gyula 1901: *A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai I*. Budapest.

Andrássy Gyula 1905: *A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai II*. Budapest.

Andrássy Gyula 1911: *A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai III*. Budapest.

Andrássy Gyula 1914: *A száműzött Rákóczi*. Budapest.

Angyal Dávid 1971: *Emlékezések*. London.

Apponyi Albert 1929: Magyarország és a rovására megnagyobbodott államoknak történelmi hivatása. In: Apponyi Albert-Földes Béla-Wlassics Gyula (et al): *Igazságot Magyarországnak! A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata*, Budapest.

Apponyi Albert 2016: *Emlékirataim*. Budapest.

Arneth, Alfred von 1863–1879: *Geschichte Maria Theresia's*. Wien.

Arneth, Alfred Ritter von 1893: *Aus meinem Leben II*. Stuttgart.

Atticus [Beksics Gusztáv] 1889: *Uj korszak politika programja*. Budaepst.

Bahr, Hermann 1911: *Austriaca*. Wien.

Ballagi Géza 1897: *A nemzeti államalkotás kora*. Budapest. (A magyar nemzet története 9.)

Balogh Pál 1902: *A népfajok Magyarországon*. Budapest.

Baloghy Ernő 1908: *A magyar kultúra és a nemzetiségek*. Budapest.

Bánffy Dezső 1903: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest.

Bauer, Otto 1907: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien.

Bauer, Otto 1913: *Geschichte Oesterreichs. Eine unleitung zum Studium der österreichischen Geschichte und Politik*. Wien.

Bauer, Otto [1907]: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien. 1924.

Bauer, Wilhelm 1921: *Einführung in das Studium der Geschichte*. Tübingen.

Beksics Gusztáv 1881: *A democtaria Magyarországon*. Budapest.

[Beksics Gusztáv] 1896a: *La consolidation Intérieur de l'Autriche-Hongrie et son rôle dans la question orientale*. Paris.

Beksics Gusztáv 1896b: *A dualisztikus monarchia*. Sepsiszentgyörgy.

Beksics Gusztáv 1898: I. Ferencz József és kora. In: Márki Sándor – Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Budapest. 395–834. (A magyar nemzet története 10.)

Beksics Gusztáv 1905: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*. Budapest.

Belicaży Jónás 1881: Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origines jusqu'à l'année 1878 (Recenzió) *Századok* 15. 363–366.

Beöthy Ákos 1900: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány*. Budapest.

Berzeviczy Albert 1927: *Fraknói Vilmos emlékezete*. Budapest.

Bidermann, Hermann Ignaz 1867: *Geschichte der Österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526–1804*. Innsbruck.

Bodon József – Szalay József 1871: *A magyar nemzet története I*. Budapest.

Concha Győző 1908: Baloghy Ernő: A magyar kultúra és a nemzetiségek. (Recenzió) *Budapesti Szemle*. 134. kötet. 455–463.

Deák Ferencz 1865: *Észrevételek Lustkandl Venczel ily című munkájára: „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht”: a magyar közjog történelmének szempontjából*. Pest.

Denis, Ernst 1897: Tchechy a Prussy v stredovieku. (Recenzió) *Revue Historique* 22. 390–392.

Dudek János 1904: *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A Magyar Birodalom története című művéről*. Nyitra.

Eötvös József [1865]: A nemzetiségi kérdés. In: Uő: *Reform és hazafiság III*. Budapest. 1978. 339–465.

Eötvös József [1860]: Nemzetiség és alkotmányos szabadság. In: Uő: *Reform és hazafiság III*. Budapest. 1978. 482–487.

Engels, Friedrich [1849]: A demokratikus pánszlávizmus. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei* 6. Budapest, 1962.

Felvidéky 1882: *Pritestantizmus és panszlavizmus*. Budapest.

Fejérpataky László 1883: Grundniss der oesterreichischen Geschichte von Dr. Franz Krones. (Recenzió) *Századok* 17. 279–282.

F[ejérpataky László] 1884: Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden. Von Alfons Huber. (Recenzió) *Századok* 28 159–160.

Fejérpataky László 1885: A történelem segédtudományai s különösen az oklevéltan hazánkban. In: *A magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest. 53–86.

Fest Aladár 1917: A történelmi oktatás módszere. Székfoglaló a Magyar Pedagógiai Társaságban. *Magyar Pedagógia*, 26. 3–4. sz. 129–157.

[Fischhof, Adolph – Unger, Joseph] 1861: *Zur Lösung der ungarische Frage. Ein staatsrechtlicher Vorschlag*. Wien.

Fischhof, Adolph 1866: *Ein Blick auf Oesterreichs Lage. Standschreiben an die Redaktion des „Telegraf“*. Wien.

Flegler, Sándor 1877: *A magyar történetírás történelme*. Ford.: Szinyei József. Budapest.

Fournier, August 1885: Geschichte Oesterreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 6. 172–182.

Fraknói Vilmos 1896: *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. Budapest. (A magyar nemzet története 4.)

Frankl Vilmos 1872: *A magyar nemzet története I*. Pest.

Frankl Vilmos 1873a: *A magyar nemzet története II*. Pest.

Frankl Vilmos 1873b: *A magyar nemzet története III.* Pest.

Fraknói Vilmos 1877: Nyílt levél a „Századok” szerkesztőjéhez. *Századok* 11. 773–775.

Fraknói Vilmos 1901: *Szilágyi Sándor emlékezete.* Budapest.

Fraknói Vilmos 1915: *Tárgyalások az olasz neutralitás biztosítása tárgyában.* Budapest.

Freimund Justus 1867: *Österreichs Zukunft entwickelt aus seiner Vergangenheit und Gegenwart.* Brüssel.

Friedjung Heinrich, 1876: *Kaiser Karl IV. und sein Antheil am geistigen Leben seiner Zeit.* Wien.

Friedjung, Heinrich [1876]: *Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis Oesterreichs zu Ungarn und Deutschland.* Zweite Auflage. Leipzig. 1877.

Friedjung, Heinrich 1908: *Österreich von 1848 bis 1860 I.* Stuttgart und Berlin.

Friedjung, Heinrich 1919: *Historische Aufsätze.* Stuttgart und Berlin.

Fröhlich Róbert – Kuzsinszky Bálint – Nagy Géza 1895: *Magyarország a királyság megalapításáig.* Budapest. (A magyar nemzet története 1.)

Glücklich, Julius 1906: Dualismus a jeho nejnovější francouzský historik. *Český Časopis Historický* 11. 402–425.

Goll, Jaroslav 1888–1889: Dějiny a dějepis. *Athenaeum* 6–7. 73–77; 93–103.

Goll, Jaroslav – Rezek, Antonín 1895: Nás program. *Český Časopis Historický* 1. 1–2.

Goll, Jaroslav 1898: Bohême. *Revue Historique* 32.

Goll, Jaroslav 1899: Bohême. *Revue Historique* 33. 342–362.

Goll, Jaroslav 1905: Po desíti letech. *Český Časopis Historický* 11. 1–11

Grünwald Béla [1878]: A Felvidék. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Micha Mudroň vitairatai*. Pozsony. 2011. 9–127.

Gunther, F. St. 1901: Geschichte Österreichs (Recenzió) *Ostdeutschen Rundschau* 1909. okt. 17.

Hajnik Imre – Pauler Gyula – Thallóczy Lajos 1896: Jelentés a Semsey-féle magyar történelmi pályázatkérdésre beérkezett műről. *Akadémiai értesítő*. 7. kötet, 80. füzet. 370–396.

Hegyesi Márton 1899: Márki Sándor: Az 1848–49-ik évi szabadságharcz története. *Századok* 33. 734–739.

Helfert, Josef Alexander 1853: *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich*. Prag 1853.

Helfert, Josef Alexander 1857: *Mistr Jan Hus aneb počátkové církevního Rozdvojení v Čechách*. Praha.

Helfert, Josef Alexander 1873: *Die böhmische Frage*. Wien.

Helfert, Josef Alexander Freiherr von 1876a: *Revision des ungarischen Ausgleichs. Aus geschichtlich-staatrechtlichen Gesichtspunkten I*. Wien.

Helfert, Josef Alexander Freiherr von 1876b: *Revision des ungarischen Ausgleichs. Aus geschichtlich-staatrechtlichen Gesichtspunkten II*. Wien.

Helfert, Josef Alexander von 1907–1909: *Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhange mit der mitteleuropaischen Bewegung der Jahre 1848–1849 I–II*. Wien.

Hoch, Karel: Wertheimer Eduard von: Graf Julius Andrássy. (Recenzió) *Český Časopis Historický* 17. (1906) 336–352.

Horváth, Michael 1855: *Geschichte der Ungarn II.* Pesth.

Horváth, Michael 1867a: *Kurzgefasste Geschichte von Ungarn.* Pest.

Horváth Mihály 1867b: Horváth Mihály beszéde. *Századok* (1.) 1. 3–11.

Horváth Mihály 1868: *Kossuth Lajos újabb leveleire.* Pest.

Huber, Alfons 1866: *Die Zeit der ersten Habsburger von Albrecht I. bis Rudolf IV.* Wien. (Oesterreichische Geschichte für das Volk 4.)

Huber, Alfons 1883a: Jos. Lad. Píč: Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht. Ein Beitrag zur Kritik der älteren ungarischen Geschichte. (Recenzió) *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 4. 306–309.

Huber, Alfons 1883b: *Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden.* Wien.

Huber Alfons 1885a: *Geschichte Österreichs I.* Gotha.

Huber, Alfons 1885b: *Geschichte Österreichs II.* Gotha

Huber Alfons 1888: *Geschichte Österreichs III.* Gotha.

Huber, Alfons 1892: *Geschichte Österreichs IV.* Gotha.

Huber A[lfons] 1894: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. (Recenzió) *Századok* 28. 338–342.

Huber, Alfons 1895: *Österreichische Reichsgeschichte. Geschichte der Staatsbildung und des öffentlichen Rechts.* Prag–Wien–Leipzig.

Huber, Alfons 1896: *Geschichte Österreichs V.* Gotha.

Huber Alfonz 1899: *Ausztria története I.* Budapest.

Hormayr, Joseph Freyherrn von 1807–1814: *Oesterreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler des österreichischen Kaiserstaates.* Wien.

Ignotus 1908: A magyar kultúra s a nemzetiségek. (Recenzió) *Nyugat.* 1.

Ipolyi Anold 1885: A történelem s a magyar történeti szellem. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest. 1–21.

Jászi Oszkár 1908: Baloghy Ernő: A magyar kultúra és a nemzetiségek. (Recenzió) *Huszadik század.* 9. 193–198.

Jászi Oszkár 1912: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Budapest.

Jókai Mór 1898: Előhang. In: *Ezernyolczszáz negyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben.* Szerk.: Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor. Budapest. 1–2.

Jókai Mór 1904: *A magyar nemzet története regényes rajzokban III.* Budapest.

Kalmár Antal 1902: *Beksics Gusztáv történet- és közjogírása. Kritikai tanulmányok.* Budapest.

Kalmár Antal 1903: *Kalmár Antal dr. könyve. „Beksics Gusztáv történeti és közjogírása” című elkobzott könyv második kiadás.* Budapest.

Kalmár Antal 1909: *Uj dualizmus.* Budapest.

Kalousek, Josef 1871a: *České státní párvo.* Praha,

Kalousek, Josef 1871b: *Einige Grudlage des böhmischen Staatsrechtes*. Prag.

Károlyi Árpád 1912: Emlékbeszéd Huber Alfonz k. t. felett. In *M. Tud. Akad. Emlékbeszéd* XV. köt. 9. szám. 343–366.

Képviselőházi napló 1868: *Képviselőházi napló*. 10. kötet.

[http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN1865_10&pg=0&l=hun] Utolsó letöltés: 2014. október 5.

Kemény G. Gábor (szerk.) 1952: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. I. 1867–1892*. Budapest.

Kemény G. Gábor (szerk.) 1958: *Mocsáry Lajos válogatott írásai*. Budapest.

Kemény Zsigmond 1850: *Forradalom után*. Pest.

Kepes Ernő 1904: A Magyar Birodalom Története két kötetben. (Recenzió). *Husazdik Század* 5. 365–368.

Klik, Josed (vyd) 1941: *Listy úcty přátelstvy. Vzájemná korespondence Jaroslava Golla a Josefa Pekáře*. Praha.

Koneczny, Felix 1897: Historiografie polská v posledních letech. *Český Časopis Historický* 3. 34–43; 73–86.

Kralik, Richard von 1912: *Wien: Geschichte der Kaiserstadt und ihrer Kultur*. Wien.

Kralik, Richard von 1913: *Österreichische Geschichte*. Wien.

Krones, Franz 1862: Die magyarische Geschichtschreibung der Gegenwart und ihre Entwicklung als vaterländische Historiographie. *Stimmen der Zeit: Monatsschrift für Politik und Literatur* 4.

Krones, Franz 1879a: *Handbuch der Geschichte Oesterreichs von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Mit besonderer Rücksicht auf Länder-, Völkerkunde und Culturgeschichte I.* Berlin.

Krones, Franz 1879b: *Handbuch der Geschichte Oesterreichs von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Mit besonderer Rücksicht auf Länder-, Völkerkunde und Culturgeschichte II.* Berlin.

Krones, Franz 1879c: *Handbuch der Geschichte Oesterreichs von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Mit besonderer Rücksicht auf Länder-, Völkerkunde und Culturgeschichte III.* Berlin.

Krones, Franz 1879d: *Handbuch der Geschichte Oesterreichs von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Mit besonderer Rücksicht auf Länder-, Völkerkunde und Culturgeschichte IV.* Berlin.

Krones, Franz 1882: *Grundniss der österreichischen Geschichte mit besonderer Rücksicht auf Quellen- und Literaturkunde.* Wien.

Krones, Franz 1888: *Moritz von Kaiserfeld. Sein Leben und Wirken als Beitrag zur Staatsgeschichte Oesterreichs in dem jahren 1848 bis 1884.* Leipzig.

Krones, Franz von 1891: *Feldmarchall Radetzky. Ein Lebensbild.* Prag.

Kronprinzenwerk 1887: *Die österreichisch-ungarische Monarchia in Wort und Bild I.* Wien.

[Kronprinz] 1888: *Österreich-Ungarn und seine Alliancen. Offener Brief an S. M. Kaiser Franz Joseph I. von Julius Felix.* Paris.

Lánczy Gyula 1882a: Széchenyi Pál, Kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika (1642–1710). *Századok* 16. 273–299.

Lánczy Gyula 1882b: Válasz Thaly Kálmánnak. *Századok* 16. 682–699.

Lánczy Gyula 1882c: Végszó. *Századok* 16. 868–869.

Leger, Louis 1879: *Histoire de l'Auriche-Hongrie depuis les origines jusqu'à l'année 1878.* Paris.

Lustkandl, Wenzel 1863: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage*. Wien.

Mangold Lajos 1886: Alfons Huber: Geschichte Österreichs II. (Recenzió) *Századok* 20. 73–75.

Mangold Lajos 1892: Huber Alfons: Geschichte Österreichs IV. (Recenzió) *Századok* 26. 252–254.

Marczali Henrik 1876: Adalékok a magyar történettudás ujjaalakításához. *Magyar Tanügy*, 6. 345–350.

Marczali Henrik 1885: *Magyarország története II. József korában II.* Budapest.

Marczali Henrik 1888: *Magyarország története II. József korában III.* Budapest.

Marczali Henrik 1885: A történelmi felső oktatás. In: *A magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest. 154–180.

Marczali Henrik 1895: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *A magyar nemzet története*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 3–311.

Marczali Henrik 1896: *Magyarország története az Árpádok korában (138–1301)*. Budapest. (A magyar nemzet története 2.)

Marczali Henrik 1898: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig*. Budapest. (A magyar nemzet története 8.)

Marczali Henrik 1905: *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból*. Budapest.

Marczali Henrik 1908: A szabadságharc és a Bach-korszak osztrák világításban. *Budapesti Szemle* CXXXV. kötet. 321–328.

Marczali Henrik 1911: *Magyarország története*. Budapest.

Marczali, Henri 1927: Hongrie. In: *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, Organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926*. Paris.

Marczali Henrik 2000: *Emlékeim*. Budapest.

Marczali Póli 1973: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. München.

Masaryk, Tomáš Garrigue 1895: *Česká otázka snahy a tuzby národního obrození*. Praha.

Masaryk, Tomáš Garrigue [1910]: Mistr Jan Hus a česká Reformace. In: Uő: *Jan Hus: naše obrozeni a naše reformace*. Praha. 1923. 139–159.

Mayer, Franz Martin 1882: *Die Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich und die orientalische Compagnie: nach bisher unbenützten Quellen*. Innsbruck.

Mayer, Franz Martin 1894: *Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie: der Jugend und dem Volke erzählt*. Wien – Prag.

Mayer, Franz Martin 1898: *Geschichte der Steiermark mit besonderer Rücksicht auf das Culturleben*. Graz.

Mayer, Franz Martin 1909a: *Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Culturleben I*. Wien–Leipzig.

Mayer, Franz Martin 1909b: *Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Culturleben II*. Wien–Leipzig.

Márki Sándor 1886: Történettánítás nép- és középiskolákban. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest. 138–154.

Márki Sándor 1898: Az 1848–49-ik évi szabadságarcz története. In: Márki Sándor – Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Budapest. 3–202. (A magyar nemzet története 10.)

Márki Sándor 1902: *Történettanítás a középiskolai új tanterv szellemében*. Budapest.

Márki Sándor 1905: *Eötvös és nemzeti feladataink*. Irta és felolvasta az Eötvös-alap országos tanítói segélyegyesület 1905. február hó 2-iki ünnepi közgyűlésén Dr. Márki Sándor, egyetemi tanár. Különlenyomat a „Család és Iskola” 1905. évi 9–12 számaiból.

Márki Sándor 1907–1910: *II. Rákóczi Ferencz*. Budapest.

Márki Sándor 1907: *I. Ferencz József, Magyarország királya*. Budapest.

Márki Sándor 2015: *Márki Sándor naplói I.* Gyula.

Márki Sándor 2018: *Márki Sándor naplói II.* Gyula.

Meinecke, Friedrich 1908: *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. Berlin.

Meynert, Hermann 1843–1847: *Geschichte Oesterreich's, seiner Völker und Länder, und der Entwicklung seines Staatenvereines, von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*. Pesth.

Mikó Imre 1867: Gr. Mikó Imre elnöki beszéde. *Századok* 1. 12–16.

Mikó Imre 1868: Gróf Mikó Imre elnöki beszéde a Magyar Történelmi Társulat 1868. május 14-iki közgyűlésén. *Századok* 2. 357–364.

Mikó Imre 1875: Gróf Mikó Imre elnöki megnyitó beszéde. *Századok* 9. 511–518.

Mocsáry Lajos 1858: *Nemzetiség*. Pest.

Mocsáry Lajos 1890: *A függetlenségi párt*. Budapest.

Mocsáry Lajos 1901: *A közösügyi rendszer zárszámadása*. Budapest.

Monod, Gabriel 1876: Du progrès des études historiques en France depuis le XVI. siècle. *Revue Historique*. 1. 5–38.

Mudroň Michal 1882: *Protestantizmus és panszlvizmus Felelet Felvidék hasoncímű röpiratára*. Pozsony.

Mudroň, Michal [1878]: A felvidék Felelet Grünwald Béla hasonnevű politikai tanulmányára. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Micha Mudroň vitairatai*. Pozsony. 2011. 127–215.

Musil, Robert 1977: *A tulajdonságok nélküli ember*. Ford. Tandori Dezső. Budapest.

Nagy Ferencné 1910: *Dunántúli szakácskönyv*. Budapest.

Niamenssy Mihály 1982: Gróf Andrássy Gyula munkájáról. In: *A Huszadik század körének történelemfelfogása*. Vál., sajtó alá rendezte: Pók Attila. Budapest. 290–293.

Oberkofler, Gerhard – Goller, Peter (Hg.) 1995: *Alfons Huber: Briefe. Ein Beitrag zur Geschichte der Innsbrucker Historischen Schule um Julius Ficker und Alfons Huber*. Hg.: Gerhard Oberkofler, Peter Goller. Wien.

Ottenthal, Emil 1927: In: *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, Organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926*. Paris.

Palacký, Franz 1830: *Würdigung der alten böhmischer Geschichtschreiber*. Prag.

Palacký, Franz 1866: *Oesterreichs Staatsidee*. Prag.

Párbeszéd 1869: Sz. n. *Párbeszéd, melyet a haza dolgairól az értelmesebb Miklós bátya folytatott Antal öccsével, közzéteszi egy valódi népbárát*. Szeged. 1869.

P[auler] Gy[ula] 1885: Geschichte Österreichs von Alfons Huber. (Recenzió) *Századok* 19. 426–432.

Pekař, Josef 1895: *Dějiny Valdštejnskeho spiknutí*. Praha.

Pekař, Josef 1897: *Die Böhmen als Apostes der Barbarisierung. Theodor Mommsen gewidmet*. Prag.

P[ekař], J[osef] 1899: Alfons Huber. *Český Časopis Historický* 5.

Pekař, Josef 1908: Heinrich Friedjung: Österreich von 1848 bis 1860. (Recenzió) *Český Časopis Historický* 14. (1908) 100–109.

Pekař, Josef 1912: *Masarykova česká filosofie*. Praha.

Pekař, Josef 1914: *Dějiny naší říše*. Praha.

Pekař, Josef 1921: *Dějiny československé*. Praha.

Pekař, Josef 1927–1933: *Žižka a jeho doba I–IV*. Praha.

Peláthy István 1865: *Hazafiság és nemzetiség*. Pest.

Píč, Josef Ladislav 1882: *Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht. Ein Beitrag zur Kritik der älteren ungarischen Geschichte*. Leipzig.

Popovich, Milos 1865: *A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból*. Szabadka.

Popovici, Aurel C. 1906: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*. Leipzig.

Pölit, Carl Heinrich Ludwig 1818: *Geschichte des österreichischen Kaisertaates*. Wien.

Pölit, K. H. L. 1877: *Oesterreichische Geschichte. Neue Ausgabe von Ottokar Lorenz*. Wien.

Pulszky Ferenc 1885: Elnöki megnyitó beszéd a történeti congressus első osztályának ülésén. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest. 22–24.

R. Várkonyi Ágnes 1961: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest.

Radó Sámuel 1982: Gróf Andrássy Gyula és a liberalizmus. In: *A Huszadik század körének történelemfelfogása*. Vál., sajtó alá rendezte: Pók Attila. Budapest. 294–300.

R[ezek], A[ntonín] 1896: Histoire de l’Autriche-Hongrie depuis les origines jusqu’à l’année 1894. (Recenzió) *Český Časopis Historický* 2. 45–46.

Réz Mihály é. n.: *A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából*. H. n.

Salamon Ferencz 1866: *A magyar királyi szék betöltése és a practica sanctio története*. Budapest.

Sayous, Édouard 1900: *Histoire Générale des Hongrois*. Paris.

Schönherr Gyula 1895: Az Anjou-ház örökösei. In: Pór Antal – Schönherr Gyula: *Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439)*. Budapest. 385–630. (A magyar nemzet története III.)

Seton-Watson, R. W. 1911: *The Southern Slav Question*. London.

Sickel, Theodor – Zeissberg, Heinrich von 1885: Vorwort. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. 6. 1–6.

Springer, Anton 1863: *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden I*. Leipzig.

Springer, Rudolf 1902: *Der Kampf der Oesterreichischen Nationen um den Staat*. Leipzig–Wien.

Springer, Rudolf 1904: *Die Kriese des Dualismus und das Ende der Deákischen Episode in der Geschichte der Habsburgischen Monarchie. Eine politische Skizze.* Wien – Leipzig.

Springer, Rudolf 1906: *Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Politische Studie über den Zusammenbruch der Privilegienparlamente und die Wahlreform in beiden Staaten, über die Reichsidee und ihre Zukunft.* Wien.

Šusta, Josef 1927: Tchécoslovaquie. In: *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, Organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926.* Paris.

Szalay József 1878: *Városaink a tizenharmadik században.* Budapest.

Szalay József 1880: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. *Századok* 14. 533–557.

Szalay József 1883: *A magyar nemzet története IV.* Budapest.

Szalay József 1885: *Rákóczi Ferencz.* Budapest.

Szalay József – Baróti Lajos 1895: *A magyar nemzet története I.* Budapest.

Szalay József – Baróti Lajos 1896: *A magyar nemzet története II.* Budapest.

Szalay József – Baróti Lajos 1897: *A magyar nemzet története III.* Budapest.

Szalay József – Baróti Lajos 1898: *A magyar nemzet története IV.* Budapest.

Szalay László 1852: *Magyarország' története. Első kötet.* Lipcse.

Szekfű Gyula 1913: *A száműzött Rákóczi.* Budapest.

Szekfű Gyula 1917: *A magyar állam életrajza.* Budapest.

Szilágyi Sándor 1866: *Erdélyország története tekintettel művelődésére.* Pest.

Szilágyi Sándor (szerk.) 1879: *Monumenta comitialia regni Transylvaniae V.* Budapest.

Szinnyei József 1891: *Magyar írók élete és munkái I.* Budapest.

Szinnyei József 1909: *Magyar írók élete és munkái XIII.* Budapest.

Tezner, Friedrich 1899: *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die Ungarische Publicistik.* Wien.

Thaly Kálmán 1882a: Lánczy Gyula „Széchenyi Pál kalocsai érsek” című tanulmányáról. *Századok* 16. 479–492.

Thaly Kálmán 1882b: Végszó Lánczy Gyula úr „Válasz”-ára. *Századok* 16. 789–790.

Tomek, Wacław Wladiwoj 1858: *Handbuch der österreichischen Geschichte.* Prag.

Trabert, Adam 1895a: Streifzüge in Ungarns Geschichte (I.). *Reichspost* 1895. dec. 17. (Abendblatt)

Trabert, Adam 1895b: Streifzüge in Ungarns Geschichte (II.). *Reichspost* 1895. dec. 18. (Abendblatt)

Trabert, Adam 1895c: Streifzüge in Ungarns Geschichte (III.). *Reichspost* 1895. dec. 19. (Abendblatt)

Trabert, Adam 1895d: Streifzüge in Ungarns Geschichte (IV.). *Reichspost* 1895. dec. 20. (Abendblatt)

Válasz a válaszra 1868: Sz. n.: *Válasz a válaszra Horváth Mihálynak.* Pest.

Vančura, Jiří: O nejnovější historiografii maďarské. *Český Časopis Historický* 1. (1895) 98–106.

Vančura, Jindřich 1911: Čím se Masaryk zavděčil českému dějepisu. In: *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám*. Praha.

Vécsey Tamás 1892: Előbeszéd. In: Ferdinándy Gejza: *Magyarország közjogi viszonya Ausztriához és annak történelmi fejlődése*. Budapest. 3–4.

Vertán Endre 1861: *A nemzetiségi kérdés Magyarországon*. Pest.

Wertheimer, Eduard 1884–1890: *Geschichte Oesterreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts*. Leipzig.

Wertheimer Ede 1904: *Krones Ferencz külső tag emlékezete*. Budapest.

Zeissberg, Heinrich 1886: Alfons Huber: *Geschichte Österreichs I–II*. (Recenzió) *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 7. 336–340.

Abdelal, Rawi – Herrera, Yoshiko M. – Johnston, Alastair Ian – McDermott, Rose 2009: Identity as variable. In: *Measuring identity. A Guide for social scientists* Ed.: Abdelal, Rawi – Herrera, Yoshiko M. – Johnston, Alastair Ian – McDermott, Rose. Cambridge. 17–33.

Agnew, Hugh LaCaine 2003: Czechs, Germans, Bohemians? Images of Self and Other in Bohemia to 1848. In: *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. Ed.: Wingfield, Nancy. New York, Oxford. 56–81.

Baár, Monika 2010: *Historians and nationalism: East-Central Europe in the nineteenth century*. Oxford.

Bachmann, Harald 1962: *Adolf Bachmann. Ein österreichischer Historiker und Politiker*. München.

Bak M., János – Geary, Patric J. – Klaniczay, Gábor (eds) 2015: *Manufacturing a Past for the Present. Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe*. Leiden – Boston.

Baráth Katalin 2008: Vita est magistra historiae. Marczali Henrik önéletrajza görbe tükörben. In: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Szerk.: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán. Pécs. 118–133.

Bácskai Vera 2003: Várostörténet. In: *Bevezetés a társadalomtröténetbe. Hagyományok, iránzatok, módszerek*. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. 245–259.

Beller, Steven (ed.) 2001: *Rethinking Vienna*. New York, 2001.

Beller, Steven 2001: Introduction. In: *Rethinking Vienna 1900*. Ed.: Beller, Steven. New York, 1–25.

Benedek Gábor 1984: Történelem és politika Palacký életművében. In: František Palacký: *A huszitizmus története. Fejezetek a cseh nemzet történetéből*. Budapest. 675–691.

Beniston, Judith 1998: *Welttheater. Hofmannsthal, Richard von Kralik, and the Revival of Catholic Drama in Austria 1890–1934*. London.

Bischof, Günter 2004: The Austrian Nation: Cultural Consciousness and Socio-Political Processes. *German Quaterly* 77. 381–383.

Bled, Jean-Paul 1978: Le Comte Leo Thun et l’Institut für Österreichische Geschichtsforschung. *Austriaca. Chaiers universitaires d’information sur l’Autriche*. 6. 79–93.

Blum, Mark E. 1985: *The Austro-Marxists 1890–1918. A Psychobiographical Study*. Lexington.

Bourdieu, Pierre 1991: Identity and Representation. In: Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge (Mass.) 220–251.

Boutier, Jean – Passeron, Jean-Claude – Revel, Jacques (dir.) 2006: *Qu’est-ce qu’une discipline?*

Boyer, John W. 1981: *Political Radicalism in late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement 1848–1918*. Chicago.

Boyer, John W. 1995: *Culture and political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power*. Chicago.

Breuss, Susanne – Liebhart, Karin – Pribersky, Andreas 1995: *Inszenierungen. Stichwörter zu Österreich*. Wien.

Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000: Beyond Identity. *Theory and Society*. 29. 1–47.

Bruckmüller, Ernst 1995: Österreichbegriff und Österreich-Bewusstsein in der Franzisko-Josephinischen Epoche. In: *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs*

vom 1. Jahrhunderts bis heute. Hg.: Plaschka, Richard G. – Stourzh, Gerald – Niederkorn, Jan Paul. Wien. 255–288.

Bruckmüller, Ernst 2003: *The Austrian Nation: Cultural Consciousness and Socio-political Process*. Riverside (CA).

Brušák, Karel 1988: The Meaning of Czech History: Pekař versus Masaryk. In: *Intellectuals and the future of the Habsburg Monarchy*. Eds: Péter, László – Peterson, Robert B. London. 91–106.

Burguière, André 2015: Nemzeti örökség, emlékezet és történelem. In: *Vis-à-vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára*. Szerk.: Erdősi Péter – Klement Judit. Budapest. 145–166.

Certeau, Michel de 1975: *L'écriture de l'histoire*. Paris.

Cieger András (szerk.) 2004: *A kiegyezés*. Budapest.

Cieger András 2009: Alkotmányosság és nemzeti identitás – a magyar történelem kontextusában. Vázlat. In: *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Szerk.: Cieger András. Budapest. 47–87.

Cipoeș, Radu 2010: *Nationalism and identity in Romania. A history of Extreme Politics from the Birth of the State to EU Accession*. London-New York.

Coen, Deborah R. 2007: *Vienna at the Age of Uncertainty*. Chicago.

Constantini, Dino 2008: *Mission civilisatrice: le rôle de l'histoire coloniale dans la construction de l'identité politique française*, Paris.

Collingwood, Robin G. 1961: *The Idea of History*. Oxford.

Czoch Gábor 2009: A reformkori urbanizáció és a polgárság megítélésének kérdései. In: Uő: „A városok szíverei” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony.

Deák Ágnes 2000: *Nemzeti egyenjogúsítás. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860.* Budapest.

Demmel József 2014: *Pánszlávok a kastélyban: Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története.* Pozsony.

Dénes Iván Zoltán 2015: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfü Gyula a történetíró és ideológus.* Pozsony.

Dénes Iván Zoltán (szerk.) 2015: *A magyar történetírás kánonjai.* Budapest.

Droz, Jacques 1978: Heinrich Ritter von Srbik et la conception gesamtdeutsch de l’histoire Allemand. *Austriaca. Chaiers universitaires d’information sur l’Autriche.* 6. 51–77.

During, Simon 1992: *Foucault and Literature. Towards a Geneaology of Writing.* London – New York.

Egyed Ákos 2007: *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije.* Sepsiszentgyörgy.

Ehalt, Hubert Ch. – Heiß, Gernot – Stekl, Hannes (Hg.) 1986: *Glücklich ist, wer vergisst...? Das andere Wien um 1900.* Wien.

Ehalt, Hubert Ch. 1986: Wien um 1900. Lebenswelten und Diskurse. In: *Glücklich ist, wer vergisst...? Das andere Wien um 1900.* Hg.: Ehalt, Hubert Ch. – Heiß, Gernot – Stekl, Hannes Wien. 9–13.

Ehrenpreis, Petronilla 2006: *Die „reichsweite“ Presse in der Habsburgermonarchie.* Wien. Die Habsburgermonarchie VIII./2.

Erdész Ádám 2018: Márki Sándor, a kolozsvári egyetem tanára. In: *Márki Sánrod naplói II.* Gyula. 5–17.

Erős Vilmos 2015: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története.* Budapest.

Fellner, Fritz 2001: „... ein wahrhaft patriotisches Werk”: die Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 1897–2000. Wien.

Fellner, Fritz 2002a: Geschichte als Wissenschaft. Der Beitrag zu Theorie, Methodik und Themen der Geschichte der Neuzeit. In: Uő: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Köln – Wien – Weimar. 36–91.

Fellner, Fritz 2002b: Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik als Spiegel der nationalpolitischen Diskussion. In: Uő: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Köln – Wien – Weimar. 145–172.

Fellner, Fritz 2002c: Alfons Huber – Werk und Wirken im Umfeld der zeitgenössischen Geschichtswissenschaft. In: Uő: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Köln – Wien – Weimar. 277–292.

Fellner, Fritz 2002d: Heinrich Friedjung – ein österreichischer Ahnherr der „Oral History”. In: Uő: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Köln–Wien–Weimar. 293–322.

Fellner, Fritz – Corradini, Doris A. (Hg.) 2006: *Österreichische Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert : ein biographisch-bibliographisches Lexikon*. Wien–Köln–Weimar.

Foucault, Michel 1969: *L'archéologie du savoir*. Paris.

Foucault, Michel 1994: Espaces autres. In: Uő: *Dites et Écrits*. Paris. 752–762.

Foucault, Michel 2001: *A tudás archeológiája*. Ford.: Perczel István. Budapest.

Foucault, Michel 2007: *A por és a felhő*. Ford.: Takács Ádám. In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk.: Benda Gyula – Szekeres András. Budapest. 437–462.

Fouilloux, Étienne 1985: Pollak Michael, *Vienne 1900*. (Recenzió) *Vingtième Siècle*. 6. 181–182.

Furet, François 2007: La Révolution sans la Terreur? Le débat des historiens du XIXe siècle. In: Uő: *La révolution française*. Paris. 855–875.

Gángó Gábor 1999: *Eötvös az emigrációban*. Debrecen.

Gángó Gábor 2006: *Eötvös József uralkodó eszméi: kontextus és kritika*. Budapest.

Geehr, Richard S. 2003: *The Aesthetics of Horror. The Life and Thought of Richard von Kralik*. Boston – Leiden.

Gergely András 1987: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Budapest.

Glatz Ferenc 1967a: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. *Századok* 101. 665–687.

Glatz Ferenc 1967b: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. *Századok* 101. 233–267.

Glatz Ferenc 1988: Alkotmányos önállóság és történetírás. In: Uő: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1918*. Budapest. 82–103.

Graver, Bruce M. 1978: *The Young Czech Party 1874–1901, and the Emergence of a Multi-Party Sytem*. New Heaven–London.

Grétsy László 2014: Nyelvében él a nemzet. Egy szállóigénk eredetéről. *Édes Anyanyelvünk*. 36. 3.

Gunn, Simon 2014: *History and Cultural Theory*. London – New York.

Gunst Péter 1961: *Acsády Ignác történetírása*. Budapest.

Gunst Péter 1983: *Marczali Henrik*. Budapest.

Gunst Péter 1990: Egy történeti monográfia születése. (Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában). *Századok* 124. 275–296.

Gunst Péter 1995: *A magyar történetírás története*. Debrecen.

Gyáni Gábor 2000: Fin de siècle történetírás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezet, emlékezés és a történelem elbeszélése*. Budapest, 31–47.

Gyáni Gábor 2002: A történész mint történeti forrás. In: Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok*. Budapest, 265–276.

Gyáni Gábor 2003: *Posztmodern kánon*. Budapest.

Gyáni Gábor 2015: Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés. In: *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Budapest. 19–40.

Gyáni Gábor 2016: Professzionizáció és nemzeti öntudat. A Századok első évei. *Századok* 150. 1103–1116.

Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest.

Hadler, Frank: Századok–Kwaeralik Historyczny–Český Časopos Historický. Frei Konstanten ostmitteleuropäischer Historiographiegeschichte. In: *Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich*. Hgg.: Middel, Matthias. Leipzig, 145–159.

Haider, Markus Erwin 1998: *Im Streit um die österreichische Nation. Nationale Leitwörter in Österreich 1866–1938*. Wien.

Hamann, Brigitte 1990: *Rudolf, a trónörökös és lázadó*. Ford. R. Szilágyi Éva. Budapest.

Hanák Péter 1978: A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In: *Magyarország története 7/1*. Szerk: Mucsi Ferenc. Budapest.

Hanisch, Ernst 1985: Otto Bauer als Historiker. In: *Otto Bauer. Theorie und Praxis*. Hg.: Fröschl, Erich – Zoitl, Helge. Wien. 193–204.

Hanzal, Josef 1992: *Josef Pekař*. Praha.

Hartog, François 2013: *Croire en l'histoire*. Paris.

Heer, Friedrich 1981: *Der Kampf um die österreichische Identität*. Wien–Köln–Graz.

Heiss, Gernot – Kimló, Árpád von – Kolár, Pavel – Kováč, Dusan 2010: Habsburg's Difficult Legacy: Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar and Slovak National Historical Master Narratives. In: *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Eds: Berger, Stefan – Lorenz, Chris. New York. 367–405. (Writing the Nation 3.)

Heymann, Frederick G. 1970: The Hussite Movement in the Historiography of the Czech Awakening. In: *The Czech Renaissance of the Nineteenth Century*. Eds: Brock, Peter – Skilling, Gordon H. Toronto. 224–238.

Hitchins, Keith 1983: The Romanians of Transylvania and the Congress of Nationalities. In: Hitchins, Keith: *Studies on Romanian National Consciousness*. Montreal – Paris. 171–187.

Hofer Tamás 2008: Néprajz és östörténet a millennium idején. *Magyar Tudomány*, 103. 8. sz. 1018–1025.

Holec, Roman 2011: Grünwald Béla két alakváltozata, két arca és a körülötte kialakult mítoszok. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Micha Mudroň vitairatai*. Pozsony. 233–261.

Hruza, Karel (Hg.) 2008: *Österreichische Historiker 1900–1945. Lebensläufe und Karrieren in Österreich, Deutschland und in der Tschechoslowakei in wissenschaftsgeschichtlichen Porträts*. Wien – Weimar – Köln.

Janik, Allan 2001: *Vienna 1900 Revisited. Paradigms and Problems*. In: *Rethinking Vienna 1900*. Ed.: Beller, Steven. New York. 127–56.

Janik, Allan – Toulmin, Stephen 1973: *Wittgenstein's Vienna*. London.

Janowski, Maciej 2004: Három történész Közép-Európából. 2000 2.

<http://ketezer.hu/2004/02/harom-tortenesz-kozep-europabol/> (Utolsó letöltés: 2019. 4. 10)

Jay, Martin 1973: William M. Johnston: *The Austrian Mind*. (Recenzió) *The Journal of Modern History*, Vol. 45. no. 4. 689–691.

Jenkins, Richard 1994: Rethinking ethnicity: identity, categorization and power. *Ethnic and Racial Studies* 17. 197–223.

Jerábek, Dušan 1979: *Václav Vladivoj Tomek a Karel Havlíček v letech Bachovské reakce*. Brno.

Johnston, William M. 1972: *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History*. Los Angeles–London.

Johnston, William M. 1985: *L'esprit Viennoise. Une histoire intellectuelle et sociale 1848–1938*. Trad. par Pierre-Emmanuel Dauzat. Paris.

Joll, James 1974: William M. Johnston: *The Austrian Mind*. (Recenzió) *European History Quarterly*, 4., July, 287–289.

Judson, Pieter M. 1999: „Whether Race or Conviction Should be the Standard”: National Identity and Liberal Politics in Nineteenth-Century Austria. *Austrian History Yearbook* 22. 76–95.

Judson, Pieter M. 2001: Rethinking the liberal legacy. In: *Rethinking Vienna 1900*. Ed.: Beller, Steven. New York, 57–79.

Judson, Pieter M. 2005: *Constructing Nationalities in East-Central Europe. Introduction*. In: *Constructing Nationalities in East-Central Europe*. Eds: Judson, Pieter M. – Rozenblit, Marsha L. 1–18. (Austrian Studies 6.)

Judson, Pieter M. 2006: *Guardians of the Nation: Activists on the language frontiers of imperial Austria*. Cambridge.

Judson, Pieter M. 2016: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge MA–London.

Kalmár I. György 1976: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon 1900–1914*. Budapest.

Kann, Robert A. 1977a: *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918. I*. New York.

Kann, Robert A. 1977b: *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918. II*. New York.

Katus László 2010: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs.

Kemény G. Gábor (szerk.) 1952: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. I. 1867–1892*. Budapest.

Kemény G. Gábor 1974: Márki Sándor és a századforduló nemzetiségi mozgalmi. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 18. (6) 1974. 77–84.

Kienzl, Lisa 2014: *Nation, Identität und Antisemitismus. Der deutschsprachige Raum der Donaumonarchie 1866 bis 1914*. Graz.

King, Jeremy 2002: *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Pincerton.

Kirchhoff, Jörg 2001: *Die deutschen in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Ihr Verhältniss zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918)*. Berlin.

Knapp, Vincent J. 1980: *Austrian Social Democracy*. Washington.

Koch, Gottfried 1963: Der Streit zwischen Sybel und Ficker und die Eindschätzung der mittelalterlichen Kaiserpolitik in der modernen Historiographie. In: *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft 1: Die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Reichseinigung von oben*. Hg.: Streisand, Joachim. Berlin. 311–336.

Kořalka, Jiří 2007: *František Palacký (1798-1876). Der Historiker der Tschechen im österreichischen Vielvölkerstaat*. Wien.

Kořalka, Jiří 1991: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa. Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitliche Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern*. Wien.

Koselleck Reinhart 2003a: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: Uő: *Elmúlt jövő*. Ford.: Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest. 121–147.

Koselleck, Reinhart 2003b: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: Uő: *Elmúlt jövő*. Ford.: Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest. 241–299.

Koselleck, Reinhart 2003c: Történelmi prognózis Lorenz von Stein egyik tanulmányában. In: Uő: *Elmúlt jövő*. Ford.: Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest. 99–120.

Kovacsics József (szerk.) 1957: *A történeti statisztika forrásai*. Budapest.

Kovács István 1987: Deák „Adalék”-a és a magyar közjog. Utószó és jegyzetek Deák Ferenc „Adalékok a magyar közjoghoz” című könyvéhez. In: Deák Ferencz: *Adalékok a magyar közjoghoz*. Budapest. o. n.

Kövér György 2006: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Budapest. 281–301.

Kövér György 2006: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Kövér György. Budapest. 77–160.

Kövér György 2014: 19. századi történetírók és a történettudomány énképe. In: Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest. 40–54.

Krasa-Florian, Selma 2007: *Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie und die bildene Kunst*. Wien–Köln–Weimar.

Kutnar, František – Marek, Jaroslav 2009: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví*. Praha.

L. Nagy Zsuzsa 1963: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok* 97. 1242–1278.

Lajtai L. László 2013: *„Magyar nemzet vagyok” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest.

Laruelle, Marlène 2000: L’enseignement de l’histoire à l’Université Charles de Prague 1882–1918. *Histoire et éducation* 86. 83–114.

Latraverse, François – Moser, Walter (dir.) 1988: *Vienne au tournant du siècle*. H. n.

Latraverse, François – Moser, Walter 1988: Avant propos. In: *Vienne au tournant du siècle*. Dir.: Latraverse, François – Moser, Walter. H. n. 5–14.

Le Rider, Jacques 1990: *Modernité Viennoise et crise de l’identité*. Paris, 1990.

Le Rider, Jacques 1995: *Hugo von Hofmannsthal. Historicism et modernité*. Paris, 1995.

Lederer Emma 1969: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest.

Leitch, Walter 1988: East Europeans Studying History in Vienna (1855–1918). In: *Historians as Nation-Builders. Central and South-East Europe*. Eds: Denis Deletant, Harry Hanák. London. 139–157.

Lévy-Dumoulin, Olivier 2010: Revues historiques. In: *Historiographies I*. Dir.: Delacroix, Christian – Dosse, François – Garcia, Patrick – Offenstadt, Nicolas. Paris, 586–595.

Lhotsky, Alphons 1954: *Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854–1954*. Graz – Köln.

Lhotsky, Alphons 1959: Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Österreich. *Historische Zeitschrift* 189. 379–448.

Lhotsky, Alphons 1962: *Österreichische Historiographie*. Wien.

Lindström, Fredrik 2008: *Empire and Identity. Biographies of the Austrian State Problem in the late Habsburg Empire*. West Lafayette.

Litz, Karl Theodor 1948: *Die historischen Grundbegriffe bei Heinrich Friedjung*. Zürich.

Luft, David S. 1980: *Robert Musil and the Crisis of European Culture*. London.

Lukinich Imre 1918: *A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917*. Budapest.

Macartney, C. A. 1961: *The Habsburg Empire 1790–1918*. London.

Macura, Vladimír 1983: *Znamení zrodu: České obrození jako kulturní typ*. Praha.

Madaras Éva 1989: *Az osztrák keresztényszocialista mozgalom a pártalakulás évtizedeiben*. Budapest.

Mang, Gerhardt [1953]: *Alfons Huber*. Wien. 2010.

<https://www.yumpu.com/de/document/read/21642452/alfons-huber>

(Utolsó letöltés: 2019. febr. 1.)

Mann Miklós 1968a: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából 1877–1899. *Századok* 102. 205–239.

Mann Miklós 1968b: A millenniumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztőségi munkálatairól. *Századok* 102. 1117–1148.

Marek, Jaroslav 1991: *Jaroslav Goll*. Praha.

Marek, Jaroslav 1998: *Česká moderní kultura*. Praha 1998.

McGrath, William J. 1974: *Dionysian Art and Populist Politics in Austria*. New Heaven – London.

Megill, Allan 1979: Foucault, Structuralism and the Ends of History. *The Journal of Modern History*. 51. 3. 451–503.

Mérei Gyula (szerk.) 1971: *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918*. Budapest.

Middel, Matthias 1999: Vom allgemeinhistorischen Journal zur spezialisierten Liste im H-Net. Gedanken zur Geschichte der Zeitschriften als Elementen der Institutionalisierung moderner Geschichtswissenschaft. In: *Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich*. Hg.: Middel, Matthias. Leipzig. 7–32.

Miskolczi Ambrus 2014: *A múlt megszelídítése. Eszmetörténet és historiográfia határán*. Budapest.

Moretti, Mauro 2010: Historians and the First World War. In: *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession*. Eds: Porciani, Ilaria – Lutz, Raphael New York. 34–35.

Müller Rudolf 2005: Bevezetés. In: *Beksics Gusztáv*. Válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetés, jegyzetek: Müller Rudolf. Budapest. 7–39.

Nemoinau, Virgil 1989: Un néoconservateur jeffersonien dans la Vienne de Fin de Siècle: Aurel C. Popovici. In: *La génie de l'Autriche-Hongrie. État, société, cultur*. Dir.: Molnár, Miklós – Reszel, André. Genève. 31–42.

Niederhauser Emil 1995: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest.

Nolte, Claire E. 2005: All for one! One for all! The federation of Slavic Sokols and the Failure of Neo-Slavism. *Constructing nationalities in East-Central Europe*. Eds: Judson, Pieter M. – Rozenbilt, Marsha L. New York – Oxford. 126–140.

Nora, Pierre 1997a: L'Histoire de France de Lavissee. In : *Les lieux de mémoire. La nation. III*. Dir.: Pierre Nora. Paris. 317–375.

Nora, Pierre 1997b : Entre mémoire et histoire. In: *Les lieux de mémoire I. La république*. Dir.: Pierre Nora. Paris, 23–43.

Novotný, Václáv – Cech, Jan 1923: *L'université Chales IV. dans le passé et dans le présent*. Prague.

Oberkofler, Gerhard – Goller, Peter 1995: Einleitung. In: *Alfons Huber Briefe. Ein Beitrag zur Geschichte der Innsbrucker Historischen Schule um Julius Ficker und Alfons Huber*. Hg.: Gerhard Oberkofler, Peter Goller. Wien. 17–41

Odložilík, Otakar 1952: Modern Czechslovak Historiography. *The Slavonic and East European Review*. 30. 376–392.

Olsen, Donald J. 1986: *The City as a Work of Art: London, Paris, Vienna*. New Heaven.

Özkirimli, Umut 2000: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. London-New York.

Paces, Jean Cynthia 1998: *Religious Images and National Symbols in the Creation of a Czech Identity 1890–1939*. PhD Dissertation, Columbia University.

Pajkossy Gábor (szerk.) 2006: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest.

Pfarrhofer, Hedwig: *Friedrich Funder. Ein Mann zwischen Gestern und Morgen*. Graz.

Ping, Larry L. 2006: *Gustav Freytag and the Prussian Gospel. Novels, Liberalism and History*. Oxford – Berlin – New York.

Plaschka, Richard Georg 1955: *Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei dem Tschechen*. Graz – Köln.

Pohl, Walter 2013: National Origin Narratives in the Austrian-Hungarian Monarchy. In: *Entangled History of Medivalism in Nineteenth-Century Europe*. Eds: Geary, Patric J – Klaniczay, Gábor London–Bristol. 13–51.

Pók Attila 1982: A Huszadik század körének történetfelfogása. In: *A Huszadik század körének történetfelfogása*. Szerk.: Pók Attila. Budapest. 5–17.

Pollak, Michael 1984: *Vienne 1900. Une identité blessée*. Paris. 1984.

Prochasson, Christoph 2008: *L'empire des émotions. Les historiens dans la mêlée*. Paris.

Renner, Elke: *Franz Martin Mayer. Leben und Werk eines österreichischen Historikers*. (Doktori disszertáció.) Universität Wien. Wien.

Reszel, André 1988: Le mythe de Vienne. In: *Vienne au tournant du siècle*. Dir.: Latraverse, François – Moser, Walter. H. n. 37–43.

Ritter, Harry 1983: Progressive historians and the historical imagination in Austria. Heinrich Friedjung and Richard Charmatz. *Austrian History Yearbook* 19. (1983) 45–90.

Robert, André 1933: *Lidée nationale Autrichienne et les guerres de Napoléon. Hormayr et le salon de Caroline Pichler*. Paris.

Romsics Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom: a Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban 1918–1941*. Budapest.

Romsics Ignác 2011a: A magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás és Grünwald Béla. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai*. Pozsony. 215–231.

Romsics Igánc 2011b: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest.

Rumpler, Helmut 1997: *Eine Chance für Mitteleuropa: bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien. (Österreichische Geschichte 7.)

Rychterová, Palvína 2015: The manuscripts of Grünberg and Königinhof: Romantic Lies about the Glorious Past of the Czech nation. In: *Manufacturing a past for the present. Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe*. Eds: Bak, János M. – Geary, Patric J. – Klaniczay, Gábor. Boston.

Scharf, Christian 1996: *Ausgleichspolitik und Pressenkampf in der äre Hohenwart*. München. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 83.)

Schmitt, Carl 2002: A politikai fogalma. In: Uő: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest.

Schorske, Carl E. 1955: *German Social Democracy 1905–1917. The Development of the Great Schism*. Cambridge (MA).

Schorske, Carl E. 1981: *Fin de siècle Vienna. Politics and Culture*. New York.

Schorske, Carl E. 1998: *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*. Pinceton.

Schorske, Carl E. 2004: Generationelle Spannungen und kultureller Wandel. In: Uő: *Mit Geschichte denken. Übergänge in die Moderne*. Übersetzung: Illetschko, Georgia – Vogt, Erik M. Wien. 169–186.

Seldes, Barry 1996: Allan Janik, Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. (Recenzió)
<https://networks.h-net.org/node/19384/reviews/19567/seldes-janik-and-toulmin-wittgensteins-vienna>

Utolsó letöltés: 2016. 06. 08.

Servant, Catherine 1998: *Critique et nation: la naissance de la critique dans les lettres tchèques*. (Doktori disszertáció École des Hautes Études en Sciences Sociales.) Paris.

Shedel, James 2001: *Fin de siècle or Jahrhundertwende?* The Question of an Austrian *Sonderweg*. In: *Rethinking Vienna 1900*. Ed.: Beller, Steven. New York. 80–104.

Sklenar, Karel 2011: Josef Ladislav Pič as editor of *Pamatky archeologicke* (On the 100th anniversary of his death). *Pamatky Archeologicke* 102. 5–20.

Smith, Anthony D. 2001: *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Cambridge.

Somogyi Éva 1976: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Budapest.

Srbik, Heinrich Ritter von 1950: *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart I*. München – Salzburg.

Srbik, Heinrich Ritter von 1951: *Geist und Geschichte vom Deutschen Humanismus bis zur Gegenwart II*. München – Salzburg.

Steger, Manfred 1997: Victor Adler and Austrian Social Democracy 1889–1914. In: *Vienna: The World of Yesterday 1889–1914*. Eds: Bronner, Stephen, Eric – Wagner, Peter F. New Jersey. 204–220.

Steinberg, Michael P. 2000: *Austria as Theater and Ideology. The Meaning of the Salzburg Festival*. Ithaca – London.

Stourzh, Gerald 1985: *Die Gleichberichtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs: 1848–1918*. Wien.

Stourzh, Gerald 2011a: Der Umfang der österreichischen Geschichte. In: Uő: *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1900–2010*. Köln – Graz – Wien. 11–36.

Stourzh, Gerald 2011b: Die dualistischen Reichsstruktur, Österreichbegriff und Österreichbewusstsein. In: Uő: *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1900–2010*. Köln – Graz – Wien. 105–124.

Stourzh, Gerald 2011c: *The Ethnicizing of Politics and 'National Indifference' in Late Imperial Austria*. In: Uő: *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1900–2010*. Köln – Graz – Wien. 283–323.

Szalai Miklós 1995: Andrassy a kiegyezésről. Egy könyv születése. *Valóság* 10. 26–41.

Szalai Miklós 2003: *Iffabb Andrassy Gyula élete és pályája*. Budapest.

Szendrei László 2012: *Beöthy Ákos és a magyar államiság*. Debrecen.

Szentesi Edit 2000: Birodalmi patriotizmus, történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig. In: *Történelemkép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest.

Szívós Erika 2014: „A másik Bécs”. Az osztrák századforduló változó képe a Schorske utáni történetírásban. In: Uő: *Az öröklött város. Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században. Történeti tanulmányok*. Budapest. 199–218.

Tarafás Imre 2016: Egymás tükrében. A magyar történetírás a Český Časopis Historickýben, a cseh történetírásban a Századokban a dualizmus korában. *Századok* 150. 1175–1202.

Taylor, A. J. P. 1960: *The Habsburg Monarchy 1809–1918: a history of the Austrian empire and Austria-Hungary*. London.

Thaler, Peter 2001: *The Ambivalence of Identity. The Austrian Experience of Nation-Building in a Modern Society*. West Lafayette.

Thijs, Krjin 2008: The Metaphor of the Master. 'Narrative Hierarchy' in National Historical Cultures of Europe. In: *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Eds: Berger, Stefan – Lorenz, Chris. New York. 60–74. (Writing the Nation 3.)

Tollebeek, Jo – Porciani, Ilaria: Institutions, Networks and Communities in an European Perspective. In: *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of Historiography*. Eds: Tollebeek, Jo – Porciani, Ilaria. New York. 3–21.

Tomberger, Helga 1954: *Franz Krones Ritter von Marchland. Ein österreichischen Historikerleben*. (Doktori disszertáció.) Karl-Franzens Universität. Graz.

Trencsényi Balázs 2011: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest.

Trencsényi, Balázs – Janowski, Macije – Baár, Mónika – Falina, Maria – Kopeček, Michal 2016: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Vol. I.: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'*. Oxford.

Turda, Marius 2004: *The Idea of National Superiority in Central Europe 1880–1918*. Lampeter.

Unowsky, Daniel: Staging Habsburg Patriotism. Dynastic Loyalty and the 1898 Imperial Jubilee. In: *Constructing Nationalities in East-Central Europe*. Eds: Judson, Pieter M. – Rozenblit, Marsha L. 141–151. (Austrian Studies 6.)

Urban, Otto 1995: One Hundred Years of *The Czech Question*. A Historian's Account. *Czech Sociological Review*. 3. 21–31.

Vardy, Steven Béla 1974: *Modern Hungarian historiography: the developement of Hungarian studies with an emphasis on the XX. century schools of history*. Pittsburg.

Varga Bálint 2017: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. Budapest.

Varga Bálint 2018: Birodalmi történetírás a nacionalizmus korában az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest. 37–54.

Vermes Gábor 2001: *Tisza István*. Budapest.

Veselá, Irena 2016: Josef Alexander Helfert. Předchůdce a vzor Vladimíra a Jaroslava Helfertových. *Musicologica Brunensia* 2. 203–218.

Waktor Andrea: „Kegyelmes Büzérnagy!... Én ábrándozom a bécsi szép napokról” Thallócy Lajos és Köre Bécsben. *Budapesti Negyed* 46.

<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/waktor.html> (Utolsó letöltés: 2019. február 11.)

Wandruszka, Adam 1979: Die österreichische Presse in der franzisko-josephinischen Epoche. In: *Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs*. Hg.: Zöllner, Erich. Wien.

Wandruszka, Adam 1982: Die Historiographie der theresianisch-josefinischen Reformzeit. In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte aus 2. österreichisch-ungarischen Historikertreffens Wien 1980*. Wien. 14–27.

Werheimer Ede 1910: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora I*. Budapest.

White, Hayden 1987: The Politics of Interpretation: Discipline and De-Sublimation. In: White, Hayden: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore – London, 58–82.

Whiteside, Andrew G. 1975: *The Socialism of Fools. Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan Germanism*. Berkeley – Los Angeles – London.

Wilfling, Gertraud 2010: *Akademische Fachvereine am Beispiel des “akademischen Historikerklubs” der Universität Innsbruck*.

https://webapp.uibk.ac.at/ojs2/index.php/historia_scribere/article/view/2273 (Utolsó letöltés: 2018. nov. 20.)

Woznak, Peter 1995: Count Leo Thun: A Conservative Savior of Educational Reform in the Decade of Neoabsolutism. *Austrian History Yearbook* 26. (1995) 61–81.

Zahra, Tara 2008: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands 1900–1948*. Ithaca.

Zeidler Miklós 2009: *A revíziós gondolat*. Pozsony.

Zöllner, Erich 1965: Formen und Wandlungen des Österreichbegriffs. In: *Historica. Studien zum geschichtlichen Denken und Forschen*. Hg.: Hantsch, Hugo – Voegelin, Eric – Valsecchi, Franco. Wien. 63–91.